॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥ हरि ॐ ॥ कुपिताहिफणच्छायासमीकृत्यापरंसुखं ।
सेवंतेयत्पदंधीरास्तंभजेवल्लभंश्रियः । साधनविचारोयमध्यायः । वैराग्यार्थेगत्यादिनिरूपणाप्रथमपादइत्यध्यायपादप्रतिपा
द्यंभाष्यएवस्फुटं । संगतितुलाघवायैकीकृत्योपरिवक्ष्यामइत्याशयवांस्तृतीयाध्यायाद्यपादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीःसं
ग्रहेणाह ॥ [३८।३] स्वाभाविकेति । साधकाइतिवक्ष्यमाणंपूर्वपक्षस्येत्यत्रापिसंबध्यते । पूर्वपक्षस्यसिद्धांतस्येतिजातावेकवचनं ।
साधकाइतिछांदसोनिर्देशः । यद्वायुक्तयःपूर्वपक्षस्येत्यत्रसाधकाइतिनाकृष्यते । पूर्वपक्षसंबंधिन्योयुक्तयइत्येवार्थः । सिद्धां
तस्यैवसाधकाइत्यत्रतुन्यायाइतिशेषः । अत्रसूत्रं ॥ [३८।६] योनेःशरीरमिति । तद्व्याख्यातंभाष्ये । स्वर्गादवाग्गतोजीवोवृष्टि
द्वाराव्रीह्यादिबीजेषुसंक्रांतोरेतस्सि(चंपु)क्पुरुषंप्रविश्यसहरेतसामातृयोनिद्वारेणजठरंप्रविष्टः । कललबुद्बुदादिक्रमेणोत्प
न्नंशरीरमाप्नोतीतिप्रसिद्धं तत्किंतथ्यमुतातथ्यमितिसंदेहः । नतथ्यमितिपूर्वःपक्षः । कुतःदेहंगर्भस्थितंक्वापिप्रविशेत्स्वर्गतो
गतइत्यादिवचनात् । मांधातृद्रोणद्रुपदकृपशुकादीनामितिहासपुराणेषुविनैवबीजादिसंबंधेनजननदर्शनाच्च । अन्यथासि
द्धेचार्थेनबहुकल्पनायुक्ता । अतस्तेवैराग्यजनना(यैवा)र्थमेवाध्यात्मविदांवादाइति । तथ्यमितिसिद्धांतः । कस्मान्मेघोभू-
त्वाप्रवर्षति । त(द्य)इहव्रीहियवाओष(धिवनस्पतय)धयस्तिलामाषाइतिजायंते । योयोह्यन्नमत्ति । योवारेतःसिंचतिसतद्रूप
ए(यद्भूयए)वभवति । तद्यइहरमणीयचरणाअभ्याशोहयत्तेरमणीयांयोनिमापद्यंतइत्यादिश्रुतेः । नचादृष्टेर्थेन्यथासिद्धिरव ॥४९७॥
काशवती । नचवचनांतरलिंगदर्शनविरोधः । क्वचिद्बीजादिसंबंधाभावस्यापिविद्यमानत्वेनतद्विषयत्वात् । यथोक्तं । दिवः

स्थाम्नुन्गच्छति । स्थावराणिदिवःप्राप्तइतिश्रुतिस्मृतिभ्यामिति । तदिदमयुक्तंव्याख्यानं । उत्सूत्रत्वात् । यद्यप्यत्रयोनिश
ब्दोबीजाद्युपलक्षणःशक्योव्याख्यातुं । तथापितत्संबंधनियमएवसूत्रेप्रतीयते । नतुक्वाचित्कस्तदभावोपि । यदि(च)क्वचिद्बी
जादिसंबंधाभावःस्यात्तदाआकस्मिकत्वंस्यादित्यतआह ॥ [३८।६] बीजेति । बीजशब्देनव्रीह्यादिकंरेतश्चोच्यते । संगातिनियमो
ज्झितिं । संबंधातिनियमाभावं । अयमर्थःरेतःसिग्योगोथेतिपूर्वसूत्रादथशब्दोत्राप्यनुवर्तते । सचप्रकृतादर्थादर्थांतरेवर्तते ।
तथाचयोनेःशरीरमापद्यते । क्वचित्तदभावेनापीत्यथशब्देनभगवान्सूत्रकारोबीजादिसंबं(धेनि)धनियमाभावंसूत्रितवानित्यतो
नोत्सूत्रितत्वपर्यनुयोगोयुक्तइति । यदुक्तमेवंसत्याकस्मिकत्वप्रसंगइति । तत्परिहरति ॥ [३८।६] कारणतश्चेति । तांचबीजादिसं
बंधनियमोज्झितिंकारणतआह । एतदुक्तंभवति । जन्मकारणादृष्टाकृष्टोजंतुर्बीजादिसंबंधेनशरीरमापद्यतइत्युत्सर्गः । सच
क्वचिज्ज्ञानतपोयोगाद्यतिशयलक्षणेनकारणविशेषेणापोद्यते । यथाक्षुद्रजंतुयातनाशरीरोत्पत्तावपवादइति । तथाचोक्तं ।
विशेषकारणादेवविशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननंचैवनृणांसामान्यहेतुतइति । अतोयुक्तमेतद्व्याख्यानमिति॥ ७ ॥३ ॥१॥
॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना । कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थ
विवृतौतृतीयेध्यायेऽयंप्रथमचरणःपर्यवसितः ॥ इतिप्रथमःपादः ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यप्रथमपादःसंपूर्णः ॥

॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिःॐ ॥ भक्तिरस्मिन्पादउच्यते । भक्त्यर्थंहिभगवन्महिमोक्तिरितिपादप्रतिपाद्यंभाष्यएवस्फुटं। संग
तितूत्तरत्रवक्ष्यामइत्याशयवानेतत्पादाधिकरणेषुपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीःसंग्रहेणाह ॥ **पश्चादिति** । पूर्वपक्षगाःपूर्वपक्षसंबंधि
न्यः ॥ निर्णयप्रमाःसिद्धांतनिर्णयार्थानिप्रमाणानि ॥ ॐ**संध्येसृष्टिराहहि**[३८।१३]ॐ। योनेःशरीरमित्येतदवसानैःसूत्रैर्जीवस्यजन्मा
वगतं। जातस्यचस्वप्नाद्यवस्थासंबंधःप्रसिद्धः। तत्रस्वप्नावस्थाप्रवर्तकत्वलक्षणोमहिमाभगवतोत्राधिकरणेनिर्णीयते। तथाहि।
स्वप्नोनामार्थज्ञानात्मकः। तत्रतावत्स्वाप्नानांकरितुरगादीनांपरमेश्वरायत्ततानोपपद्यते । असत्यत्वात् । नतावदिमेऽनादि
नित्याः। स्वप्नावस्थातःप्रागूर्ध्वंचोपलब्धिप्रसंगात् । नहिविद्यमानाअप्युपलब्धिसाधनेषुचक्षुरादिष्वनुपरतेषुनोपलभ्यंतेऽप
लभ्यंतेचोपरतेष्वितिसंभवति। नचान्यत्रगताः। अन्यैरप्यनुपलंभात्। मध्यमपरिमाणाश्चैतेदृश्यंते । नचतथाविधमनादि
नित्यंकिमपिदृष्टं। नाप्युत्पत्तिनाशवंतः। तथात्वेपिप्रागूर्ध्वमुपलंभप्रसक्तेः। नचवाच्यं । विद्युदादिवत्तदैवोत्पत्तिर्विनाशश्चे
ति। इत्थंभावेप्रमाणाभावात्। प्राङ्मृदादीनामूर्ध्वंकपालादीनांचोपलंभापत्तेश्च । नचै(ते)षांतात्कालिकजन्मन्युपादानंनि
मित्तंचपश्यामः। कर्ताचनतावज्जीवात्मा। द्रष्टुर्निर्व्यापारत्वात्। अपरस्यचादर्शनात्। नापीश्वरः प्रमाणाभावात्। भ्रांति
त्वंचैतेषां। स्वप्नमायासरूपेति स्वप्नमनोरथोयथेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामावेद्यते। शिष्टमपव्याख्यानानुवादेवक्ष्यामः । तदेवं
नस्वाप्नानामर्थानामीश्वराधीनत्वं। नापितज्ज्ञानस्य। तस्यापिनिमित्ताभावेनापरमार्थत्वात्। नतावच्चक्षुरादीनांत(त्रनिमि)न्नि ॥४५९॥
मित्तत्वं। तेषामुपरतत्वात्। नापिमनसः। रूपादिमत्यर्थेस्वातंत्र्याभावात्। अतएवनसाक्षिणः । इंद्रियाप्रवृत्तौलिंगशब्द

योरपिनावकाशः। अपरोक्षाकारंचेदमवभासते। अतोऽर्थज्ञानरूपास्वप्नावस्थानेश्वराधीनेतिप्राप्ते । तत्प्रतिविधानायोपोद्घा
तमाह ॥ [३८।१३]**वासनाइति** । भावनापरनामकाःसंस्काराः। सर्वग्रहणप्रयोजनमुत्तरत्रभविष्यति । ननुभावनाख्यसंस्कारोनुभ
वजन्यः। नचसर्वजीवानांसर्ववस्त्वनुभवोस्ति। तत्कथमशेषजीवानांसर्ववस्तुवासनाःसंत्येवेत्यतउक्तं। अनादीति । अनाद्य
नुभवप्रवाहोत्पन्नाः। वासनानामात्मसमवेतत्वंवैशेषिकादिभिरभ्युपगतं । तन्निरासार्थमुक्तंमनसिस्थिताइति । जातावेकव
चनं। सादिनोमनसःकथमनादिवासनासंबंधइत्यतउक्तं। अनादीति। एतदेवप्रपंचयति ॥ [३८।१४]**क्रियागुणात्मकमिति** । मनसए
वसंस्काराश्रयत्वंनात्मनइत्यत्रोपपत्तिसूचनायत्रिगुणात्मकमित्युक्तं । गुणात्मकमित्येवोक्तेपरिमाणादिगुणात्मकमित्यपिप्रती
तिःस्यात्। तदात्मनोपिसमानमित्यतस्त्रिग्रहणं। तथाचजीवात्मानभावनाश्रयः। सत्वादिगुणानात्मकत्वादीश्वरवत् । भा
वनावासत्वादिगुणात्मकद्रव्याश्रयासंस्कारत्वात्वेगादिवत् । तच्चपरिशेषान्मनएवेत्युक्तंभवति । सत्वादिगुणानभ्युपगंतारं
प्रतितुतत्स्थानेऽचेतनपदंप्रयोक्तव्यं। त्रिगुणात्मकग्रहणं(च)स्वरूपकथनं। अस्त्येवसर्व(दैवेति)देतिशेषः । तथासतिमोक्षेपि
सत्वात्स्वप्नाद्यवस्थापत्तिरित्यतउक्तंविवृणोति ॥ [३८।१४]**यावदिति** । यद्यपिमनःस्वरूपेणनित्यमेवतथापिजीवसंबंधस्तस्यमोक्षाव
धिरित्यतइदमुक्तं। तद्वैदैवंमनोयेनानंदंह्येवभवतीतिमुक्तावप्यात्मनोमनःसंबंधश्रवणात्कथंयावन्मुक्तिरित्युक्तमित्यतोवात्रिगुणा
त्मकमित्युक्तं। आत्मस्वरूपमनसोमुक्तौसत्वेपिजडमनोभिप्रेत्यायमवधिरुक्तइति। चस्तस्मादित्यर्थे । तत्रैवनत्वात्मनि। ए
तस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिमनसोजन्मश्रवणात्कथमनादित्वमुच्यतइत्यतआह ॥ [३८।१५]**सूक्ष्मत्वेनेति** । चशब्दए

वार्थे । प्राकृतैरहंकाराद्यैः । मनइतिवर्तते । प्रलयेसतोप्युपचयापेक्षयाजन्मश्रुतिरितिभावः । कुतएषाकल्पना । मुख्यार्थे बाधकसद्भावादित्याह ॥ [३८।१५] यदेति । यदिमनोमुख्यतएवजनिमत्स्यात्तदाप्रलयेतन्नस्यात् । यदिचप्रलयेतन्नस्यात्तदात्मनः संसारावस्थानंनस्यात् । नचमाभूत्प्रलयेसंसारावस्थानमितियुक्तं । मुक्तानांपुनःसंसारानुपपत्त्यात्सृष्ट्यनुपपत्तिप्रसंगात् । अविद्याकामकर्माद्यधीनःसंसारइतिचेन्न । अविद्यादेरेवसंसारत्वान्मनःपरंकारणमामनंतीत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । तथाच श्रुतिः । नित्यंमनोनादित्वान्नह्यमनाःपुमांस्तिष्ठतीति । पुमान्संसारीत्यर्थः । किमतोयद्येवंसर्ववस्त्वनुभवाहितसंस्कारसद्भाव इत्यतआह ॥ [३८।१५] संस्कारैरिति । अत्रसृष्ट्वेत्यनेनानादिनित्यत्वपक्षदोषाअनभ्युपगमेनैवनिरस्ताः । स्वप्नकालएवसृष्ट्वेत्यनेन प्रागूर्ध्वंचोपलंभप्रसंगोनिराकृतः । सृष्टेःसंहारोपलक्षणत्वात् । संस्कारैरित्युपादानकीर्तनं । नचतेषांगुणत्वेनोपादानत्वानुप पत्तिः । मनोवृत्तित्वेनद्रव्यत्वात् । संस्काराणांचातींद्रियत्वेनत्र्यणुकजन्मविनाशयोरिवप्रागूर्ध्वंचानुपलंभोनदोषाय । भग वानितिकर्तृनिर्देशः । तदैवसृष्टिसंहारकरणमसंभावितमित्यतोशक्यकर्तृताशक्तिसूचनायभगवानित्युक्तं । एवंचसत्यदृष्टा दिनिमित्तंप्रसिद्धमेव । नकेवलमेवमर्थानांसत्यत्वसंभवेनभगवदधीनत्वं । अपितुतज्ज्ञानस्यापीत्युक्तंदर्शयतीति । जीवाये तिशेषः । दर्शनसाधनंचमनएवेतिवक्ष्यति । दर्शनंचानुभवोविवक्षितः । तेनस्मरणमेवैतदितिमतंनिरस्तंभवति । स्मरणत्वं खल्वस्यतच्चिह्नस्यतदित्युल्लेखस्यसद्भावाद्वाकल्प्यते । असन्निहितगोचरत्वाद्वासंस्कारप्रभवत्वाद्वा । नाद्यः । इदमित्युल्लेखेन तदभावात् । अतएवस्मृतिविपर्यासोयमितिचेन्न । स्मृतित्वस्यैवासिद्धेः । नद्वितीयः । विषयसान्निध्यस्योपपादितत्वात् ।

नतृतीयः । पदार्थजन्मनिसंस्कारस्योपक्षीणत्वेनासिद्धेः । तस्माद्यथामनोरथेध्यानेवासंस्कारयोनीनर्थान्मनसानुभवत्येवंस्व
प्नेपीतिकिमनुपपन्नं । इयांस्तुविशेषः । मनोरथादौप्रयत्नपूर्विकापदार्थसृष्टिः । स्वप्नेपुनरीश्व(रेच्छाधी)धीनैवेति । अपरेतुभ
वत्येवायमनुभवः । किंतुजागरानुभूतस्मर्तव्यार्थएवेतिमन्यंते । तदप्यसत् । तथाहि । किमयमनुभवोयथार्थउतायथार्थः ।
नाद्यः । बाह्यार्थानांदेशकालविप्रकृष्टत्वेनतदनुपपत्तेः । द्वितीयेवक्तव्यंकिमयमगजेगजत्वोल्लेखीत्ययमयथार्थः । किंवागजएवा
सन्निकृष्टेसन्निकृष्टत्वोल्लेखीत्ययथार्थः । आद्येनायंगजःकिंतुगवयएवेतिबाधोदयःस्यात् । द्वितीयेनायंसन्निकृष्टःकिन्नामविप्र
कृष्टइतिबाधोभवेत् । नचैतदस्ति । तस्मात्संस्कारप्रभवसन्निकृष्टसत्यार्थप्रमितिरेवेयमितियुक्तं । कथंतर्हिश्रुतिस्मृतिषुस्वप्नप्रती
तेर्भ्रांतित्वमुच्यतइत्यतआह ॥ ३८।१६ भ्रांतिरिति । जाग्रत्त्वमितितत्प्रतीतिमुपलक्षयति । एवेतिपदार्थस्वरूपंव्यावर्तयति ।
जाग्रत्त्वंजागरानुभूतपदार्थैरेकत्वं । स्वप्नेहितात्कालिकतयाऽदृष्टचरानेवतनयादीन्दृष्टचरतयानुसंधत्ते । यद्वाजाग्रत्त्वंनामगग
नादीनांनित्यत्वादिकं । घटादीनांमृदाद्युपादानकत्वंबाह्यार्थक्रियाक्षमत्वमित्यादिग्राह्यं । जाग्रत्त्वप्रतीतेर्भ्रांतित्वात्तद्विषयं
श्रुत्यादिकमितिभावः । स्यादेतत् । जाग्रत्त्वस्यापिसंस्कारोस्त्येवेतिसोपादानत्वसंभवात्कथंतत्प्रतीतिःभ्रांतिरित्युच्यते । अ
न्यथार्थप्रतीतिरपिभ्रांतिःस्यादविशेषादिति । मैवं । नहिवयंकारणसामग्रीसंपादनसंभवमात्रेणार्थानांसत्यतामातिष्ठामहे ।
किंतुबाधाभावेनेतिवक्ष्यामः । सामग्र्यभावेनास(त्य)त्वंब्रुवाणंप्रतितुतदसिद्धिरावेदिता । अस्तिचजाग्रत्त्वप्रतीतेर्बाधः ।
स्वाप्नएवायंनजागरानुभूतइत्याद्युदयात् । तदिदमुक्तंहिशब्देन । जाग्रत्त्वप्रतीतिरेवभ्रांतिरित्ययुक्तं । अर्थानामपिकेषांचिद

सत्त्वेनतत्प्रतीतेरपिभ्रांतित्वात् । स्वप्नेपिस्वशिरश्छेदादयोपिप्रतीयंते । नचतदुत्पत्तावुपादानमस्ति । अननुभूतत्वेनसंस्कारो दयायोगात् । अननुभूतेपिसंस्कारोदयाभ्युपगमेऽदृष्टेचाश्रुतइत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधःस्यात् । कदाचिदननुभूतार्थस्मृतिरप्या पद्येत । ततोयद्यपिसाक्षात्स्वशिरश्छेदादेर्बाधोनास्तितथापिकारणानुपपत्त्याऽसत्वमंगीकार्यमेवेत्यतआह ॥ [३८।१६]अदृष्टेचेति । भावेपदार्थे । भावोवासना । पंचमीसप्तम्यर्थे । उक्तिरित्यतःपरस्तुशब्दोबोद्धव्यः । अनादित्वात्संसारस्येतिशेषः । संसार स्यानादित्वात्क्वचिज्जन्मनिस्वशिरश्छेदादेरप्यनुभवसंभवेनसंस्कारोपपत्तेः । सत्यत्वेपिश्रुतिपुराणोक्तिर्युज्यतएव । नतुविरु ध्यते । विनाप्यनुभवेनसंस्कारोदयाभ्युपगमेहिसाविरुध्येतेति । अत्राश्रुतग्रहणेनात्रापिजन्मनिश्रवणजनितसंस्कारःसंभवती तिसूच्यते । यत्रतुश्रवणाद्यपिनास्ति । तत्रानादित्वंनिवेशितं । अनेनयत्पूर्वंसर्वग्रहणंकृतंतदुपपत्तयेवानाद्यनुभवपरंपरोक्ता तस्य सर्वस्योपयोगःकथितोभवति । ननु(च)शशविषाणादिप्रतीतौकथं नहिभवांतरेपितदनुभवःसंभवति यथापूर्वमितिसर्वकल्पाना मेकविधत्वश्रवणात् । मैवं । शशविषाणादिप्रमाऽभावेपिशब्दादिनाभ्रांतिसंभवेनसंस्कारोपपत्तेः । येनतुशशविषाणादिकंभ्रां त्यापिनप्रतिपन्नं तस्यकथं नहिसर्वोपिभ्राम्यतीतिनियमोस्ति । नापिस्वप्नेनतत्पश्यतीतिनियंतुंशक्यते । उच्यते । किमत्रशशादी नांविषाणादीनांचोपादानासंभवेनासत्वमुच्यते । उतशशत्वादिविषाणित्वादिसामानाधिकरण्यादेः । आद्यंनिराकरोति ॥ [३८।१७]कदाचिदिति । यत्स्वप्नेदृश्यतइतिशेषः । विभागतःसामानाधिकरण्येनविनादृष्टंजागरे । यद्यपिशशत्वविषाणित्वादीनां सामानाधिकरण्यंशशविषाणादिसंबंधविशेषोवाजागरेनानुभूतस्तथापिविविक्तंशशत्वादिकमनुभूतमेवेतितत्संस्कारसंभवे(न)

नशशादीनामसत्वंवाच्यमिति । द्वितीयेसंप्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ [३८।१८]संमेति । भावप्रधानोनिर्देशः । उपलक्षणंचैतत् । दृश्य तइत्यत्रप्रकृत्यर्थंसइतिपरामृशति । यदित्यनुवर्तते । अत्रस्वप्नेनकेवलंजाग्रत्त्वमितिचार्थः । यस्योपादानंसंभवतिबाधश्चना स्ति । तदेवहिप्रागेवशब्देनव्यवच्छिन्नमितिभावः । भवेदेतत्सर्वंयदिस्वाप्नार्थानांवासनोपादानत्वादौप्रमाणंभवेत् । नचैतत्प श्यामइत्यतआह ॥ [३८।१८]वासनेति । वासनामात्रोपादानत्वादेवहिस्वाप्नार्थानांजागरोपलब्धानामिवस्पष्टता बाह्यार्थक्रियासाम र्थ्यलक्षणानास्ति । अन्यथासास्यादित्यर्थः । अयमभिसंधिः । स्वाप्नास्तावद्घटादयोनासतोबाधाभावात् । नाप्यनादिनित्याः । पूर्वोत्तरमनुपलंभात् । नचनिरुपादानोत्पत्तिरुपपन्ना । ततोऽवश्यमुपादानेनुसरणीये । नताव(द्बाह्य)त्तेबाह्यमृदाद्युपादा नाः । बाह्यार्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वात् । विमतोघटोनबाह्यमृदाद्युपादानकोबाह्यमृदाद्युपादानकार्यक्रियारहितत्वात् । पट वदितिप्रयोगात् । अन्यथातत्प्रसंगात् । नचोपादानांतरमस्ति । ततःपरिशेषाद्वासनोपादानकाएवेति । चशब्देनभगवत्कर्तृ कत्वेतात्कालिकोत्पत्तिविनाशित्वेचपरिशेषं । यएषसुप्तेषुजागर्ति एतस्माद्ध्येवपुत्रोजायते नतत्ररथाइत्यादिश्रुतिंचप्रमाणंसमु च्चिनोति । तदनेनप्रबंधेन संध्येसृष्टिराहहि । निर्मातारंचैकेपुत्रादयश्च । मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूप त्वादितित्रिसूत्रीव्याख्याताभवति । अन्येपुनरन्यथैतानिसूत्राणिव्याचक्षते । तथाहि । नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवं त्यथरथान्रथयोगान्पथः । सृजतइत्यादिश्रूयते । तत्रसंशयः । किंप्रबोधइवस्वप्नेपिपारमार्थिकीसृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्रतावत्प्रतिपद्यंते । संध्येसृष्टिराहहि । प्रबोध(स्वापस्थान)संप्रसाद(योःसं)स्थानयोःसंधौभवतीतिसंध्यंस्वप्नस्थानंतत्रतथारू

पैवसृष्टिः । कुतः यतःप्रमाणभूताश्रुतिरेवमाह । अथरथान्रथयोगान्पथःसृजतइत्यादि । निर्मातारंचैकेपुत्रादयश्च । अपिचै
केशाखिनःसंध्येकामानांनिर्मातारमात्मानमामनंति । यएषसुप्तेषुजागर्तिकामंकामंपुरुषोनिर्ममाणइतिपुत्रादयश्चतत्रकामाअ
भिप्रेयंतेकाम्यंतइति । नपुनरिच्छाविशेषाः । शतायुषःपुत्रपौत्रान्वृणीष्वेतिप्रकृतेषुपुत्रादिषुकामानांत्वाकामभाजंकरोमीति
कामशब्दस्यप्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञंचैनंनिर्मातारंप्रकरणवाक्यशेषाभ्यांप्रतीमः । अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादित्यादेःप्राज्ञस्यहीदंप्र
करणं । वाक्यशेषोपि । तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मेत्यादिः । प्राज्ञकर्तृकाचसृष्टि(स्तथाभूतास)र्यथारूपासमधिगताजागरिताश्रयातथा
स्व(स्वा)प्नाश्रयापिभवितुमर्हति । तस्मात्तथाभूतैवसंध्येसृष्टिरित्येवंप्राप्तेप्रत्याह । मायामात्रंतुकार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूप
त्वात् । तुशब्दःपक्षंव्यावर्तयति । मायेत्यनादिरनिर्वाच्याविद्योच्यते । मायैवसंध्येसृष्टिर्नपरमार्थगंधोप्यस्ति । कुतःकार्त्स्न्येना
नभिव्यक्तस्वरूपत्वात् देशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्चकार्त्स्न्यंतेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावात् । तथाहि । नतावत्स्वप्नेरथादीना
मुचितोदेशःसंभवति । नहिसंवृतेदेहदेशेरथादयोवकाशंलभेरन् । नचवाच्यंबहिःकुलायादमृतश्चरित्वेतिश्रुतेःस्थितिगतिप्रत्य
यभेदाच्चबहिर्देहात्स्वप्नंपश्यतीति । सुप्तस्यजंतोर्योजनशतांतरितंदेशंक्षणमात्रेणपर्येतुंविपर्येतुंच(ततः)सर्वतःसामर्थ्या(भावा)सं
भवात् । क्वचिच्चप्रत्यागमनवर्जितःस्वप्नोभवति । कुरुष्वहमद्यशयानःस्वप्नेपांचालानधिगतश्चप्रतिबुद्धश्चेति । देहाच्चेदपेयात्पां
चालेषुप्रतिबुद्ध्येत । कुरुष्वेवतुप्रतिबुध्यते । येनचायंदेहेनदेशांतरमश्नुवानोमन्यतेतमस्याभ्याशस्थाःशयनदेशएवपश्यंति । यथा
भूतानिचायंदेशांतराणिस्वप्नेपश्यतिनतानितथाभूतान्येवभवंति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वत्भूतमर्थमाकलयेत् । दर्शयतिच

श्रुतिरंतरेवस्वप्नं स्वेशरीरेयथाकामंपरिवर्ततइति । अतश्चश्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःश्रुतिरनुपकारित्वसाम्याद्गौणीव्याख्येया । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्चभ्रांतोभ्युपेयः । कालविसंवादोपिस्वप्नेभवति । रजन्यांसुप्तोहिवासरंभारतेवर्षेमन्यते । तथामुहूर्तमात्रमपिवर्षं । निमित्तान्यपि(च)स्वप्नेनबुद्ध्येकर्मणे(वोचि)चोचितानिविद्यंते । बाध्यंतेचैतेरथादयःस्वप्नेदृष्टाःप्रबोधे । स्वप्नएवचैतेसुलभबाधाभवंति । आद्यंतयोर्व्यभिचारदर्शनात् । रथोयमितिहिकदाचित्स्वप्नेनिर्धारितःक्षणेनमनुष्यःसंपद्यते । मनुष्योयमितिनिर्धारितःक्षणेनवृक्षः । स्पष्टंचाभावंरथादीनांस्वप्नेश्रावयतिशास्त्रं । नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंतीत्यादि । तस्मान्मायामात्रंस्वप्नदर्शनं । अपरआह । कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्द्रष्टुर्भिन्नत्वादिनानिर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । स्वाप्नानांरथादीनांद्रष्टुर्भेदोऽभेदोभेदाभेदोवा । नतावद्भेदः । पार्श्वस्थानामपितदुपलंभप्रसंगात् । आंतरत्वस्यचानुचितत्वात् । नाप्यभेदः । एकस्याविचित्रस्यविचित्रानेकात्मकतायाविनाभ्रांतिमनुपपत्तेः । भेदप्रत्ययविरोधाच्च । नचभेदाभेदौ । व्याघातात् । अतोऽनिर्वाच्याविद्याविलासएवायमिति । सूचकश्चहिश्रुतेराचक्षतेचतद्विदः । मायामात्रत्वात्तर्हिनकश्चित्स्वप्नेपरमार्थगंधइति । नेत्युच्यते । सूचकश्चहिस्वप्नोभवतिभविष्यतोःसाध्वसाधुनोः । कुतः यदाकर्मस्वित्यादिश्रुतेः । आचक्षतेचस्वप्नाध्यायविदः । तत्रभवतुसूच्यमानस्यसत्यत्वं । सूचकस्यतुवैतथ्यमेवेतिभावः । यदुक्तमाहहीति । तदेवंसतिभाक्तंव्याख्येयं । सुप्तोहिस्वप्नदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वाद्रथादीनांकर्तेत्युच्यते । निर्माणश्रुतिरपिएवंभाक्ताव्याख्येया । यदप्युक्तंप्राज्ञमेनंनिर्मातारमामनंतीति । तदप्यसत् । श्रुत्यंतरेस्वयंविहृत्यस्वयंनिर्मायेतिजीवव्यापारश्रवणात् । अपरस्त्वेतदर्थमेवसूचकश्चेतिसूत्रं

व्याख्यातवान् । शुभाशुभसूचकोहिस्वप्नः । नहिप्राज्ञस्यशुभाशुभयोगोवकल्पतइति । जीवस्यैवतदेवशुक्रमितिवाक्य
शेषेजीवभावंव्यावर्त्यब्रह्मभावउपदिश्यते तत्वमसीत्यादिवदिति नब्रह्मप्रकरणंविरुध्यते । अस्तुवास्वप्नेपिप्राज्ञव्यापारः ।
नचतावतावियदादिवत्स्वप्नस्यसत्यत्वं । वैषम्यस्योक्तत्वात् । वियदादिप्रपंचोप्यसत्यएवेत्युपपादितंचारंभणाधिकरणे ।
ब्रह्मात्मत्वदर्शनाद्वियदादिप्रपंचोबाध्यते । संध्याश्रयस्तुप्रतिदिनमित्यतोवैशेषिकमिदंसंध्यस्यमायामात्रत्वमु(पपा)दितं । प
राभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययौ ।नन्वग्नेरंशस्यविष्फुलिंगस्ययथादहनप्रकाशनशक्तीभवतस्तथेश्वरांशस्यजीवस्या
पिज्ञानैश्वर्यशक्तिभ्यांभाव्यं।ततश्चसांकल्पिकीसृष्टिःस्यादित्यस्येदमुत्तरं। सत्यमस्त्येवेश्वरसाधर्म्यंजीवस्यकिंतुतिरोहितं। तत्तु
परमेश्वराभिध्यानादेवाविर्भवति। कुतः। ततोहीश्वराद्धेतोरस्यजीवस्यबंधमोक्षौभवतः। देहयोगाद्वासोपि। कस्माज्जीवस्य
ज्ञानैश्वर्यतिरस्कारोभवति।विष्फुलिंगवदतिरस्कारोहियुक्तइत्यत्रेदमुत्तरं। सोपितिरस्कारोजीवस्यदेहयोगात्। अविद्याप्रत्युप
स्थापितनामरूपकृतदेहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनाद्युपाधियोगात्तदविवेकभ्रमकृतोभवति। यथारणियोगादग्नेः। किमनया
कल्पनया। अन्यएवास्तुजीवःपरमेश्वरादित्येतद्वाशब्देनव्यवच्छिनत्ति। मैवं। तत्वमस्यादिश्रुतिविरोधादिति ॥ तदिदमनु
पपन्नंव्याख्यानं। तथाहि। यत्तावत्स्वप्नदृष्टेःपारमर्थिकत्वप्रतिपादकंसूत्रद्वयंपूर्वपक्षानुवादपरमिति तत्तदाप्रतीमोयदिमाया
मात्रमित्यनिर्वाच्यत्वप्रतिज्ञास्यात्। नचैवं। तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्। ननूक्तंकात्स्न्यैनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिदेश
कालनिमित्तसंपत्त्यबाधराहित्यं तथाभिन्नत्वादिनानिरूपयितुमशक्यत्वंच। मैवं। तस्यानुपपन्नत्वात्। तत्रयद्देशादिराहित्य

मु(पपा)दितं। तत्सूत्रार्थस्पष्टीकरणेनैवाभासीभविष्यतीत्याशयवान्(यद्भे)भेदादिविकल्पप्रश्नेनयद्दूषणमुक्तंतत्रप्रश्नएवासाव
३८।१८
नुपपन्नोदूरेदूषणाभिधानमित्याह॥ भेदइति। द्रष्टुर्देवदत्तात्स्वप्नस्यस्वप्नोपलभ्यस्यरथादेःकिंभेदोथाभेदोद्वंद्वंभेदाभेदौवेतिवि
कल्प्यप्रश्नोनयुज्यते। कुतइत्यतआह॥ दृष्टत्वादिति। द्रष्टुःस्वप्नस्येत्यनुवर्तते। संदेहमूलोहिविकल्पप्रश्नः। नचप्रकृते
संदेहःसंभवति। स्वप्नतद्द्रष्ट्रोर्भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वेनविप्रतिपत्तेरभावात्। स्यादेतत्। माभूद्विप्रतिपत्तिमूलोयंसंशयः।
समानधर्मजस्तुभविष्यति। किंचिद्वस्तुद्रष्टुर्भिन्नंभवतिकिंचिदभिन्नंकिंचिद्भिन्नाभिन्नं। वस्तुचेदमतोभिन्नमभिन्नंवेत्यादिसं
शयोभवेदिति। मैवं। संशयोहिकिंसमानधर्मदर्शनमात्राद्भवति। उतनिर्णायकाभावसहकृतात्। नाद्यः। सर्वत्रसंदेहोत्पा
दप्रसंगात्। अस्तिहिसर्वत्रकिंचित्साधर्म्यं। तदनिवृत्तिप्रसंगाच्च। नहिसमानोधर्मःकदापिनिवर्तते। द्वितीयेतुकथमत्रसंदेहः।
भेदस्यैवाखिलैर्जनैर्दृष्टत्वेननिर्णायकाभावस्यैवासिद्धेः। अथमतं। भेदोहिकश्चित्परमार्थोदृष्टोयथास्तंभकुंभयोः। कश्चि
(च्चाप)दपरमार्थोयथाचंद्रमसोः। दृश्यतेचायंभेदस्ततोभवेदेवसंदेहइति। एतदपिन। तथासतियथासंशयंविकल्पप्रश्नस्यका
र्यत्वात्। सएवानयावाचोभंग्याक्रियतइतिचेन्न। प्रतीतिरपिहिनकेवलासंशयहेतुर्भवति। सर्वत्रसंशयप्रसंगात्। तदनिवृ
त्तिप्रसंगाच्च। विशेषप्रतीत्याहितन्निवृत्तिरेष्टव्या। तत्रापिचसंदेहोऽवस्कंदतएव। किंतुविप्रतिपत्त्यादिकलुषिता। नचात्रतदस्ती
त्युक्तं। औत्सर्गिकंहिप्रतीतीनांयाथार्थ्यं। अन्यथात्वंत्वपवादात्। तदेवंसिद्धिविषयत्वात्प्रश्नएवायमनुपपन्नः। ननुचभेदपक्ष
मेवांगीकृत्यतत्रोक्तोदोषःशक्यतएवपरिहर्तुं। मनोयोनित्वेनसुखादिवत्पार्श्वस्थानुपलंभसंभवात्। तत्किमनेनप्रश्नखंडनेन।

सत्यं । तथापिप्रतिवादिस्खलितंनोपेक्षामर्हतीतिशिष्यांछिक्षयितुमेतत् । तथाचवक्ष्यति । युक्तिपादव्युत्पादितन्यायशेषं प्रसंगेनव्युत्पादयितुंच । इहचतद्व्युत्पादनस्योपयोगंलेशतोदर्शयिष्यामः । सिद्धेर्थेसंशयोनयुज्यते । ततोविकल्पप्रश्नोपीत्युक्तं । तत्रनयुज्यतइतिकोर्थः । नतावन्नोत्पद्यतइति । संशयविकल्पप्रश्नोत्पत्तेःप्रमितत्वात् । नचोत्पन्नोपिनिष्कारणइति । अकारणकार्योत्पत्तेःप्रमाणविरुद्धत्वात् । नाप्यतत्कारणादुत्पन्नइति । यतउत्पन्नस्तस्यैवकारणत्वेनव्याहतत्वात् । नचान्यदनुपपन्नत्वमस्तीत्यतआह ॥ [३८।१९] प्रश्नेति । विकल्पप्रश्नदोषाः । प्रमाणव्याहतिःसिद्धार्थतैवेतिनपृथगुक्ता । स्वव्याहतिर्यथा । वंध्याकिंपुत्रवतीनवेति । असंगतिर्यथा । ईश्वरःसुखीत्युक्तेप्रपंचस्यक्षणिकत्वेकिंप्रत्यक्षंप्रमाणमुतानुमिति । सिद्धार्थतातुप्रकृतैव । वैफल्यंयथा । काकस्याष्टौदशवादंताइति । वैफल्यमित्यतःपरमितिशब्दोध्याहार्यः । अयमभिसंधिः । स्वव्याहत्यादिकंतावत्त्रयंप्रश्नदूषणंभवत्येव । प्रतिज्ञाविरोधार्थांतरादेर्निग्रहस्थानत्वेनप्रामाणिकैःपरिगणितत्वात् । तस्यानुपपन्नताकीदृशी येनदूषणत्वमितिवक्तव्यं । अथमन्येत । अव्या(घातादि)हत्यादिकमर्थप्रत्ययनांगं । व्याहतादिकंचब्रुवाणस्तन्नप्रत्येतिविपरीतंचप्रत्येतीत्यनुमीयते । अतोऽप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिलिंगत्वादनुपपन्नमिति । एवंतर्हिसिद्धार्थताप्येवमेवेतिकथंनदोषः । विकल्पप्रश्नोहिसंदेहमूलः । संदेहश्चसमानधर्मदर्शनादिनानिर्णायकाभावसहकृतेनभवति । समानधर्माद्यभावेवानिर्णायकसद्भावेपिवायःसंदिग्धेविकल्पांश्चपृच्छतिसनूनमविद्यमानमेवसमानधर्मादिकंप्रतिपन्नोनप्रतिपन्नश्चनिर्णायकसद्भावमित्यनुमीयते । नहिकार्यमकारणंभवितुमर्हति । दृश्यतेहिसर्पभ्रमादिनापिभयकंपादिकार्योत्पादइति । ननुग्रंथास्तावदिमेवादकथाप्रक्रिययाप्र

वृत्ताः। नचवादेनिग्रहस्थानमस्ति। तस्यतत्वनिर्णयावसानत्वात्। नहिवादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्मिन्प्रतिज्ञाहान्यादिनानिगृही तेसत्यन्यतरपक्षनिर्णयःसिध्यति । पुनःसम्यक्प्रतिपद्यप्रत्यवस्थानसंभवात् । यत्तुवादसूत्रेसिद्धांताविरुद्धःपंचावयवोपपन्न इत्यपसिद्धांतादेर्निग्रहस्थानत्वंसूचितं । तदपिवादस्यान्यतरपक्षनिर्णयावसानत्वविरोधादनुपपन्नं । यदिचवादेऽपसिद्धांता दीनिकानिचिन्निग्रहस्थानानिस्युस्तदापराण्यपिकस्मान्नस्युः । तत्वनिर्णयावसानविरो(धित्वस्यो)धस्योभयत्रसाम्यात् । प्रति ज्ञाहान्यादिनानिग्रहेवीतरागत्वहा(निरिति)निःस्यादितिचेत् । सममपसिद्धांतादावपीति । अतोवादेनिग्रहस्थानाभावात् कथंप्रश्नदोषोद्भावनमित्यतआह ॥ [३८।२०] नतैरिति । तैःस्वव्याहतादिप्रश्नैः । स्वव्याहतादिप्रश्नास्तत्वनिर्णयविरोधिनइत्यर्थः। नहिसिद्धेप्यर्थेसंदिहानःशतेनापिप्रमाणानांतत्वंप्रतिपादयितुंशक्यते । (तत्र)तत्रापिसंदेहानिवारणात् । ततःकिमित्यत आह ॥ [३८।२०] तंत्वेति । नकेवलंजल्पवितंडयोरेवनिग्रहस्थानसद्भावःकिंतुवादेपि । निगृह्यतेनेनेतिनिग्रहोनिग्रहस्थानंस्यादेव । अयंतुविशेषः। नजल्पवितंडयोरिवसमस्तं । अपितुयावत्तत्वनिर्णयविरोधितावदेव । सिद्धप्रश्नादिकंचतत्वनिर्णयविरोधी त्युक्तं। तत्कुतोवादेननिग्रहस्थानमिति । योहियदर्थप्रवर्ततेसतद्विरुद्धमाचरन्कथंनापराधीस्यादितिहिशब्दार्थः । निग्रहनि मित्तनिष्कर्षार्थंवैलोम्यमितिभावप्रत्ययः। नन्वेवंतर्हिवादस्यतत्वनिर्णयार्थत्वंव्याहन्येत । तथाचविजयार्थत्वेनजल्पादितोव्या वृत्तिश्चनस्यात् । तद्वदेवसर्वनिग्रहस्थानसद्भावोपिस्यादित्यतआह ॥ [३८।२०] उद्भावनीयमेवेति । तत्वनिर्णयवैलोम्यंवादइत्यनुवर्त ते । अवसीयतेनेनेत्यवसितिः । विजिगीषुकथायांजल्पवितंडालक्षणायां । कथावसितिकारणंसर्वमपिनिग्रहस्थानमितिशेषः।

एतदुक्तंभवति। वादे(पि)किंचिदसंभावितमेव। यथाविक्षेपादि। तस्याज्ञानसंगूहनाद्यर्थत्वात्। तत्वनिर्णिनीषोश्चतत्रानर्थित्वात्। किंचित्संभावितमप्यनुद्भाव्यं। यथाऽननुभाषणादि। तस्योभयाभिलषिततत्वनिर्णयाविरोधित्वेनतदुद्भावनस्यव्यर्थत्वात्। किंचिदुद्भाव्यमात्रंयथाप्रतिज्ञाविरोधादिकंप्रकृतं। तस्यतत्वनिर्णयविरोधित्वेनतदुद्भावनस्यात्याजनेनतत्वनिर्णयांगत्वात्। वादावसानंत्वन्यतरस्यसाधनदूषणयोःस्थितयोरन्य(तर)स्मिंश्चनिस्साधानदूषणेसतिभवति। सएवहितत्वनिर्णयइति। जल्पवितंडयोस्तुसर्वमपिनिग्रहस्थानंसंभावितंचोद्भाव्यंच। उद्भावितंचकथांचावसाययति। तयोर्विजयार्थत्वात्। सर्वस्यविजयसाधनत्वात्। अतोनकश्चिद्दोषइति। एवंसिद्धार्थविषयत्वंप्रश्नस्यदूषणमुद्भाव्यंचेत्युपपाद्यतद्दूषणत्वानभ्युपगमेतिप्रसंगंसूचयितुमाह ॥ [३८।२१] परिहारेपीति। नकेवलंसिद्धविषयत्वंप्रश्नदूषणंकिंनामपरिहारेप्युत्तरेप्यर्थस्यसिद्धत्वंदूषणं। इयांस्तुविशेषः। प्रश्नेतुपृच्छ्यमानार्थस्यप्रष्टुःसिद्धत्वंदूषणं। प्रतियोगिनस्तुसिद्धत्वंन्याय्यमेव। अन्यथातंप्रतिप्रश्नानुपपत्तेः। उत्तरेतुतदर्थस्यप्रतिवादिनःसिद्धत्वंदूषणं। वादिनस्तुसिद्धत्वमेवन्याय्यं। अन्यथाप्रतिपादकत्वानुपपत्तेरिति। तत्किमुत्तरवाक्यार्थस्यसर्वस्यापिप्रतिवादिसिद्धत्वंदूषणं। नेतिब्रूमः। किंतुप्रतिज्ञार्थस्यैवपरिहारेपिप्रतिज्ञायामर्थस्यप्रतिवादिनःसिद्धत्वंदूषणमितिसंबंधः। इदमुक्तंभवति। यदिस्वसिद्धा(र्थेप्र)र्थप्रश्नकरणंनदूषणंस्यात्। तदाप्रतिवादिसिद्धार्थप्रतिज्ञापिनदूषणंस्यादविशेषात्। ननुपरंप्रतिसाधनायपक्षवचनंप्रतिज्ञा। नचसिद्धंसाधनमर्हति। अतःप्रतिज्ञात्वव्याघातात्। प्रतिवादिसिद्धार्थत्वंदूषणमेवेति। एवंतर्हिज्ञीप्सापूर्वकंवाक्यंप्रश्नः। नचज्ञातेज्ञीप्सासंभवति। अतःप्रश्नत्वव्याघातात्स्वसिद्धार्थविषयत्वं। कथंनदूषण

मिति। अथकिमर्थंप्रतिज्ञायामित्युच्यतइत्यतआह ॥ [३८।१९] तदन्यस्येति। व्यापकधर्मस्यसाध्यधर्मिणासंबंधस्तदपर्यवसानलभ्यश्चार्थःप्रतिज्ञा(ता)र्थः। तदन्यस्याहेत्वाद्यर्थस्यसिद्धतैवहिसाध्यसाधिकाभवति। असिद्धस्यलिंगादेःसाध्यसाधकत्वेऽतिप्रसंगात्। अतःप्रतिज्ञायामित्युक्तं। प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तस्योत्तरवाक्यार्थस्यासिद्धतैवसाधिकेत्यनेनतदसिद्धेर्दूषणत्वंलब्धं। साचानेकप्रकारा। तथाहि। साध्यधर्मिणोऽसिद्धिराश्रयासिद्धिः यथा(नृशृं)शशशृंगमस्तिशृंगत्वात्गोशृंगवदिति। साध्यधर्मादिसिद्धिरप्रसिद्धविशेषणतापरसंज्ञा। यथा शुक्तिरजतादिकंसदसद्विलक्षणंबाध्यत्वादिति। लिंगासिद्धिर्यथा विमतमचेतनंसदसद्विलक्षणत्वादितिलिंगस्यपक्षधर्मतासिद्धिर्यथा। शब्दोनित्यश्चाक्षुषत्वादिति। व्यधिकरणासिद्धिर्यथा। शब्दोऽनित्योघटस्यकृतकत्वादिति। व्याप्त्यसिद्धिर्यथा। यत्सत्तत्क्षणिकंयथाप्रदीपः संश्चप्रपंचइति। एवंविशेषणासिध्यादयोपिद्रष्टव्याः। तत्रसर्वासामप्यसिद्धीनांदूषणत्वेप्राप्तेऽपवादमाह॥ [३८।२२] आश्रयेति। आश्रयासिद्धिर्व्यधिकरणासिद्धिःसाध्यासिद्धिश्चयद्यपिकेषांचिन्नैयायिकादीनांमतेदूषणं। तथापितत्वतोनचतेदोषाः आश्रयासिद्धिरनेकप्रकारा। असदाश्रयत्वंअभावाश्रयत्वमप्रतीताश्रयत्वंपक्षीकृताकारेणासत्वंसिद्धसाध(कत्वं)नत्वंचेति। तत्राद्ययोर्द्वयोरदोषत्वंप्रतिजानीते॥ [३८।२३] नचेति। अप्रतीताश्रयत्वादेर्दोषत्वस्यासिद्धत्वात्। अतएवोक्तमन्यत्रअसदाश्रयस्येत्यादि। नचात्यंताभावोपीति। एवमुत्तरत्रापिज्ञातव्यं। आश्रयासिद्धिशब्देनदृष्टांतस्याश्रयहीनतापिसंग्राह्या। कुतस्तेनदोषाइतिचेत्। किंव्याप्त्यादिभंगहेतुत्वेनदोषत्वंउतसत्येवव्याप्त्यादौप्रकारांतरेण। नाद्यः। आश्रयासिध्यादावपिव्याप्त्यादेःसत्वात्। द्वितीयेत्विदमुपतिष्ठते। व्याप्तौसत्यांकथंचनकेनापिप्रकारेणनदोषाइति। व्याप्तिग्रह

णमबाधितविषयत्वाद्युपलक्षणं । वस्तुतोव्याप्तावेवतस्योपयोगान्नपृथगुक्तं । अस्यैवार्थस्यप्रपंचार्थमुत्तरःप्रबंधः । तत्रभाववदभावस्यापिप्रामाणिकत्वंसधर्मकत्वंचप्रागेवसाधितं । असदाश्रयस्यतुकुतोदुष्टत्वमितिवाच्यं । किन्नरविषाणमस्ति । विषाणत्वादित्यादेरपिसाधनत्वप्रसंगात् । उतासतोनिर्धर्मकत्वेनसाध्यधर्माश्रयत्वानुपपत्त्या बाधितविषयत्वेन । अथसाधनंधर्माश्रयत्वानुपपत्त्यास्वरूपासिद्धत्वेन । यद्वासतःसकलव्यवहाराभाजनत्वेन । यदिवाऽप्रामाणिकस्यप्रमाणांगताऽसंभवेन । अथवाऽसदाश्रयस्यव्याप्त्यनुपपत्त्येति । आद्यंनिराकरोति ॥ [३८।२२] दोषइति । व्याहतिःप्रमाणविरोधः। शृंगशब्दोहिमहत्वतःशिरस्संयुक्तस्यरूपवतोवयवविशेषस्यवाचकोभिप्रेतःस्यात् । अतींद्रियस्यवाकस्यचित् । आद्येप्रत्यक्षेणतस्यनास्तितावधारणात् । प्रमाणबाधितत्वेनैवविषाणत्वस्यासाधनत्वान्नातिप्रसंगः । द्वितीयेत्विष्टापादनमिति । स्यादेतत् । शृंगत्वंतावदसाधनमित्यविवादं । अस्तिचतत्रबाधितविषयत्वमसदाश्रयत्वंच । तत्रबाधितविषयत्वमेवतदीयासाधनत्वेप्रयोजकंनासदाश्रयत्वमितिकुतोनियम्यत इत्यतआह ॥ [३।१।] यत्रेति । यस्मिन्साध्येव्याहतताप्रमाणबाधोनास्ति । अस्यसाधनेऽसदाश्रयेणापिहेतुनाक्रियमाणेकोतिप्रसंगः । नकोपिदोषः । व्याहततेत्युपलक्षणं । व्यभिचारादिकंचेत्यपिद्रष्टव्यं । एतदुक्तंभवति । अस्तितावद्बाधितविषयत्वस्यदूषणत्वेकृशानुशैत्यादिसाधनंकृतकत्वादिकंदोषांतरासंकीर्णमुदाहरणं । तेनतस्यदूषणत्वंनिश्चिनुमः । नचासदाश्रयत्वस्यदोषत्वेबाधितविषयत्वाद्यसंकीर्णमुदाहरणमस्ति । येन(तस्य)दोषत्वंप्रतीमः । बाधितविषयत्वादिदोषांतराभावेकेवलासदाश्रयस्यहेतुत्वेबाधकाभावात् । दृश्यतेचतथाविधस्यहेतुत्वं । यथावंध्यासुतोनवक्ताअचेतनत्वात्पाषाणवदिति । अतोबाधितविषयत्वेनै

वशृंगत्वमसाधनंनासदाश्रयत्वेनेतिनिश्चीयते । अथमतं । वंध्यासुतोवक्तासुतत्वात्संमतवदिति सत्प्रतिपक्षमेतत्किंनस्यात् । असदाश्रयताभयस्यभवतैवत्याजितत्वादिति । मैवं । तदीयवक्तृताकार्यस्यकदापिकेनाप्यनुपलब्धत्वेनबाधितविषयतयादुर्बलस्याप्रतिपक्षत्वात् । नहिभवतितरक्षोःप्रतिपक्षोहरिणशावः । अवक्तृत्वमपिवचनेतरक्रियाकर्तृत्वमित्यतोऽचेतनत्वमपिबाधितविषयमितिचेन्न । वक्तृत्वाभावमात्रस्यसाध्यत्वात् । नन्वभावोप्यसतिकथंतस्यधर्माभावादितिचेन्न । धर्माणामनेकविधत्वात् । केचिद्धिधर्मिसमवेताभवंति । यथारूपादयः । केचिदन्यसमवेताअप्यन्यमुपरंजयंति । यथाज्ञानादयोघटादीनां । केचिदाश्रयसमवायमपिनापेक्षंते केवलंकेनचिन्निरूप्यंते । यथाऽभावः । नचवाच्यमभावोपिसद्भ्यांनिरूपणीयइति । प्रागभावाद्यनिरूपणप्रसंगात् । घटादेःकदाचित्सत्वान्नैवमितिचेन्न । तस्यनिरूपणसमयेऽनुपयोगात् । प्रतीत्यानिरूपकत्वमितिचेत् । समंप्रकृतेपि । शब्दाभासादिनावंध्यासुतस्यापिप्रतीतिसंभवात् । असिद्धंचसुतत्वंवंध्यासुतस्य । नचैवंस्ववचनव्याघातः । काल्पनिकानुवादेनवास्तवनिराकरणात् । काल्पनिकस्यकथंपक्षत्वमितिचेन्न । निषेधंप्रतिपक्षत्वेबाधकाभावात् । अन्यथापरपक्षप्रतिक्षेपायोगात् । अथाचेतनत्वमप्यसिद्धं । तस्यचेतनातिरिक्तस्वभावत्वादितिचेन्न । चैतन्यव्यावृत्तिमात्रस्यहेतुत्वात् । अभावस्यचासतापिनिरूपणमुपपद्यतइत्युक्तं । मूकेनैकांतिकश्चसुतत्वहेतुः । अमूकत्वेनविशेषणेतस्यवक्तृत्वानतिरिक्तत्वेनसाध्याविशिष्टतास्यात् । एतेनविकल्पिताःपक्षाःसमस्ताअपिनिरस्ताभवंतीत्यास्तांविस्तरः । प्रमाण(बाधे)विरोधेनश्रृंगत्वहेतुराभासइत्युक्तं । अथप्रमाणविरोधस्यापिकुतोदूषणत्वं । व्याप्त्याद्यंगसाकल्येसाध्यसिद्धेरावश्यकत्वात् । तदभावेततएवाभासत्वं । किं

प्रमाणबाधेनेत्यतआह ॥ प्रत्यक्षेति । तुशब्दोवधारणे । हिशब्दःप्रसिद्धौ । यस्मादित्यर्थेच । यद्यपिनिषेधकहेतोर्निषेधात्मनोऽप्रामाणिकमप्याश्रयोदृष्टांतधर्मीचक्वचिद्भवतीत्युक्तं । तथापिविधायकानांविधिरूपाणांचाश्रयेणावश्यंप्रत्यक्षागमगृहीतेनभाव्यं । क्वचिन्निषेधकस्यनिषेधात्मनश्चनिषेध्येसाध्येक्वचित्प्रतियोगिनाप्रत्यक्षादिगृहीतेनभवितव्यं । लिंगंचनस्वरूपेणसाध्यप्रमितिमुपजनयितुमलं । किंतुप्रत्यक्षागमाभ्यांनिश्चितस्वरूपव्याप्तिकं । इत्येवमनेकधासर्वेपिन्यायाःप्रत्यक्षागममूलाएवभवंतीतितावत्प्रसिद्धं । यतएवंतस्मादमूलाःस्वमूलभूतप्रत्यक्षागमविरुद्धान्यायाभासाएवस्युः । यथा(खलु)नैशत्यादिसंपन्नोपिपरशुरविषयेगगनादौनछिदांजनयति । एवमनुमानान्यपिउपजीव्यत्वादिनाप्रबलाभ्यांप्रत्यक्षागमाभ्यांबाधितत्वेनाविषयेनप्रमामुपजनयितुमलमित्याभासभूतान्येवेति ॥ नन्वनुमानमूलोपिन्यायोस्ति ॥ यथाचक्षुरादिपक्षीकारेणप्रवृत्तः । तत्कथंप्रत्यक्षागममूलाःस्युरित्युक्तमित्यतआह ॥ न्यायस्येति । प्रत्यक्षागममूलात्न्यायादन्यस्यापिन्यायस्यतौप्रत्यक्षागमावेवमूलंकथं । यतोमूलभूतस्याप्यन्यस्यन्यायस्यतौपुनर्मूलमित्यंततःसर्वथाप्रत्यक्षागमानतिक्रमात्तथोक्तमिति । यद्यप्यागमोपिप्रत्यक्षमूलस्तथापिक्वचित्प्रत्यक्षस्यापिमूलंभवतीत्यतोद्वयोर्ग्रहणं । अनुमानस्यापिक्वचित्तन्मूलत्वेपिनस्वतंत्रस्येत्यतस्तत्परित्यागः । एवंव्याप्तिभंगाद्यनपेक्षमेवाविषयवृत्तित्वेनबाधितस्यदुष्टत्वमुपपादितं । प्रकारांतरमप्याह ॥ अदृष्टइति । तुशब्दोवधारणे । तल्लिंगंधूमादिकंदहनादिसाध्यव्यभिचारेऽद्धासर्वथाप्यदृष्टएवसतितस्यसाधकंनतुव्यभिचारदर्शनइतितावत्साक्षिणैवस्फुटंज्ञायते । किमतोयद्यदृष्टव्यभिचारस्यैवलिंगस्यसाध्यसाधकत्वंसाक्षिसिद्धमित्यतआह ॥ मानेति । प्रमाणबाधेसतितददृष्टव्यभिचारित्वंनभवेत् । प्रमाणबाधेनाग्न्यादेःशैत्याद्यपहारेसतितत्रैवलिंगस्यकृतकत्वादेःसाध्यव्यभिचारदर्शनात् । तदनेनव्याप्तिभंगहेतुतयाबाधस्यदूषणत्वमित्युक्तंभवति । तत्रायंविवेकः । परार्थप्रयोगोत्तरकालमविषयवृत्तित्वमेवोद्भाव्यं । नव्याप्तिभंगः । व्याप्तिभंगोपपादनायोपजीव्येनाविषयवृत्तित्वेनैवानुमानस्यदुष्टत्वेजघन्यप्रतिपत्तिकस्यव्याप्तिभंगस्यानुसरणस्यान्याय्यत्वात् । व्याप्तिग्रहणसमयेतुतद्भंगहेतुत्वेनैव । तदानींविषयस्यबुद्धावनारूढत्वात् । व्याप्तिभंगस्यैवपुरस्फूर्तिकत्वाच्चेति । साक्षिणैवेत्युक्तंतत्प्रसंगादुपपादयति ॥ यदिति । यस्मात्सर्वेषांमानानांज्ञानानांमानत्वंसाक्षिणैवावसीयते । अन्यथानवस्थादिप्रसंगात् । तस्मादनुमानस्यापिप्रामाण्यंतेनैवज्ञायतेइत्युक्तमेव । यदितर्हिप्रामाण्यंसाक्षिवेद्यंसाक्षिणःप्रागुपपादितोयाथार्थ्यनियमोभज्येत । कदाचिदमानस्यापिहिमानत्वंगृह्यते । अन्यथाविपर्ययादविशंकाप्रवृत्तिर्नस्यात् । तथाचायथार्थत्वंबाधेनावेद्यतइत्यतआह ॥ अमानस्येति । मानत्वंमानत्वग्रहणंचलंबाधितं । अमानस्यतुयन्मानत्वंगृह्यतेतन्मनसैव । नसाक्षिणा । अतस्तस्यबाध्यत्वंनदोषमावहतीति । अत्रैषाप्रक्रिया । सर्वमपिज्ञानंसाक्षीगृह्णाति । यद्यस्यबाधोभविष्यतितदाऽप्रमाणंनचेत्प्रमाणमेवेति तत्प्रामाण्यमपिगृह्णाति । सतिप्रयोजनेप्रामाण्यादिजिज्ञासायां परीक्षामनुसृत्यप्रामाण्यमप्रामाण्यंवाव्यवस्थापयति । अलाभेतुपरीक्षायाविशेषावधारणादुदास्ते । अस्यामवस्थायांरागादिकलुषितंमनःपरीक्षाभाससहायंप्रामाण्यादिकमवधारयति । तच्चकदाचिद्बाध्यतेकदाचिन्नेति । कुतएषाकल्पनेतिचेत्साक्षिणोयाथार्थ्यनियमस्यैवोपपादितत्वात् । वक्ष्यतेचैतदिति । (अदृष्टेव्यभिचारइतिसाध्यव्यभिचारिलिंगमप्रमाणमित्युक्तं । तत्र)दृष्टव्यभिचारिलिंगमप्रमाणमित्युक्तंभवति । तत्रविशेषमाह ॥

३।१।४ उत्सर्गतोपीति । यल्लिंगंउत्सर्गतःस्वभावेनापवादविवर्जितंसाध्यव्यभिचारवर्जितंप्राप्तं । निश्चितमप्यपवादेनकारणविशेषेणैवव्यभिचारितन्मानमेवभविष्यति । एतदुक्तंभवति । यथासाधनस्यसाध्यसाहित्यमात्रंनप्रामाण्योपयोगि । किंतुनिरुपाधिकमेव । अन्यथासोपाधिकसाध्यसंबंधस्यमैत्रीतनयत्वादेरपिश्यामतासाधनत्वप्रसंगात् । तथाव्यभिचारोपिनिरुपाधि(कएव असा)कोऽसाधनत्वेहेतुः । यथाप्रमेयत्वस्यनित्यत्वेन । नहिप्रमेयत्वंस्वभावेननित्यत्वाव्यभिचारि व्यभिचारितुनिमित्तांतरेणेत्यत्रनियामकंपश्यामः । यस्तुस्वभावेनसाध्याव्यभिचारिणोपिसाधनस्यौपाधिकोव्यभिचारः नासावप्रामाण्यकारणमिति । कुतएतदित्यतआह ॥ ३।१।४ अंतोहीति । एवशब्दोत्राध्याहार्यः । सोपाधिकस्यव्यभिचारस्याप्रामाण्यकारणत्वाभावादेवह्यागामिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमामानं । यदिसोपाधिकोपिव्यभिचारोप्रामाण्यहेतुःस्यात्तदाविमतंभोजनमिष्टसाधनंभोजनत्वात्ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानममानंप्रसज्येतेति । अप्रमाणमेवतदस्त्वित्यतआह ॥ ३।१।५ व्यवहृताविति । कारणमितिशेषः । यदिव्यभिचारेणेदममानंस्यात्तदाप्रमेयत्वमिवव्यवहर्तृभिरमानतयानिश्चीयेतापि । तथाचततोभोजनेप्रेक्षावतांप्रवृत्तिर्नस्यात् । ननुव्यभिचारिसाधनंसंदेहमावहति । संदेहोपिभवतिप्रवृत्तिहेतुरिति । सत्यं । संदेहःसाशंकांप्रवृत्तिमुपजनयतिननिरंकुशां । इयंतुनिरंकुशासर्वानुभवसिद्धेति । तदिदमुक्तंनित्यमिति । पूर्वेणैवसंबंधः । भवतीदमनुमानंप्रमाणंकिंतुव्यभिचाराभावादेवेत्यतआह ॥ ३।१।५ व्यभिचारोहीति । तत्रभोजनत्वादौसाधनेसाध्येष्टसाधनत्वव्यभिचारःस्फुटएव । क्वचिदनिष्टस्यसाधनत्वस्याप्युपलंभात् । किंत्वपथ्यत्वाद्युपाधिनिबंधनएव । नचपथ्यत्वादिविशिष्टमेवभोजनत्वादिकंसाधनमितिवाच्यं । तस्यप्रवृत्त्युत्तर

कालंफलानुमेयस्यप्रागसिद्धेः । नखलुफलमूलादीनां । विषपत्रिकाद्यनुपहतत्वमस्मदादिभिरवधारयितुंशक्यते । तस्मान्निरु
पाधिकएवव्यभिचारोसाधनत्वहेतुरिति । तदेवंप्रमाणबाधस्यदूषणत्वेप्रकारसंभवात् नासदाश्रयत्वस्यदूषणत्वेतत्प्रतिबंदीयुक्ते
ति । एवमसदाश्रयत्वस्यहेतुदूषणत्वंनिराकृत्यव्यधिकरणत्वस्यापितन्निराकुर्वाणोयदिव्यधिकरणोपिहेतुःस्यात्तदा(त्माऽनि)
ऽनित्यःकाकस्यकार्ष्ण्यादित्ययमपिहेतुःस्यादित्यतिप्रसंगाद्वाव्यधिकरणत्वस्यहेतुदूषणत्वमंगीकर्तव्यं । व्याप्त्यभावाद्वापक्षधर्म
ताभावाद्वेतिविकल्पंमनसिनिधायाद्यंनिराचष्टे ॥ [३१।५] व्योमसत्वइति । साधनस्यसाध्येनव्याप्तत्वेसतितेनविभिन्नाश्रयत्वंकथमे
वहिदूषणं । नकथंचित् । इदमुक्तंभवति । काकस्यकार्ष्ण्यंव्याप्त्यभावादेवहिनित्यत्वासाधकं नपुनर्व्यधिकरणत्वात् । अतोना
तिप्रसंगः । कुतएतत् । व्याप्त्याद्यंगसाकल्येव्यधिकरणत्वमात्रेणासाधकत्वस्यक्वाप्यनुपलंभात् । घटस्यकृतकत्वात् । शब्दोऽ
नित्यइत्यादौदृष्टमितिचेत् । घटस्येत्येतद्धेतुविशेषणंनवा । आद्येवैयर्थ्यं । द्वितीयेकथमसाधकत्वं । अथानित्यत्वव्याप्तमपि
कृतकत्वंघटवृत्ति नशब्देऽनित्यत्वंसाधयतीतिचेन्न । व्याप्त्यभावात् । तथाचवक्ष्यामः । नकेवलंव्याप्त्याद्यंगसाकल्येव्यधिकर
णत्वमात्रेणदुष्टत्वंनदृष्टं । किंतुदृष्टंचव्यधिकरणस्यापिव्याप्त्यादिसंपत्तितःसाधकत्वमित्याह ॥ [३१।५] रोहिणीति । नदीपूरदर्श
नेनोत्तरदेशेवृष्ट्यनुमानंप्रत्यग्रशरावचक्रभ्रमदर्शनेनकुलालासत्यनुमानंचाशंक्यकेनचिदुक्तंनोत्तरदेशोत्रपक्षःकिंनामनदी । त
द्धर्मेणैवपूरेणतद्धर्मस्यैववृष्टिमदुत्तरदेशसंबंधस्यसाध्यत्वं । एवंशरावचक्रधर्माभ्यांप्रत्यग्रत्वभ्रमाभ्यांतद्धर्मस्यैवकुलालास
त्तेरनुमानमिति । अतइदमुदाहरणांतरमुदितं । नहित(थेहरो)त्रेवरोहिण्याःकृत्तिकायाद्वौधर्मौसंपादयितुंशक्यौ । नन्विहा

पिकालंपक्षीकृत्यप्रयोक्तव्यं। विमतःकालोरोहिण्युदयासत्तिमान्कृत्तिकोदयवत्कालत्वात् अतीतकालवदिति। (मैवं) एवंसतिदे
शंकालंवादायसामानाधिकरण्यस्यसर्वत्रसत्वात् व्यधिकरणासिद्धएवनस्यादितिव्यर्थंतत्परिसंख्यानं । एवमप्रयोगेव्यधिकरण
त्वंसावकाशमितिचेन्न । तथासत्यसिद्धेरुक्तिदोषत्वेनार्थदोषत्वाभावप्रसंगात् । नचोक्तिदोषत्वमपि व्यधिकरणतयोक्तेरपिसा
ध्यसिध्यंगत्वानुभवात्। एवमेवहिलौकिकानामुक्तयः। परीक्षकाअपिहितत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्यादिप्रयुंजते। तदिदमुक्तं
इतिव्यधिकरणतयोक्तेपिएतद्वाक्यंसाधनंसाध्यसिध्यंगंनोकिंभवत्येवेति। किंचकालादिकमादायप्रयोगविपरिणामःकार्यइत्यत्र
किंनैयायिकादिसमयोनियामकः किंवा(त्र)प्रमाणमस्ति । आद्यंदूषयति ॥ [३९।६]नहीति। अत्रउपपत्ति(सिद्धेर्थे)साध्येर्थे । आज्ञै
वसमयमात्रं । तथासतिसर्ववाङ्मात्रेणैवोपदेष्टव्यं । नपुनःक्वापिप्रमाणंवाच्यं । विपरीताज्ञयासत्प्रतिपक्षताचस्यादितिहि
शब्दार्थः। आज्ञाखलुप्रमाणांतराविषयेधर्मादौभवति । साचावगताप्तभावानां । नापिद्वितीयः । तदनुपलंभात्। स्यादे
तत्। व्याप्तिस्तावदनुमानांगं। संबंधविशेषश्चव्याप्तिः। नचव्याश्रययोःसंबंधोयुज्यते। अतोव्याश्रयत्वस्यदोषत्वात्संम(तवि)
तेविषयेविपरिणामइति । मैवं। अविनाभावमात्रस्यव्याप्तित्वात्। अविनाभावश्चक्वचिदेकाश्रयतामंतर्भाव्यभवति । यथा
कृतकत्वस्यानित्यत्वेन। अतएवान्यगतेनतेननान्यत्रानित्यतासिद्धिः। क्वचिद्द्विभिन्नाश्रययोरेव। यथाधूमस्याग्निना । धूमा
ग्नीखलुनसमवायवृत्त्यासमानाश्रयौ। नापिसंयोगवृत्त्या। ऊर्ध्वाधोदेशसंयोगित्वात्। (धूमस्याधोदेशसंयोगस्यासिद्धत्वात्।)
तथाप्येकपर्वतसंयोगिताद्वयोरस्तीतिचेन्न। तथासत्यग्न्यर्थिनोनियमेनप्रदेशविशेषेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। धूमएवधूमत्वेनमूलेग्निमा

न्साध्यतइतिचेत्किमेषालौकिकीप्रतीतिः। आहोस्वित्समयसिद्धयेविपरिणामःक्रियते। नप्रथमः। लौकिकाह्यूर्ध्वदेशंधूमवंतमव
लोक्याधोदेशंवह्निमंतमवगच्छंति। नद्वितीयः। निर्मूलत्वात्। अपिचदेहादीनांतावत्परेणक्षणिकता(स्वीक्रिय)ऽऽस्थीयते। तत्र
पतनकर्मणागुरुत्वानुमानंदुर्घटंस्यात्। नहितयोःकालतःसामानाधिकरण्यं। कार्यकारणभावात्। नापिदेशतः। विभिन्नद्रव्या
श्रयत्वात्। अतःकस्यचिद्द्विभिन्नाश्रयेणैवाविनाभावः। ननुव्यधिकरणस्यपक्षधर्मतानास्तीतिचेन्माभूत्। तन्नियमस्यनिर्निबंधन
त्वात्। तथासतिसाध्य(स्य)नियतदेशताकथंसिध्येदितिचेद्व्याप्तिस्वभावादितिब्रूमः। यथाहि। यत्कृतकंतदनित्यमितिसामाना
धिकरण्यमंतर्भाव्यव्याप्तेःकृतकत्वंस्वाश्रयएवानित्यत्वंगमयति । तथाकृत्तिकोदयोव्यधिकरणयैवरोहिण्युदयासत्त्याव्याप्तइति
तांगयमति । यथाचसामानाधिकरण्येप्यस्तिप्रदेशादिनियमस्तथावैयधिकरण्येपीतिकोदोषः। तस्माद्यत्रेदंतत्रेदमितिवद्यदेदंत
देदमितिवत् यदेवंतदेवमितिवच्चयदीदंतर्हीदमितिव्याप्तिसंभवात्। व्याप्त्यनुरोधेनैवहेतुसिद्धेरावश्यकतयापक्षधर्मतानावश्य
कत्वात्युक्तंव्यधिकरणस्यापिहेतुत्वमिति। तथासाध्यविशेषणस्याप्रसिद्धावपि। तथाहि । साध्यविशेषणाप्रसिद्धेःकुतोदूषण
त्वं। किंविश्वंसदसद्विलक्षणंबाध्यत्वादित्यादेरपिप्रामाण्यप्रसंगात्। उतसाध्यविशेषणाप्रसिद्धौतत्संदेहानुपपत्तौपक्षत्वानुपपत्ते
र्हेतोःपक्षधर्मत्वानुपपत्तिप्रसक्तेः। अथवासाध्यविशेषणाप्रसिद्धौतेनसाधनस्यव्याप्तिप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसंगात् । यद्वाप्रतिज्ञावा
क्यस्याप्रतीतपदार्थकत्वेनाबोधकत्वापत्तेः। आद्यंदूषयति ॥ [३।१६]अन्यदिति । सन्नभवतीत्युक्तेऽसत्वमुक्तंस्यात्सत्वप्रतिक्षेपरूप
त्वादसत्वस्य । पुनरसन्नभवतीत्युक्तेस्ववचनव्याहतिः । एवमसन्नभवतीत्युक्त्याद्वौनञौप्रकृतमर्थंसातिशयंगमयतइतिसत्वं

लभ्यते । पुनःसन्नभवतीत्युक्तेस्वव्याहतिरेव । तदेवंविश्वंसदसतोःसकाशादन्यत् सदसच्चनभवतीत्येषाप्रतिज्ञास्वव्याहते
रेवअमा अप्रमासाधनांगंनभवति नतुविशेषणस्यसदसद्वैलक्षण्यस्याप्रसिद्धत्वेन । कुतः । स्वव्याहतिर्हिमेमातावंध्येत्यादौदू
षणत्वेनसंप्रतिपन्ना । स्ववचनस्वन्यायस्वक्रियास्वसिद्धांतप्रमाणांतराप्रतिहतायाएवोक्तेःसाधनदूषणांगत्वात् । नहिस्व
विषविमूर्छिताभुजंगीपरंदशति । नचदोषांतरासंकीर्णसाध्यविशेषणासिद्धेरुदाहरणंपश्यामो येनदोषत्वंप्रतीमः । कस्यचिद
साधारणधर्मेणशशविषाणादिमत्त्वसाधनमपिप्रमाणंकिंनस्यादितिचेन्न । तत्रापिदृश्यानुपलंभबाधस्यविद्यमानत्वात् । अतीं
द्रियसंसर्गसाधनेनकोपिदोषइतिचेन्न । ईश्वरादिसंसर्गेणसिद्धसाधनत्वात् । एवमन्यत्रापिसंप्रतिपन्नाप्रामाण्येदोषांतरमन्वे
षणीयं । तदिदमुक्तंचशब्देन । अतएवव्याहतेरित्युपलक्षणं । द्वितीयंपराचष्टे ॥ [३९।७] असिद्धेति । साध्याप्रसिध्यायत्रपक्ष
धर्मत्वासिद्धिरुच्यते(हेतौ)तत्रव्याप्त्यादीतरांगसाकल्यमस्ति नवा । नचेत्ततएवानुमानंदुष्टं । किंसाध्यविशेषणाप्रसिध्या । य
दिव्याप्त्यादिकंविद्यतेतदाऽसिद्धसाधनेकोदोषः । नकोपि । अयमभिसंधिः । हेतोर्हिपक्षधर्मत्वासिद्धिस्तदास्यात् । यदिधर्मी
वाहेतोस्तद्धर्मत्वंवानस्यात् । संदेहाभावेनपक्षत्वानुपपत्त्यापक्षधर्मत्वाभावेतुस्वार्थानुमानविशेषविलोपःस्यात् । यदाहियोधूम
वानसावग्निमानितिगृहीतव्याप्तिकोगिरिशिखरेधूमंसहसैवपश्यन्व्याप्तिंस्मरति । तदोत्पद्यतएवास्यानुमितिः । नचतस्याग्निसं
देहोस्ति । यदाचाप्तवचनाद्विनिश्चितपर्वताग्निसंबंधःपर्वतंप्रत्यासीदन्धूममवलोकयति । तदापितस्यविनासंदेहेनाप्यनुमिति
र्भवत्येव । नहिसामग्रीबुद्धिमती । येनयन्मयाकर्तव्यंतदन्येनकृतमितिपर्यालोच्योदासीत । नापिछिन्नेछिदायाइवपरिच्छिन्ने ॥४७०॥

परिच्छेदांतरोत्पादो(वक्तुंन)शक्यः । नापिपरार्थानुमानेसंदेहनियमः । विपर्यस्तस्यापिप्रतिवादित्वोपपत्तेः । अतएवसिद्ध
साधकोसंगतएवनाश्रयासिद्धइत्युक्तं । किंचविदिततत्वोपियदापरपरीक्षार्थं(द्यर्थे)तत्रप्रमाणंपृच्छति । तदाप्रयुक्तमनुमान
ममानंस्यात् । संदेहाभावात् । तस्मात्संदिग्धसाध्यःपक्षइत्याद्याःप्राचांवाचःसंभावनाभिप्रायाः । परमार्थतस्त्वनुमि
तिविषयएवपक्षः । अतःसंदेहाभावेपक्षत्वानुपपत्त्यभावान्नाप्रसिद्धसाधनेपक्षधर्मत्वासिद्धिरूपोदोषइति । तृतीयंनिरा
करोति ॥ ३१७ व्याप्तिश्चेति । तत्रजीवच्छरीरजातंसात्मकंप्राणादिमत्त्वात् । भूरितरेभ्योभिद्यतेगंधवत्त्वात् । ईश्वरःसर्वज्ञःसर्वक
र्तृत्वादित्यादौकेवलव्यतिरेकिणिसाधनसमूहे । तैरप्रसिद्धैरपिसात्मकत्वादिभिःसाध्यैर्व्याप्तिश्चास्ति । नकेवलंपक्षधर्मता । व्यतिरे
केण साध्याभावस्यसाधनाभावव्याप्तत्वेनलिंगेनावगम्यतेचसा । इदमुक्तंभवति । साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिप्रतीत्यभावं
प्रसंजयतोव्याप्त्यभावः । तथाहि । केवलव्यतिरेक्यनुमानंप्रमाणंनवा । नेतिपक्षेवक्ष्यामः । आद्येतस्यव्याप्तिसद्भावोव्याप्त्य
वगम(श्चावश्यमंगी)श्चांगीकार्यः । अन्यथानुमानत्वव्याघातात् । नचकेवलव्यतिरेकिणिसाध्यंप्रसिद्धं । पक्षेप्रसिद्धौसिद्धसा
धनत्वात् । अन्यत्रप्रसिद्धौ तत्रहेतोर्वृत्तौकेवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः । अवृत्तौअसाधारण्यप्रसंगात् । अतःप्रशिथिलमूलःप्र
संगः । व्यतिरेकिणःक्वव्याप्तिःकेनचावगम्यतइतिचेत् । पक्षएवव्यतिरेकेणावगम्यतइतिब्रूमः । पक्षादिप्रविभागात्प्रागवगता
तत्रैवविप्रतिपत्त्योपदर्शयितुमशक्याव्यतिरेकेणोपपाद्यतइति । तैरितिबहुवचनेनातिप्रसिद्धतांप्रसंगव्याप्तिभंगस्यसूचयति । न
केवलंकेवलव्यतिरेकिसाधनस्यसाध्येनव्याप्तिर्व्यतिरेकेणतदवमगश्चास्माभिरेवांगीक्रियते । किंत्वप्रसिद्धविशेषणत्वदूषणत्ववा

दिभिरपिकैश्चिदित्याह॥ [३।१।७] तैश्चेति। अवगम्यते(अभ्युपगम्यते)। यथाहुः यदिसाध्येनास्यक्वचिदप्यन्वयोनास्तितदाविरुद्धएवाय
मित्याशंक्य नोपेय(मन्व)त्वमन्वयस्य व्यासेधामोपितुउपा(यमि)यत्वमित्यादि । तथायथाचव्यतिरेकबलादन्वयसिद्धिस्तथावै
शेषिकैरप्युपपादनीयं । अन्यथासाध्यसाधनयोरव्याप्तौव्यतिरेकिणोगमकत्वभंगादित्यादि । तथाचाप्रसिद्धविशेषणस्यापिके
वलव्यतिरेकिणोव्याप्त्युपपादनमप्रसिद्धविशेषणत्वेव्याप्त्यप्रतीतिप्रसंजनंचकथंनव्याहतमितिभावः। यदुक्तंकेवलव्यतिरेकिणो
व्याप्त्यवगमात्परैरभ्युपगमाच्चनाप्रसिद्धविशेषणत्वेपिव्याप्त्यनवगतिरिति। तदयुक्तं। यतःकेवलव्यतिरेकिण्यन्यैवगतिः । येहि
संप्रतिपन्नप्रमाणभावाःकेवलव्यतिरेकिणस्तेषुसामान्यतोव्याप्तिरेवाभिधातव्या। तथाहि। प्राणादिमत्त्वेनजीवच्छरीरस्यसात्म
कत्वेसाध्येयद्यत्कार्यवत्तत्तत्कारणवद्यथांकुरवतीभूमिर्बीजगर्भेति । यथागंधवत्त्वेनभुवोऽन्यभेदसाधनेयद्यदसाधारणधर्मवत्
तत्ततोभिद्यतेयथावादीति। एवमीश्वरस्यसर्वकर्तृत्वेनसार्वज्ञसाधनेयोयस्यकर्तासतस्यकारणंप्रयोजनंचजानाति। यथाकुलाल
इति । एवंशब्दःपृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितःपृथिव्यादिवृत्तौबाधकोपपन्नत्वेसतिगुणत्वादित्यादौ योयद्वृत्तौबाधको
पपन्नत्वेसतिगुणःसततोन्यद्रव्यवृत्तिः यथागंधइत्यादिरूपेणसामान्यतोव्याप्तिरभिधातव्या । यद्वासामान्यतोविशेषणप्रसि
द्धिंविधायकेवलव्यतिरेकीप्रयोक्तव्यः । यथाज्ञानतारतम्यंक्वचिद्विश्रांतंतारतम्यत्वादित्यनेनसामान्यतःसार्वज्ञसिद्धौतस्ये
श्वरसंबंधःकेवलव्यतिरेकिणासाध्यते। तथेच्छादयःक्वचिदाश्रिताःगुणत्वाद्रूपवत् । यश्चेच्छादीनामाश्रयःसएवात्मेतिसामा ॥४७१॥
न्येनात्मसिद्धौतत्संबंधोजीवच्छरीरस्यकेवलव्यतिरेकिणासाध्यते। एवमन्यत्रापियथासंभवमूह्यं । क्वचित्पक्षैकदेशएवविशे

षणप्रसिद्धिमाश्रित्यकेवलव्यतिरेकीप्रवर्तते। यथापृथिवीतरेभ्योभिद्यतेपृथिवीत्वान्नयदेवंनतदेवंयथाजलादीत्यत्रघटादावेवावि
शेषणप्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणता। नचैवंसपक्षसंभवेनकेवलव्यतिरेकित्वभंगः। घटादेःपक्षैकदेशत्वात्। नचांशेसिद्धसाधन
ता। एकैकत्रप्रसिद्धावप्यापरमाणोराचभूगोलकादसिद्धेरिति। अभावोवाकेवलव्यतिरेकिणासाध्यः। भावेहिप्रतिपाद्येव्यति
रेकव्याप्तौतदभावस्यप्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षतयाविशेषणप्रसिध्यपेक्षा । अभावेतुसाध्येनायंदोषः । अभावाभावस्यभाव
त्वेनप्रतियोगिनिरपेक्षत्वात्। एवमन्येप्युक्तिविशेषप्रकाराद्रष्टव्याः। एतेष्वन्यतमस्याप्यभावेऽप्रसिद्धविशेषणतादूषणमेव ।
अतोनकेवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमवलंब्याप्रसिद्धविशेषणतादूषणत्वंनिरसनीयमित्यतआह ॥ [३।१।७] अप्रसिद्धस्येति। साध्यस्येति
कर्मणिषष्ठी। लिंगस्येतिकर्तरि। अयमितिबुद्धिस्थपरामर्शः। भवेदेतद्यद्ययंकेवलव्यतिरेकिण्युक्तिविशेषः कार्यइत्यत्रनियाम
कंस्यात्। नचैतदस्ति। तथाहि। किमनेनोक्तिविशेषेणकेवलव्यतिरेकिसाध्यमन्वयितांनीयते उतनेतिवक्तव्यं। नाद्यः। उक्ते
रर्थतथात्वपरिवर्तकत्वासंभवात्। नहिसहस्रेणाप्युक्तीनांनरोवानारीकर्तुंशक्यते। शक्यत्वेवाकेवलव्यतिरेकिप्रामाण्यंत्यक्तंस्या
त्। द्वितीयस्येदमुत्तरं। यदालिंगस्याप्रसिद्धस्यसाध्यस्यसाधकत्वमिष्यते । यद्युक्तिविशेषेणापिलिंगंकेवलव्यतिरेकिसाध्यसाध
कमेवनान्वयितामापद्यतइतीष्यतइतियावत्। तदायमुक्तौविशेषःकेनमानेनकर्तव्यतयाज्ञायते नकेनापि। अतोऽप्रसिद्धविशेष
णएवकेवलव्यतिरेकीसाधकश्चेतिनाप्रसिद्धविशेषणत्वस्यदोषत्वमिति। अस्त्येवोक्तिविशेषस्यकर्तव्यतायांनियामकं। तथाहि।
यद्यप्युक्तिविशेषोनव्यतिरेकिणमन्वयिनंकरोति। तथापिलिंगस्यसाध्येनव्याप्तिस्तावदवश्यंभाविनी। नचसाकेवलव्यतिरेकिणि

सुधा० साक्षादुपदर्शयितुंशक्या । अन्वयग्रहणस्थलस्यविप्रतिपत्त्याप्रतिरुद्धत्वात् । अतःसाध्यव्यतिरेकस्यसाधनव्यतिरेकेणविपक्षे अ.३पा.२
॥ १६ ॥ व्याप्तिंप्रदर्श्योपपादनीया । यदिवाव्यतिरेकव्याप्तिरेवसाध्यसिद्धेरंगं । तथापितद्ग्रहोवश्यंभावी । व्यतिरेकश्चप्रतियोगिप्रती
त्यधीनप्रतीतिकएव । प्रतियोगिनौचलिंगसाध्यधर्मौ । तत्रलिंगंपक्षेप्रतीतमेव । साध्यधर्मश्चनपक्षेप्रतीतोनाप्यन्यत्र । त अधि.१
त्कथंव्यतिरेकयोरपिव्याप्तिर्गृह्यतां । एतैस्तूक्तिविशेषैःकथंचित्प्रतियोगिनःसाध्यधर्मस्यबुद्धिस्थतायांसुकरोव्याप्तिग्रहःस्या
त् । प्रतिज्ञावाक्यंचैवमविदितपदार्थकंनप्रसज्यतइत्यतआह ॥ [३।१८] साधनमिति । परमाणुकारणकतांकार्याणामभ्युपगच्छता
वैशेषिकादिनापरमाणुसद्भावःसाध्यते । तथाप्रधानोपादानतांवदतासांख्येनप्रधानसद्भावः । एवमन्यदपिसमवायादिकंत
दंगीकारिभिःसमर्थ्यते । तत्रपृच्छामः । यःपरमाण्वादिकमभ्युपैतितंप्रतितत्सद्भावःसाध्यतेउतनसंतिपरमाणवइतितदभाव
मभ्युपगच्छंतंप्रति । नाद्यः । सिद्धसाधनायोगात् । द्वितीयेत्वबुद्ध्यारूढस्यपरमाण्वादेःसाधनायकथंवादिनःप्रयत्नःकथंचतद
भावंपरोमन्येत । प्रतियोगिनोऽविदितत्वात् । अथमन्यसेकणादाद्युपदेशेनसामान्यतोदृष्टस्वार्थानुमानेनवास्वयमवगतंपरमा
ण्वादिकंवादिनाशक्यतएवसाधयितुं । वादिवाक्येनचप्रतियोगिनःपरमाण्वादेरवगमेतदभावा(नुम)भिमतिःप्रतिवादिनोयुक्तै
व । नहिप्रमाणेनैवप्रतियोगीज्ञातव्यइतिनियमोस्ति । शशविषाणाद्यभावप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसंगादिति । यद्येवमत्यंताप्रसिद्ध
स्यापिपरमाण्वादेरनुभवमार्गमनतिक्रम्यसाधनमिष्यते । तदैतद्व्यतिरेकिसाध्यसाधनमप्यनुभवानुसारेणैवकुतोनांगीकार्यं । त ॥४७२॥
थाहि । प्रत्यक्षेणोपदेशेनवासाधार(णध)णौधर्मावेकत्रोपलब्धवतस्ततोन्यत्रसर्वत्रापितदभावोपलंभसंभवेव्यतिरेकव्याप्तिग्रह

स्तावद्वादिनःसुकरएव। प्रतिवादिनोपिवादिवाक्यावगतप्रतियोगिनस्तदभावावगमसंभवात्। व्यतिरेकव्याप्तिग्रहःसंभवत्येव। तथाचप्रागुक्तरीत्यान्वयप्रसिद्धसाध्यसाधनेसंभवतिकिमेताभिःक्लिष्टकल्पनाभिः। एवंचनप्रतिज्ञावाक्यस्याविदितपदार्थकत्व प्रसंगः। वादिनातदर्थस्यव्युत्पा(दितत्वा)द्यत्वादिति। उपसंहरति॥ [३५१] यत्रेति। यत्रविषयेकेवलव्यतिरेकिणि। ए(वंसामा न्यान्व)वमन्वयाभिधानादिनासाधनंकार्यमितिनियामकं(मानंना)नास्ति। व्याप्तिप्रतीत्यादेरन्यथासिद्धत्वात्। ऋजुनानुभ वानुसारिणामार्गेणसिध्यतोर्थस्यवक्रेणानानुभाविकेनसाधनायोगात्। विपर्यये तथासाधनाकरणेऽतिप्रसंगश्चनास्ति। स्वव्या हत्यादिनैवापरस्याभासत्वात्। अत्रक्लिष्टकल्पनयैवसाध्यसाधनंकार्यमित्यतिदुष्टंवाक्यमिति। अनेनविशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्य यामहाऽविद्यादिवक्ररीतिःसाप्यपास्तावेदितव्या। भवेदेतद्यदिकेवलव्यतिरेक्यनुमानंभवेत्। नचैवं। पक्षधर्मत्वंसपक्षेसत्वं विपक्षात्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचेतिपंचरूपोपपन्नंखल्वनुमानंभवति। नचकेवलव्यतिरेकिणस्तदस्ति। सप क्षाभावेनसपक्षेसत्वाभावात्। नचैवंकेवलान्वयिनोपिविपक्षाभावेनविपक्षाद्व्यावृत्तेरभावादननुमानत्वप्रसंगइतिवाच्यं। अन्व यव्यतिरेकवतएवानुमानत्वेनानिष्टाभावादिति। द्वितीयमाशंक्याह॥ [३६।१०] परिशेषइति। प्रसक्तप्रतिषेधेपरिशिष्यमाणेबुद्धिः परिशेषः। द्वयोःपरस्परापेक्षयोत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वामिथःसिद्धिः। बहूनांचक्रवदितरेतरापेक्षयोत्पत्त्यादिकंचक्रकं। स्वापेक्षंस्वोत्प त्त्यादिस्वाश्रयः। आदिपदेनानवस्था। साचानवस्थितासिद्धोत्पादकादिपरंपरापेक्षा। असिद्धसाधकत्वेनहेतुना। पंचावयवतां पंचरूपोपपन्नतां। अंगीकार्याःअनुमानत्वेनसमस्तैर्वादिभिः। नखलुकोपिवादीपरिशेषादीननादृत्यपरीक्षायांप्रवृत्तोस्ति। एतदु

त्तंभवति । परिशेषादीनितावदनुमानानिव्याप्यज्ञानाद्व्यापकज्ञानमितितल्लक्षणाक्रांतत्वात् प्रमाणप्रपंचरुचिभिरप्यनुमाना
द्बहिर्भावेनतत्प्रामाण्यस्यानभ्युपगतत्वाच्च । तानिचासिद्धस्यैवसाध्यसाधकानि । शब्दस्यहिपृथिव्याद्यष्टसंसर्गेप्रतिषिद्धेपरि
शेषात्तदतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वंसिध्यति । नचप्रागाकाशसिद्धेःपृथिव्याद्यतिरिक्तंद्रव्यंसिद्धं । येनतदाश्रितत्वंक्वचित्प्रसिद्धंस्या
त् । यद्यस्यकार्यंप्रमितंपरेणांगीकृतंवा । तस्यतत्कार्यतामंगीकुर्वाणंप्रतिमिथःसिद्धिरुच्यते । नचसाक्वचित्प्रसिद्धा । द्वयोर
पिपरस्परापेक्षयापूर्वभावि(त्वंसे)त्वेसेतिपक्षेपितथा । एतेनचक्रकंव्याख्यातं । अस्यैवघटस्यैतत्कार्यत्व(मभ्युप)मुपगच्छंतंप्रति
स्वाश्रयत्वमभिधीयते । (तच्च)स्वस्यैवस्वापेक्षयापूर्वभावित्वंपश्चाद्भावित्वंचाप्रसिद्धमेव । असिद्धस्यैत्रकारणतांब्रुवाणंप्रतिअन
वस्थोच्यते । नचक्वचित्कार्येनवस्थितासिद्धकारणपरंपरासिद्धा । सामान्यतःप्रसिद्धिस्तुकेवलव्यतिरेकिण्यपिसमाना । असि
द्धसाधकत्वेनचैषांपंचरूपोपपन्नतानास्ति । तथाचानुमानानामप्येषांपंचरूपोपपन्नत्वाभावात् । व्यतिरेकिनानुमानंपंचरू(पोपप
न्नता)पतावैधुर्यादित्यनैकांतिकमिति । दूषणांतरमप्याह ॥ तन्नियमइति । अनुमानेपंचरूपोपपन्नतानियमस्यनिर्निबंधनत्वा
दताद्दशस्याप्यनुमानत्वेबाधकाभावाच्चाप्रयोजकोयंहेत्वाभासः । नन्वेषांरूपाणांव्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वादसिद्धादिहेत्वा
भासपंचक(स्य)व्युदासार्थत्वाच्चकथंनिर्निबंधन(त्वं।)ता । कथंचविपक्षेबाधकाभावः । उक्तप्रयोजनासिद्धेरेवबाधकत्वात् । सप
क्षेसत्वंविनाप्यनुमानत्वेभूर्नित्यागंधवत्त्वादित्यादेरसाधारणस्याप्यनुमानत्वंस्यादितिचेन्न । सपक्षहीनस्यविपक्षव्यावृत्तिमात्रेण ॥४७३॥
व्याप्त्यादिसिद्धेः । असाधारणस्याभासत्वासंमतेः । संमतौवासपक्षसद्भावासद्भावाभ्यांभेदसिद्धेरिति । एवमाश्रयासिध्यादेरदू

षणत्वमुपपाद्ययदुक्तंपरिहारेपिसिद्धत्वंदूषणमितितदयुक्तं । वादेनिग्रहस्थानाभावस्योक्तत्वादित्याशंकांपरिहरति ॥ [३।१।१२] सिद्धेति ।
यथासिद्धप्रश्नादौनवादकथावसितिर्भवेत् किंतुतत्वनिर्णयविरोधित्वादुद्भाव्यत्याजनीयमेव एवंसिद्धसाधनतायांचेत्यर्थः ।
तदन्यस्यसिद्धतैवहिसाधिकेत्यनेनहेतोर्व्याप्त्यसिद्धिःस्वरूपासिद्धिश्चदूषणमितिसूचितं । तत्रकेचिदाचक्षते । द्विविधंव्याप्त्य
भावादि । वादिप्रतिवादिनोरन्यतरमतेनोभयमतेनचेति । अन्येतुमन्यंते । अन्यतराव्याप्त्यादिकंनामनास्त्येव । वस्तुविकल्पा
संभवादिति । तत्रकिंतत्वमित्याकांक्षायामाह ॥ [३।१।१२] व्यभिचारइति । अत्रव्यभिचारइत्यव्याप्तिमात्रोपलक्षणं । नकेवलमुभयपक्षे
किंतुवादिप्रतिवादिनोरेक(स्य)पक्षेपिव्यभिचाराहेत्वसिद्धिश्चहेतोर्दूषणमेव । यद्यपिवस्तुतोन्यतरव्यभिचारादिकंनसंभवति । त
थापिप्राग्वस्तुतत्वावधारणात् आभिमानिकंसंभवत्येव । तथाचहेतुसामर्थ्यसंदेहेप्यहेतुत्वमावश्यकमेव । व्याप्त्यादिमत्तयानिश्चित
स्यैवहेतुत्वादिति । तदन्यस्येत्यनेनदृष्टांतस्यापिसाध्यादिमत्वेनासिद्धिर्दूषणमितिसूचितं । केचिदाचक्षते । दृष्टांतदोषानामनसं
तितेषांयथायोगंहेतुदोषेष्वेवांतर्भूतत्वादिति । तान्प्रत्याह ॥ [३।१।१३] साध्येति । दूषणमितिवर्तते । साध्यवैकल्यादेर्हेत्वाभासांतर्भावेपि
दृष्टांताश्रयतयास्पष्टप्रतिभासत्वात् । प्रतिभासानुसारेणैवोद्भाव्यत्वादुद्भावनार्थत्वाच्चव्युत्पादनस्यदृष्टांतदोषत्वंयुक्तमितिभा
वः । दृष्टांतदोषांश्चकेचिदष्टावाचक्षते । साध्यवैकल्यंसाधनवैकल्यमुभयवैकल्यमाश्रयहीनत्वमितिचत्वारःसाधर्म्यदृष्टांतदोषाः ।
साध्याव्यावृत्तिःसाधनाव्यावृत्तिःउभयाव्यावृत्तिःआश्रयहीनत्वमितिचत्वारोवैधर्म्यदृष्टांतदोषाइति । तन्नेत्याह ॥ साध्येति ।
सिद्धेसत्यारंभोनियमार्थः । साध्यसाधनवैकल्यमेवदृष्टांतस्यदूषणंनापरमित्यर्थः । तथाहि । उभयवैकल्यंतावत्पृथङ्नवाच्यं ।

एकैकवैकल्येनैवदृष्टांतस्यदुष्टत्वेसमुदितकल्पनावैयर्थ्यात् । अन्यथैकैकवैकल्यस्यदूषणत्वांगीकारभंगात् । संभवमात्रेणपृथग्व
चनेऽनैकांतिककालातीतत्वंनामहेत्वाभासांतरंवाच्यंस्यात् । आश्रयहीनत्वंचाश्रयासिद्धिसमानं । वैधर्म्यदृष्टांतोनामनास्त्ये
वेतिप्रागेवप्रपंचितमिति । यद्वा दृष्टांतस्यसाध्यसाधनवैकल्यमपिव्यभिचारादिवदुभयान्यतररीत्याद्विविधंप्रतिपत्तव्यंनपुन
रनेकविधमेव अभिमानतोद्वैविध्यस्यापिसंभवादित्याह ॥ **साध्येति** । एकपक्षेपिदूषणमित्यनुवर्तते । हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वं
व्यर्थविशेष्यत्वंचनदूषणं । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरप्रतिहतेरितिकेचित् । तान्प्रत्याह ॥ **विशेषणइति** । विशेषणेदत्तेसतियद्वैय
र्थ्यविशेष्यस्यविशेषणस्यवातदपिहेतोर्दूषणमेव । व्याप्त्युपयोगितयाहिहेतौविशेषणमुपादीयते । वैयर्थ्येतुविशिष्टस्यव्याप्यत्वाभा
वाद्युक्तं(तस्य)हेतुदोषत्वमिति । यद्वासिद्धप्रश्नादिकमितिवक्ष्यमाणत्वादाधिक्यांतर्गतमेतत् । सर्वथाहेतुदोषत्वंसि(द्धमिति)द्धं ।
व्यर्थविशेषणत्वादिकमप्युभयान्यतररीत्याद्विविधंप्रतिपत्तव्यं । नपुनरेकविधमेवेत्याह ॥ **विशेषणइति** । एकपक्षेपिदूषण
मितिवर्तते । विशेषणासिद्धिर्विशेष्यासिद्धिश्चहेतुदोषोनभवति । नहिविशेषणमात्रंवाहेतुर्येनतदसिद्धिहेतोर्दूषणंस्यादित्येकेता
न्प्रत्याह ॥ **एकासिद्धौचेति** । विशिष्टोहिहेतुःनविशेषणादिमात्रं । विशेषणविशेष्ययोरेकस्यासिद्धावपिविशिष्टस्यासिद्धिरेव
(प्र)सिद्धा । दंडमात्राभावेपुरुषमात्राभावेवादंडिनोऽभावदर्शनात् । अतोविशेषणासिध्यादावपिविशिष्टहेत्वसिद्धेरवर्जनीयत्वा
द्युक्तंतस्यहेतुदोषत्वं । तच्चोभयान्यतररीत्याद्विविधमितिपूर्ववत्सिद्धमेवेति । एकाभावेचेत्याद्यनुक्त्वाएकासिद्धौचेतिवचनं ॥४७४॥
असिद्धिश्चद्विविधास्वरूपतोऽज्ञानतश्चेतिसूचनार्थं । तदेवंव्यर्थविशेषणासिध्यादेर्हेतुदोषतत्वाद्युक्तंपरपरिगणितासिद्धिभेदे

ष्वाश्रयासिध्यादित्रयस्यैवादोषत्वकथनमिति । यदुक्तंप्रश्नदोषाश्चत्वारइतितत्रवैफल्यस्यासंगतेश्चदोषत्वमयुक्तं । अशक्योद्भाव नत्वात् । तथाहिशब्दोनित्योस्मदादिबाह्येंद्रियग्राह्यत्वादितिप्रयुक्तेपरःपृच्छतिसामान्यंनित्यमनित्यंवेति । तत्रवैफल्योद्भाव नेनिरनुयोज्यानुयोगेनपरोनिगृह्णीयात् । सामान्यनित्यत्वमुभयसंमतंकृत्वातत्रानैकांतिकत्वोद्भावनस्यप्रयोजनस्यपरेणाभिसं धातुमप्युचितत्वात् । तत्रैवप्रयोगेपरःपृच्छतिसामान्यमनुगतंनवेति । तत्रासंगत्युद्भावनेनिरनुयोज्यानुयोगःस्यात् । अनुगतत्वेन नित्यत्वंप्रसाध्यतत्रानैकांतिकत्वंवक्ष्यामीत्येवमुपोद्घातलक्षणायाःसंगतेरपिपरेणाभिप्रेतुमुचितत्वात् । नचाशक्योद्भावनंदूषणं नामेत्यतआह ॥ [३१।१२] अप्रयोजनतेति । तत्रप्रश्नदोषेषुअप्रयोजनतायद्यप्यु(त्तरो)त्तरप्रश्नेष्ववधारयितुमशक्या । तथापिप्रथमप्र श्नेसंभावितादूषणत्वेनोद्भावयितुंशक्यतएव । नहिकथोपक्रमेप्रधानप्रमेयप्रश्नमपहायैवंविधःप्रश्नःसंभवतीति । अनेनैवन्याये नासंगतिरपिसर्वथासंगत्यनुपलंभएवोद्भाव्येतिद्रष्टव्यं । नन्वेवंसतिषडेवनिग्रहस्थानानीतिनियमोभज्येत । स्वव्याहत्यसंगत्यो र्विरोधासंगत्यंतर्भावेपिसिद्धार्थतावैफल्ययोरतिरिक्तत्वादित्यतआह ॥ [३१।१३] सिद्धेति । दूषणांतर्भावकथनप्रसंगेनप्रागुक्तप्रमाण त्रित्वनियमसिद्धयेपरैःपृथक्प्रमाणत्वेनांगीकृतानामर्थापत्त्यादीनामुक्तांतर्भावमाह ॥ [३१।१३] अर्थापत्तीति । अनुपपद्यमानदर्श नादुपपादकेबुद्धिरर्थापत्तिः । यथाजीवतोगृहाभावदर्शनाद्बहिर्भावबुद्धिः । तत्रजीवतोगृहाभावस्यानुपपद्यमानतानामकिं सर्वथाऽसंभवः किंवाबहिर्भावेनविनानवस्थानं । आद्येदहनशैत्यमप्यनुमानाभासात् प्रतीतंकिंकमप्यर्थंनबोधयेत् । तत्प्रतीति र्भ्रांतिरितिचेत् । सर्वथाऽसंभवतोगृहाभावस्यापिप्रतीतिः कथंनभ्रांतिः । दहनशैत्यस्योपपादकंनास्तीतिचेन्न । सर्वथाप्यसं

भवतोगृहाभावस्यापितदनुपपत्तेः । द्वितीयेव्याप्तिरेवसेतिव्याप्यदर्शनाद्व्यापकबुद्धिरर्थापत्तिरनुमानमेव । प्रमाणद्वयविरो
धोनुपपत्तिरितिचेन्न । प्रकृतोदाहरणेतदभावात् । विरोधोहितदास्याद्यदिजीवतीत्यस्यगृहेस्तीत्यर्थःस्यात् । यदिवागृहेनास्ती
त्यस्यनजीवतीत्यर्थःस्यात् । नचतदस्ति । स्वस्मिन्नेवान्यथाभावदर्शनात् । योहिमातापितृभ्यांसु(रक्षि)शिक्षितोनजातुगृहा
न्निर्गच्छतिसोन्यानपितथामन्यमानोजीवनप्रमाणस्यगृहेसत्वमेवार्थंप्रतिपद्यतइति । एवंतर्हिसंदिहानोवतिष्ठेत नतुबहिर्भावंनि
श्चिनुयात् । अन्यथाप्रकरणसमेनापिकिंचिदवधारयेत् । एतेनैतदपिनिरस्तं । यदाहुः । अनुमानत्वपक्षेकिंबहिर्भावेजी
वनमात्रंलिंगमुतगृहाभावमात्रं । अथवाविशिष्टं । नप्रथमद्वितीयौ । व्यभिचारात् । नतृतीयः । विरुद्धयोर्विशे
षणविशेष्यभावानुपपत्तेः । अविरोधप्रतीतेश्चबहिर्भावकल्पनोत्तरकालीनत्वेनेतरेतराश्रयापत्तेरिति । जीवनगृहाभावयो
र्विरोधस्यैवाभावात् । भावेवार्थापत्तेरप्यनुपपत्तेः । अतोऽविनाभावबलेनार्थप्रतीतिहेतुत्वादर्थापत्तिरनुमानमेव । एते
नकेवलव्यतिरेकीपरिशेषश्चार्थापत्तिरेवनानुमानमित्यपिनिरस्तं । गृह्यमाणेवस्तुनिस्मर्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यदर्शनात्
स्मर्यमाणेगृह्यमाणप्रतियोगिकसादृश्यप्रतीतिरुपमानं । यथागामनुभूयवनंगतोगवयेगोसादृश्यमुपलभ्यगविगवयसादृश्यं
प्रत्येति । यद्यपिनैतत्स्मरणं । प्रतियोगिनोगवयस्यप्रागननुभूतत्वेनगोगतसादृश्यस्याननुभूतत्वात् । नहिसामग्र्यभावे
योग्येंद्रियसन्निकर्षसद्भावमात्रेणानुभवःशक्योंगीकर्तुं । प्रतियोगिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांसादृश्यप्रतीतौहेतुत्वमवधृत
मेव । निर्विकल्पकप्रतीत्यभ्युपगमस्त्वप्रामाणिकएव । तथापियोयत्सदृशःसतत्सदृशइतिव्याप्तिबलेनगमकत्वादनुमान

मेव । व्यधिकरणत्वान्नेतिचेत्तस्यादोषतायानिरूपितत्वात् । एकाधिकरणतायाःशक्यसंपादनत्वाच्च । तस्माद्वैसादृश्यद
र्शनवत्सादृश्यदर्शनमपिनपृथक्प्रमाणं । अन्येतुसंज्ञासंज्ञिसंबद्धप्रमितिफलमनधिगतसंगतिसंज्ञास्मरणसहायंतत्समभिव्याहृ
तातिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानं । अतिदेशवाक्यार्थश्चक्वचित्साधर्म्यंक्वचिद्वैधर्म्यंक्वचिद्धर्ममात्रंइतित्रिविधोभवति ।
यथाऽव्युत्पन्नगवयपदार्थोगोसदृशोगवयइतिअतिदेशवाक्यानुभूतमर्थंप्रत्यक्षे(ण)गवयेप्रत्यभिजानन्गवयपदंस्मरन्गवयपद
स्यगवयेसंगतिमवगच्छति । तदिदंसाधर्म्योपमानं । वैधर्म्योपमानंतुगवादिवद्द्विशफोनभवत्यश्वइतिवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानाद
श्वेश्वपदसंगतिग्रहणं । धर्ममात्रोपमानमपिदीर्घग्रीवत्वादिधर्मवान्पशुरुष्ट्रइतिवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानादुष्ट्रपदव्युत्पत्तिरितिम
न्यंते । तत्रयद्यपिसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपत्तिःप्राग्गवयादिदर्शनादतिदेशवाक्येनप्रयोगादिना लिंगेनवाभवितुंनार्हति । संबंधि
नोनवगमेसंबंधस्यावगंतुमशक्यत्वात् । तथापिगवयादिदर्शनोत्तरकालंसाधर्म्यादिनालिंगेनैव भविष्यति । एतस्यांदशायामति
देशवाक्यंव्याप्तिग्राहकत्वेनोपयुज्यते । यथा(हि)पृथिवीत्वाभिसंबंधात् पृथिवीतिव्यवहर्तव्येतिलक्षणवाक्यंश्रुतवतःपृथिवीत्वा
भिसंबंधंक्वचिद्द्रव्येपश्यतोनुमानेनैवसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपत्तिरभ्युपगता । तथाप्रकृतेपीतिकथमिदंपृथक्प्रमाणंस्यादिति । घटा
दिप्रत्यक्षयोग्यार्थप्रतियोगिकाभावप्रतीतिसाधनंप्रमाणमभावः । तच्चानुपलब्धिलक्षणंलिंगमेवेत्यभावोपिनानुमानाद्भिद्यते ।
अतोयुक्तंत्रीण्येवप्रमाणानीति । तत्किमभावोनियमेनानुमानांतर्गतइत्यतआह ॥ [३९।१३] क्वचिदिति । कदाचिद्घटाद्यभावग्रा
हकंप्रत्यक्षमपिभवतीत्यर्थः । किंतर्हिप्रत्यक्षयोग्यार्थानांसर्वेषामप्यभावःप्रमाणद्वयवेद्यइत्यतआह ॥ [३९।१३] सुखादेरिति ।

चस्त्वर्थः । सुखादेरांतरस्यसाक्षिवेद्यस्याभावस्तुनियमेनसाक्षिप्रत्यक्षेणैवग्राह्यइत्यर्थः । यद्वाऽभावइतिप्रमाणमेवोच्यते । तस्यसुखादेरितिपरंपरयासंबंधः । नियमेनप्रत्यक्षांतर्गतइतिसंबंधः । अनेनबाह्यानांप्रत्यक्षयोग्यानांघटादीनामभावःप्रत्यक्षानुमानवेद्यइत्युक्तं । तदयुक्तं । एकस्यैवज्ञानस्यस्वतंत्रकारणद्वयजन्यत्वानुपपत्तेः । परस्परविरुद्धपरोक्षापरोक्षत्वलक्षणाकारद्वयप्राप्तेश्चेत्यतउक्तं । क्वचिदिति । तथाप्यनुपपत्तिरेव । प्रत्यक्षग्राह्येर्थेऽनुमानानवकाशादित्यतआह॥ [३९।१३] अन्यत्रेति । सुखादेरन्यत्रघटादौप्रतियोगिनिसतियोऽभावोऽभावप्रमाणंझडितिप्राप्नोतितत्प्रत्यक्षं । यत्तुविलंबेनजायतेतदनुमानमिति । एतदुक्तंभवति । घटाद्यभावग्राहकंयोग्यानुपलब्धिरूपंप्रमाणंपृथगेवेतिमीमांसकाः । अनुपलब्धिलिंगकमनुमानमेवतदिति सौगताः । तदुभयमप्यनुपपन्नं । प्रतियोगिस्मरणवतःपुरोवर्तिनिभूतलेघटा(द्य)भावस्यप्रत्यक्षेणैवावगम्यमानत्वात् । इंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनोऽभावप्रत्ययस्याप्रत्यक्षफलत्वानुपपत्तेः । अपरोक्षाकारस्यानुभवसिद्धत्वात् । बाधकाभावाच्चान्यत्रोपक्षयकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथारूपादिज्ञानेपिप्रमाणांतरकल्पनाप्रसंगात् । लिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणादिविलंबेनविना झडितिजायमानस्यानुमानफलत्वानुपपत्तेः । लिंगस्यज्ञातस्यैवकरणत्वादनुपलब्धेरपिअभावत्वेनानुपलब्ध्यंतरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगाच्च । ननुचप्रातश्चत्वरादौप्रतियोगिस्मरणाभावेनगजाद्यभावमननुभूयदेशांतरंगतोगजस्मृतिमान्प्रातश्चत्वरेगजोनासीदितिप्रतिपद्यते । नतत्रप्रत्यक्षस्यावकाशइतिअनुपलब्धिलक्षणंपृथक्प्रमाणंतत्रांगीकार्यमिति । मैवं । तत्राभावस्याप्रत्यक्षत्वेप्यनुपलब्धिलिंगकानुमानवेद्यताभ्युपगमात् । अनुपलब्धेश्चस्मरणाभावलिंगानुमेयत्वात् । अतएवतत्रक्षणंध्यात्वानासी

च्चत्वरेगजइतिप्रतिपद्यते । स्मरणाभावो(प्य)नुपलब्ध्यंतरानुमेयइत्यनवस्थेत्यपिनास्ति । साक्षिग्राह्याणांबुद्धिसुखादीनाम
भावस्यनियमेनसाक्षिप्रत्यक्षवेद्यत्वादिति । तथाप्युपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादाःप्रमाणानिसंतीतिकथंतत्रित्वनि
यमइत्यतआह ॥ प्रारं[३९।१४]भाद्याश्चेति । युक्तयोऽनुमानानि ॥ कुतइत्यतआह ॥ [३९।१४]आगमेति । यतोखिलाःप्रारंभाद्याःनियत
व्याप्तयो योयत्रप्रारभ्यतेसतत्रप्रतिपाद्यइत्यादिरूपांव्याप्तिमपेक्षमाणाएवागमार्थावसित्यर्थाभवंत्यतोयुक्तयएवेत्यर्थः । एतेना
गमांतर्भावोपिपरास्तः। उपक्रमाद्याआगमविषयाएव नचार्थापत्त्युपमाभावा इतियोगविभागः । वाक्यादीनामपिप्रमाणानामनु
मानांतर्भावमाह॥[३९।१५]वाक्यमिति। यतोवाक्यादयोपितथाविधाव्याप्तिमपेक्ष्यैवागमार्थावसित्यर्थास्ततस्तथाविधायुक्तयएवेत्यर्थः।
उपक्रमादीनामुत्तरोत्तरंप्राबल्यंवाक्यादीनांतुपूर्वपूर्वमितिज्ञापनाययोगविभागः। यद्युपक्रमादयोवाक्यादयश्चानुमानेंतर्भवंतित
र्हिकथमुपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं । अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णयइत्युपक्रमादीनामनुमानापरपर्या(याया उप)
योपपत्तेःपृथक्त्वेनोक्तिः। तथाश्रुतिर्लिंगंसमाख्याचवाक्यंप्रकरणंतथेतिवाक्यादीनांलिंगादित्यतआह ॥ [३९।१५]कुरुपांडववदिति।
यथापांडवानांकुरु(विशेष)त्वेपिसामान्यविशेषापेक्षयासंतानबीजंकुरुपांडवानामित्यादौकुरुभ्यःपृथग्वचनं तथातेषामुपक्रमा
दीनांवाक्यादीनांचानुमानत्वेपिउपपत्तेर्लिंगाच्चपृथग्वचनंयुक्तमित्यर्थः। ननुतथापिशाकुनलिप्यक्षरचेष्टासंभवैतिह्यपरिशेषाःपृ
थक्प्रमाणानिसंतीतिचेत्(न्न) । शाकुनलिप्यक्षरचेष्टानामंतर्भावस्यनविलक्षणाधिकरणेसूचितत्वात् । संभवैतिह्ययोरनुमाना
गमांतर्भावस्यसर्ववादिसंप्रतिपन्नत्वात् । परिशेषस्यचपरिशेषोमिथःसिद्धिरित्यनेनैवानुमानत्वस्यस्थितत्वात् । ननुतथापिजै

गास्तर्कंपृथक्प्रमाणमाहुः । सत्यं । मिथःसिद्धिरित्यादिनासोप्यनुमानांतर्गतइतिसूचितमेव । अत्राह । तर्कःप्रमाणमेवनभवति।
कुतोनुमानं । तथाहि । अनिष्टप्रसंजनंतर्कः । अनिष्टंचद्विविधं(धा)प्रामाणिकपरित्यागो प्रामाणिकस्वीकारश्चेति । सपंच
विधः । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रसंग भेदात् । तत्रप्रसंगोनामव्याप्यांगीकारेनिष्टव्यापकप्रसंजनं । सोयंतर्कः
प्रमाणानामनुग्राहकः । अनुग्रहश्चप्रमाणविषयसंभावनादि रूपः । तथाहि । भूतलेघटःकिंनस्यादितिविपरीतशंकयाकुंठितश
क्तिकंप्रत्यक्षंनतावद्घटाभावंनिश्चिनुयात् यावद्यद्यत्रघटोभविष्यत्तदाभूतलमिवाद्रक्ष्यत् तत्तुल्यदर्शनसामग्रीकत्वादितितर्केण
विपरीतशंकानापनीयते । तर्कोहिदुर्जनइवपराभिलषितंवि(व्यव)च्छिद्यघटाभावंसंभावयति । अथेदानींप्रत्यक्षंसुजनइवस्वप्र
मेयंनिश्चिनोति । एवंक्वचिद्व्यभिचारशंकयोपाधिशंकयावाधूमवानपिपर्वतोग्निमान्माभूदितिपक्षेविपक्षशंकयानुमानेकुंठिते यदि
निरग्निकःस्यात्पर्वतस्तदानिर्धूमोपिस्यादित्यादिरूपस्तर्कःप्रवर्तते । सह्युपाधिकोटौत दायत्तव्यभिचारकोटौवाऽनिष्टमुपजनयन्
विपरीतेच्छांविच्छिनति । ततश्चनिश्चिताविनाभावमनुमानंनिष्कंपमेवाग्निमत्त्वंनिश्चाययति । तथास्वर्गकामोयजेतेत्यत्रलिङाप्र
तीयमानायाःभावनायाःभाव्यापेक्षायांकिंभाव्योधात्वर्थोभवतुभवतुवास्वर्गइतिसंदेहेसमानपदोपात्तत्वाद्धात्वर्थएवभाव्यइति
शंकयाकुंठितशक्तिःशब्दोजोषमेवास्ते । यदिधात्वर्थोभाव्यःस्यात्तदाविधेरिष्टाभ्युपायत्वंशास्त्रस्यचतद्बोधकत्वंतत्प्रणेतुश्चाप्तत्वं
प्रेक्षावतांप्रवृत्तिश्चेत्येतत्सर्वंनस्यादितितर्केणापनीतायांशंकायांशब्दःस्वर्गमेवभाव्यतयावधारयति । एवंनानाविधस्तर्कसाध्योनु ॥४७७॥
ग्रहःस्वयमेवबोद्धव्यः । सोयंप्रमारूपंवाप्रमाणंस्यात्लिंगदर्शनवत् अप्रमारूपंवेंद्रियादिवत् । नतावदाद्यः । त(र्क)स्याऽऽहार्यरूप

त्वात् तत्करणमपिनप्रमाणं । प्रमाफलत्वाभावात् । नद्वितीयः । आरोपितविषयत्वात् । विपर्ययप्रामाण्योपगतौतुतेनास्य
नियामकःसंबंधोनास्ति । असंबद्धस्यगमकत्वेचातिप्रसंगः । अनुमानत्वेचास्यापादकंलिंगमापाद्यंसाध्यमितिवक्तव्यं ।
नचतद्युक्तं । आपादकस्याऽऽहार्यत्वेनान्यतरासिद्धत्वात् । आपाद्यस्यचानिष्टत्वेनबाधितत्वात् । नह्यसिद्धंलिंगंभवति ।
नापिबाधितंसाध्यं । सतिचाश्रयेनुमानंभवति । न(हि)भूतलेघटोस्तियःसाध्यसाधनयोराश्रयःस्यात् । व्यधिकरणताचा
पाद्यापादकयोर्बहुलमुपलभ्यते । आपाद्यस्यसाध्यत्वेऽपसिद्धांतश्चस्यात् । धूमसद्भावस्यस्वयमभ्युपगतत्वात् । तस्मा
द्विपर्ययपरतंत्रत्वादप्रमाणमेवप्रमाणानामनुग्राहकस्तर्कइतिकुतोस्यानुमानेंतर्भावइत्यतआह ॥ ३०।१५ स्वन्यायैरिति । न्याय
शब्देनधर्मिलिंगव्याप्तिदृष्टांताउच्यंते । नकेवलंपरस्य किंतुस्वस्यापियेसिद्धान्यायास्तेस्वन्यायाः । साधनमितिदूषणस्या
प्युपलक्षणं । परस्यैवसिद्धान्यायाःपरन्यायाःस्वस्यैवसिद्धान्यायाःस्वन्यायाः । चशब्देनसाधनंचप्रतिवादिनःप्रति ।
एतदुक्तंभवति । द्विविधंहिकार्यंकथकस्य स्वपक्षसाधनंपरपक्षदूषणंचेति । तत्रसाधनंस्वपरसंमतैरेवन्यायैःकार्यं
नान्यतरमात्रसिद्धैः । यथापर्वतोग्निमान्धूमवत्त्वाद्योयोधूमवानसावग्निमान्यथामहानसइति । क्वचित्पुनःसाधनंस्वमात्र
सिद्धैरेवन्यायैःक्रियते । तत्रचपरेणान्यतरासिध्यादावुदाहृतेतंप्रतितत्साधनंक्रियते । यथाशब्दोऽनित्यःकार्यत्वात् । कार्य
श्चासावव्यंजकप्रयत्नानंतरोपलब्धेरित्यादि । सर्वथासाधनमुभयसिद्धन्यायसाध्यं । दूषणंतुद्विविधं । इदमित्थंनभवतीतिवा
अनिष्टोपदर्शनेनवा । तत्राद्यमुभयसिद्धन्यायैरेवकार्यं । यथाशब्दोनद्रव्यंश्रोत्रग्राह्यत्वात् सामान्यवदिति । क्वचित्पुनःस्वमात्र

सिद्धैर्न्यायैःसाधनमिवदूषणमपिकृत्वापरंप्रतितत्साधनंक्रियते । यथातत्रैवप्रयोगेकालेनानैकांत्योद्भावनेतस्यातींद्रियत्वसाधनमित्यादि । सर्वथाद्यंदूषणमुभयसिद्धन्यायसंपाद्यमेव । द्वितीयंतुपरसिद्धैरेवन्यायैः(कार्यं) । यथायदिपर्वतोनिरग्निकस्तदानिर्धूमःस्यादिति । अत्रह्यापादकस्यपरसिद्धत्वमेवभाव्यंनस्वसिद्धत्वं । तदतिरिक्तांगानांतुस्वसिद्धिःसत्यसतीवानविवक्षितापरसिद्धिरेवोपयुज्यते । तदेवचतर्कइतिव्यवह्रियते । तेनतत्राश्रयासिध्यन्यतरसिद्धीभूषणेएवनदूषणे । व्यधिकरणत्वंतुनक्कापिदूषणमित्युक्तं । शक्यसंपादनंचतर्केपिसमानाधिकरणत्वं । अवश्यंचैतदेवं । अन्यथाकेवलान्वयिधर्मस्यकेवलव्यतिरेकिण्यभावात् । तस्याननुमानत्वापत्तेः । सामान्यलक्षणसद्भावात् । विशेषलक्षणाभावेपिनदोषइतिचेत्समंप्रकृतेपि । व्याप्त्यपेक्षयागमकत्वस्यतर्केपिविद्यमानत्वात् । विद्यमानएवाश्रयेविद्यमानस्यैवेत्यपिसामान्यलक्षणेनिवेश्यमितिचेत् । तर्हिविपक्षाभावोवासप(क्षेस)क्षसद्भावोपिवानिवेश्यतां । प्रयोजनाभावान्नेतिचेन्न । प्रकृतेपिसमत्वात् । तर्कनिरासःप्रयोजनमितिचेत्तत्रापिकेवलव्यतिरेकिनिरासःप्रयोजनंभविष्यति । निर्निबंधनोसाविनितिचेत् । समंप्रकृतेपि । साधनेप्यसिद्धस्यानुमानत्वंस्यादितिचेत्तर्हिविपक्षवतःसपक्षेसतोपिकेवलान्वयित्वंस्यात् । तद्विशेषलक्षणएवनिक्षेप्यमितिचेत्समानमत्रापि । अतएवस्वन्यायैःसाधनमित्यादिनाव्यवस्थादर्शितेति । माभूदाश्रयासिध्यन्यतरासिध्योरत्रदूषणत्वं । तथापिबाधापसिद्धांतसद्भावान्नतर्कस्यानुमानत्वमितिचेत्(न) । तयोरप्यसिद्धिवत्साधनदूषणविशेषयोरेवदूषणत्वेनप्रसंगानुमानेतदभावादितिपूर्ववत्परिहारःसिद्धएव । तथापिसाधनेप्यवांतरभेदकल्पनयातर्हिबाधादेरदूषणत्वंकल्प्यतामित्यतिप्रसंगनिरासायपरिहारांतरमाह ॥ प्रसं

गेति । प्रसंगआपादनंतदर्थतयातद्विषयतयाप्रसंजनीयतयेतियावत् । प्रोक्तानिर्धूमत्वादयोर्थाः । नसिद्धांतस्यदूषकाइ त्युपलक्षणं नबाधिताइत्यपिद्रष्टव्यं । एतदुक्तंभवति । किमापाद्यतोपेतस्यनिर्धूमत्वादेर्बाध्यत्वंतत्प्रोक्तौचापसिद्धांत उच्यते । उतकेवलस्य । नाद्यः । यतआपादनंनामांगीकर्तव्यताज्ञापनं । नपुनःसद्भावप्रतिपादनं । नचतत्प्रमाणा दिविरुद्धं । यदिविषंभक्षयिष्यसितर्हिमरिष्यसीतियथा । द्वितीयेतुस्यादेवबाधादि । नचतदत्रोच्यतेतथासति(तर्हि)स्यादिति नस्यादिति । असिद्धिरप्येवमेवपरिहर्तव्या । तथाहि । किंयद्यलंकृतस्यनिरग्निकत्वादेरसिद्धत्वमुच्यते । किंवाकेवलस्य । नप्र थमः । असिद्धेः । यदिनिरग्निकःस्यादित्य(स्यहिय)पियदिनिरग्निकत्वेनांगीक्रियेतेत्यर्थः नचायमसिद्धः । तथासतित र्कस्याप्यनुत्थानापत्तेः । अतएवभगवानाचार्योयदिविद्येतेत्येतद्विद्यतइत्यंगीकारोभवेद्यदीतिव्याख्यातवान् । नद्वितीयः । तस्यात्रानुपादानात् । तथात्वेहियदीतिनस्यादिति । अस्मिन्परिहारेसतिपूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणेपिनकश्चिदतिप्रसंगः । स्यादेतत् । द्विविधमेवानुमानंसाधनंदूषणंच । तत्रतर्कोनसाधनमितितावद्भवतामपिसंमतं । नापिदूषणं । दुष्टिप्रमाजन कंहिदूषणंनाम । नचतर्कस्यतत्संभवति । परासिद्धेनहिन्यायेनपरस्यतत्रदुष्टिर्ज्ञापनीया । नचासौसाधुः । तथात्वेहिपरासिद्धइत्ये वनस्यात् । असाधुनाचज्ञाप्यमानादुष्टिराभासभूतैवेतिकथंतर्कोनुमानमित्यतच्छलजात्योर्दुष्टत्वमूलव्युत्पादनेनैवैतत्समानयोग क्षेममित्याशयवांस्तत्स्वरूपंनिरूपयति ॥ [३।१।१६]छलमिति । व्याहत्यंतरंव्याहतिप्रभेदः । इष्यतेप्रामाणिकैः । यद्वाव्याहतिर्विरोधः । अन्यदसंगतंचेतिव्याहत्यंतरं । छलमसंगतंजातिर्विरोधइत्यर्थः । तत्रजातेर्लक्षणमाह ॥ [३।१।१७]जातिरिति । ज्ञेयेत्यनेनोत्तरत्व

विशेषणंनकार्यं । साधनेपिस्वव्याहतेःसंभवात् । वृथाप्रभेदकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । स्वव्याहतिश्चस्ववचनविरोधस्वक्रि
याविरोधस्वन्यायविरोधभेदेनत्रिविधेति । छललक्षणमाह ॥ [३।१।१७] छलंमिति । परोक्तस्यार्थांतरंपरिकल्प्यतस्यार्थांतरस्योत्तरमि
त्यर्थः । अयंभावः । अस्तितावत्स्वव्याहतिलक्षणाजातिरर्थांतरोत्तरलक्षणंछलंचेतिद्विविधंनिग्रहस्थानं । नचतदंगीकारेषडेव
निग्रहस्थानानीतिनियमभंगः । जातेर्विरोधभेदत्वात्छलस्यासंगतिप्रभेदत्वाद्द्वयोरपिवाविरोधएवांतर्भावयितुंशक्यत्वात् । त
त्रजातिंवाछलंवाप्रयुंजानोदुष्टमेतदितिकथंप्रतिपादनीयइतिवाच्यं । जातौतावद्युक्तांगहीनत्वादयुक्तांगाधिकत्वादविषयवृत्ति
त्वाद्वादुष्टमेतदिति । छलेचमदविविक्षितदूषणेनासंगतत्वादित्येवमितिचेत् । तत्रजातिवादीनेदमयुक्तांगमितिवानेदमयुक्त
मितिवानायमविषयइतिवाप्रतिब्रूयादेव । छलवादीचकिंत्वद्विवक्षया त्वद्वचनेनप्रतीतोर्थोमयादूषणीयइति । तौकथंदु
ष्टत्वंप्रतिबोधनीयौ । अथमन्यसे । द्विविधंदुष्टत्वमूलंसाधारणमसाधारणंचेति । तत्रासाधारणंयुक्तांगत्यागादिकं ।
साधारणंतुस्वव्याहतिः । तत्रासाधारणदूषणोपन्यासेपिपुनःशंकमानःस्वव्याहत्याबोधनीयः । यदिव्याप्त्याद्यंगमनपे(क्ष्यै
वप्र)क्ष्यप्रसंगस्तदाजातिवाक्यार्थोपितथादूषयितुंशक्यतइत्यादि(। यदिव)चवक्तुर्विवक्षामनपेक्ष्यैवशब्दप्रतीतत्वमात्रेणदूषणं ।
तदाछलवाक्येपितथाशक्यमिति । एवंतर्हिपरसिद्धेनैवन्यायेनपरश्छलजात्योर्दुष्टिंबोधनीयः । ततःपरंतुनशंक्यतएव ।
व्याघातावधित्वादाशंकायाइत्युक्तंभवति । तथाचपरन्यायस्तावदसाधुः । तेनबोध्यमानादुष्टिराभासभूतैवेतिछलादेर्वा
स्तवमदुष्टत्वंस्यात् । नस्यात् । नह्यत्रपरन्यायःप्रमाणत्वेनोपन्यस्यतेकिंत्वसाधुरयंत्वदीयोन्यायोयतःस्वात्मानमपिव्याहं

तीत्यभिप्रायइतिचेत्तुल्यमेतत्प्रकृतेपि । नह्यत्रापिनिरग्निकत्वंप्रमाणतयोपन्यस्यतेऽपित्वसाधुरयंत्वदीयोनिरग्निकत्वांगीकारः ।
यतःप्रमाणविरुद्धंनिर्धूमत्वमप्यंगीकारयतीत्यभिप्रायइति । जात्यादौस्वविरु(द्धताप)द्धापत्तिस्तर्केतुप्रमाणविरुद्धापत्तिरिति
वैलक्षण्यमात्रं । अस्तिचस्वविरुद्धापत्तिरंततस्तर्केपि । यथोक्तं । व्याघातावधिराशंकातर्कःशंकावधिर्मतइति । तदेवं
तर्कस्यदूषणानुमानेंतर्भावाद्युक्तमुक्तमिति । तदनेनप्रबंधेनोक्तार्थस्यप्रकृतोपयोगंदर्शयन्नपव्याख्यानस्यदूषणांतरमाह ॥ [३।१।१७] एवं
मिति । संशोधितआभासात्सम्यग्विवेचितः । न्यायोनुमानं । निर्दोषत्वस्यागमपदेनैवलब्धत्वात्सच्छब्देननिरवकाशत्वमु
च्यते । इहसूत्रेप्रोक्तंसंध्यमितिशेषः । तत्रन्यायविरोधोनुपदमेवप्रदर्शयिष्यते । स्वप्नस्यसत्यतांप्रतिपादयन्सदागमस्तुभाष्या
दावुदाहृतःप्रसिद्धएवेतिहिशब्देनाह । नकेवलंप्रमाणाभावान्मायामात्रमितीयंनस्वप्नस्यानिर्वाच्यताप्रतिज्ञा । किंनामप्रमाण
विरोधादपीत्यर्थः । नकेवलंप्रमाणव्याहतेयंप्रतिज्ञाअपितर्हिस्वव्याहतापीत्याह ॥ [३।१।१८] विलक्षणमिति । अनिर्वाच्यमितिनवा
च्यताविरहःपरस्याभिमतः । स्वक्रियाविरोधापत्तेः । किंतुसदसद्वैलक्षण्यंसंध्यं सदसतोःसकाशाद्विलक्षणमितिप्रतिज्ञानंचस्व
व्याहतं । सन्नभवतीत्युक्तेऽसत्वमेवलब्धंपुनरसन्नभवतीत्यभिधानेकथंनस्वव्याहतिः । एवमसन्नभवतीत्यभिहितेसति सत्वमेवा
भिहितं पुनःसन्नभवतीत्युक्तौकुतोनस्वव्याहतिरितिहिशब्दार्थः । तृतीयप्रकारांगीकारिणांनस्वव्याहतिरितिचेन्न । अस्यांप्रति
ज्ञायांसिद्धायांतृतीयप्रकारसिद्धिस्तत्सिद्धौचप्रतिज्ञासिद्धिरितिपरस्पराश्रयदोषात् । सदादिप्रकारदुर्निरूपितामात्रंप्रतिज्ञायते
नपुनरसदादिप्रकारोविधीयतेऽतोनस्वव्याहतिरितिचेन्न । सदादिप्रकारप्रतिषेधोऽसदादिप्रकारविधिरित्येतयोरनर्थांतरभा

वस्योक्तत्वात् । अन्यथैवंममातावंध्येत्यादावपिस्वव्याहतिःसमाहितास्यात् । किंचसदसद्विलक्षणमित्यत्रसच्छब्देनकिम
बाध्यमभिधीयतेउतब्रह्मस्वरूपं । वैलक्षण्यमपितद्धर्मविपरीतधर्म(व)त्त्वंवातत्प्रतियोगिकान्योन्याभावोवातत्वानधिकरणत्वं
वा । सर्वेष्वपिदूषणान्याह ॥ प्रतियोगित्व[३।१।१८]मपीति । अस्यस्वाप्नप्रपंचस्य । स्वाप्नप्रपंचंप्रतीतियावत् । अपि
पदंदोषांतरसमुच्चयार्थं । अस्यनिराकारतयांगीकृतस्यापिब्रह्मणइतिवा । सदसद्विलक्षणंसंध्यमितिप्रतिजानतेतिवाक्य
शेषः । ततश्चायमर्थः । सच्छब्देनाबाध्यमंगीकृत्यवैलक्षण्यमपितद्धर्मविपरीतधर्मत्वमंगीक्रियतेचेत्तदाऽबाध्यस्यापिधर्मव
त्त्वमंगीकृतंस्यात् । अबाध्यंचनब्रह्मणोन्यदस्तीतिब्रह्मैवसधर्मकमित्युक्तंस्यात् । तथाचापसिद्धांतः । एतेनसच्छब्दस्य
ब्रह्मार्थोवैलक्षण्यंचतद्धर्मविपर्ययइतिपक्षोप्यपास्तः । अथाबाध्यंसत् वैलक्षण्यंचतत्प्रतियोगिकोन्योन्याभावइतिमतं । त
दाब्रह्मातिरिक्तस्याबाध्यस्याभावात् ब्रह्मणःप्रपंचंप्रतिप्रतियोगित्वलक्षणोधर्मःस्वीकृतोभवेत् । अनेनसच्छब्दोब्रह्मार्थइत्य
पिप्रत्युक्तं । अथसच्छब्दोऽबाध्यार्थोवैलक्षण्यंचतत्वानधिकरणत्वंतर्हिबाध्यमितिप्रतिज्ञार्थःस्यात् । कात्स्न्र्येनानभिव्यक्त
त्वंचतदेवेतिसाध्यहेत्वोर्भेदोनभवेत् । अबाध्यस्यधर्मित्वंचाभ्युपेतंस्यात् । अन्यथात्वप्रत्ययवैयर्थ्यात् । एतेनब्रह्मपक्षो
प्यपोढः । नचवाच्यंसकलमप्येतदयुक्तं । यतोत्रमायामात्रत्वमेवप्रतिज्ञातंनतुसदसद्वैलक्षण्यमिति । मायामात्रपद
स्यसदसद्वैलक्षण्यार्थतयैवपरस्याभिमतत्वात् । तच्चकिंस्वप्नेपारमार्थिकीसृष्टिराहोस्विन्मायामयीतिसंशयोपपादनेनसंध्येत ॥४८०॥
थारूपैवसृष्टिरितिपूर्वपक्षोत्थापनेननपरमार्थगंधोप्यस्तीतिसिद्धांतोपक्रमेणचावमगम्यतेनह्यसत्वंस्वीक्रियतइति । स्यादेतत् ।

ब्रह्मणःप्रतियोगित्वाद्यंगीकारेपिनापसिद्धांतः । परमार्थतोहिब्रह्मनिर्धर्मकंब्रूमः । प्रतियोगित्वादिकंचांगीक्रियमाणंमिथ्यैव । नह्यारोपितेननीलिम्नानभसोनीरूपत्वंव्याहन्यतइत्याशंक्याह ॥ [३९।१९] **मिथ्याचेदिति** । प्रतियोगित्वमित्युपलक्षणं । यदिब्रह्मणःप्रतियोगित्वादिमिथ्यास्यात् । तर्हिततोब्रह्मणः स्वाप्नप्रपंचस्यवैलक्षण्यमुक्तविधंनस्यात् । यस्ययदपेक्षयानप्रतियोगित्वंनततस्तस्यवैलक्षण्यमपि । यथाततएवघ(टात्तस्यैव)टस्येतिव्याप्तिसूचनार्थोहिशब्दः। मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचनोनासद्वचनइतितुप्रागनिर्वचनीयसिद्धेर्दुर्वचनं । ननुचवैलक्षण्यंनस्यादितीदमिष्टापादनं । मयातस्यापिमिथ्यात्वांगीकारादित्यतआह ॥ [३९।१९] **अविलक्षणत्वमिति** । यदिस्वाप्नप्रपंचस्यब्रह्मवैलक्षण्यंमृषास्यात् तदातदविलक्षणत्वंसत्यंस्यात् । घटादौतथादर्शनात् । यद्यप्यत्रपरेणतथास्त्वितिवक्तुंनशक्यं । अपसिद्धांतापत्तेःस्फुटत्वात् । तथाप्यधिकंविवक्षुराह ॥ [३९।१९] **मिथ्यात्वमिति** । ततोब्रह्मस्वप्नयोरवैलक्षण्यस्यसत्यत्वात् । अनिर्वाच्यस्यानिर्वाच्यतयांगीकृतस्यस्वप्नस्यसत्वंभवेदित्यनुवर्तते । प्रसंगस्यानिष्टताप्रदर्शनायस्वप्नस्येतिवक्तव्येऽनिर्वाच्यस्येत्युक्तं । एवंब्रह्मणःसत्यस्येत्यपिग्राह्यं । ब्रह्मस्वप्नयोरवैलक्षण्यस्यसत्यत्वेपिकुतोमिथ्यात्वादिप्रसंगइत्यतोवेदमुदितं । उपलब्धंहिघटस्यघटांतरेणसालक्षण्यसद्भावेपार्थिवत्वादिसाम्यं । अत्रसामान्येनविशेषापादनान्नापाद्यापादकयोरभेदःशंकनीयः। भावत्वेद्रव्याद्यन्यतमत्वापत्तिरितियथा। ब्रह्मप्रतियोगिकंस्वप्नस्यसालक्षण्यंसत्यंचेद्ब्रह्मणोपिमिथ्यात्वंस्यादित्यसंगतं । व्यधिकरणत्वादितिनवाच्यं । यत्प्रतियोगिकंयत्रसालक्षण्यंसतद्धर्मेतिव्याप्तेःसुग्रहत्वात् । यस्तुमंदमतिस्तंप्रतिसमानाधिकरणमप्यनिष्टंसुवचनमितिप्रसंगांतरमभिहितं । स्यादेतत् । ब्रह्मणःप्रतियोगित्वाभावेऽनुयोगित्वंस्यात् । तथा

चस्वप्नस्यततोवैलक्षण्यंनस्यात् । तदभावेचसालक्षण्यापत्त्याब्रह्मस्वप्नयोर्मिथ्यात्वादिप्रसज्येतेत्युक्तमयुक्तं । सधर्मकेहिवस्तु
न्येकस्यधर्मस्याभावे(नतद्विरुद्धस्यधर्मस्यभावोभावेनचअभावो)न्यस्यभावोवक्तुंशक्यते । यथापरिमाणवत्त्वात् द्रव्यस्यमहत्त्वा
भावेणुत्वस्याणुत्वभावेवामहत्वाभावस्यापादनं । यथा(वा)वक्तुर्मंदवचनाभावेतीव्रवचनं । तद्भावेवातदभावःशक्यापादनः ।
ब्रह्मतुसकलधर्मविकलमितिकथंतत्रापादानंप्रतियोगित्वादेरिवानुयोगित्वादेरप्यभावात् । नहिपरिमाणरहितेगुणादौवक्तृत्वशू
न्यकाष्ठेचोक्तप्रसंगावकाशोस्ति । तथास्वप्नेपिनोक्तप्रसंगावकाशः । स्वयमसत्यस्यवैलक्षण्यवदवैलक्षण्यस्याप्यभावात् । नहि
भ्रांतसर्पविसर्पणादयःसत्याभवेयुरित्याशंक्यब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वंदूषयति॥ [३।२।२०] यदीत्यादि नेशतज्ज्ञानेत्यतःप्राक्तनेनप्रकरणेन ।
यदिब्रह्मणःकेपिधर्मानस्युस्तर्हितज्जिज्ञास्यंनैवस्यात् । भवति(च)जिज्ञास्यं । अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिवचनात् । अतोनतन्निर्धर्मक
मिति । निर्धर्मकत्वेपिब्रह्मणःकुतोनजिज्ञास्यतेत्यतआह ॥ जिज्ञासेति । विचारोहिजिज्ञासानाम । सचधर्मस्यनिर्णयोधर्मनि
र्णयः । व्याप्यधर्मदर्शनमितियावत् । शशविषाणवन्निर्धर्मकेकथमसौस्यात् । अंगीकारेचव्याघातःकथंनस्यात् । इतोपिन
निर्धर्मकस्यजिज्ञास्यतेत्याह ॥ [३।१।२०] इदं(मित्थमि)मिति । नखल्वनुमानविचारापरपर्यायाजिज्ञासायावस्तुस्वरूपमात्रज्ञानंप्रयो
जनं । तस्यप्रागेवसिद्धत्वात् । असिद्धौवाआश्रयासिद्धस्यानुमानस्यानुत्थानात् । किंनामेदमितिस्वरूपानुवादेनेत्थमितिव्या
पकधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानं । धूमानुमानादौतथादर्शनात् । तथाचकथंनिर्धर्मकस्यजिज्ञास्यतेति । एतेनस्वप्नेपिप्रसंगानवकाशो
(पि)निरस्तः । तथासतिमायामात्रमित्यनुमानासंभवात् । आरोपिताभ्यांव्याप्यव्यापकाभ्यांतत्संभवइतिचेन्न । स्वरूपासिद्धि

बाधप्रसंगादिति । यद्यपिनब्रह्मनिष्ठेनकेनचिद्धर्मेणतत्रधर्मांतरंविधित्सितं । तथापिकस्यचिद्धर्मस्यनिवृत्त्याधर्मांतरस्यभ्रांतिप्रस
क्तस्यान्यत्रसतोनिवृत्तिर्ज्ञाप्यते । यथोक्तं सिद्धंतुनिवर्तकत्वादिति । एवंचकथंनिर्धर्मकस्यजिज्ञास्यतानुपपत्तिरित्यतआह ॥ इत्थं
[३।१।२१] भावोहीति । अस्यब्रह्मणःप्रतियोगिताविरोधिता । प्रपंचधर्मव्यावृत्तिमत्तेतियावत् । नखलुनिराधारयाकस्यचिद्धर्मस्यनिवृ
त्त्यानिराधारैवधर्मांतरव्यावृत्तिरनुमातुंशक्या । एवंविधानुमानप्रवृत्तेरलौकिकत्वात् । अतोब्रह्मनिष्ठयैवब्रह्मनिष्ठेतिवाच्यं ।
यदिचास्यधर्मोनस्यान्नतर्हिव्यावृत्तिमत्तापिस्यादिति । इत्थमितिज्ञानंजिज्ञासाफलंचेद्ब्रह्मणीत्थंभावएवस्वीकार्यःस्यात् ।
किंधर्मेणेतिमंदाशंकानिरासायेत्थंभावोहिधर्मोस्येत्यनुवादेनपरिहारोभिहितः । यद्वास्तुव्यावृत्तिमताब्रह्मणःकिंधर्मेणेत्यतइ
दमुक्तं नविधिरूपएवधर्मः किंनामेत्थंभावमात्रंप्रकृतमिति । तदनेनब्रह्मननिर्धर्मकंजिज्ञास्यत्वात्पर्वतवदित्यनुमानंसूचितंभव
ति । इतोपिननिर्धर्मब्रह्मेत्याह ॥ इत्थं[३।१।२१]भावात्मकानिति । श्रुतयश्चेतिसंबंधः । भवं(तुस)तिसत्यकामइत्याद्याः
श्रुतयोधर्मवादिन्यःनत्वपहतपाप्मेत्याद्याः । तत्कथमखिलाइत्युच्यतइत्यतउक्तं इत्थंभावात्मकानिति । अखंडनिष्ठतातु
प्रागेवनिराकृतानिराकरिष्यतेचेति । नकेवलंश्रुत्यनुमानविरुद्धंब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वंकिंतुसूत्रविरुद्धंचेत्याह ॥ [३।१।२२] अदृश्यत्वा
दयोपीति । प्रभुणापीतिसंबंधः । अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेरित्यादिनेतिशेषः । यद्वानविधिरूपएवधर्मःकिंनामे
त्थंभावमात्रमित्यत्रप्रयोगमनेनप्रमाणयति । अत्रापिशब्दोनभिन्नक्रमः । गुणशब्दश्चधर्मवचनोनपारिभाषिकवचनः ।
अदृश्यत्वादीनांतदभावात् । नन्वस्माभिर्भावरूपाएवधर्माब्रह्मणोनांगीक्रियंतेअभावात्मकास्तुस्वीक्रियंतएव । अतो

नसूत्रविरोधइत्यतआह ॥ [३१।२२]यदीति । तादृशाअभावात्मकाःयथादृश्यत्वाद्याःप्रमाणावगतास्तथासर्वज्ञत्वादयोभाव
रूपाअपियःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतिसिद्धाइतितेप्यंगीकार्याः । अथतदंगीकारेनेहनानास्तीत्यादिश्रुतिविरोधइत्युच्यते सोदृश्य
त्वाद्यंगीकारेपिसमानः । अतोर्ध(जर)चरतीयस्याप्रामाणिकत्वात्सर्वज्ञत्वादयोपिस्वीकार्याः । अदृश्यत्वादयोपिवात्या
ज्याइति । स्यादेतत् । सर्वज्ञत्वादयःसर्वनिरूप्यत्वात्सर्वापेक्षाःवियदादिकंचसर्वंभ्रांतिसिद्धमसत्यमेव । असत्यसापेक्षा
स्तुकथंपरमार्थतोब्रह्मधर्मतयास्वीकर्तुंशक्यंतइत्यतआह ॥ [३१।२२]अन्येति । तेसर्वज्ञत्वादयोन्यापेक्षाइतियदिनांगीक्रियंतेतर्हिते
ऽदृश्यत्वादयोपिनदृश्यमदृश्यमित्येवमन्यापेक्षाःस्युरितिनांगीकार्याएव । तथाचसूत्रविरोधस्तदवस्थएव । विषयतयान्या
पेक्षत्वंप्रतियोगितयान्यापेक्षत्वमितितुवैषम्यमात्रं । स्युष्टइतिसुधामादिषुद्रष्टव्यं । किंचपरापेक्षतयासर्वज्ञत्वादिकंब्रह्मणोनंगी
कुर्वाणेनसत्तापिनांगीकरणीया । यतःसत्ताप्येवंपरापेक्षेत्याह ॥ [४०।१]सत्तैवमिति । नास्त्येवस्वरूपातिरिक्तासत्तेतिचेत्स्वरूप
सत्तापिनस्यात् । नहिमिथ्याभूतपरापेक्षंसत्यस्वरूपंभवितुमर्हतीतित्वदीयन्यायप्राप्तत्वात् । तथाचसदेवसोम्येत्यादिश्रुतिवि
रोधः । कथंसत्तापरापेक्षेत्यतआह ॥ [४०।१]देशेति । यतस्तस्मात्सत्तैवमितिसंबंधः । ननुदेशकालगेतिकोर्थः । देशकालसंबद्धेति
वादेशकालजन्येतिवा । नाद्यः । तावतापरापेक्षाऽसिद्धेः । नहिगगनंघटेनसंयुक्तमित्येवतातदपेक्षं । नद्वितीयः । अनादि
नित्यत्वादितिचेदेवंतर्हिसार्वज्ञादेरपिनान्यापे(क्षा)क्षता । नहिसर्वेणसहविषयविषयिभावमात्रेणसर्वापेक्षत्वं सौरप्रकाशस्या
पिघटापेक्षताप्रसंगात् । न(हिस)चसर्वेणजन्यत्वं । नित्यसिद्धत्वात् । ननूत्पत्तौसार्वज्ञादेःसर्वापेक्षताभावेपिज्ञप्तौसा

स्त्येव । विदितएवसर्वस्मिन्सार्वज्ञादिविज्ञायतेनाविदितइति । एवंतर्हिसत्तापिमाभूदुत्पत्तौपरापेक्षा । ज्ञप्तौतु भवत्येवेत्याह ॥ [४०।१] देशेति । देशकालानपेक्षादेशकालप्रतीत्यनपेक्षा देशकालप्रतीत्यपेक्षैवदृश्यतइत्यन्वयोपिद्रष्ट व्यः । यदिकश्चिद्ब्रूयात्क्वचिद्देशकालप्रतीत्यनपेक्षापिसत्तादृश्यतइतिब्रूयात्तदाव्याघातःस्यात् । देशकालव्यतिरेकेण (क्वचित्सत्ताश)किंशब्दार्थोनिर्वचनात् । सत्ताप्रतीतावववर्जनीयतयादेशकालौदृश्येतेनतुतदपेक्षेतिचे(न्न) । अभूद्भवतिभवि ष्यतीत्यादिप्रतीतिमवधूयसत्तायाअप्रतिभासात् । नियतविशिष्टप्रतीतिकेऽ(तदन)नपेक्षायांनकुत्राप्यपेक्षास्यात् । तदि दमुक्तंक्वापीति । नकेवलंब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वेमीमांसाविषयत्वानुपपत्तिः किन्नामशास्त्रयोनित्वादित्युक्तंशास्त्रविषयत्वमप्यनु पपन्नंस्यादित्याह ॥ [४०।११] सर्वेति । किमापेक्षे । स्वरूपंतावत्स्वप्रकाशत्वान्नशास्त्रप्रतिपाद्यं । संसर्गभेदयोरेववाक्यार्थत्वाच्च । धर्मास्तुनसंति । येनसंसर्गभेदौशास्त्रविषयौस्यातां । तस्मादस्यब्रह्मणःकिंशास्त्रेणाधिगम्यतेनस्वरूपंनापिधर्मसंसर्गादीति । इत्थंभावात्मकानितिब्रह्मणोनिर्धर्मकत्वेश्रुतिविरोधोभिहितः । सांप्रतंतुश्रुतीनांनिर्विषयत्वापत्त्यादिकमितिमहान्भेदः । ब्र ह्मणिपरमार्थतोधर्माभावेपिमिथ्याभूताधर्माःशास्त्रस्यविषयाभविष्यंतीत्यतआह ॥ [४०।१२] मिथ्येति । चस्त्वर्थः । अप्रमाणतैवेति संबंधः । वे(दांतानां)दानांविषयाभावेनप्रसक्तमबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यंपरिहर्तुमंगीकृतंमिथ्याधर्मप्रतिपादकत्वं विपरीतबो धकत्वलक्षणमप्रामाण्यमेवापादयति । इयांस्तुविशेषः । अबोधकानामुपेक्षणीयतैवकेवलंविपरीतबोधकानांतुहेयतास्यादि ति । भवेदप्रमाणंवेदोयदिमिथ्याधर्मान्प्रतिपाद्यैवोपरमेत । नचैवं किन्नामनेहनानास्तीत्यादिना(तुतत्प्रति)प्रतिषेधतिचेत्यत

आह ॥ [४०।२]अप्राप्तामिति । आपाद्येत्यतः परंनिषेधंकुर्वन्निति शेषः । यः सर्वज्ञः सर्ववित् । यआत्मापहतपाप्मेत्यादिनावेदोयदि भ्रांतिंब्रह्मणिमिथ्याभूतसार्वज्ञादिप्रतीतिमुत्पाद्यस्वयमेवनेहनानास्तीत्यादिनातत्प्रतिषेधंकुर्यात्तदामानतांव्रजेत्किं परस्परविरुद्धत्वेनोन्मत्तवचनवदप्रमाणमेवस्यात् । नन्वेतदनाकलितपराभिसंधेरसदनुवादेनोक्तं । नहिवयंवेदोधर्मान्विधायस्वयमेव निषेधतीतिब्रूमः । किंत्वनूद्यनिषेधतीति । तथाचकथमप्रामाण्यापत्तिरित्यतउक्तं ॥ अप्राप्तामिति । अनुवादोह्यन्यतःप्राप्तस्यभवति । नचब्रह्मणिमिथ्याभूतधर्मप्रतीतिःकेनचित्प्राप्ता ततोनुवादासंभवात् । विधायैवप्रतिषेधतीतिवक्तव्येपूर्वोक्तोदोषइति । कथमप्राप्तिर्ब्रह्मधर्माणामित्यतआह ॥ [४०।२]नहीति । वेदेनविनाब्रह्मनवेद्यमितितावत्समर्थितंप्रथमाध्याये । तथाचकथंतद्गतत्वेनसार्वज्ञादयोन्यतोवेद्याभवेयुः । वेदविदितेपिब्रह्मण्यनुमानेनसार्वज्ञादिप्रतीतिरितिचेन्न । तस्याविनापिवैदिकेनप्रतिषेधेनप्रत्यनुमानादिनैवापास्तत्वात् । अन्यथातिप्रसंगात् । अथमतं मिथ्याधर्मविधातुश्चवेदस्यैवाप्रमाणतेतियदुक्तंतन्नानिष्टं । द्विविधोहिवेदभागः । तत्वावेदकोऽतत्वावेदकश्च । तत्रजीवब्रह्मणोरैक्यंप्रतिपादयंस्तत्वावेदकोपरोतत्वावेदकइत्यस्माभिरंगीकृतत्वादित्यतआह ॥ [४०।३]वेदेति । तर्त्तर्हितन्मिथ्यात्वमितिवा । सत्यमेवंत्वयांगीकृतमिति । नचत(दुपपद्यते)द्युज्यते । सर्वोपिहिवेदोपौरुषेयःस्वतःप्रमा(णंच ।)णभूतश्च । तत्रचैकस्यभागस्याप्रामाण्येपरस्यापितत्स्यात् । तस्यप्रामाण्येऽस्यापिकथंतन्नस्यात् । तात्पर्यलिंगभावाभावाभ्यांव्यवस्थेतिचासंगतं । तथात्वेह्यस्यभागस्यान्यत्रतात्पर्यंवाच्यंस्यात् । नचनिषेधायानुवादइत्युपपादितं । अहिंसादिश्येनादिविधिवद्विद्वदविद्वद्विषयतयाव्यवस्थास्त्वितिचेन्न । वैषम्यात् । नहिश्येनादिविधयो

प्रमाणभूताः । तात्कालिकेष्टसाधनत्वस्यसत्वात् । आत्यंतिकेष्टसाधनत्वस्यचानभिधानात् । अथैक्यंप्रतिपादयितुंबुद्धिशुद्धयेसार्वज्ञाद्यविद्यमानमपिप्रतिपाद्यते । सर्वत्रप्रसृताहिबुद्धिःसगुणेब्रह्मणिदत्तपदाक्रमेणैक्येप्रविशतीतिचेन्न । प्रतिकूलत्वात् । सार्वज्ञादिप्रतिपादनेनहिभेदवासनैवदृढनिरूढास्यादित्येषादिक् । यदुक्तंब्रह्मणिधर्माणामप्राप्तिरितितन्न । प्रमाणतोप्राप्तावप्यारोपतस्तत्संभवात् । आत्मैवहिब्रह्मसचस्वप्रकाशतयावभासतएवेतितस्मिन्धर्मारोपोनानुपपन्नः । ततश्चारोपितधर्मानुवादेनप्रतिषेधोयुज्यतइतिचेत् । स्यादप्येवंयदिब्रह्मणिधर्मारोपोयुज्येत । नचैवं । तस्यसर्वधर्मरहितत्वात् । प्रधानाभावाच्च । अथधर्मरहितत्वादावपिकुतोनारोपइत्यतोव्यतिरेकव्याप्तिंदर्शयति ॥ [४०।३]धर्मेति । नकेवलंप्रमाणतःप्राप्त्यभावःकिंतुधर्मारोपोपिनोपपद्यतइत्यपिशब्दः । सामान्यंचासौधर्मश्चसामान्यधर्मः । आदिपदेनप्रधानदर्शनंदृष्टइतिशेषः । एतदेवप्रपंचयति ॥ [४०।४]इदंमिति । इदंतदितिभावप्राधानोनिर्देशः । आदिपदेनसाधारणधर्मग्रहणं । धर्मित्वेदृष्टइतिशेषः । प्रधानज्ञानमप्यत्रसंग्राह्यं । अत्रलोके । शुक्तिकायांरजतत्वधर्मारोपोहिनशुक्तिकावभासमात्रेणभवति । किंनामवस्तुतोरजतत्वधर्मवतःप्रधानस्याधिष्ठानेशुक्तिकाशकलेपुरोवर्तित्वादेःप्रधानसाधारण(धर्मस्य)स्यचशुक्लभास्वरत्वादेर्धर्मस्यदर्शनएव । तथास्फटिकेलौहित्यारोपोपिवस्तुतोलौहित्यवतोजपाकुसुमस्यस्फटिकेचेदंतादेःप्रधानसन्निधानस्यचदर्शनएवदृष्टइति । सहदर्शनमात्रेणनव्याप्तिनिश्चयइत्यतआह ॥ [४०।४]सर्वेति । अत्रापिप्रधानदर्शनमुपलक्षणीयं । क्वदृश्यतेयेनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारःस्यादितिशेषः । उपाधिव्यभिचारयोरदर्शनेसाहचर्यदर्शनंव्याप्तिनिश्चायकमेवेतिभावः । अयमत्रसमुदायार्थः । धर्मारोपस्यप्रधानदर्शनादिकंव्यापकमु

पलब्धं । नचप्रकृतेतदस्ति । सार्वज्ञादीनामपहतपाप्मत्वादीनामन्यत्रानभ्युपगमात् । ब्रह्मणिचप्रधानसाधारणधर्मादेरनंगी
कारात् । अतोव्याप्यस्यधर्मारोपस्याभावइति । नन्वत्रप्रधानादर्शनेनधर्मारोपासंभवःशक्यानुमानः । सार्वज्ञादिनब्रह्मण्यारो
पितंप्रागन्यत्रानुपलब्धत्वादितिप्रयोगसंभवात् । धर्माभावलिंगकमनुमानंतुकथंभवतामसिद्धत्वादिति । मैवं । धर्मराहित्यवा
दिनैवमनुमायोपरंतव्यमित्यभिप्रायात् । ननुचधर्मारोपोधिष्ठानधर्माणांप्रधानस्यचप्रतीतावेवायततेनतुसत्तायां । इदंत्वादिप्र
तीतौहिइदंरजतमित्यादिरूपाप्रतीतिःस्यात् । साधारणधर्मप्रतीतिरेवचप्रधानंबुद्धि(स्थंक)स्थीकरोति । प्रतीतिरेवचा
न्वयव्यतिरेकाभ्यामारोपयोगिनी । सत्तायाउपयोगांगीकारेऽतिप्रसंगः । उभयोपयोगेतुगौरवं । अस्तिचाप्यत्राधिष्ठानधर्मादि
प्रतीतिरारोपरूपा । नहीदंपूर्वोयंब्रह्मणिधर्मारोपः । तथाचपूर्वारोपितधर्मप्रतीत्यधीनोयमुत्तरोत्तरारोपोभविष्यति । पूर्वमेव
चोत्तरस्यप्रधानमितिकिमनुपपन्नमित्यतआह ॥ [४०।४] तदर्थमिति । यदिब्रह्म(णो)णिधर्मारोपसिद्ध्यर्थमन्योधर्माणामारोपःकल्प्य
ते । तदासोपिधर्मारोपोधर्मान्तरारोपायत्तइत्येवंप्रसक्तानवस्थितिःस्यात् । सिद्धविषयत्वान्नेयमनवस्थादूषणमितिचेन्न । धर्मस
द्भावतत्प्रतीत्योःपूर्वसिद्धत्वेप्यारोपत्वकल्पनायामनवस्थाऽनिवारणात् । अस्याधर्मप्रतीतेरारोपत्वंपूर्वप्रतीतेरारोपत्वकल्पना
धीनंतस्याअपितथेति । तदेवंब्रह्मणिधर्मारोपासंभवात्स्वतोनिर्धर्मकत्वेवेदाप्रामाण्यादिप्रसंगान्ननिर्धर्मकंब्रह्मेतिसिद्धं ॥ ७ ॥
यदुक्तंसार्वज्ञादेर्मिथ्यात्वसिद्धयेविश्वस्यभ्रांतिकल्पितत्वं तत् दूषयितुंईशतज्ज्ञानेत्यादिकोग्रंथः । तथाहि । विश्वस्यभ्रांतिसि
द्धत्वंवदतातत्रप्रमाणंवक्तव्यं । तत्किंप्रत्यक्षंस्यादनुमानंवागमोवा । नतावत्प्रत्यक्षं । तस्य(सत्य)तत्सत्यत्वग्राहित्वस्यवक्ष्यमाण

त्वात् । नाप्यनुमानं । शून्यसमयनिरासे(न)निरस्तत्वात् । अधिकंचदूषणंवक्तुमाह ॥ ईशेति । यद्यप्यत्रभ्रांतिर्विश्वस्येत्या
दिनैवालं । तथापियेविश्वंप्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिभेदेनचतुर्विधमाचक्षतेतन्निराकरणप्रस्तावनायप्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदेन
त्रिविधमेवविश्वमितिप्रतिज्ञातुमीशेत्याद्युक्तं । तत्रेशमातृपदाभ्यांपरापरप्रमात्रोर्ग्रहणं । यद्यपिमातृपदेनैवेश्वरोपिलभ्यते ।
तथापितस्यनियतंप्रमातृत्वंअन्येषांतुविपर्ययादिसंभवात्अनियतमित्यादिविशेषद्योतनायपृथग्ग्रहणं । वेदाक्षजानुमापदैः
करणफलरूपप्रमाणस्वीकारः । वेदपदमागममात्रोपलक्षणं । अक्षजत्वंज्ञानसन्निकर्षयोरस्त्येव । ईश्वरज्ञानंनवेदादिपदैः
संगृह्यते । अकरणत्वादफलत्वाच्च । भवतिचप्रमाणमित्यतस्तज्ज्ञानेतिपृथगुक्तं । नित्यज्ञानमात्रोपलक्षणंचैतत् । पूर्वशब्देन
कर्मधारयंविधायततइतिप्रत्ययः । प्रत्ययार्थस्तुप्रमेयं । तथाचप्रमातृप्रमाणप्रमेयरूपस्येत्यर्थः । यद्वेशमातृशब्दाभ्यांतद्वा
क्यंगृह्यते । वेदशब्दश्चापौरुषेयवाक्यवचनएव । पूर्वशब्दःकरणार्थः । प्रमाध्याहारेणतत्संबंधः । ततश्चेशवाक्येशादिज्ञानवेदा
क्षजानुमानानीश्वरप्रमातृवाक्यरूपप्रमाणवतःसर्वप्रमाणसिद्धस्येत्युक्तंभवति । भ्रांतिःभ्रांतिकल्पितत्वं । येनेत्यतोलब्धमेकत्व
मेवेत्यवधार्यते । मानाभासेनेति स्वभावतोदुर्बलेनानुमानेनेत्यर्थः । अन्यथाभावेऽप्रामाण्ये । किमाक्षेपे । एतदुक्तंभवति ।
विश्वंतावत्स्वभावतोबहुत्वेनचप्रबलैरीशवाक्यादिभिःसर्वैःप्रमाणैःसत्यतयावगतं । तेषामसत्यमप्रतिष्ठंतइत्यादीनामन्यत्र
दर्शितत्वात् । विवादपदंमिथ्यादृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्छुक्तिरजतवत् । अयंपटएतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगी ।
पटत्वात्पटांतरवदित्यादिकंविश्वमिथ्यात्वानुमानंतुस्वभावैकत्वाभ्यांदुर्बलं । तथाचप्रबलप्रमाणविरुद्धस्यानुमानस्याप्रामा

ण्योपपत्तेर्विश्वस्यसत्यत्वमेवयुक्तमिति । नाप्यागमः । सहिगौडपादादिपुरुषप्रणीतोवावेदादिर्वा । आद्यंदूषयति ॥ [४०।६] येनेति । येनगौडपादादिनाइदंप्रागुक्तमीशादिकंविश्वंभ्रांतंभ्रांतिसिद्धंकल्प्यते कल्पयित्वाचतथावाक्यंप्रणीयते । तस्यैवसाकल्पनाभ्रांतिरयथार्थाकिंनभवेत् । एतदुक्तंभवति । ईशवाक्यादिप्रमाणैस्तावदीशादिविश्वंसत्यतयावगतं । तद्विरुद्धाचगौडपादादीनां विश्वमिथ्यात्वप्रतीतिःभ्रांतिरेवेति । ततःकिमित्यतआह ॥ भ्रांतंत्वंइति । विश्वारेर्विश्वमिथ्यात्वंप्रतिपादयतःतस्यगौडपादादेर्भ्रांतत्वेसिद्धेतन्मूलस्यतद्वाक्यस्याप्रामाण्यात्तेनविश्वमिथ्यात्वासिद्धौईशवाक्यादिभिः प्रमाणैरीशादिविश्वमभ्रांतंसत्यमेवसिद्धमिति । नन्वीश्वरवाक्यविरोधाद्गौडपादादीनांभ्रांतत्वंकुतःकल्पनीयं । गौडपादादिवाक्यविरोधादीश्वरादीनांविश्वसत्यत्वप्रतीतिरेवभ्रांतिःकुतोनकल्पनीयेत्यतआह ॥ [४०।७] भवेयुरिति । बाह्यां(भ्यं)तरकारणसामग्रीसत्त्वादितिशेषः । कथंच नेंद्रियदोषादेर्बाह्यकारणस्या(धर्मादे)ज्ञानादेरांतरकारणस्याप्यत्यंतमसंभवादित्यर्थः । ईशादयोविप्रलंभकाइतिचेन्न । कल्पकाभावादिति । अस्तुतर्हिनेहनानास्तीत्यादिरद्वैतपरोवेदादिरागमःसर्वस्यमिथ्यात्वेप्रमाणमितिचेन्न । तस्यविश्वसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधितत्वेनातदर्थत्वात् । अथमतंप्रत्यक्षंखलुतात्कालिकंप्रमाणंनपुनरात्यंतिकं । वेदस्तुनतथास्वतःप्रमाणंच । अतो बलवतावेदेनबाधितत्वात्प्रत्यक्षप्राप्तमपिविश्वसत्यत्वंभ्रांतिसिद्धमित्येवांगीकर्तुमुचितमित्यतआह ॥ सत्यंत्वमिति । सत्यत्वं विश्वस्येतिशेषः । आगमबलमाश्रित्यतन्नेतिवाक्यशेषः । कुतोनेत्यतआह ॥ प्रामाण्यमिति । कुतःसिद्धं । नकुतोपि । नकेवलंप्रत्यक्षस्य । किंत्वागमस्यापिप्रामाण्यंप्रत्यक्षेणैवसिद्धं नत्वन्येनेत्यर्थः । तत्कथमित्यतआह ॥ साक्षीति ।

आद्यादिभ्यउपसंख्यानात्तृतीयार्थेतसिः । मानानांसर्वेषांईयतेप्रतीयते । हिशब्दःसर्वप्रमाणप्रामाण्यस्यसक्षिसिद्धत्वोपपादकप्रमाणसूचनार्थः । तद्विवृणोति ॥ साक्षिणइति । प्रामाणानांप्रामाण्यंहिनसत्तामात्रेणनिःशंकव्यवहारहेतुः अपितुप्रमितमेव । नचबाह्यप्रत्यक्षादिकमेवप्रामाण्यप्रमितिसाधनं । तत्प्रामाण्यप्रमितेरप्युक्तन्यायेनावश्यकत्वात् । नचतत्प्रामाण्यंस्वग्राह्यं । अचैतन्यज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वाभावात् । प्रत्यक्षाद्यंतरान्वेषणेचानवस्थास्यात् । साक्षिवेद्यत्वेतुसर्वप्रमाणप्रामाण्यस्यनकश्चिद्दोषः । साक्षीहिचैतन्यरूपतयास्वप्रकाशः । प्रामाण्यंचज्ञानग्राहकग्राह्यमितिस्वप्रमाण्यंस्वयमेवगृह्णातीतिनानवस्थापद्यते । अतःसाक्षिवेद्यमेवसर्वप्रमाणप्रामाण्यमंगीकार्यमिति । अस्त्वेवंसाक्षिप्रत्यक्षवेद्यंप्रत्यक्षागमप्रामाण्यं । तथाप्युक्तरीत्याप्रबलेनागमेनविरोधेदुर्बलस्यप्रत्यक्षस्य कुतोनबाधइतिचेत् । इत्थं । स्यादयंप्रत्यक्षागमयोर्बाध्यबाधकभावः । यदिव्युत्पादितेदौर्बल्यप्राबल्येयुक्तेस्यातां । नचोभयप्रामाण्यस्यसाक्षिवेद्यत्वेतेयुज्येतेइत्याशयवान्प्रत्यक्षस्यतात्कालिकंप्रामाण्यमागमस्यात्यंतिकमितिविभागंतावदपाकरोति ॥ तात्कालिकमिति । यदिसाक्षिगृहीतमपिविश्वसत्यत्वग्राहिणोक्षजस्यप्रामाण्यंतात्कालिकमेवभवेत्तर्ह्यैक्यागमस्यापि प्रामाण्यंसाक्षिगृहीतत्वाविशेषात्तात्कालिकंस्यादेवेतिनविभागःसिध्यति । नन्वैक्यागमप्रामाण्यमपितात्कालिकमेव । किंतुप्रत्यक्षमाभासीकृत्यनिवर्तते । यथोक्तं । वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनं । एवंगुणव्यत्ययजोवेदःशाम्यतितद्यथेतीत्यतआह ॥ तस्यापीति । ऐक्यागमस्यापिप्रामाण्यंयदितात्कालिकंस्वीक्रियेततदाविश्वस्यसत्यतैवस्यात् । ननूक्तमत्रप्रत्यक्षमाभासीकृत्यपश्चादैक्यागमप्रामाण्यंनिवर्ततइतिभवतितात्कालिकं । नचविश्वस्यसत्यत्वापत्तिरित्यतस्तस्याप्येतादृशंयदीत्येतदैक्य

सुधा० प्रमाणमिथ्यात्वंयदेतिव्याख्यातं । ऐक्यागमप्रामाण्यस्यबाध्यत्वंयदेत्यर्थः । नकेवलंप्रामाण्यमात्रस्यबाध्यत्वं । किंतुधर्मिणो अ.३पा.२
॥ ३० ॥ वाक्यस्यापीतिज्ञापनायैवमुक्तं । एतदुक्तंभवति । स्यादिदंयदिप्रामाण्यस्यतात्कालिकत्वंनामानित्यत्वमिहविवक्षितंस्यात् । अधि.१
नचैवं । क्षणमात्रवर्तिनोपिप्रामाण्यस्यविषयसत्यत्वाव्यभिचारित्वेनानित्यतायादौर्बल्यहेतुत्वासंभवात् । किंतुबाध्यत्वमेव । तच्चेदैक्यागमप्रामाण्यस्याभ्युपगतंतदाकथंविश्वस्यसत्यतानस्यादिति । ननुसाक्षिणोविषयाव्यभिचारित्वात्तद्गृहीतमेवैक्यागमप्रामाण्यमबाध्यमेवेत्याशंक्याह ॥ [४०।११] ऐक्यंवाक्यस्येति । साक्षिगृहीतत्वाविशेषादितिभावः । साक्षिगृहीतत्वाविशेषात् विश्वसत्यताग्राहकप्रत्यक्षप्रामाण्यस्यबाध्यतायामैक्यागमप्रामाण्यमपिबाध्यंस्यात् । तदबाध्यत्वेवाप्रत्यक्षप्रामाण्यमप्यबाध्यमेवेष्टव्यमितिसमुदायार्थः । नन्वद्वैतब्रह्मावस्थानंमोक्षः । सचप्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वेव्याहन्येत । प्रपंचसत्यत्वेनसद्वैततापत्तेः । अतःसाक्षिवेद्यत्वाविशेषेप्यनेनविशेषेणप्रत्यक्षप्रामाण्यंसाक्षिणातात्कालिकमेवगृह्यतइतिकल्प्यतइत्यतआह ॥ [४०।११] अद्वैतेति । एवंतर्ह्यैक्यवाक्यप्रामाण्यमपितथाविधमेवमंतव्यं । तदबाध्यत्वेप्यद्वैतहानिसामान्येनोक्तलक्षणमोक्षासिद्धेः । नहिवाक्यंवातत्प्रामाण्यंवातदर्थोभेदाभावोवाब्रह्मेति । प्रत्यक्षप्रामाण्यस्याबाध्यत्वेबहुप्रपंचापत्तिः । आगमप्रामाण्याबाध्यतायांतुनैवमितिचेन्न । अस्यविशेषस्यव्यर्थत्वादित्याशयवानाह ॥ [४०।११] नेति । यदप्यद्वैतागमस्यप्राबल्योपपादनायस्वतःप्रामाण्यमुक्तं । तत्राह ॥ [४०।११] यदीति । स्वतस्त्वधर्मस्यप्रामाण्यंधर्म्यधिकरणतयाविवक्षितमितिसप्तम्युपपत्तिः । यद्यागमप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वमुच्यतेतदाप्रत्यक्षप्रामाण्यमपिस्वतएवेतिब्रूमः । सम्यङ्मिथ्याज्ञानसाधारणकारणमात्रजन्यत्वंवासम्यङ्मि ॥४८६॥

थ्याज्ञानसाधारणज्ञापकमात्रज्ञेयत्वंवाप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वं । तदागमजन्यज्ञानवत् प्रत्यक्षजन्यस्याप्यविशिष्टमेव । तथा चागमप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वमंगीकुर्वतोयथातद्विषयसत्यतासंमतातथास्वतःप्रमाणप्रत्यक्षविषयविश्वसत्यतापिकथंनतेसंमतेति । स्यादेतत् । प्रत्यक्षागमयोःस्वतःप्रामाण्येप्यस्तिविशेषः । यत्प्रत्यक्षंतात्कालिकमेवज्ञानस्यप्रामाण्यंजनयतिवाक्यंत्वात्यंतिकं । तथाज्ञानग्राहकःसाक्षीप्रत्यक्षज्ञानस्यतात्कालिकमेवप्रामाण्यंगृह्णातिवाक्यजन्यज्ञानस्यत्वात्यंतिकमिति । मैवं । अस्यांव्य वस्थायांनियामकाभावस्योक्तत्वात् । दोषांतरंचाह ॥ प्रामाण्यस्यचेति । कालतोमर्यादाव्यवच्छेदः । तात्कालि कत्वमितियावत् । कथंव्याहतिरित्यतआह ॥ कालांतरेपीति । अमानंबाधितमा(नत्वंचे)नंचेत्प्रत्यक्षं । तात्कालिकशब्दे नहीदानीमस्तिकालांतरेतुबाध्य(त्व)मितिपरस्याभिमतं । तत्रयदिप्रत्यक्षंकालांतरेपिबाधितप्रामाण्यंस्यात्तर्हिइदानींतस्यमान तास्तीतिकुतःस्यात् । कालत्रयसत्तानिषेधरूपत्वाद्बाधस्य । यदिचप्रत्यक्षप्रामाण्यमिदानींसत्स्यात्कथंकालांतरेपितर्हिबाध्येतेति व्याहतमेवतात्कालिकत्ववचनं । अप्रमाणमेवभवतुतर्हिप्रत्यक्षमितिचेत् । सत्यं । भवतिभवतोयंमनोरथः । तत्सिद्धिरेवेदानी मपिकपो(फो)णिगुडायते । अद्वितीयब्रह्मावस्थानलक्षणंमोक्षमभ्युपेत्यप्रत्यक्षप्रामाण्याबाध्यतावदागमप्रामाण्याबाध्यताया मपितद्धानिःसमानेत्युक्तं । इदानींतुसएवानुपपन्नइत्याशयवान्पृच्छति ॥ मिथ्यात्वमानमिति । विश्वमिथ्यात्वप्रतिपा दकमानमागमोनुमानंचमोक्षेपिमानमिति मोक्षसमयेप्यबाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । नेति बाधितस्वरूपप्रामाण्यमित्यर्थः । किंशब्दःपूर्वेणपरेणचसंबध्यते । यद्वाकाक्वैवमानमित्ययंप्रश्नोज्ञातव्यः । इतिपृष्टस्योत्तरंभण्यतां । आद्येदोषमाह ॥ मा

[४०।१३]नत्वंइति । अबाधितस्वरूपप्रामाण्यपक्षेतेनैवसद्वितीयत्वादद्वैतहानिःस्यादित्युक्तलक्षणोमोक्षोनसिध्येत् । द्वितीयेदूष
णमाह ॥ [४०।१३]अमानत्वेपीति । अमोक्षता विवक्षितावस्थायाइतिशेषः । विश्वमिथ्यात्वमानस्यतत्प्रामाण्यस्यचबाध्यत्वपक्षेपि
मोक्षोनसिध्यति । कथमित्यतआह ॥ [४०।१३]विश्वस्येति । विश्वमिथ्यात्वमानंयदानमा बाधितस्वरूपप्रामाण्यंस्यात् तदाविश्व
स्यपुनरापत्तिःस्यात् । नास्तित्वप्रमाणबाधस्यास्तित्वाव्यभिचारात् । विश्वसद्भावेचकथमुक्तलक्षणोमोक्षःस्यात्इति ।
आदौतावत्प्रत्यक्षेणविश्वंप्राप्तं । तदागमादिनाआपाततोपनीतं । आगमादेश्चबाधेपुनस्तदापतितमितिप्रतीत्यपेक्षयापुनः
शब्दः । विश्वंतद्बाधकंचोभयमपिबाधितमितिचेत् । न । उत्तरत्रदूषणात् । किंचमुक्तिःसतीवाऽसतीवा । पक्षद्वयेपिनो
क्तलक्षणामुक्तिःसिध्यति । कथमिति । आद्यंप्रत्याह ॥ [४०।१४]अस्तिचेदिति । आत्मस्वरूपमेवमुक्तिः । यथोक्तं । आत्मै
वाज्ञानहानिरिति । अविद्यास्तमयोमोक्षइतिच । तत्कथंद्वैतापत्तिरित्यतोमुक्त्यव्यवस्थेत्युक्तं । अवस्थैवैषाऽत्मनोनत्वात्मैव ।
तथात्वेहिप्रागेवसिद्धत्वात् । प्रयत्नवैयर्थ्यं । नचात्माज्ञानस्यसाध्यः अनादित्वात् । अविद्याध्वंसविशिष्टोनप्राक्सिद्धोज्ञान
साध्यश्चेतिचेत्तत्किंसएवमुक्तिः । अद्धेतिचेत् । तर्हिविशिष्टस्यसत्वाभावेनसतीमुक्तिरित्ययुक्तंस्यात् । किंचमुक्तिर्नामधर्मः ।
सकथमात्मैवस्यादिति । द्वितीयंप्रत्याचष्टे ॥ [४०।१४]अतोन्यथेति । सत्वपक्षात्पक्षांतरे । यदिमुक्तिरसतीस्यात्तदात्मनोऽमुक्तत्वं
स्यात् । विषाणासत्वेशशोह्यविषाणीदृष्टः । तथाचकुतउक्तलक्षणत्वं । अथमतं नमुक्तिःसतीनाप्यसतीकिंत्वनिर्वचनीयेति ।
त(दाप्यमुक्ततैव)दप्ययुक्तमेव । संसारेप्यनिर्वचनीयेनैव(हि)द्वितीयेनसद्वितीयत्वंतदुत्तरमपितच्चेत्स्यात्कथममुक्तत्वंनभवेत् ।

एतेनपंचमप्रकारतापिनिरस्ता । अनिर्वचनीयताऽपरिहारात् । नहिचतुर्थप्रकारतावस्थितिरनिर्वचनीयत्वं । तथासतिनिर्वच
नीयतापत्तेः । अनिर्वचनीयाविद्यानिवृत्तिःकथमनिर्वचनीयास्यादितिचेत् । घटप्रध्वंसोयथातथेतिजानीथाः । तदेतत्संग्रहाया
तोन्यथेत्युक्तं । अन्यथाअसतीचेदित्यवक्ष्यत् । एवमेवमुक्तेरद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपतानिरासायकालेपिविकल्प्यदोषोभिधा
तव्यइत्याह ॥ [४०।१४]तर्थांकालइति । ननुचमोक्षदशायांकालोस्तिनवेतिविकल्प्यास्तिचेद्वैतापत्तिरितिदूषणंचास्तु । अतोन्यथामु
क्तत्वमितिकथमतिदेशइत्यतआह ॥ [४०।१४]कालाधीनाहीति । कालाधीनानियमेनकालाधिकरणा यद्वस्तुतत्कालसंबध्येवेतिव्या
प्तेरितिहिशब्दार्थः । नकेवलमनुमानसिद्धोमुक्तेःकालाधिकरणतानियमः किंतुतदाविद्वान्दृष्ट्वैवतंमुच्यतइत्यागमसिद्धोपी
त्याह ॥ [४०।१४]कालएवेति । किंततोयद्येवमधिकरणेनकालेनव्याप्तामुक्तिरित्यतआह ॥ [४०।१५]कालेति । कालासत्वेमुक्तेरप्यसत्वंस्यात् ।
व्यापकनिवृत्तौव्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात् । तथाचातिदेशोयुक्तइति । एतदुक्तंभवति । यदिमोक्षःकालसंबंधीनस्यात्तदाशश
शृं(गादिवदसत्वापत्तिः । ननु)गवदसन्स्यादिति । ननुचनमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थतेतिमुक्तेरसत्वस्येष्टत्वान्नेयमनिष्टापत्तिरि
त्यतआह ॥ [४०।१५]संसारित्वमिति । चैतन्यस्यसतोबंधाभावलक्षणेमोक्षेऽसतिदेवदत्तवन्मुक्ताभिमतस्यापिसंसारित्वंभवेत् ।
बंधस्यमिथ्यात्वात्संसारोमुक्तिश्चनस्तएवेतिचेन्न अनंगीकृतमेवानिष्टत्वं किंत्वप्रामाणिकत्वादिकं । नचबंधमिथ्यात्वंप्रामा
णिकमित्युक्तंप्राक् । तदेवमागमादितःप्रत्यक्षस्यदौर्बल्यंनिराकुर्वतातन्मिषेणप्राबल्यंचव्युत्पादितं । साक्षिप्रत्यक्षस्यागमादि
प्रामाण्यग्राहकत्वेनोपजीव्यतायास्तदितरस्यसाक्षिनिश्चितप्रामाण्यतायाश्चसूचितत्वात् । ततस्तद्विरुद्धस्यागमादेरेवाप्रामाण्यं

युक्तमिति ॥ ७ ॥ नकेवलमुपजीव्यत्वादिगुणेनान्यतःप्रबलंप्रत्यक्षं । किंतुस्वभावतोपीत्याशयवानाह ॥ क्वचेति । प्रत्यक्षतः प्राप्तमितिसाक्षात्कारासिद्धं । अनुमानागमशब्दौलिंगवचनवचनौ । प्रामाण्यनिर्णयस्येदानींक्रियमाणत्वात् । दृष्टमितिशेषः । यदिहिप्रत्यक्षप्राप्तंक्वचिदनुमानागमाभ्यांबाधितमुपलब्धवंतःस्मः तदाप्रतीमोनुमानादितःप्रत्यक्षस्यदौर्बल्यं । नचतथा । ईश्वरेदोषग्राहिप्रत्यक्षमागमादिबाधितंदृष्टमितिचेत् । सत्यं । तत्रागमादेरुपजीव्यतयाबाधकत्वमितिवक्ष्यामः । प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमित्यस्यवैदिकार्थविषयत्वादत्रचपृथिव्यादिप्रपंचस्यप्रस्तुतत्वान्नविरोधः । दृष्टंचदहनशैत्यानुमानस्य ममकर्णेप्रविश्यगजोगर्जतीत्यादिवाक्यस्यचप्रत्यक्षबाधितत्वं । तत्रापिप्रत्यक्षमुपजीव्यत्वाद्बाधकंनतुस्वभावेनेतिचेत् । न । धर्मिव्यापकव्याप्यव्याप्तिग्राहकत्वाभावाद्दहनौष्ण्यग्राहिणःप्रत्यक्षस्य । अनौष्ण्यमुष्णताभावः । सचप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानःप्रतियोगिभूतंचौष्ण्यंतेजस्येवप्रत्यक्षेणप्रत्येतव्यमितितस्योपजीव्यत्वमितिचेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । अनुष्णतासाधनेहिइदमुपपा(दितं । के)दनं । केनचिद्धेतुनाशैत्यसाधनेत्वस्यानवकाशः । यदाचसमस्तस्यापितेजसोनौष्ण्यंसाध्यतेतदाभवत्विदंव्युत्पादनं । अग्निमात्रपक्षीकारेतुनेदमुपयुज्यते । सौरादौतेजस्युष्णतांस्पर्शनेनोपलभ्यचक्षुषोपलब्धेऽग्नावनौष्ण्यसाधनस्यतुस्वभावप्रबलेनैवप्रत्यक्षेणबाधइत्येषादिक् । देहस्यात्मत्वंप्रत्यक्षप्राप्तमपिदेहोनात्माभूतत्वात्कार्यत्वाद्घटवदित्याद्यनुमानेन तंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेदित्यागमेनचबाधितंदृष्टं । अन्यथाबाधकांतराभावाद्देहात्मत्वस्यवास्तवतापातात् । तत्कथमेतदित्यतआह ॥ देहात्मत्वमिति । देहात्मत्वंप्रत्यक्षतःप्राप्तमनुमानागमबाधितंदृष्टमितियदिब्रूयात्तदातन्नेतिब्रूमइत्यर्थः । नतदितिपू

र्वेणोत्तरेणचसंबध्यते । कुतोनेत्यतआह ॥ [४०।१६]नेतदिति । देहात्मत्वंप्रत्यक्षप्राप्तमेवनभवति । अतःप्रत्यक्षप्राप्तस्यअनुमानादि
नाबाधइत्यत्रनेदमुदाहरणं । अयमभिसंधिः । नास्त्येवदेहात्मत्वप्रतीतिः । यानुमानादिनाबाध्येत । येषांचास्तिनास्तिकादी
नांतेषामपिनेंद्रियजा । किंत्वनुमानागमाभासजन्यैवेति । माभूत्पंडितरूपाणांदेहात्मत्वप्रतीतिः । पामराणांत्वस्त्येव । सैवा
स्माकमुदाहरणंभविष्यतीत्यतःक्वचिदित्युक्तं । तदुपपादयति ॥ [४०।१६]ममेति । सर्वस्यापिजंतोर्ममदेहइत्येवहिप्रमा प्रतीतिर्न
तुकस्यापिदेहोहमिति । यद्वायस्मात्सर्वेषांममदेहइत्येवप्रमा सम्यक्प्रतीतिःस(र्व)दानुवर्तते तस्माद्देहोहमितिप्रतीतिर्ना
वकाशमासादयतीति । देहात्मत्वप्रतीत्यभावेपिदेहधर्माणांकार्ष्ण्यादीनामात्मनिष्ठत्वप्रतीतिस्तावदस्त्येव । कृष्णोहमि
त्यादिव्यवहारसंदर्शनात् । साचलिंगाद्यनपेक्षैवजायमानाप्रत्यक्षजन्यैव । बाध्यतेचानुमानादिनेतिसैवोदाहरणंभविष्यतीत्य
तआह ॥ [४०।१६]उपचारश्चेति । कृष्णोहमितिचप्रतीतिर्नास्तीत्यनुवर्तते । कथंतर्हिव्यवहारः । कृष्णोहमितिव्यवहारस्तूपचारएवेति
योजना । अथयोव्यवहारबलेनतथाविधांप्रतीतिमप्यनुमिनोति । तस्यानैकांतिकत्वंस्यादित्याशयवानुक्तार्थेदृष्टांतमाह ॥ [४४।१६]कर्दे
मेति । यथावस्त्रस्यकर्दमलेपनेसतिकृष्णंवस्त्रमित्युपचारव्यवहारोभवत्येवंप्रकृतेपिस्यात् । अयमभिसंधिः । योहिवस्त्रस्यशौक्ल्यं
कर्दमलेपनंचसम्यगवगच्छतिनतस्यवस्त्रेकार्ष्ण्यप्रतीतिरस्ति । व्यवहरतिचकृष्णंवस्त्रमिति । अतःकृष्णोहमितिव्यवहारात्तथा
विधज्ञानानुमानंतत्रव्यभिचरति । उपचारव्यवहारोसावितिचेत् । प्रकृतेपितथाकिंनस्यादिति । ननुकृष्णंवस्त्रमितिनोप
चारः । स्वतःशुक्लेपिवस्त्रेकर्दमोपाधिककार्ष्ण्यसद्भावेनप्रतीतिसंभवादितिचेत् । (न।)किमिदमौपाधिकंनामसाधनाभिमते

व्याप्तिरिवकर्दमसन्निधानादारोप्यमाणमितिचेन्न । आरोपासंभवस्योक्तत्वात् । जपाकुसुमसन्निधानात्स्फटिकेलौहित्यमिव
प्रतिफलतीतिचेन्न । वस्त्रस्यास्वच्छत्वात् । घृतादिनाकुंकुमगंधादि(वत्कर्द)रिवकर्दमेनाभिव्यक्तमितिचेन्न । प्राग्वस्त्रेकार्ष्ण्यस
द्भावेमानाभावात् । अथाग्निसंयोगात्पार्थिवद्रव्येरूपादिकमिवकर्दमोपाधिनाकृतमितिमतं । तत्रपृच्छामःकिंकर्दमःशौक्ल्यं
निवर्त्यकार्ष्ण्यंवस्त्रेकरोति । उतानिवर्त्यैव । नाद्यः । कर्दमापगमेशौक्ल्यानुपलब्धिप्रसंगात् । नचपुनःशौक्ल्यमुत्पन्नं । कार
णाभावात् । नद्वितीयः । युगपद्रूपद्वयाधिष्ठानविरोधात् । औपाधिकस्यापिसत्यत्वेनस्वाभाविकाविशेषात् । भवतुवावस्त्रे
कथंचित्कार्ष्ण्यमौपाधिकंकिंतदुपन्यासेनाभ्यर्थ्यते । नचोक्तव्यभिचारपरिहारः । एकोदाहरणनिराकरणेपिमंचाःक्रोशंतीत्या
देरनेकस्यव्यभिचारोदाहरणस्यसंभवात् । अथवस्त्रेकर्दमेनेवात्मनिदेहोपाधिनाकृतंकार्ष्ण्यमस्तितत्प्रतीतिसंभावनाविवक्षिता
तत्राह ॥ [४०।१७] यदीति । यदिवस्त्रइवात्मनिदेहोपाधिकृतंकार्ष्ण्यमस्तीतितत्प्रतीतिःसंभाव्यतेतदाप्रत्यक्षप्रतीतस्यानुमानादि
(ना)बाधइत्यत्रनेदमुदाहरणमितिशेषः । कथमित्यतआह ॥ [४०।१७] स्वंतइति । अत्रदृष्टांतेदार्ष्टांतिकेचैकदेशोत्कीर्तनेनान्यदप्यु
पलक्ष्यते । तथाचायमर्थः । वस्त्रेखलुकार्ष्ण्यं(कर्दमोपाधिकृतं)औपाधिकंप्रतीयमानमेवंप्रत्येतव्यं । स्वतःशुक्लमेवेदंवस्त्रंनकृष्णं ।
कार्ष्ण्यंतूपाधिकृतमिति । तथात्रापिस्वतोनीरूपएवाहं । कार्ष्ण्यंतुनममस्वभावः । किंतुदेहोपाधिकृतमितिप्रतीयतइत्यंगीक
र्तव्यं । तथाचास्याःप्रतीतेःयथार्थत्वान्नानुमानादि(तो)बाधइति । यदुक्तंदेहात्मताप्रतीतिर्नास्तिदेहोहमितिप्रतीत्यननुभवा ॥४८९॥
दितितदसत् । अहमितिप्रतीतेरेवतत्प्रतीतित्वात् । इदमनिदंरूपवस्तुगर्भोह्यहंकारः । यच्चोक्तंममदेहइतिभेदप्रती(तेर)त्यनुवृ

त्तेर्देहात्मत्वप्रतिभासोनुपपन्नइति । तदयुक्तं । भेदप्रतीत्यसंप्रतिपत्तेः । ममदेहइतिव्यवहारस्यममस्वरूपमितिवदौपचारिक
त्वोपपत्तेः । नखलुकेवलेदेहेआत्मत्वप्रतीतिः । किंतर्हिदेहेंद्रियांतःकरणादिसंघाते । तत्रसंघातापेक्षयादेहमात्रेसंबंधप्रतीतिर
पिनबाधिका । प्रासादस्यस्तंभोवृक्षस्यशाखेतियथा । नचदेहेंद्रियादेरात्मनश्चभेदावभासेस्फुटंप्रमाणमस्ति । येनदेहाद्यात्मप्र
तीतिर्विरुध्येत । यदप्युक्तंकृष्णोहमित्यादिरूपादेहादिधर्माणामात्मनिष्ठताप्रतीतिर्नास्ति । प्रमाणाभावादितितन्न । कृष्णोह
मितिव्यवहारदर्शनात् । ज्ञानमूलताखलुव्यवहारस्योत्सर्गतःसिद्धा । तदनुपपत्तौतूपचारत्वकल्पना । नचनाहंकृष्णइत्यादिरू
पाप्रतीतिरस्ति । यद्भयादुपचारत्वंकल्पयामः । अतोभेदादिप्रतीत्यभावादस्त्येवोभयीप्रतीतिः । यथाह । अन्योन्यस्मिन्नन्यो
न्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येति । प्रत्यक्षजाचेयंप्रतीतिरितिकथंप्रत्यक्षसिद्धस्यनानुमानादिनाबाधइत्यतआह ॥ कथं
[४०।१७] चेति । भेदशब्देनासंसर्गोपिगृह्यते । देहादिशब्देनसंघातस्तद्धर्माश्च । यदादेहादेरितिपंचमीतदाआत्मनइतिषष्ठी । यदाचआ
त्मनइतिपंचमीतदादेहादेरितिषष्ठी । अन्योन्यारोपस्यपरेणोक्तत्वात् । देहादिसंघातस्यात्मनश्चान्योन्यंभेदस्तद्धर्माणांचपरस्प
रमसंसर्गःप्रतीयतएवेत्यर्थः । तत्कथमित्यतआह ॥ [४०।१८] जातमात्राइति । जाताएवनतुव्यापारांतरंकृतवंतः । भुज्यतइतिभोगः
सुखं । आदिपदेनदुःखं । सिंहव्याघ्रादीनिभयकारणानिमात्रादीन्यभयकारणानिस्तनपानादीनिसुखकारणानिशंक्वादिनानय
नांतःकंडूयनादीनिदुःखकारणानीतिविजानते । अतएवसिंहादिध्वनिमात्रेणपलायंतेमात्रादीनिचोपसर्पंति स्तनपानाद्यर्थं
प्रवर्ततेवर्जयंतिशंकुकंडूयनादीनि । ततःकिमित्यतआह ॥ [४०।१८] अस्मृतावितिति । तद्विज्ञानंभयादिकारणमेतदितिविज्ञानं । पूर्व

देहास्मरणेतद्विज्ञानं(कुतो)कथंनभवेदित्यतआह ॥ [४०।१६] अन्वयेति । आदिपदेनदृष्टांतधर्मिणोग्रहणं । यद्वाऽऽदिग्रहणेनोपदेशो
गृह्यते । अन्वयव्यतिरेकादेर्विस्मृतावितिसंबंधः । नकेवलमेतावत् । किंतुतथाचायमित्यनुसंधानस्यचविस्मृतौसत्यांविज्ञानंत
त्कथंभवेदितिसंबंधः । एतदुक्तंभवति । अस्तितावन्मृगादीनांस्तनपानादौप्रवृत्तिःशंकुकंडूयनादितोनिवृत्तिश्च । ततोनुमीय
तेविद्येतेतत्रतेषांरागद्वेषाविति । रागद्वेषयोरेवप्रवृत्तिकारणत्वेनास्मदादौनिर्णीतत्वात्रागद्वेषाभ्यांचेष्टानिष्टसाधनत्वज्ञानं ।
तस्यैवरागादिकारणतयानिश्चितत्वात् । नचतज्ज्ञानंप्रत्यक्षसाध्यं । कार्यकारणभावस्यअतींद्रियत्वात् । किंत्वनुमानोपदेशसा
ध्यमेव । नचमृगादीनामुपदेशःसंभवति । अनधिकारात् । तस्मात्प्राग्भावीयोपदेशइतिवाच्यं । नचास्मृतोऽसौतत्कारण
मितितत्स्मृतिसद्भावोंगीकार्यः । यद्वानुमानं । नचतत् यद्यत्स्तनपानंतदिष्टसाधनंयदिष्टसाधनंनभवतितत्स्तनपानंनभवति ।
यथामुकं । स्तनपानंचेदमित्यन्वयादिस्मरणेनविनाभवति । नचाननुभूतेस्मृतिरुत्पद्यते । नचास्मिन्जन्मन्यन्वयाद्यनुभवो
स्ति । जातमात्राणामुदाहृतत्वात् । अतोजन्मांतरानुभूतान्वयादिस्मरणमेष्टव्यं । प्राग्भवीयस्योपदेशस्यान्वयादेश्चस्मरणेपूर्व
देहस्मरणमप्यंगीकर्तव्यं । समानयोगक्षेमत्वात् । नचेद्देहांतरस्मरणंमृगादीनांतदातदविशिष्टान्वयादिस्मरणमपिनस्यात् । त
दभावेचानुमानाद्यभावेनेष्टानिष्टकारणताज्ञानंनोत्पद्येत । तदनुत्पादेचरागाद्यनुत्पादात्प्रवृत्त्याद्यनुत्पत्तिराप(द्येत।)द्यते । का
रणाभावेकार्याभावस्यसुलभत्वात् । अदृष्टवशात्प्रवृत्त्यादीतिचेन्न । दृष्टातिक्रमदोषात् । एतावांस्त्वदृष्टस्योपयोगोयज्जन्मांत ॥४९०॥
रानुभूतंसर्वमस्मरन्नेतावत्स्मरति । यादृच्छिकंप्रवृत्त्यादिभवत्वितिचेन्न । अनंतानांतदनुपपत्तेः । अतएवमृगाइत्यादिबहुवचनं ।

अस्तुजातिस्वभावोयं। न। भिन्नजातीयानामप्युपलंभात्। अतएवमृगागावइत्याद्युक्तं। दृष्टातिक्रमदोषश्चापरिहार्यः। तस्माद
स्तिमृगादीनांपूर्वदेहस्मरणं। तथैवमानुषादीनामपीतिसिद्धमिति। तथापिकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ [४०।११] यदेति। यदैवमेतद्देह
वर्तिनोममनकेवलमयमेवदेहःकिंतुतत्प्रागन्योप्यभूदितिदेहांतरस्मर(णंप्रमितं।)णमापतितं। तदैतद्देहेनस्वस्यैक्या(ध्य)वसायः
कुतःस्यात्। किंत्वनेकमणिष्वनुस्यूतंसूत्रमिवानेकदेहानुस्यूतमात्मानंपश्यतःस्वस्यततोत्यंतभेदावसितिरेवयुक्ता। तथाचका
ष्ण्यर्दीनामसंसर्गज्ञानमपिसुस्थमेव परेणदेहाद्यारोपनिबंधनत्वाभ्युपगमात्तदारोपस्य। अहंप्रत्ययस्तुनारोपइतिप्रागेवोक्तं।
अतोममदेहइतिप्रत्ययोनान्यथयितव्यः कृष्णोहमित्यादिश्चोपचारोंगीकरणीयइति। स्यादेतत्। नमुख्यार्थानुपपत्तिमात्रादु
पचारोलभ्यते। किंतुसादृश्येसंबंधेवाप्रयोजनेचसति। नचात्रसादृश्यादिकमस्ति। तत्कथमयमुपचारः। किंचमृगादीनांपाम
राणांमनुष्याणांचयदिदेहात्मभेदज्ञानंस्यात्तर्हि नैषांममाहमितिधीःश्वशृगालभक्ष्यइत्यादयःपुराणादिव्यवहाराःकथंसंगच्छंते।
कथंचदेहात्मविवेकार्थानामुपदेशानामानर्थक्यंनस्यात्। देहानुकूलप्रतिकूलार्थयोरागद्वेषौचदेहात्मभेदज्ञानेसतिनस्यातां।
ततश्चसंसारानुपपत्तिरित्यतआह ॥ [४०।१२] व्योमवत्स्वादिति। भेदज्ञानेपिचेतिचशब्दोव्यवहारेष्वपाटवाच्चेतिसंबध्यते। अंगारवह्नि
वदिति अंगारव्याप्तवह्नावविवेत्यर्थः। स्वाविविक्तवत् स्वाभिन्नेस्वसंसृष्टेचयथातथेत्यर्थः। व्यवहाराश्चेतिचशब्दोनुक्तसमुच्च
यार्थः। आत्मनोदेहेव्याप्तत्वात्स्वाविविक्तवत्व्यवहाराभवंतीत्यनेनैकदेशत्वलक्षणंसादृश्यंसंबंधोप्यभिहितः। भेदज्ञानेप्य
भिन्नवत्व्यवहारेकिंप्रयोजनमित्यस्योत्तरं भेदज्ञानेपिलोकानांव्यवहारेष्वपाटवात्स्वाविविक्तवत्व्यवहाराभवंतीति। नप्रयो

जनमुद्दिश्यलोकास्तथाव्यवहरंति । किंतुविविक्तव्यवहारेषुपाटवाभावादेवेति । आपटवेहेतुर्व्याप्तत्वादात्मनोदेहइति । रूढत्वा
च्चैतेषांव्यवहाराणांनप्रयोजनापेक्षेत्याशयेनोक्तंअंगारवह्निवदिति । भेदज्ञानेप्यात्मनोदेहव्याप्तत्वादंगारवह्निवल्लोकानांव्यवहा
रेष्वपाटवादत्यंतविविक्तवेदनेष्वसामर्थ्यात् पुराणादिव्यवहाराश्चस्वाविविक्तवद्भवंति । विशदविवेकाभावविवक्षयैवतेव्यवहा
राइत्याशयः । अतएवविवेकार्थानामुपदेशानांचसार्थक्यमुपपद्यते । विशदोहिविवेकःपुरुषार्थायकल्पते नत्वौत्पत्तिकः । आ
त्मनोदेहेव्याप्तत्वादत्यंतंप्रेमास्पदत्वाद्रागादयोयुज्यंतएवेति । ननुज्ञानमेवव्यवहारकारणंतच्चेदस्तिकथंतर्हिव्यवहारेष्वपाटवमि
त्यतआह॥[४०।२१]नहीति । यथानुभवतःअनुभवानुसारेण प्रतिपादयितुंव्यवहर्तुं।यमलयोरत्यंतविवेकंपश्यंतोपिमात्रादयःकथमेतौवि
विक्ताववगंतव्याविति पृष्टाएवमितिस्वप्रत्यक्षानुभवानुसारेणनपरान्प्रतिपादयितुंक्षमंतइत्याद्यनुभवसिद्धं कानामात्रकथंता ।
अथतत्रात्यंतसादृश्यंप्रतिबंधकंतर्ह्यत्राप्यंगारवह्निवदात्मनोदेहेव्याप्तत्वंप्रतिबंधकमुक्तमेव। शुक्तिरजतादिप्रत्यक्षाणामनुमानादि
नाबाधोनास्तीत्यन्यत्रोपपादितमित्याशयवान्कचप्रत्यक्षतःप्राप्तमित्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥ [४०।२१]ततोहीति । क्वचित्प्रतीतेरेवाभा
वात् क्वचित्प्रतीतिसद्भावेपिप्रत्यक्षजत्वाभावात् क्वचित्प्रत्यक्षप्रतीतिभावेपियथार्थत्वात् क्वचिदयथार्थत्वेपिप्रबलप्रत्यक्षेणैवबा
धादित्यर्थः । अतएवक्वापीत्युक्तं । अन्येनेति अनुपजीव्येनागमादिनेत्यर्थः । तदेवंस्वभावतःप्रबलेनप्रत्यक्षेणविरुद्धावनुमाना
गमावाभासावेवेति । भवत्वागमादितःप्रत्यक्षंप्रबलंमावाभूत् तद्विरोधस्तुआगमादेर्नास्ति । भिन्नविषयत्वात् । तथाहि । आ
गमादिकंखल्वागामिनंविश्वस्यबाधंप्रतिपादयति । नत्वधुनातनं । सएवचमिथ्यादिप(दवे)देनवेदनीयः । तस्यचप्रत्यक्षविरो

धस्तदास्यात् । यद्यागामिनमपिविश्वस्यबाधंप्रत्यक्षंप्रतिक्षिपेत् । नचैवं । तस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वेनागामिबाधाभावग्रहणे
सामर्थ्याभावात् । यथोक्तं । संबद्धंवर्तमानंचगृह्यतेचक्षुरादिनेति । इदानींतनबाधाभावग्रहणेपिनविरोधः । नचभिन्नविषय
योर्विरोधोस्ति । तथासतीदानींतनघटाभावग्राहिणाप्रत्यक्षेणभविष्यतिघटइत्यागमादेर्विरोधःस्यादिति । उच्यते । अस्तिता
वत्प्रत्यक्षंवर्तमानकालीनंबाधाभावमावेदयतीतिपरस्यापिसंप्रतिपत्तिः । आगमश्चनेहनानास्तीत्यादिरूपोवर्तमानमेवविश्वस्य
बाधंप्रतिपादयतीतिकथंनप्रत्यक्षविरुद्धः । अस्तुवागामिबाधबोधकत्वमागमादेस्तथापिबाधोनामत्रैकालिकसत्तानिषेधः । स
चवर्तमानकालीनसत्ताग्राहिणाप्रत्यक्षेणविरुद्ध्यतएवेतितत्प्रतिपादकस्यागमादेःकथंनप्रत्यक्षविरोधः । एतेनास्मत्प्रत्यक्षमस्म
न्निष्ठमेवबाधंप्रतिक्षेप्तुंक्षमतेनपुरुषांतरगतमितिनिरस्तं । घटादिसत्तानिषेधरूपस्यबाधस्यतत्सत्ताग्राहिणाप्रत्यक्षेणविरोधावश्यं
भावात् । तदेवंप्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वेप्यागमादेस्तद्विरोधोदुष्परिहरएव । तथापिप्रसक्तौवस्तुस्थितिर्वक्तव्येत्याशयवा
न्प्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहितानियममपाकर्तुमुत्तरंप्रकरणमारभमाणःसाक्षिप्रत्यक्षस्यतावत्तन्नियममपाकरोति ॥ [४०।२२]तंचेदि
ति । गम्यतइतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः । तदितिप्रत्यक्षविशेषसाक्षिणमेवाधिकुरुतेभगवान्भाष्यकारः । चेच्छब्दश्रवणात्तर्हीत्य
ध्याहार्यं । नोत्तरगोचरमिति वर्तमानमात्रगोचरमित्यर्थः । प्रमाणांतराणांप्रागेवदूषितत्वादित्येवार्थः । उत्तरइत्यतीतस्याप्यु
पलक्षणं । एषांचाखंडएवकालस्तैरप्युपाधिभेदोंगीकर्तव्यएव । अन्यथासर्वाख्यातप्रत्ययानामैकार्थ्यप्रसंगात् । अतःस्वाभावि
कोवौपाधिकोवास्त्युत्तरःकालः । मावगाम्युत्तरःकालःइदानीं किंनश्छिन्नमित्यतआह ॥ [४०।२२]तद्धइति । कथमेवेत्यनुवर्तते ।

उत्तरकालानवगताविति चार्थः । गम्यतेअवगम्यते । अत्रातीतस्यकंठतोसंकीर्तनं कैश्चिदतीतमोक्षस्यानंगीकृतत्वात् । उत्तर
 कालानवगतौतत्संबंधितयामोक्षोपिनावगम्यतएव । विशेषणानवगमेविशिष्टानवगमस्यप्रसिद्धत्वात् । भविष्यतिमोक्षइत्यवग
माभावेचतदर्थःप्रयत्नोनस्यात् । मोक्षेसर्वस्यबाधोभविष्यतीत्येतदपिनस्यादिति । शुकवामदेवादयोज्ञानेनमुक्ताअभूवन् अ
हमपिमुक्तोभविष्यामीत्याद्यवगतिरागमादेवभविष्य(तीतिकिम)ति । किमत्रसाक्षिणोतीतानागतार्थगोचरत्वेनेत्यतआह ॥
[४०।२२] आगमोपीति । एषाखल्वागमस्यस्थितिः । यत्सामान्येअन्वयसामान्यवतिपदार्थसमूहेप्रत्यक्षतःप्रमाणांतरेणसिद्धेसति
पुनःपश्चाद्विशेषमन्वयविशेषवंतंतमेवपदार्थसमूहंगमयेदित्येवनपुनःपदार्थानपिगमयेदिति । नद्यास्तीरेपंचफलानिसंतीत्यादौ
तथादर्शनादितिहिशब्दार्थः । किंप्राक्पदार्थसिध्येत्यतआह ॥ [४१।१] कथमिति । यदिपदार्थाःप्राङ्गसिद्धास्तर्हिपदानांतेषुवाचकत्व
शक्तिग्रहणंनस्यात् । अविदितविषयायाःशक्तेर्गृहीतुमशक्यत्वात् । नहिकाष्ठमजानन्कुठारस्यतच्छेदनशक्तिंज्ञातुंशक्नोति ।
अस्तुपदानांशक्तिग्रहायपदार्थज्ञानमावश्यकं । अथशक्तिग्रहएवकिमर्थइत्यतआह ॥ [४०।१] अतीतेति । अत्रातीतानागतग्रहणंप्र
कृतापेक्षं । अखिलमपिवाक्यंपदानांपदार्थेषुवाचकत्वशक्तिग्रहेजातएवान्वयविशेषंगमयेत् । नतुतद्वाक्यंपदार्थेषुपदसमूहेऽज्ञा
तशक्तिकेसतिविशेषंगमयेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांवाक्यस्यवाक्यार्थावगतौकर्तव्यायांशक्तिग्रहोंगमितिज्ञायतेऽतोऽसावर्थनी
यः । प्रकृतवाक्यानांचातीतानागतार्थसंसर्गबोधकत्वादतीतानागतार्थेषुलुङ्लृडाद्यंतपदानांशक्तिर्ज्ञातव्येत्यर्थः । अस्तुशक्ति
ग्रहावश्यंभावः किंतुवर्तमानेष्वेवार्थेषु नातीतानागतार्थेषु अनुपयोगादित्यतआह ॥ [४१।२] शक्तिश्चेदिति । यदिवर्तमानएवा

र्थेपदानांशक्तिर्गृहीतास्यात्तदावाक्यमतीतानागतमतीतानागतार्थसंसर्गंनवदेन्नप्रतिपादयेत्। सहकारिविरहात्। सर्वोद्वंद्वोवि
भाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः। अतीतानागतार्थेष्वित्युक्तस्याभिप्रायकथनमेतत्। अस्त्वतीतानागतार्थेष्वपिपदानांशक्तिग्रहः।
ततःकिमित्यतआह ॥ [४१।२]यदीति। वर्तमानादन्यत्रअतीतानागतयोरपिपदशक्तिग्रहोयद्यंगीकृतस्तदासोतीतानागतार्थेषुप
दशक्तिग्रहस्तदग्रहेतीतानागतार्थाग्रहेकथंस्यात्। नकथंचित्। निर्विषयायाःशक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतोतीतानागतार्थज्ञा
नमप्यंगीकार्यं। अयमत्रसमुदायार्थः। वाक्यंतावत्पदार्थसंसर्गविशेषलक्षणंवाक्यार्थमेवबोधयतिनपदार्थमात्रं। तच्चापेक्षते
पदानांपदार्थेषुवाचकत्वशक्तिग्रहं। शक्तिग्रहश्चपदार्थग्रहं। पदार्थग्रहश्चप्रमाणांतरायत्तोनपदवाक्यजन्यः। इतरेतराश्रयादि
दोषप्रसंगात्। यत्रचातीतानागतार्थसंसर्गोवाक्यार्थस्तत्रातीतानागतार्थग्रहणमावश्यकं। शुकवामदेवादयोमुक्ताअभूवन् अ
हंचमुक्तोभविष्यामीत्यादिकंचतथा। तस्माल्लुङ्लृडाद्यंतपदवाच्यानामतीतानागतकालतत्संबंधिपदार्थानांचग्रहणमागमेनउ
क्तार्थप्रतिपत्तिमभिलषतापिपरेणैष्टव्यं। नचतत्साक्षिणाविनाभवतीतिकथमतीतानागतार्थग्राहिणस्तस्यवर्तमानमात्रविषयत्व
मिति। मीमांसकमतानुसारेणशंकते ॥ [४१।३]सामान्यमिति। असावितिप्रकृतवाक्यैकदेशस्यशब्दस्यपरामर्शः। सकलमपिव
स्तुसामान्यविशेषात्मकं। तत्रसामान्याकारएवशब्दवाच्योविशेषस्तुलक्ष्यएवेतितावन्निष्टंकितं। सामान्यंचातीतानागतवि
शेषेष्वेकमेव। तच्चवर्तमानंचक्षुरादिनादृष्टंशब्दशक्तिविषयतयावगतमेवान्यत्रकालांतरेपिशब्दोबोधयति। तत्रकिमतीताना
गतार्थज्ञानेन। विशेषाणांहिशब्दवाच्यत्वेतेषामतीतादिरूपत्वात्। शक्तिग्रहणायातीतादिज्ञानमपेक्षितंस्यात्। नचलुङ्लृ

डादिशक्तिग्रहणायातीतादिकालग्रहणमपरिहार्यमितिवाच्यं । तत्रापिकालत्वजातेरेववाच्यत्वात् । नहिवैशेषिकादिवन्मीमांसकानांनिस्सामान्यंकिमप्यस्ति । अतोनशक्तिग्रहायातीतादिग्रहापेक्षेति । उत्तरमाह ॥ सामान्येति[४।१।३] । अस्तुतावत्सर्वविशेषा(षया)नुगतंनित्यंगोत्वादिसामान्यमेवगवादिशब्दवाच्यं सास्नादिमंतोविशेषास्तुलक्ष्याएव । तथापीदंवक्तव्यं । स्वरूपशब्दोवस्तुस्वरूपाण्यवगमयतिनवेति । नेतिपक्षेनुभवविरोधः । आद्येकथंकयावृत्त्येतिवाच्यं । नतावल्लक्षणया । वाच्यार्थद्वारेणैवलक्षणालाभात् सामान्यस्यैववाच्यत्वात् । स्वरूपाणांचसामान्यवर्जितत्वात् । अतःस्वरूपशब्दोवस्तुस्वरूपवाचकइत्येवांगीकार्यमिति । ननुसर्वसामान्यानांवस्तुस्वरूपाबहिर्भावात्सामान्यवर्जितंवस्तुस्वरूपमितिकथमित्यतआह ॥ नेति[४।१।३] । सत्यं । संतिस्वरूपेसामान्यानि । नचतानिस्वरूपशब्दवाच्यानि । नहिसास्नादिमतिपिंडेवर्तमानंपशुत्वंगोशब्दवाच्यं । किंतु गोत्वमेव । तदत्रापिस्वरूपशब्दवाच्यंसामान्यमभ्युपगच्छतास्वरूपत्वमेवांगीकार्यं । तच्चनास्ति । केनापिपरीक्षकेणक्वचिदप्यनंगीकृतत्वात् । मांगीकारिकेनापिस्वरूपत्वसामान्यं । मयात्वंगीकरिष्यते । नहिसर्वैरंगीकृतमेवांगीकरणीयमित्यस्तिनियमः । तथात्वेदर्शनभेदासंभवादितिवैयात्याद्यदंतंप्रत्याह ॥ स्वरूपंचेदिति[४।१।४] । स्वरूपमितिभावप्रधानोनिर्देशः । तत्र वस्तुनि । किंशब्दःप्रश्ने । एवंसत्ययंप्रश्नोनिरुत्तरःस्यादितिभावः । तत्कथमित्यतआह ॥ सर्वेति[४।१।४] । यस्मात्सर्वेषामनुगतधर्माणामंतेऽवसानेसत्वंस्वरूपत्वमिष्यतेमीमांसकेन । तस्मात्किंतत्रव्यावृत्तमितिप्रश्नेकृतेस्वरूपत्वमित्येवोत्तरंवक्तव्यंस्यात् । एतदुक्तंभवति । द्रव्येष्वत्यंतंव्यावृत्ताधर्माअंत्याविशेषाइतिवैशेषिकैरंगीकृतं । विशेषेष्वपिविशेषांतरांगीकारेनवस्था(स्यात् ।)नात् । तत्रयथा

स्वरूपत्वमेवव्यावृत्तंतथाद्रव्येष्वपितदेवास्तु किंविशेषैरितिविशेषानवज्ञायतत्स्थानेस्वरूपत्वमभिषिंचतामीमांसकेनकिंव्यावृत्तमितिप्रश्नेअंत्याविशेषाइतिवक्तुंनशक्यतएव । अपसिद्धांतापातात् । गुणादयस्तुव्यावृत्तत्वेप्यनुगताधारतयांगीकृताअनुगतकल्पाएव । अतःस्वरूपत्वमित्येववक्तव्यं । तस्यचेदानीमनुगतत्वांगीकारेकथमयंप्रश्नोनिरुत्तरोनभवेदिति । ननुभेदएवव्यावृत्तोभविष्यति । तस्यानुगतेरनुगताधारतायाश्चाभावादित्यतआह ॥ तंतइति[४।१।५] । एकस्यैवशब्दस्यतर्हीत्यर्थः । ततःस्वरूपत्वादन्यद्भेदलक्षणंव्यावृत्तंयद्यंगीक्रियतेतर्हितदेवास्माकंस्वयंस्वरूपं । (पदार्थ)यदर्थस्वस्वरूपमुदाहृतं तत्रभेदएवोदाहरणंभविष्यतीत्यर्थः । एतदुक्तंभवति । उदाहरणस्यानादरणीयत्वाद्भेदस्तावन्निस्सामान्योपिशब्दबोध्योवचनवृत्त्यैवेत्यंगीकरणीयं । नचवाचकःशब्दःशक्तिग्रहेणविनार्थंबोधयतीतितत्रतस्यशक्तिग्रहोप्येष्टव्यइति । ततःकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ एवमिति[४।१।५] । एवमुक्तप्रकारेणव्यावृत्तरूपेनिस्सामान्येपिस्वरूपेवाभेदेवास्वरूपभेदादिशब्दानांवाचकत्वशक्तिग्रहोयदांगीकृतोभवेत् तदासचशक्तिग्रहस्तस्यस्वरूपादेर्ज्ञानंविनाकुतोभवेत् । संबंधज्ञानस्यसंबंधिज्ञानपूर्वकत्वनियमान्नभवेदेवेतितज्ज्ञानमंगीकरणीयं । सर्वेषांस्वरूपाणांभेदानांचज्ञाने(च)सार्वज्ञ्यमापतितमित्यतआह ॥ सामान्यतइति[४।१।६] । सामान्यतोज्ञानेनैवव्युत्पत्त्युपपत्तिःविशेषतोज्ञानाभावाच्चसार्वज्ञ्यानापत्तिरित्यर्थ । ननुसामान्यवर्जितस्यस्वरूपादेःकथंसामान्यतोज्ञानमित्यतआह ॥ अंतइति[४।१।६] । सर्वमपिवस्त्वस्माभिर्विशेषसामान्यरूपंव्यावृत्तरूपंसामान्यरूपंचेष्यतेऽतोनकाचिदनुपपत्तिः । कुतएवमिष्यते । अतःपूर्वन्यायात् । यदिव्यावृत्तमेवस्यात्तदोक्तप्रकारेणसार्वज्ञ्यमापद्येतशक्तिग्रहाभावोवास्यात् । यदिचसामा

सुधा० न्यरूपमेवभवेत् । तदाव्यावृत्तबुद्ध्यनुपपत्तिरेवेति । नन्विदंपूर्वोक्तविरुद्धमुच्यते । यावताप्राक्स्वरूपादिकंनिस्सामान्यमेवे अ.३पा.२
॥ ३८ ॥ तिप्रसाध्येदानींसर्वमपिविशेषसामान्यरूपमिष्यतइत्युच्यतइत्यतआह॥ [४१।६]व्यावृत्तमिति । यदेवव्यावृत्तंस्वरूपंतदेवविशेषबले अधि.१
नसामान्यंचस्याद्यतस्तेनकारणेनपदार्थानांपरस्परमेकधर्मतानास्तीति । एतदुक्तंभवति । यत्प्राक्स्वरूपभेदादौसामान्यंना
स्तीत्युक्तंतत्पदार्थस्वरूपाणांपरस्परमनुगतैकधर्मतानास्तीत्यभिप्रायेण तदभावेपिव्यावृत्त(स्य)स्वरूपाभिन्नस्यप्रतिनियतस्यसा
मान्याकारस्याभ्युपगमेविशेषसामान्यरूपंसर्वमपीष्यतइत्युक्तमितिनपूर्वोत्तरविरोधः । नचैतदयुक्तं । एकस्यैववस्तुनोवि
शेषबलेनव्यावृत्तानुवृत्तबुद्धिजनकत्वेनविशेषसामान्यरूपतोपपत्तेरिति । एवंगोत्वादिसामान्यस्यानुगतत्वमंगीकृत्यस्वरूप
त्वादिसामान्याभावात्तत्रशब्दशक्तिग्रहार्थंतत्स्वरूपज्ञानमपेक्षितमित्युक्तं । इदानींगोत्वादिकमपिनानुगतमित्याह ॥ ध
र्मा[४१।७]णामिति । पदार्थानांपरस्परमेकधर्मतानेत्येतावदनुवर्तते । समुदायव्यतिरिक्तानांशौक्ल्यादिधर्मणांभेददृष्ट्याप्रतिधर्मि
व्यावृत्तत्वदर्शनात्तदृष्टांतेनगवादिपदार्थानामपिपरस्परमेकधर्मतानुगतगोत्वादिधर्मवत्तानेत्यनुमातव्यं । अयमत्रप्रयोगः ।
गोत्वादिकंप्रतिव्यक्तिव्यावृत्तंसमुदायातिरिक्तधर्मत्वाच्छौक्ल्यादिवदिति । एवशब्दःप्रतिज्ञयासंबध्यते । तेनानुगतबुद्धि
बाधइतिनिराकरोति । अनुगतबुद्धेरन्यथैवोपपादितत्वात् । अथवायथान्यासमेवास्तुसंबंधः । प्राभाकरामन्यंते । रूपाद्यो
पिधर्माअनुवृत्ताएवनतुप्रतिव्यक्तिभिद्यंते । अतःसाध्यविकलतेति । तन्निरासायभेददृष्ट्यैवेत्युक्तं । अन्यथाभेदादित्येवावक्ष्य ॥४९४॥
त् । शौक्ल्यादेर्व्यावृत्तत्वेऽनुवृत्तप्रत्ययोविरुध्येतेत्यतआह ॥ [४३।७]तदिति । शौक्ल्यमिदंशौक्ल्यमिदमितिप्रतीतौहिमशौक्ल्य

साद्दश्यमेवहिमांशुशौक्ल्येप्रतीयतेनतुतेनैक्यमित्यतोनविरोधः । माभूदनुगतंसामान्यं ततःकिंप्रकृतइत्यतआह ॥ [४।१७]अंतेइति । अनुगतसामान्याभावेनातीतानागतवर्तमानव्यक्तीनामेववाच्यत्वादगृहीतशक्तीनांचपदानामबोधकत्वात् शक्तिग्रहणस्यचपदार्थज्ञानेनविनासंभवात् विशेषतोज्ञानेसार्वज्ञापत्तेरित्यर्थः ॥ [४।१८]सर्वइति । वर्तमानातीतानागताः । अस्त्वतीतादिज्ञानापेक्षाशक्तिग्रहस्य । तच्चसाक्षिणेतिकुतइत्यतआह ॥ **सर्वमिति** । एवशब्दोविशेषाकारव्यवच्छेदार्थः । प्रमाणांतराभावादितिभावः । अनुमानेनातीतादिसर्वसामान्यज्ञानंभविष्यतीत्यस्यचेदमुत्तरं । अतीतानागतवर्तमानंसर्वमपिलिंगमनेनसाध्येनव्याप्तमितिज्ञानापेक्षंखलवनुमानं । नचैतज्ज्ञानंसाक्षिणंविनासंभवतीति । यद्वासाक्षिणोतीतादिसर्वसामान्याकारगोचरत्वेप्रमाणांतरमेवानेनोच्यते । अतीतादिकंसर्वंधूमादितथाविधेनाग्न्यादिनाव्याप्तमितिज्ञानपूर्वकंखल्वनुमानं । तथाचसाक्षिणोतीतादिगोचरत्वाभावेऽन्यस्यतथाविधस्याभावात् अनुमानमात्रोच्छेदःस्यादिति । किंचअस्तितावत्सर्वेषांसर्वशब्दशक्तिग्रहः । अन्यथासर्वंखल्विदंब्रह्मेतिव्यवहारविलोपप्रसंगात् । शक्तिग्रहश्चार्थग्रहापेक्षइतिसर्वेषांसामान्यतःसर्वमितिज्ञानमंगीकार्यं । साक्षिणश्चातीतादिसर्वगोचरत्वाभावेतन्नस्यादिति । नन्वनुगतसामान्याभावेव्यक्तीनामानंत्याद्व्यभिचाराच्चशब्दशक्तिग्रहएवनसंगच्छते । कुतस्तदन्यथानुपपत्त्यासाक्षिणोतीतादिगोचरत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ [४।१८]**किंचिदिति** । तदेतद्वैशेषिकपरीक्षायांव्याख्यातप्रायं । नन्वेवंसतिगोशब्दस्यगवयेपिशक्तिंगृह्णीयात् । साद्दश्यसद्भावादित्यतआह ॥ [४।१९]तत्त्वादिति । पूर्वेणान्वयः । नयत्किंचित्साद्दश्यज्ञानंशब्दशक्तिग्रहणकारणं । किंत्वतिव्याप्तिविधुरं । यथागोशब्देसास्नादिमत्त्वमेवमन्यत्रान्य

दितिभावः । एतेनपूर्वः किंचिच्छब्दोव्याख्यातोभवति ॥४॥ एवंसाक्षिप्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वमपाकृत्यमानसप्रत्यक्षस्या
पितदपाकरोति ॥ **प्रत्यक्षमिति** । मानसंप्रत्यक्षंचातीतार्थगोचरमेवयत्स्मृतिकारणमिति । यदेत्युत्तरवाक्येसंबध्यते ।
पूर्वानुभवानधिकविषयायाःस्मृतेःप्रामाण्यमेवदुर्लभंकुतोमानसप्रत्यक्षजत्वमित्यतआह ॥ **यदेति** । (तदेति)यदाय
स्मादतीतत्वविशेषितमर्थंस्मृतिर्विषयीकरोतीतिशेषः । तदातस्मात्स्मृतिप्रमाणत्वंसिद्धं । अतीतत्वविशेषितार्थविषयत्वे
पिकथंस्मृतेःप्रमाणत्वमित्यतआह ॥ **आधिक्यमिति** । यस्मात्स्मृतिविषयीकृतमतीतत्वंवर्तमानतयानुभूतार्थादाधि
क्यमिष्यतेसर्वैःतस्मात्स्मृतेर्मानताकथंनस्यात् । मानत्वेचमानसप्रत्यक्षजत्वंकथंनस्यादितिचार्थः । अपिचानधिगतार्थगंतृत्वं
प्रमाणलक्षणमंगीकृत्यइदंस्मृतेरनुभवाधिकविषयत्वंव्युत्पादितं । वस्तुतस्तुनेदंलक्षणं । किंतुयथार्थत्वमेव । तच्चास्तिस्मृते
रनुभवसिद्धं । बाधकप्रत्ययेहिसतितन्नभवेत् । नचासावत्रास्तीत्याह ॥ **बाधंश्चेति** । चाक्षुषादिप्रत्यक्षेपिनवर्तमानमात्रग्रा
हित्वनियमइतिभावेनाह ॥ **मानत्वमिति** । सर्वेपिहिपरीक्षकास्तद्बलेनात्मादेःस्थायित्वंसाधयंति । ततःकिंप्रकृतइत्यत
आह ॥ **अतीतेति** । अतीतत्ववर्तमानत्वधर्मविशिष्टार्थविषयेत्यर्थः । दृश्यतेसाक्षिणा । सोयमितिहिप्रत्यभिज्ञाकारोऽ
नुभूयते । साचचक्षुरादिनैवजायतइतिभावः । अथमतं प्रत्यभिज्ञायांचत्वारःपक्षाःसंभवंति । अनुभवएवेतिवास्मृतिरेवेतिवा
स्मृत्यनुभवरूपंज्ञानद्वयमितिवाएकमेवज्ञानमंशेस्मृतिरंशेनुभवइतिवेति । तत्रनतावदाद्यः । तथात्वेह्यमित्येवस्यान्नतुसइ
ति । नापिद्वितीयः । तथासतिसइत्येवस्यान्नत्वयमिति । वक्ष्यमा(ण)णोदोषश्चस्यात् । अतउत्तरंपक्षद्वयमेवांगीकरणीयं ।

॥४९६॥

तथाचसइत्यंशस्यस्मृतित्वान्नचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्यातीतविषयत्वमित्यतआह ॥ **नचेति** । स्मृतिरेवमात्रास्मृतिमात्रास्मृति
मात्राअर्धंयस्याःसातथोक्तास्मृत्यनुभवरूपैकदेशसमुदायरूपा तथास्मृत्यनुभवात्मकैकज्ञानरूपाचनेत्यर्थः । कुतोनेत्यतःप्रथम
प्रतिज्ञायांहेतुमाह ॥ **तदिदंत्वेति** । तत्वेदंत्वग्रहयोरेकत्वानुभवात् । ग्रहग्रहणेनानुभवत्वंसूचयति । द्वितीयप्रतिज्ञायांहे
तुमाह ॥ **तदिदंत्वेति** । तत्वेदंत्वग्रहस्यैकत्वान्निरंशत्वात् । एतदुक्तंभवति । प्रत्यभिज्ञानस्मृतिरेवेतिपरेणाप्युक्तं । नापि
ज्ञानद्वयरूपा । तत्तावतएवेदंतायांमानाभावप्रसंगेनक्षणभंगभंगासिद्धेः । नचस्मृत्यनुभवरूपमेकमेवज्ञानं । एकत्वेद्विरूपता
विरोधात् । तस्मादनुभवरूपमेकमेवविज्ञानंसंस्कारसचिवेनचक्षुरादिनाजातत्वात्सोयमित्याकारंभवति । यथाखलुशुक्लहरि
तपीतादिरूपाणांचित्ररूपारंभकत्वं । यथावादोषसहकृतानामिंद्रियाणांविपर्ययहेतुत्वं । तथासंस्कारसचिवानामिंद्रियाणांप्र
त्यभिज्ञाहेतुत्वंभविष्यतीतिकोदोषः । नचसंस्कारस्यस्वतंत्रस्यज्ञानहेतुत्वं । स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वांगीकारादिति । तच्चेन्नोत्त
रगोचरमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ **अतइति** । वर्तमानैकनियमः वर्तमानमे(कमे)वविषयीकरोतीत्येवंरूपोनियमः ।
प्रमाणप्रमेयप्रमातृभेदंविश्वमबाध्यमितियदुक्तंतदुपसंहरिष्यन्नर्थगतायाज्ञा(ततायाःप्राकट्यापरपर्यायायाः)ततप्राकट्यसमा
ख्यायाःप्रमितेश्चतुर्थ्याविद्यमानत्वात्कथंत्रिविधंविश्वमित्याशंकांतावत्परिहरति ॥ **नचेति** । प्रमितिर्नामवस्तुनास्त्येवतत्र
मानाभावात् । ननुकथंमानाभावः । प्रमाताचप्रमेयंचप्रमाणंप्रमितिस्तथेत्यादेरागमस्यविद्यमानत्वादित्यतउक्तंप्रमाणतोन्ये
ति । द्विविधंप्रमाणंकरणंफलंच । (अत्र)तत्रप्रमाणशब्देनकरणमभिधायप्रमितिशब्देनफलरूपप्रमाणमेवोच्यते । नतुततोन्या

सुधा० प्रमितिरिति । अस्तितावदर्थज्ञानयोर्विषयविषयिभावनियमः । नचासौसत्तयाकारणत्वेनवा अतिव्याप्तेः । नापितादात्म्य अ.३पा.२
॥ ४० ॥ सारूप्याभ्यां । असंभवात् । यत्रज्ञानेयोर्थोवभासतेत(त्रासौ)स्यासौविषयइत्यत्रसप्तम्यर्थानुपपत्तिः । तस्माद्येनयस्यातिशय
उत्पद्यतेतस्यासौविषयइत्यंगीकार्यं । तथाचार्थस्यविषयत्वसिद्धयेज्ञानजन्योर्थगतोतिशयःसर्वथांगीकार्यइतिकथंमानाभावः । अधि.१
मैवं । तथासत्यतीतानागतयोर्ज्ञानविषयताभावप्रसंगात् । नह्यसतिधर्मिणितत्रधर्मोत्पत्तिःसंभवति । अथकरणसंबंधात्तत्र
विषयत्वमित्युच्यतेतर्हिवर्तमानेपितथासंभवान्नज्ञाततताकल्पनीयेति । तदिदमुक्तंकुत्रचिदिति । अतीतादिवद्वर्तमानेपिनास्ती
त्यर्थः । किंचज्ञानंस्वविषयेज्ञाततामुपजनयति यत्रक्वचिद्वा । द्वितीयेतिप्रसंगः । आद्येज्ञाततोपजननात्प्रागेवार्थस्यविषयत्व
सिद्धेर्व्यर्थंतत्कल्पनमित्याह ॥ [४१।१३] किमेतयेति । अपिचज्ञाततायामपिज्ञाततोत्पादोंगीक्रियतेनवा । नेतिपक्षेज्ञानविषयत्वंन
स्यात् । आद्येनुभवानारूढंज्ञातताप्रवाहमंगीकुर्वाणस्यकल्पनागौरवंस्यादित्याह ॥ [४१।१३] कल्पनायागौरवाचेति । अथज्ञातता
ज्ञाततांतरमंतरेणैवविषयइतिकल्प्यते । तदापिकल्पनागौरवमेव । एतेनज्ञानंस्वविषयेकिंचित्करोतिक्रियात्वात्गमनवदित्यनु
मानमपिनिरस्तं । ज्ञानमात्रपक्षीकारेऽतीतानागतज्ञातताज्ञानेषुबाधात् । अन्यथातत्रैवव्यभिचारादिति । ननुज्ञातोघटःप्रक
टोघटइत्यर्थविशेषणतयाज्ञातताप्रत्यक्षमीक्ष्यतइत्यतआह ॥ [४१।१३] मयेति । ज्ञानमेवमयैतज्ज्ञातमितिज्ञानगोचरं । क्रियाहिकर्तृ
स्थैव यदाकर्तृप्राधान्येनव्यवह्रियतेतदाकर्तृधर्मतयाप्रतीयते । यथादेवदत्तोघटमिच्छतिद्वेष्टीति । यदातुकर्मप्राधान्येनतदा ॥४९६॥
तद्धर्मतया । यथेष्टोद्विष्टइति । यदापुनःस्वप्राधान्येनतदास्वतंत्रैव । यथेच्छाद्वेषइति । एवमात्मगतमेवज्ञानंविषयधर्मतयाव

रणं । उभयत्रापिद्वितीयतृतीययोर्दोषमाह ॥ [४१।१५] जाग्रद्वदिति । जाग्रताद्दृष्टंशुक्त्यादिकंयथातथेत्यर्थः । यथाशुक्तिकादे
रारोपबाधाधिष्ठानत्वेपिनमिथ्यात्वंतथास्वाप्नानामपीत्यनैकांत्यमित्यर्थः । ननुजागरोपलब्धस्यशुक्त्यादेरप्यनेनैवहेतुनामि
थ्यात्वमस्माकंसिषाधयिषितमेवेतिकथंतत्रानैकांतिकत्वमित्यतआह ॥ [४१।१५] जाग्रदिति । एवंतर्हिजाग्रत्स्वप्नश्चात्मवन्नैव
मिथ्येत्यर्थः । तद्विवृणोति ॥ [४१।१५] क्वचिदिति । क्षणिकोहमित्यादिभ्रमगोचरः । उपलक्षणंचैतत् । नक्षणिकोहंस्थिर
एवेतिबाधगोचरश्चेत्यपिद्रष्टव्यं । स्वप्नेजागरितेतथेतितत्रोपलब्धाःपदार्थाअपिनमिथ्येत्यर्थः । उभयपक्षीकारेणानुमाने
प्यात्मनिव्यभिचारोपरिहार्यइति । ननुक्षणिकत्वादिनाप्रतिपन्नआत्मापिमिथ्येतिकथंतत्रव्यभिचारइतिचेत् । किंक्ष
णिकत्वादेरारोपितस्यमिथ्यात्वादेवमुच्यते उतात्मस्वरूपस्यैव । द्वितीयेत्वपसिद्धांतःस्फुटएव । आद्यमाशंक्यदूष
यति ॥ [४१।१६] यदीति । एवंतर्ह्यारोपिताकारस्यमिथ्यात्वेनमिथ्यात्वंसाध्यमित्युक्तंस्यात् । तथाचसिद्धसाधनत्वं जाग्रत्स्वप्नावगता
र्थेष्वारोपिताकाराणांमिथ्यात्वस्यास्माभिरप्यंगीकृतत्वात् । आरोप्यतयानिषेध्यतयावाभ्रांतिबाधविषयत्वंहेतुरित्याद्यपक्षेदो
षमाह ॥ [४१।१६] अबाधितेति । जाग्रत्त्वादेरजतत्वादेश्चबाधादुत्तरमप्यबाधितत्वेनगजादेशुक्त्यादेश्चानुवृतेः स्वप्नादेरुक्तवि
धाभ्रांतताबाध्यताचकुतः । तथाचस्वरूपासिद्धिः । यथाखलुबाधोत्तरकालमप्यनुवर्तमानआत्मानारोप्योनापिबाध्यः ।
तथास्वप्नजागरावपि तयोरप्यद्राक्षमेवाहंगजमित्याद्यनुवृत्तेरिति । अनुकूलप्रमाणाभावात् प्रतिकूलप्रमाणभावाच्चभ्रां
तिविषयत्वादिहेतुनाजाग्रत्स्वप्नयोर्मिथ्यात्वानुमानमनुपपन्नमित्याह ॥ [४१।१७] नचेति । विश्वमित्युभयविधंविवक्षितं । भ्रांत

त्वेमिथ्यात्वे । यद्वाभ्रांतिविषयत्वादिहेतुद्वया(स्या)सिद्धिंप्रकारांतरेणसाधयितुमिदंवाक्यं । भ्रांतत्वइ(मि)तिबाध्यत्वस्याप्यु
पलक्षणं । यतस्तस्मादित्युपस्कर्तव्यं । तद्भ्रांतिता तस्यद्विविधस्यापिविश्वस्यभ्रांतिविषयता । दृश्यत्वादिहेतुनास्वप्नजागरयो
र्भ्रांतत्वादिसाधनात्कथमसिद्धिरित्याशंकांपरिहर्तुंभ्रांतत्वंप्रकारांतरेणदूषयति ॥ [४१।१७] किंचेति । भ्रांतत्ववादीदृश्यत्वादिनाद्वि
विधस्यापिविश्वस्यभ्रांत(त्वादिकंसा)त्वंसाधयन् । स्वमतस्येति । स्वप्रतिज्ञातार्थस्य ॥ नियतमिति । अन्यथातत्रानैकां
त्यापत्तेरितिभावः । नकेवलंपरेणस्वव्याप्तिसिद्धयेस्वप्रतिज्ञातार्थस्यभ्रांतत्वादिकमंगीकरणीयं । किंतुवयमपितदंगीकुर्मइत्या
ह ॥ [४१।१८] तत्रेति । परप्रतिज्ञातार्थस्यभ्रांतत्वादौ । वादिनोर्वादिप्रतिवादिनोः । एतच्चवक्ष्यमाणानुमानस्यान्यतरासिद्धिनिरा
सार्थमितिबोद्धव्यं । ततःकिमित्यतआह ॥ [४१।१८] तेनचेति । नकेवलमुक्तप्रमाणैःकिंतुविश्वभ्रांतत्वादेर्भ्रांतत्वादिहेतुनाच वि
श्वमभ्रांतमेवतथाऽबाध्यमेवभविष्यति । तत्रव्याप्तिंसूचयति ॥ [४१।१९] भ्रांतत्वेति । तदेतौप्रयोगौभवतः । विश्वमभ्रांतंभ्रांतभ्रांत
त्वात् । तथाविश्वमबाध्यंबाध्यबाध्यत्वात् । आत्मवदिति । अपव्याख्यानदूषणस्यप्रयोजनमाह ॥ [४१।१९] अशेषेति । तन्मतमि
ति । स्वाप्नजागरप्रपंचस्यमिथ्यात्वंप्रतिपादयत्मतं । स्यादेतत् । विश्वस्यभ्रांतत्वादिकमिवाभ्रांतत्वादिकमपिमिथ्याकिंन
स्यात् । नचैतदघटितं दुर्घटत्वस्यभूषणत्वादित्याशंकांपरिहरन्मंदमेतदस्मदीयंतन्मतहेयताव्युत्पादनंउपादानप्रसक्तेरभावा
दितिसोल्लुंठमाह ॥ येनेति । भ्रांतित्वाद्भ्रांतिविषयत्वेनांगीकृतत्वात् । दुर्घटत्वस्यभूषणत्वाद्भूषणत्वेनांगीकृतत्वाच्च । केवल
मुन्मत्तोपीतिसाक्षादुन्मत्तोपिनपुनरुन्मत्तकबीजाद्यदनेनोन्मत्तः । नह्युन्मत्तःस्वमतंभ्रांतंदुर्घटंचेतिस्वयमेवमन्यते । त

हिकथंलोकेप्रवृत्तमित्यतआह ॥ [४१।२०] ईशेति । महोन्मत्तैरितिहेत्वंतरं । सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानस्यहेयताव्युत्पा
दनमसंगतमित्यतःस्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थमित्याशयवानुक्तंसूत्रार्थंविवृण्वन्मायाशब्दार्थंतावदाह ॥ [४१।२१] अंतइति । अन्यथाव्या
ख्यानस्यदुष्टत्वात् मायावयुनमभिख्येतिप्रज्ञानामसुपाठादितिभावः। मायायाःसंध्यकारणत्वंवक्ष्यते । तत्रजैवीप्रज्ञाकीदृशं
कारणमित्यतआह ॥ [४१।२१] उपादानमेवेति । संध्यस्येतिशेषः । नकेवलंजैवीप्रज्ञात्रमाया । किंत्वैश्वरीच । साचसंध्यस्यनिमित्तमेवे
त्याह ॥ [४१।२१] निमित्तमिति । प्रज्ञाशब्दश्चात्रलाक्षणिकोवासनार्थइतिवक्ष्य(ति)ते । तच्चव्याख्यानंनोभयसाधारणमित्याशयेनोक्तंमु
ख्येति । ईश्वरप्रज्ञामुख्यैवजीवप्रज्ञातुलाक्षणिकी । मायामात्रपदंव्याख्याति ॥ [४१।२१] निर्मितमिति । ताभ्यामेवेतिसंबंधः । तेनतु
शब्दोव्याख्यातोभवति । यथासंख्येनान्वयपरिहारार्थमुक्तंसहपृथगेवेति । चशब्दस्तस्मादित्यर्थे । ईयतेसंध्यमितिशेषः । सहपृथ
गित्युक्तंविवृणोति ॥ [४१।२२] उभाभ्यामिति । जीवेश्वरप्रज्ञाभ्यांमातंनिर्मितंऐश्वर्याप्रज्ञयात्रातंयस्मात्ततःसहपृथगित्युक्तं । धातुस
मुदायादातोऽनुपसर्गेकइतिकः । अदिभूभ्यांडुतजितियथा । यद्यप्येकस्मादेवधातोस्त्रप्रत्ययःशक्यःकर्तुं । तथाप्यधिकार्थ
लाभायैवंकृतं । सौत्रत्वान्निर्देशस्यकर्मणिप्रत्ययः । घञर्थेकविधानमितिवा । नन्विदंपूर्वापरविरुद्धं । पूर्वंहिजीववासनोपादान
कंसंध्यमित्युक्तं । इदानींतुप्रज्ञोपादानकमिति । मैवं । प्रज्ञाशब्द(स्यापिवा)स्यवासनोपलक्षणत्वात् । अथप्रज्ञायाःवास
नायाश्चकःसंबंधोयेनलक्षणास्यादित्यतआह ॥ [४१।२२] प्रज्ञात्मकमिति । येनकारणेनमनःप्रज्ञात्मकंप्रज्ञोपादानं वासनाश्चमनोरूपाः
मनउपादानकाः तेनैतयोरेककारणत्वलक्षणसंबंधेनलक्षणोपपद्यतइतिशेषः । प्रज्ञावासनयोर्मनउपादानमित्येतत्कुतइत्यत

आह ॥ [४२।१] धीरिति । श्रुतावितिशब्दःआद्यर्थः । तेनवासनायाअपिमनोविकारत्वंलभ्यते । इतित्वितिसंबंधः । इतिश्रुतिः
चशब्दादन्याच आह प्रज्ञादेर्मनोविकारत्वं । अंजसास्पष्टं । एतेनात्मकार्यत्वंवदंतोनिरस्ताभवंति । बाह्यार्थज्ञानस्यतदानी
मभावादसतश्चोपादानत्वानुपपत्तेर्मुख्यार्थत्यागः । यदिचवासनामात्रमितिमुख्यएवप्रयोगःक्रियेततदेश्वरप्रज्ञानसंगृहीतास्या
त् पृथगुभयग्रहणेचगौरवंस्यात् । अतोमुख्यामुख्यविवक्षयोभयस्यलाघवेनग्रहणायमायामात्रमित्युक्तं । अतएवमायैवमा
यामात्रमितिनव्याख्यातं । संध्यस्यनिमित्तकारणभूतयेश्वरप्रज्ञयातादात्म्याभावात् । ननुप्रज्ञावासनयोरस्तिकार्यकारणभा
वःसंबंधः । सएवलक्षणाबीजमस्तु । किंद्वयोर्मनःकार्यत्ववर्णनेनेत्यतआह ॥ [४२।१] चिदिति । नकेवलंस्वप्नंकिंत्विमाःसांसारि
कीःसर्वाअप्यवस्थास्तेनमनसैवसर्वदाजीवःपश्यति । अतःप्रधानत्वात्तद्वारकएवसंबंधआदरणीयोनापरः । मनश्चकेचनजडमे
वमन्यंते । अपरेत्वचेतनमेवारोपितचैतन्यं । तन्निरासेनस्वरूपंकथयति ॥ [४२।१] चिदचिन्मिश्रमेवेति । यदित्यध्याहार्यं ।
केवलमचेतनस्यघटादिवदेवंभावासंभवाच्चैतन्यारोपस्यनिराकृतत्वाच्चिदचिन्मिश्रमेवांगीकार्यं । भवंतिचात्रागमाः । यदिम
नसासर्वावस्थाप्राप्तिस्तदामोक्षेपितस्यभावा(दव)देवावस्थाःस्युरित्यतउक्तं यावत्संसृतिस्तावदेवजीवस्योपकारापकारौकरोती
ति । कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादितिव्याख्याति ॥ [४२।२] मनोविकाराइति । यद्यस्मात्स्वाप्नाविषयामनोजन्यवासनावि
काराअतएवहितेबाह्यवत्स्थूलाःसंवृतेदेशेवकाशानर्हानभवंति । तेषांतथाबाह्यवत्क्कचित्स्पष्टता बाह्यार्थक्रियाकारितानास्ति ।
यद्वायस्मात्तेबाह्यवत्स्थूलाःनभवंतितथातेषांक्कचित्स्पष्टतानास्ति अतःस्वाप्नाविषयमनोविकाराइतियोजना । यथाचैतत्तथो

क्तंपुरस्तात् । ननुचस्वाप्नकामिनीसंभोगादेश्चरमधातुविसर्गादिबाह्यार्थक्रियाकारितादर्शनाद्भागासिद्धिरित्यतआह ॥ [४।२।३]क्व
चिदिति । तेस्वाप्नाविषयाःक्वचित्स्पष्टाअपिस्युरेव । तथापितदतिरिक्तपक्षीकरणेनादोषइतिभावः । एवंतर्हितस्यांशस्यवा
सनामयत्वंनस्यादित्यतआह ॥ [४।२।३]वासनेति । साचमानसीवासनासिद्धा । अस्पष्टताभावेप्यस्थूलत्वस्यसत्वादिति(भावः) ।
अतएवसौत्रोहेतुर्द्वेधाव्याख्यातः । तदनेनदेशकालनिमित्तसंपत्तिःस्वप्नेनास्तीतियदुक्तंतद्वासनामयत्वोक्त्यानिरस्तं । अतए
वसृष्टिश्रुतेर्भाक्तत्ववर्णनमपास्तं । प्राज्ञस्यनिर्मातृत्वंचनवृथात्याज्यं । स्वयंविहत्येत्याद्यपिईश्वरविषयमन्यत्रव्याख्यातं ।
स्वप्ननिर्माणेशुभाशुभयोगापत्तिरितिचासंगतं । व्याप्त्यभावात् । जीवस्यब्रह्मभावोपदेशइतिचसार्वज्ञादेःपारमार्थिकत्वसमर्थ
नादयुक्तं । वियदादिप्रपंचस्यमिथ्यात्वकथनंचतत्सत्यत्वोपपादनान्निरस्तं ॥ ७ ॥ ३ । २ । १ ॥ ७ ॥ परकृतस्यापव्याख्या
नतांप्रतिपादयितुंपराभिध्यानादितिसूत्रतात्पर्यमाह ॥ [४।२।४]ईशेति । संध्यमितिशेषः । नकेवलंस्वप्नःकिंतुतत्तिरोधानमपीश्वरे
च्छाधीनमित्येषएवार्थोनेनसूत्रेणोच्यतेनान्यः । जीवस्येश्वरांशतायाअप्रामाणिकत्वस्यद्वितीयेभिहितत्वात् । नचज्ञानैश्वर्यश
क्तीब्रह्मणस्तात्विकतयापरेणांगीकृते । किंचदेहयोगात्तिरोहितमित्येतावतालं । अन्यदसंगतमेव । किंचदेहयोगश्चेत्तिरोधा
न(एव)हेतुस्तदासुषुप्तिप्रलययोराविर्भावःस्यात् । अविद्याद्युपलक्षणमेतदितिचे(देतदपित)त् अथतथैवकिंनोक्तमित्यास्तांविस्त
रः । यदिस्वप्नोंतर्धत्तेकथंतर्हिपुनस्तत्प्रतीतिरित्यतआह ॥ [४।३।४]व्यज्यतेचेति । एतेनपरकीयंबाधकथनंनिरस्तं । व्यक्तिस्तिरोधा
नंचनज्ञायतइत्यतोधिकरणद्वयार्थमुपसंहरति ॥ [४।३।४]सृष्टैवेति । एवशब्देनारोपंवारयति । दर्शयित्वेत्यपिद्रष्टव्यं । तस्यच

वासनामात्रतांनीत्वाकृत्वा । अन्यथाद्वितीयास्यात् । अंतर्धापयतिअदर्शनंगमयति । तस्यजीवस्यवासनाभिरितिवा । तस्यां
तर्धापयतीतिवा ॥ ७ ॥ ३ । २ । २ ॥ ७ ॥ ॐतदभावोनाडीषु[४।३।५]तच्छ्रुतेरात्मनिहॐ ॥ ॐ[४।३।५]अतःप्रबोधोस्मात्ॐ ।
ॐ[४।३।६]मुग्धेर्धसंपत्तिःपरिशेषात्ॐ । अत्रयज्जीवब्रह्मणोरेकत्वंपरेणवर्णितंतत्सूत्राक्षराप्रतीतंतद्विरुद्धंचोपेक्षणीयमेवेतिज्ञाप
यितुमधिकरणत्रयस्यतात्पर्यमाह ॥ [४।३।६]सुषुप्सीति । सुषुप्तिप्रबोधादेःकारणांतरदर्शनात्कथमेतदित्यतउक्तं । स्ववशस्तद्वशमि
ति । स्वतंत्रोपीश्वरोलीलयातानिकारणान्युपादायजीवंतद्वशतांनीत्वासुषुप्त्यादिकंप्रापयतीत्यर्थः । एतच्चभाष्यादौस्पष्टं ॥
॥७॥३।२।४।५।७॥७॥ ॐ[४।३।७]सएवचकर्मानुस्मृतशब्दविधिभ्यःॐ । केचिदेवंव्याचक्षते । सुषुप्तौब्रह्मसंपन्नोयएवजीवःकिंसए
वोत्तिष्ठत्युतान्योपीतिसंशयेमहाजलनिधौक्षिप्तस्योदबिंदोरिवब्रह्मणैकीभूतस्योद्धरणासंभवादनियमइतिप्राप्तेसमाधीयते ।सए
वोत्तिष्ठति । यःसुप्तः कुतः कर्मशेषसमापनात् प्रत्यभिज्ञानात् शब्देभ्योविधिभ्यश्च ।सुप्तस्यमुक्तत्वापत्त्याविध्यनुपपत्तेरिति । त
देतदपव्याख्यानमितिसूचनायाधिकरणतात्पर्यमाह॥ [४।३।७]नान्यइति । स्वप्नादीनांपरमेश्वरकृतत्वेभिहितेकिंदेशकालांतरेन्योपिक
र्तास्त्युतेश्वरएवेतिसंशयेलौकिकेश्वराणांदेशकालव्यवस्थयैश्वर्यदर्शनादयमपितथाविधइतिप्राप्ते । सएवेश्वरोस्यस्वप्नादेःकर्तान
तुदेशकालांतरेन्यःकश्चनेत्येषएवार्थोत्रप्रतिपाद्यतइति। नहियःसुप्तः सएवोत्तिष्ठत्यन्योवेतिकस्यचित्संशयोस्ति।नचसुप्तस्यब्रह्मणै
क्यंप्रमाणदृष्टमिष्टंवापरस्येतियत्किंचिदेतत् । लाघवार्थंक्रमोल्लंघनेनव्याख्यानमितिबोद्धव्यं । सूत्रकृताचस्वप्नादिवन्नमोहःस्वतं
त्रावस्थेतिज्ञापनायव्यवधानंकृतमिति ॥७॥ ३।२।६ ॥७॥ ॐ नस्थानतोपि[४।३।७]परस्योभयलिंगंसर्वत्रहिॐ ॥ केचिदिदमित्थं

व्याचक्षते । द्विरूपंब्रह्मश्रूयतेसर्वकर्मासर्वकामइत्यादौसविशेषं अस्थूलमनण्वित्यादौनिर्विशेषं तत्रकिमुभयरूपंब्रह्मप्रतिपत्तव्यं
उतान्यतररूपं । यदाप्यन्यतररूपंतदा(पि)किंसविशेषमुतनिर्विशेषमितिसंशये द्विविधश्रुत्यनुरोधादुभयरूपमेवब्रह्मेतिप्राप्ते
इदमुच्यते । नतावत्स्वतएवपरस्यब्रह्मणउभयरूपत्वंसंभवति विरोधात् । अस्तुतर्हिस्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगात् । मैवं ।
नह्युपाधिरन्यदन्यथाकरोति किंत्वविद्योपस्थापिताःपृथिव्याद्युपाधयोभ्रममुपजनयंति । अतश्चान्यतरपरिग्रहेपिनिरस्तसम
स्तविशेषमेवब्रह्मप्रतिपत्तव्यं । सर्वत्राशब्दमस्पर्शमित्यादिवाक्येषुतथाभूतमेवहिब्रह्मोपदिश्यते । नभेदादितिचेन्नप्रत्येकमत
द्वचनात् । ननिर्विशेषमेवब्रह्म । चतुष्पाद्ब्रह्मषोडशकलंब्रह्मेत्यादौभेदेनोपदेशादितिचेन्न । यश्चायमस्यांपृथिव्यामित्यादिनाप्र
त्युपाधिभेदाभाववचनात् । अपिचैवमेके । नेहनानास्तिकिंचनेत्यादौभेददर्शननिंदापूर्वकमभेदमेकेशाखिनःसमामनंतीति ।
तदिदंव्याख्यानंसम्यग्व्याख्यानेनैवापहस्तितंभविष्यतिकिंपुनःप्रयत्नेनेत्याशयवान्व्याख्यानमेवारभते । सर्वशरीरेषुप्रतिशरीरं
चदक्षिणाक्ष्यादिस्थानेषुस्थितःपरमपुरुषःस्वप्नाद्यवस्थाःप्रवर्तयतीत्युक्तं । तत्रसर्वत्रस्थितःकिमेकएवोतपरस्परंभिन्नइतिसंशयेय
द्युगपद्भिन्नस्थानंतद्भिन्नंदृष्टं । यथाघटादि । भिन्नस्थानश्चायमित्यतोभिन्नएवभवेत् । भिन्नानांचतारतम्यं अनुग्राह्यानुग्राहकभा
वश्चोपलब्धइतितत्प्रसंगोपीतिकथंसएवचेत्युक्तमितिप्राप्तेप्रतिविहितंसूत्रकृतानस्थानतोपीति तद्व्याचष्टे ॥ नेति । अत्रस्थानश
ब्दस्तद्भेदस्योपलक्षणइत्युक्तंभवति । सप्तम्यर्थेतसिः । आद्यादिभ्यउपसंख्यानात् । भेदइतिवदतोभयलिंगमित्येतद्भिन्नस्वरूप
त्वमितिव्याख्यातं । स्थानानांसुरनरादिशरीराणां तत्रापिदक्षिणाक्ष्यादीनांभेदेसत्यप्यस्यतत्रतत्रस्थितस्यपरेशितुःकश्चिदन्यो

न्याभावलक्षणोहीनाधिकत्वरूपोऽनुग्राह्यानुग्राहकत्वरूपोवाभेदोनास्ति। कुतइत्यतःसर्वत्रहीत्युक्तंव्याचष्टे ॥ [४२] सर्वत्रेति। स
र्वत्रस्थानेषु निर्भेदश्चेत्यपिद्रष्टव्यं। अशेषदोषोज्झश्चासौपूर्णकल्याणचिद्गुणश्चेतिविग्रहः। कल्याणाविनाशादिरहिताः। यद्वागु
णशब्दोदुःखादिष्वपीत्यतःकल्याणेत्युक्तं। चिच्छब्दात्परतआदिपदमध्याहार्यं। अथवाचिद्रूपाःनत्वचेतनात्यर्थः। सर्वेषुभूतेष्वेत
मेवब्रह्मेत्याचक्षतइत्यादौपरमात्माश्रूयतेयतइतिशेषः। उक्तमर्थमाक्षिप्यसमाधातुंसूत्रं [४२।९] नभेदादिति। निर्भेदंसर्वत्रसर्वदोषदू
रंसकलगुणपरिपूर्णंब्रह्मेतिनोपपद्यते। कार्यकारणबद्धौतावित्यादिश्रुतिपुराणादिवाक्यैर्भिन्नत्वदोषित्वाल्पगुणत्वादेर्भेदशब्दोप
लक्षितस्योक्तत्वादित्याक्षेपार्थः। नेतिपरिहारांशंव्याचष्टे॥ [४२।९] तद्विरुद्धंत्विति। यत्तुवाक्यंतस्योक्तार्थस्यविरुद्धंप्रतीयतेतत्तत्रोक्तवि
रुद्धेक्वचिदर्थेमानंनैवभवेत् किंत्वन्यएवतस्यार्थःप्रतिपत्तव्यः। कुतइत्यतःप्रत्येकमतद्वचनादित्युक्तं। तदनुपपन्नमिवाभाति। सर्व
त्रहीत्युक्तस्यप्रतिपक्षचोदनायांपुनस्तन्मात्रोपन्यासस्यव्यर्थत्वात्। अतस्तात्पर्यमाह॥ [४२।९] महातात्पर्येति। सकलश्रुतिस्मृतीतिहास
पुराणानांपरमेश्वरस्याशेषदोषदूरत्वेसमस्तगुणपरिपूर्णत्वेचयन्महातात्पर्यंतद्विरोधेनतद्वाक्यमत्रभगवतोदोषित्वादौकथंमानंभ
वेत्। तुशब्दोमहावाक्यत्वावांतरवाक्यत्वलक्षणविशेषार्थः। दृष्टंहिनिर्णीतमहावाक्यार्थविरुद्धस्यतदवांतरवाक्यस्यतत्राप्रामाण्यं।
यथास्वर्गप्रयोजनाग्निहोत्रपरमहावाक्यार्थविरुद्धस्ययद्यमुष्मिँल्लोकेअस्तिवानवेत्यादेस्तदवांतरवाक्यस्य। महावाक्यंहिप्रधानं।
अनन्यार्थत्वात्। अप्रधानंत्ववांतरवाक्यं। तदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात्। स्यादेवं। यदिपरमेश्वरस्यसकलगुणपरिपूर्णत्वेनिरस्तसमस्तदो
षत्वेचवेदादीनांमहातात्पर्यमित्यर्थःप्रमाणवान्स्यात्। तदेवतुनपश्यामइत्यतआह॥ [४२।१०] दुःखेति। मोक्षहेतुत्वेनेतिवक्तव्येदुःखाप्यये

त्यादिवचनंवादिविप्रतिपत्तेर्मोक्षस्वरूपनिरूपणार्थ आत्यंतिकदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयसुखाभिव्यक्तिश्चमुक्तिरिति।यद्वाऽप्रधान
प्रयोजनस्वर्गादिसंग्रहार्थमिदं । इत्थंभूतलक्षणेतृतीया । दुःखाप्ययसुखावाप्तिहेतुत्वेनैवतद्धेतुत्वंयथानिर्वहेत्तथैवमानं कस्यचि
दर्थस्यप्रतिपादिकाभवेत् । वेदवागितिस्मृत्यादेरुपलक्षणं । एतदुक्तंभवति । शास्त्रेणहिविषयप्रयोजनवताभाव्यं । प्रमाणत्वात्प
रार्थत्वाच्च । तत्रयदाविषयःसंदिग्धःप्रयोजनंचनिश्चितं तदानिश्चितेनप्रयोजनेनानिश्चितोविषयोनिश्चेतव्यः । नहिशास्त्रंसाक्षा
त्प्रयोजनस्यकारकं । किंतुविषयप्रतिपादनद्वारैव । तथाचतत्प्रयोजनंयस्मिन्ज्ञापितेसंपद्यतेसएवविषयोवधार्यते । अन्यथाविषयप्र
योजनयोरसंबद्धत्वेनशास्त्रस्यानुपादेयतापत्तेः । वेदादेश्चमोक्षएवप्रधानंप्रयोजनं । तेषांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेषाप्रवर्ततइत्यादेः ।
स्वर्गादिकंचाप्रधानं । अतःसएवविषयःकल्पनीयो यस्मिन्ज्ञा(पि)तेमोक्षादिकंसंप(द्यतइति)द्येतेति । ततःकिमित्यतआह ॥ [४२।१०] तदि
ति । तद्दुःखाप्ययादिरूपंकैवल्यं । ईशानात्विष्णोरेवभवेत् नान्यस्मात् । सहितस्येष्टेनान्यः । अस्तुतर्हिसएवविषयः किंगुणपूर्णत्वा
दिनेत्यतउक्तंप्रसन्नादेवनान्यथा । नज्ञातमात्रादिति ततोपिकिमित्यतआह ॥ [४२।११] प्रसन्नेति । विष्णोःप्रसन्नताचतदीयगुणोत्कर्षज्ञा
नादेवकेवलंनिर्दोषतापरिज्ञानाच्चभवति । हिशब्दःप्रमाणप्रसिद्धिंद्योतयति । तच्चवक्ष्यते । केवलशब्दोवधारणार्थः । नान्येनकेन
चिदित्येतत्प्रतिरूपेणाल्पगुणत्वादिज्ञानेनकर्मादिनावानेत्यर्थः । तथाचमोक्षादिप्रयोजनेनशास्त्रेणतत्साधनभूतंभगवद्गुणोत्क
र्षनिर्दोषताज्ञानमेवजीवानामुत्पादनीयमित्यतःसकलगुणपरिपूर्णोनिरस्तसमस्तदोषेनारायणएवाशेषशास्त्रस्यमहातात्पर्यमित्य ॥५०१॥
वसीयते । स्यादेतत् यदितदीशानादित्यादिनोक्तंप्रामाणिकंस्यादित्यतःतत्रागमवाक्यान्युदाहरति ॥ [४२।१२] योमामिति । बृंहित

शब्देनप्रत्येकमपिगुणानामनवधिकत्वमाचष्टे । अशेषाभ्यधिकंगुणैर्दोषाभावैश्चसर्वोत्तमं । सएवमांविजानाति । अन्यज्ञान
स्यमत्प्रसादाहेतुत्वात् । योमामेवमित्यनेनकृतकृत्यश्चभारतेत्यंतंभगवद्वाक्यंसंगृह्णाति । एवंसमस्तैर्गुणैर्दोषाभावैश्च क्षराक्षरो
त्तमोहिपुरुषोत्तमः । ससर्वविदित्यादिस्तुत्याप्रसन्नताद्योत्यते । सर्वभावेनसर्वेणप्रकारेण । अन्यथाव्याघातात् । कृतकृत्यो
मुक्तः । किंमामित्यनेनअभी ३ इदमेकमेकोअस्मिनिष्षाळभीद्वाकिमुत्रयःकरंति । खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिकिम्मानिंदंतिशत्रवो
निंद्राइतिश्रुतिमुपादत्ते । इदमेकंविश्वंअभिप्रत्यहमेकोनिष्षाळस्मिनितरांसहतइतिनिष्षाड्द्यौप्रपंचावभिप्रत्यहमेकोनिष्षाल
स्मि । त्रयोपिप्रपंचाममकिमेवकुर्वंति नकिमपिममानिष्टंकर्तुमीशते । किंत्वहमेवखलइवखलस्थितानिधान्यानीव भूरीन्बहून्ब
हुवारंवा तान्निष्ठुरान्निंदकान्प्रतिहन्मि तस्मादनीश्वरास्तेशत्रवोमांकिंनिंदंतीत्यर्थः । एतद्भगवतोवाक्यं । अत्रनिंदकेषुभग
वतोऽप्रसादो(नर्थोवा)निष्ठावाप्तिश्चश्रूयते । निंदाचदोषज्ञानादिकेतिप्रसिद्धमेव । वाक्योदाहरणफलमाह ॥ [४२।१३] इत्यादीति ।
अवधारणेनप्राबल्यंसूचयति । प्रसादेनमुक्तिः सगुणवेदनादितिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । अत्रानुमानमप्याह ॥ [४२।१४] लोकेतश्चेति ।
इतिशब्दोध्याहार्यः । अवसीयतइतिवर्तते । भगवत्प्रसादेनसंसारान्मुक्तिर्भवति सभगवत्प्रसादःतद्गुणोत्कर्षवेदनात् दो
षाभाववेदनाच्चभवतीत्ययमर्थोलोकतोलोकदृष्टांतोपेतानुमानतश्चा(नुमीयते)वसीयते । तथाचप्रयोगः । संसारान्मुक्तिः(प
रमपु)समर्थपुरुषप्रसादसाध्यामुक्तित्वान्निगडमुक्तिवत् । नचभगवतोन्यस्तत्रसमर्थोस्ति । विमतोभगवत्प्रसादोगुणोत्कर्ष
ज्ञानसाध्योमहाप्रसादत्वाद्राजप्रसादवत् । पक्षतुल्यत्वान्नव्यभिचारश्चोदनीयः । महातात्पर्यरोधेनेत्यादिनोक्तमुपसंहर

न्परकृतापव्याख्याननिरासेप्युक्तांयुक्तिमतिदिशति ॥ [४२।१४]**महातात्पर्येति** । परममहातात्पर्यस्य । निर्गुणत्वग्रहणमप
व्याख्याननिरासार्थं । कथंचनेत्युपाधिसंबंधादिनेत्यर्थः । नकेवलमानुमानिकंसकलवेदा(दीनां)नांभगवद्गुणोत्कर्षादौम
हातात्पर्यं । किंतुवाचनिकंचेत्याह ॥ **तद्विरुद्धइति** [४२।१४] । दोषित्वादेःविरुद्धः अखिलस्यशास्त्रस्य । तद्वाक्यंपठति ॥
[४२।१५]**इतिगुह्यतमममिति** । इतियन्मयाममपुरुषोत्तमत्वादिकमुक्तं इदंगुह्यतमंशास्त्रंतात्पर्येणसर्वशास्त्रैःप्रतिपाद्योर्थः । एतत्बु
द्ध्वेतिप्रशंसयाऽऽदरःप्रतीयते । यदुक्तंस्मानभेदानुमानंतदन्यथासिद्धमितिपरेशितुरित्यनेनसूचितं । यथोक्तं । ऐश्वर्या
द्रूपमेकंचसूर्यवद्बहुधेयतइति । कालातीतंचेत्याह ॥ [४२।१६]**अंतइति** । तत्रपरमेश्वरभेदादौ । अधिकरणार्थमुपसं
हरति ॥ [४२।१७]**तेनेति** । सच्छब्दोनिर्दोषार्थः । निर्भेदइत्युपसंहर्तव्येतत्फलोपसंहारोयमपव्याख्याननिरासमप्युपसंहर्तुं ॥ ७
॥ ३ । २ । ८ ॥ ७ ॥ ॐ[४२।१७]**अतएवचोपमासूर्यकादिवत्**ॐ । इहपरमेश्वरेजीवस्यात्यंतिकभक्तिसिद्ध्यर्थेभेदाभेदमतंनिरा
क्रियते । तथाहि । जीवब्रह्मणोर्भेदस्तावत्सिद्धांतिनांगीक्रियतएव । अभेदस्त्वनुमानतःसिद्धः । जीवोब्रह्माभिन्नश्चे
तनत्वात् ब्रह्मवत् ब्रह्मांशत्वात् । योयदंशःसतदभिन्नः यथेश्वरांशोमत्स्यादिस्तदभिन्नइति । अतोभिन्नभिन्नोब्रह्मणाजीवइ
त्येवंप्राप्तेप्रतिविहितंसूत्रकृता । सूर्यकादिवदितिसूत्रखंडेन । तदेतद्दृष्टांतवचनमात्रंनकस्यचिदर्थस्यसाधकंबाधकंवेत्यतःपूर्वपक्षनि
षेधपूर्वकंप्रतिज्ञाहेतूदर्शयति ॥ [४२।१८]**नचेति** । चित्त्वादित्यंशत्वस्याप्युपलक्षणं । अभिन्नत्वंब्रह्मणेतिशेषः । ईशवत् ब्रह्मवत् ईश्वरा
वतारवच्च । आप्यतेयुज्यते । अस्यजीवस्य । अस्यब्रह्मणःआभासतां । एवेत्यविगानेन अलंविस्पष्टं । एतदुक्तंभवति । नचेत

नत्वाद्यनुमानेनजीवस्यब्रह्माभेदसाधनंयुक्तं । जीवोब्रह्माभिन्नोनभवतितदाभासत्वाद्योयदाभासोनासौतदभिन्नोयथासूर्यका
दिःसूर्यादिनेत्यनुमानविरोधात् । नचासिद्धोहेतुःविस्पष्टश्रुतिसिद्धत्वादिति । कासौश्रुतिरित्यतस्तामुदाहरति ॥ [४२।१८] यथेति ।
छायाआततातथैतस्मिन्परमात्मन्येतज्जीवजातमाततमायत्तमितियावत् । एतदेवविशदश्रुतिभ्यांदर्शयति॥ [४२।१९] छायेति । आत्म
काःअल्पचेतनाःपुरुषाःसंसारिणः । तदधीनत्वादिकमेवाभासत्वमितिवक्ष्यति । परमेश्वराभासत्वं(नसर्वेषांसा)चनसाक्षात्किं
तुपारंपर्येणेतिस्वरूपकथनायश्रुतिद्वयंपठति ॥ [४३।२] छायांविष्णोरिति । छायेवछाया । विशेषकौगरुडशेषौ । तस्यधातुःछाये।
तयोर्गरुडशेषयोः । पुनस्तयोरिंद्रकामयोः । हरेर्ब्रह्मा आभासइतिसर्वत्रसंबंधः । आभासत्वव्याख्यानंतदधीनतइति । सर्वइ
त्यनेनसर्वेषांपरमेश्वराभासत्वमुपपादयति । चशब्दोहरिस्त्वितितुशब्दार्थः। आभासत्वेकिमित्यतउक्तं ॥ चेतनत्वेपीति । अत्रा
पितदंश(त्वस्योप)त्वोपलक्षणं। तस्मादाभासत्वात्। सर्वदेत्यनेनभिन्नाएवेत्यवधारणंसूचयति। उदाहृतश्रुतीनांफलमाह ॥ [४२।२२] इत्या
दीति । जीवस्यपरमेश्वराभासत्वंज्ञायते तेनात्यंतभेदश्चज्ञायतइत्यर्थः।नपरानुमानयोःसत्प्रतिपक्षत्वमुच्यते। किंत्वस्मदीयानुमा
नस्यश्रौतत्वेनप्रबलत्वात्बाधितत्वमितिभावः । इदानीमतएवचोपमेतिसूत्रावयवंव्याख्यातुंतन्निवर्तनीयामाशंकामाह ॥ आ
[४३।१] भासत्वंहीति । यज्जीवस्यपरमात्मनआभासत्वंश्रुतिबलेननिर्णीतंतत्युक्तिविरुद्धं । नहिनिरवकाशयुक्तिविरुद्धोर्थः
श्रुत्यापिप्रतिपादयितुंशक्यते । तथासत्यभिमान्यधिकरणानारंभप्रसंगात् । अतःसाकथंचिद्योजनीयेति । कथंनयुक्तमित्य
तआह ॥ [४३।१] यदिति । यस्मादाभासःसूर्यकादिर्जलाद्युपाध्यायत्तोज्ञायते । आभासत्वस्योपाध्यायत्तत्वंव्यापकत्वेनसर्वत्रनि

श्चितमित्यर्थः । तथापिकुतोनयुक्तमित्यतआह ॥ उपाधीति[४३।१] । जीवानामितिशेषः । व्यापकस्योपाध्यायत्तत्वस्यजीवेष्वभावा त्व्याप्यमप्याभासत्वंनयुक्तं । ततोहेतोरसिद्धेर्दुष्टमनुमानं । इतश्चदुष्टमित्याह ॥ आभासत्वेति[४३।२] । आभासत्वस्यभिन्नत्वेन विरोधतश्चानुमानंदुष्टं । तथाहि । दर्पणादिनासन्निकृष्टाःप्रतिहताःपरावृत्तानायनरश्मयोमुखेनसन्निकृष्टास्तदेवविषयीकुर्वंति । नतुततोन्यआभासोनामास्ति । तत्रव्यवच्छेदःपराक्त्वंसव्येतरव्यत्यासश्चेत्यादिकंभ्रांत्यैवप्रतीयते । सोपाधिकश्चायंभ्रमइति यावदुपाधिसत्वंननिवर्तते । एवंचाभासत्वस्याभेदेनव्याप्तत्वाद्भेदसाधनेविरुद्धत्वमिति । उपलक्षणंचैतत् । तत्वमस्यादिश्रुति विरुद्धत्वेनकालातीतत्वमपिद्रष्टव्यं । एवमाभासत्वानुमानेदुष्टेकिमितिचेन्निराबाधेनप्रागुक्तानुमानद्वयेनैक्यंसिद्धमित्याह ॥ चेतनत्वेनेति[४३।२] । अंशत्वाच्चेत्यन्वयः । ऐक्यंचसाध्यमानंनमायावादिनामिवेत्युक्तंसमुदायेति । मायावादिनोहिजीवानां प्रत्येकंब्रह्मणात्यंताभेदमंगीकुर्वते । नचैवमस्मन्मतं । समुदायैक्येभेदस्यापिसत्त्वादिति । अत्यंताभेदंपरित्यज्यसमुदायैक्यंकु तोंगीक्रियतइत्यतआह ॥ अतइति[४३।२] । समुदायैक्यांगीकारतो यच्छ्रुत्याद्युक्तंपृथक्त्वंतत्समुदायस्यतदंशस्यचजीवस्यभवेत् । स मुदायस्ययावंशौजीवेश्वरौतयोर्भवेदितिवा । एतदुक्तंभवति । यदिजीवस्यब्रह्मणात्यंताभेदःसाध्येततदाभेदश्रुतयःउपरुध्येरन् । मायिकभेदपरत्वाभिधानेचाप्रमाणमापद्येरन् । नचायमस्माकमस्तिदोषः । जीवब्रह्मणोर्जीवेश्वरयोश्चभेदसद्भावेनतद्विषयत्वो पपत्तेरिति । एतेनचेतनत्वाद्यनुमानस्याभासोद्धारःकृतोभवति । समुदायैक्यमित्युक्तं । तत्किंचित्प्रपंचयति ॥ ईशाख्येति[४३।३] । ई शशब्दोब्रह्मपरः समुदायेचेतनानां । एतदुक्तंभवति । ब्रह्मैकमेवस्वभावसिद्धंतत्वंतत्परमार्थभूतंमायासंबंधादीश्वरतामापद्यते

सचसर्वज्ञःसर्वेश्वरो जगज्जननादिकर्ता । जीवास्तुब्रह्मणोंशाश्चित्स्वभावावह्नेरिवविष्फुलिंगाअतएवब्रह्मणोभिन्नाभिन्नाः । परस्प रमीश्वराच्चभिन्नाएव । ब्रह्मतुसकलचेतनसमुदायात्मकमतिरिक्तंचेति । अत्रदृष्टांतमाह ॥ ईशेति[४३।३] । यथाभगवद्रूपाणांमत्स्या दीनांसमुदायेभगवत्संज्ञानस्थानतोपीत्यादौसिद्धांतिनोदिता तथा । एतेनात्यंताभेदंपरित्यज्यभेदाभेदांगीकारेश्रुतिद्वयमिवां शत्वानुमानंचोक्तंभवति । यदिमत्स्यादयःपरमेश्वरस्येवजीवाःब्रह्मणोंशाःस्युस्तदामत्स्यादीनामैश्वर्यादिवज्जीवानांनिर्दुःखत्वा दिकंस्यात् । अंशेष्वंशिसाधर्म्यस्याव्यभिचारात् । किंचयदिजीवस्यब्रह्मणाभेदोपिपरमार्थःस्यात् तदाब्रह्मैवभवतीत्युक्तामु क्तिरयुक्तास्यात्इत्यतआह ॥ अतइति[४३।३] । बुद्धिसन्निहितंतदीयसिद्धांतमतइतिपरामृशति । नजीवानांब्रह्मणाभेदाभेदौस्वाभा विकौ । किंत्वभेदःस्वाभाविकोभेदस्त्वौपाधिकः । यथेश्वरांशानांमत्स्यादीनामीश्वरेण । इयांस्तुविशेषः । मत्स्याद्याजगदनुग्रहार्थंली लाविग्रहोपाधिभिन्नाअतिरस्कृतैश्वर्यादिमंतः । जीवास्त्वनाद्यविद्याकामकर्मादिनिबंधनदेहेंद्रियाद्युपाधिभिन्नास्तिरस्कृतब्रह्मस्व भावाउपाधिनिबंधनदुःखादिभाजश्चेति । यतएवमौपाधिकएवभेदोऽतोज्ञानकर्मभ्यांदेहाद्युपाधीनामात्यंतिकेऽपायेसतिजीवा नामीशरूपैःसमताभवेत् । यथेश्वररूपाणिकार्यावसानेस्वेच्छयैवलीलाविग्रहत्यागेनेश्वरतामापद्यंते तथाजीवाअप्यनुष्ठित ज्ञानकर्मसमुच्चयाःप्रारब्धकर्मावसानेदेहाद्युपाधिभिरत्यंतविमुक्ताःस्वाभाविकंब्रह्मत्वमापद्यंतइतिनकश्चिद्दोषः । यदुक्तमु पाध्यायत्तताभावादितितदसिद्धं । जीवानामपिसूर्यकादिवदाभासत्वांगीकारेबाधकाभावादिति(भावेन)शंकते ॥ अथेति । अथशब्दःशंकोपक्रमेपक्षांतरेवा । आभासाजीवामुख्यतइत्युपाध्यायत्तत्वेन । सूर्यकादिनातुल्यंवर्ततइतिसूर्यकादिवत् । उत्तरवा

क्येवास्यसंबंधः ।परिहरति ॥ [४३।४] तदेति । यदिजीवानामुपाध्यायत्ततास्यात् तर्ह्युपाधिनाशेसूर्यकादीनामिवतेषांनाशिताभवेत् ।
अथोपाधयोऽविनाशिनस्तदाप्रत्यक्षादिविरोधःसर्वदासंसारित्वंचस्यादित्युभयथामोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं ।तस्मादुपाध्यधीनत्वेंगीक
र्तुमशक्येसुस्थैवाभासत्वस्यासिद्धिरिति । एतदाशंकानिवर्तकत्वेनसूत्रावयवमवतारयति ॥ [४३।४] इत्याशंकेति । चशब्दोऽतएवचो
पमेतिभिन्नक्रमः ।एतावदेववाक्यमेतदाशंकानिरासार्थंनपुनरिदंसूत्रस्यप्रतीकग्रहणमित्येवशब्दः । अन्यथाहिसूर्यकादिवदित्य
स्यावृत्तिराशंक्येत ।यद्वाएकवाक्यतानिरासेनपरकृतस्यापव्याख्यानतामाह । यतएवअयमात्माचैतन्यस्वरूपोनिर्विशेषोवाङ्म
नसातीतःपरप्रतिषेधोपदेश्योऽतएवचास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकींविशेषवत्तामभिप्रेत्यजलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते
मोक्षशास्त्रेष्विति । यद्यप्येवमेकवाक्यतालाभस्तथाप्यर्थदोषस्तत्रतत्रव्युत्पादितएव । वतेवैयर्थ्यंच । सूर्यकादिरित्येतावता
पूर्णत्वात् । इतिशब्दाध्याहारश्चैवंनकर्तव्यइति । सूत्रखंडस्यतात्पर्यमाह ॥ [४३।५] अन्येति । अन्यस्मात्सूर्यकादेराभासाज्जीवानां
विशेषितांविलक्षणतामनेनसूत्रखंडेनाहसूत्रकारः । तदेतत्तात्पर्यंसूत्राक्षरैःकथंलभ्यतइत्यत(एतच्छब्द)इदंशब्दपरामृष्टमर्थंताव
द्दर्शयति ॥ [४३।५] यदुक्तमिति । तदधीनत्वंपरमात्माधीनत्वं । अशेषतःअशेषेषुव्यापारेषु । संध्येसृष्टिराहहीत्यादौसदृशत्वंच पर
मात्मना यदुक्तंपुंस्त्वादिवदित्यादौ । किंतत्सदृशत्वं । चित्वमात्रंनचापरं स्वातंत्र्यादिकं येनहेतोर्विरुद्धतास्यादितिभावः ।
इदानीमतएवचोपमेतिवाक्यंयोजयति ॥ [४३।६] तावन्मात्रेणचेति । तदधीनत्वतत्सदृशत्वमात्रेणैषांचिदात्मनांरूपंस्वरूपमस्मा ॥५०४॥
भिराभासइत्युक्तं । सूर्यकाद्युपमाचतावन्मात्रेणचोपात्तेतिचार्थः । जीवइतिवक्तव्येएषांचिदात्मनांरूपमितिवचनंमुक्तेष्विदंह्व

शंकनीयः ॥ ४३।८ नैर्जलायतसूर्यादिप्रतिबिंबोपमत्वतइति । सूर्यादिप्रतिबिंबायथाजलाद्युपाध्यायत्तास्तथोपाध्यायत्तत्वेना भासोनेत्यर्थः । नन्वयमर्थोनोपाध्यधीनताद्यैरित्यनेनैवोक्तः । सत्यं । यदुक्तमित्यादिनोक्तएवार्थस्ततआभासतइत्यादिनाप्र पंचितइत्यदोषः । तथाहि । रूपमेषांचिदात्मनामित्युक्तस्यतात्पर्यंसदैवेत्युक्तं । स्यादेतत् । सूत्रकारेणदृष्टांतमात्रमुक्तं । तद्बला त्कश्चिद्धेतुरध्याहर्तव्यः । नचाभासत्वमेवेत्यस्तिनियमः । नाप्याभासपदोपादानेनियामकमस्ति । तस्मादसंगतमेतत् । मैवं । आभासएवचेतिसूत्रकारोक्तस्यब्रह्माभासत्वस्यात्रहेतुत्वेनविवक्षितत्वात् । ब्रह्मांशत्वेनाक्षेपेतदधिकरणगतार्थस्यैव(तु)बुद्धिसन्नि धानात्तत्रकर्तव्यएवायंचर्चोत्रकृतइतिनकश्चिद्दोषः । ननूपाधिमत्त्वेनैवजीवस्यभगवत्प्रतिबिंबत्वमितिसिद्धांतः । उपाधेरपि नित्यचेतनत्वेनदोषपरिहारः । यथोक्तं । उपाधेश्चैवनित्यत्वान्नैवजीवोविनश्यति । स्वरूपत्वादुपाधेश्चनभिन्नोपाधिकल्पनेति । तत्कथमेतत् । इत्थं । द्विविधोहिजीवोपाधिः । आभ्यंतरोबाह्यश्च । तत्रस्वरूप(स्वभाव)प्रतिभासहेतुराभ्यंतरः । स्वभावविपरी तावभासहेतुरंतःकरणादिर्बाह्यः । तदायत्तत्वादिकंचैतन्यस्यनास्तीत्यभिप्रेत्येदमुदितं । तदुक्तं । जीवोपाधिर्द्विधाप्रोक्तःस्वरूपं बाह्यएवच । बाह्योपाधिर्लयंयातिमुक्तावन्यस्यतुस्थितिरिति । निरुपाधिप्रतिबिंबावाचोयुक्तिरपिबाह्योपाध्यधीनत्वाभावाभि प्रायेणनेतव्येति । सौत्रश्चशब्दआभासत्वसमुच्चयार्थतयाव्याख्यातः । अवधारणार्थोवाप्रतिपत्तव्यः । एवंतर्हिपुनरुक्तिदोषः । ए वशब्दस्याप्यवधारणार्थत्वादित्यतआह ॥ ४३।८ तदधीनत्वमिति । एवेतिशब्दस्तदधीनत्वमेवेत्यर्थं चः चशब्दः । किंचित्सादृश्यमे वेत्यर्थमित्युभावर्थद्वयंसंप्रकाशयतइत्यावृत्त्यायोज्यं । यद्वाएवेतिशब्दःतदधीनत्वं । चःकिंचित्सादृश्यमित्युभावर्थद्वयंसंप्रका

शयतः । अवधारयतइतिव्याख्येयं । एतदुक्तंभवति । अतइत्यर्थद्वयंहेतुत्वेनोक्तं । प्रत्येकंचोपाध्यधीनत्वादिकंव्यावर्तनीयं । तद
धीनत्वादेवतत्सदृशत्वादेवेति तस्मादुभावपिसार्थकाविति । एवशब्देनैकेनैवशब्देनोभयावधारणंप्रतिषेधति । नन्वेकेनैवशब्दे
नार्थद्वयस्योक्तत्वादेकेनैवावधारणेनालं । मैवं । बुद्ध्याविविक्तेनार्थद्वयेनसंबंधात् । अथार्थद्वयमेकीकृत्यकस्मान्नावधार्यते । अस्त्य
त्रसूचनीयोर्थः । यद्यतएवेत्येतावदेवोच्येततदेकस्यैवार्थस्यायंपरामर्शोनद्वितयस्यपरामर्शोद्वितयपरामर्शोपिमिलितस्यहेतुत्वमि
तिज्ञायेत । अवधारणद्वयप्रयोगेतुतदन्यथानुपपत्त्याप्रत्येकंहेतुभूतार्थद्वयपरामर्शोविज्ञायते । तथाचबाधकस्यानेकत्वेनप्राब
ल्यंविशेषणकृत्यगवेषणप्रयासनि(रासोपिनस्या)रसनंचलब्धंस्यात् । तदिदमुक्तंसूत्रगताविति । एवंचेतनत्वाद्यनुमानस्यबाध
कतयोक्तमाभासत्वानुमानंसमर्थितं । तदिदंप्रमाणांतरोपलक्षणमित्याशयवानाह ॥ [४३।१] अखिलेति । नकेवलमाभासत्वानुमा
नेनकिंत्वखिलैरपिमानैः । भेददृष्ट्येत्युक्तेसिद्धसाधनतास्यात् । परेणापिभेदस्यांगीकृतत्वात् । अतएवशब्दः । सचसमासेगुण
भूतेनापिबुद्ध्याविविक्तेनभेदशब्देनसंबध्यते अभेदनिरासेनभेदस्यदर्शनादिति । कुतःप्रमाणात्सिध्येत् । तत्रैक्यबाधकंप्रत्यक्षं
ताव(त्प्रसिद्ध)त्सिद्धमेव । नाहंसर्वज्ञोनिर्दोषइत्याद्यनुभवात् । यथाहिस्तंभेकुंभतादात्म्याभावःप्रत्यक्षस्तथात्मनिसार्वज्ञादिल
क्षणब्रह्मतादात्म्याभावःसाक्षिणासिद्धएव । तदभ्रांतताचप्रागेवोपपादिता । आगमास्तुतत्रतत्रोदाहृताद्रष्टव्याः । अमुमा
नांतरं(त्वाह)चाह ॥ [४३।१] अशेषेति । एतदुक्तंभवति । जीवब्रह्मणीनाभेदवतीविरुद्धधर्माधिकरणत्वात् । छायातपवत् । नचा
सिद्धोहेतुः । सर्वोपेताचतद्दर्शनादितिसर्वशक्तित्वेनहेतुनाब्रह्मणोशेषदोषराहित्यस्यसमर्थितत्वात् । जीवेदुःखादिदोषाणामनुभ

यमस्तीतिदर्शयितुं । अनेनातएवप्रकृताभ्यांतदधीनत्वतत्सदृशत्वाभ्यामेवाभासत्वंसूर्यकाद्युपमाचोक्तेतिस्वाभिप्रायप्रकटनंसूत्रार्थइत्युक्तंभवति । एवशब्दव्यावृत्यंदर्शयति ॥ [४३।६] नेति । उपाध्यधीनत्वतन्नाशनाश्यत्वजडत्वाद्यैरपिनेत्यर्थः । बहुवचनप्रयोगान्नाशिताभवेदित्यापादनमप्युपलक्षणंबोद्धव्यं । नन्वेवंसतिदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोनस्यात् । अत्यंतसाम्येहिसभवति । अन्यथाप्रमेयत्वादिमात्रसाम्यस्यसर्वत्रसंभवेनमशकोपिमातंगस्यदृष्टांतःस्यादित्यतआह ॥ [४३।६] नातिसाम्यमिति । निदर्श्यतेसाध्येनसाधनस्यव्याप्तिरत्रेतिहिनिदर्शनं । अतःसाध्यसाधनधर्मसाम्यमेवदार्ष्टांतिकेनतत्रान्वेष्टव्यं । नत्वतिसाम्यं । तथासतिसर्वानुमानोच्छेदप्रसंगात् । मशकादेरपिविवक्षितधर्मसाम्येदृष्टांतत्वंनानिष्टमिति । ननुचित्त्वमात्रमित्यसत् । मुक्तौसुखाद्यंगीकारविरोधादित्यतआह ॥ [४३।७] किंचिदिति । असुरान्विहायान्येषांजीवानामीशेनकिंचित्सुखादिसादृश्यमप्यस्त्येव । सुखादिसादृश्यंविद्यमानमपिअसर्वगामित्वान्नोक्तं । चित्त्वसादृश्यंतुसर्वगामित्वादुक्तमितिभावः । निरवधिकसुखादिव्यवच्छेदायकिंचिदित्युक्तं । अन्यथाहिहेतोर्विरुद्धतास्यात् । अयंसमुदायार्थः । ब्रह्माभासत्वादितिहेतोर्ब्रह्माधीनत्वात्तत्सदृशत्वाच्चेत्यर्थोनतुसूर्यकादिवत्प्रतिबिंबत्वादिति । नचायमर्थोऽसिद्धः । निपुणतरंप्रागुपपादितत्वात् । नचोपाध्यधीनत्वेनव्याप्तोयेनतद्व्यावृत्त्याव्यावर्तेत । उपाध्यधीनतारहितेष्वपिभावात् । नचभागासिद्धिः(द्धः) । चिदात्मस्वरूपतयोपपादितत्वात् । नापिविरुद्धः । भिन्ने(ष्वेवभा)ष्वपिभावात् । तथापिबिंबप्रतिबिंबयोरैक्यात्सूर्यकादिदृष्टांतःसाध्यसाधनविकलइतिचेन्न । प्र

माणाभावात् । नतावत्प्रत्यक्षं । तस्यप्रत्यक्त्वपराक्त्वादिनाभेदग्राहित्वात् । प्रत्यभिज्ञानंत्वसिद्धमेव । नाप्यनुमानंलिंगाभावात् । अत्यंतसादृश्यस्यसव्येतरकरादिनाव्यभिचारात् । वैधर्म्याभावस्यचासिद्धत्वात् । क्रियासाम्यस्यछायादावनैकांत्यात् । पृथक्कारणाभावस्यनित्येषुव्यभिचारात् । बिंबकारणमात्रजन्यत्वस्यसंदिग्धत्वात् । पृथक्दृष्टकार्यानुरोधेनह्यदृष्टमपिपृथक्कारणंकल्प्यते । नतुकारणाऽदर्शनेनदृष्टकार्यापलापः । तथासतिबहुविप्लवापत्तेः । ततःकारणमुपाधिरेवकल्प्यते । आगमास्तुप्रत्य(क्षादिवि)क्षविरोधादुपचरितार्थाएव । यदिचजलादिनाप्रतिहतानयनरश्मयोमुखमीक्षंतेतदाशिलादिप्रतिहताअपीक्षेरन् । नचास्यांप्रक्रियायांस्वच्छतायाःकोप्युपयोगोस्तीत्यलं । तत्वमस्यादिश्रुतिविरोधस्तुपरिहरिष्यते । अतोनिर्दोषमेवाभासत्वानुमानमिति । ननुब्रह्माभासशब्दोजीवस्यब्रह्माधीनतांब्रह्मसदृशतांचकयावृत्त्यावक्ति । गौण्येतिचेत् । एवंतर्ह्यस्मदायत्तेशब्दप्रयोगेअवाचकंकिमितिप्रयोक्ष्यामहइतिप्रयोजनंवाच्यं । मैवंयोगाश्रयणादित्याह ॥ तं[४३।७]तंइति । तेनपरमात्मनानिमित्तेनआभासतेप्रतीतोभवतीतिप्रतीतौतदधीनत्वमुच्यते । तद्वद्ब्रह्मवदाभासतइत्यनेनतत्सदृशत्वं । अपिचेतिव्याख्यानसमुच्चये । भानंज्ञानं अस्तित्वंसत्वं । अस्तिशब्दोव्ययं । अस्तिस्वस्तीतिपाठात् । अपिशब्दोभानास्तित्वयोःसमुच्चये । चशब्दोव्याख्यानसमुच्चये । एवशब्दस्यततएवेतिसंबंधः । आइत्यनुवादेनसमंतादितिव्याख्यानं । यतःकारणात्ततःपरमात्मनएवजीवस्यभवतस्ततःकारणादित्यावृत्त्यायोज्यं । भाचसाचभासे आसर्वकालवर्तिन्यौभासेआभासे परमात्माधीनेआभासेयस्यासौपरमात्माभासः । पूर्वांतवत्स्वरःसंधौक्वाचिदेवपरादिवत् । द्रष्टव्योयतिचिंतायांयणादेशःपरादिवदितिवचनान्नयतिभंगः

वसिद्धत्वात्। विरुद्धधर्माधिकरणयोरप्यैक्येस्तंभकुंभयोरप्यैक्यंस्यादिति। नन्वस्तुपरमात्मासर्वशक्तिरशेषदोषरहितश्च। तथाप्यु
पाधिभिन्नस्तदंशोजीवस्तन्निमित्तदोषवांश्चभविष्यति कोविरोधः। प्रकारभेदस्यविरोधशांतिहेतुत्वादित्यतआह ॥ ४३।१० अशेषेति। य
द्यशेषशक्तियुक्तःपरमात्मांगीकृतस्तदातस्योपाधौतन्निमित्तेचस्वातंत्र्यात्कथंतन्निमित्तदोषवान्स्यात्। अयमभिसंधिः। भवतुवा
नेनप्रकारभेदेनविरोधशांतिर्मावाभूत्। प्रकारभेदएवायमनुपपन्नः। तथाहि । अंतःकरणाद्युपाधयोऽविद्यादिनिमित्तानिचस्व
शक्त्यापरमात्मानंविच्छिद्यतदंशस्यजीवस्यदुःखादिदोषान्कुर्वंतीतितावन्नयुज्यते। परमात्मनःसर्वशक्तिस्वातंत्र्यहानिप्रसंगात्।
अतःपरमात्मैवसर्वशक्तिःस्वाधीनैरेवतैःस्वात्मानंविच्छिद्यस्वांशंजीवंदुःखादिदोषयोगिनंकरोतीतिमंतव्यं । तच्चायुक्ततरं। अप्रे
क्षावत्त्वप्रसक्तेः। नहिकश्चित्प्रेक्षावानात्मानमात्माधीनैरहिकंटकादिभिरपुरुषार्थभाजंकुर्वाणोदृष्टः। नचतापसस्येवात्मनोदुःखो
त्पादनेनपरमात्मनःकिंचित्प्रयोजनमस्ति । परिपूर्णत्वात्। नचाविद्यादिनोऽनादितात्रसमाधानं। अनादिनोपितत्प्रवाहस्यतद
धीनत्वात् । नचलीलामात्रमेतदितिसांप्रतं। स्वापुरुषार्थहेतोर्लीलायाःप्रेक्षापूर्वकारिभिरनुपादानात्। अतःपरमपुरुषस्यनके
नापिप्रकारेणदोषसंसर्गोयुज्यतइतिनदोषिणाजीवेनतस्यैक्यंयुक्तमिति । जीवब्रह्मणोरैक्येपिब्रह्मणोजीवगतदुःखाद्यनुसंधा
नाभावान्नोक्तदोषानुषंगः। तथाचोक्तेनप्रकारभेदेनविरोधशांतिर्भविष्यतीतिभावेनशंकते ॥ ४३।११ अनुसंधानेति । अनुसंधानं
नामभोगसमाख्यातःस्वीयतयादुःखादिसाक्षात्कारोभिमतः। परिहरति ॥ ४३।१२ ऐक्यतेति। तर्हि । जीवस्तावद्ब्रह्मस्वरूपंनि
र्दुःखत्वादिकंनानुसंधत्तइत्यविवादं। ब्रह्मापिचेज्जीवगतंदुःखादिकंनानुसंध्यात्तदातयोरेकतानास्तीत्येवोक्तप्रायंस्यात्। क

थमित्यतआह ॥ [४३।११] चेतनेति । चोहेत्वर्थः । अस्त्वैक्येनुसंधानंप्रमाणं । ततःकिं । एकप्रमाणव्यावृत्तौप्रमेयव्यावृत्त्यभावात् ।
माहिभूद्धूमाभावेग्न्यभावइत्यतउक्तं । नैवापरमिति । नन्वस्तिघटस्यघटेनैक्यंनत्वनुसंधानंतत्कथमेतदित्यतउक्तं । चेतनेति ।
एतदुक्तंभवति । चैतन्यावच्छिन्नमैक्यमनुसंधानैकप्रमाणकं । आगमादिकंत्वनुसंधानेसतिसंवादितयाप्रवर्तते । अतएवहिम
मात्माभद्रसेनइतिवाक्यमनुसंधानाभावेनबाध्यते । तथानायंसइत्यादिवाक्यमनुसंधानेन । नचप्राग्भवीयदुःखाद्यनुसंधान
मिदानींनास्तिअस्तिचैक्यमितिव्यभिचारःशंकनीयः । नहिवयंसदानुसंधानंब्रूमः । किंतुयश्चेतनोयत्स्वरूपंकदाचिदनुसंधत्ते
सतेनाभिन्नःयोनानुसंधत्तेसतेननाभिन्नइति । तदेकप्रमाणकस्यतन्निवृत्तौनिवृत्तिरेव । यथारूपग्रहणनिवृत्तौचक्षुर्निवृत्तिः ।
नचचेतनत्वंशक्यनिवर्तनं । उभयवादिसिद्धत्वात् । तस्मादेकतैवनिवर्ततइति । एतेनचेतनत्वाद्यनुमानस्यसोपाधिकत्वंचोक्तं
भवति । अनुसंधानंखलुचेतनत्वावच्छिन्नस्यैक्यस्यव्यापकमुपलब्धंदेवदत्तादौ । अव्यापकंचचेतनत्वादेः। पक्षएवतदभावात् ।
तथाचसुलभःप्रयोगः । जीवब्रह्मणीचेतनत्वेसतिपरस्परैक्यवतीनभवतःपरस्प(रस्वरूपानु)रानुसंधानरहितत्वात्संप्रतिपन्नव
दिति। नचप्रतिज्ञायांविशेषणंव्यर्थं। शब्दोनस्पर्शवद्विशेषगुणइत्यादाविवहेतुव्यभिचारपरिहारार्थत्वात् । शंकते ॥ [४३।११] अनुसंधा
नेति। यतःसमुदायैक्यमेवमयोच्यतेनात्यंतैक्यं। अतश्चेतनेष्वप्यनुसंधानरहितंतद्युक्तं। अयमभिसंधिः । समुदायैक्यवादिना
हिजीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौस्वीक्रियेते। तत्रानुसंधानाभावोभेदनिमित्तस्तज्ज्ञापनेनैवचरितार्थोनाभेदंनिवर्तयति । तंतुपटादिषुहि
समुदायैक्यस्थलेषुविरुद्धधर्माध्यासोभेदज्ञापनमात्रेणकृतार्थोनाभेदंबाधते। अन्यथातत्राप्यभेदांगीकारोदुर्घटःस्यात् । तस्मादै

क्यंनानुपपन्नमिति । गूढाभिसंधिःसंप्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ [४३।१२] अस्तुतदिति । सर्वथापिपरस्परस्वरूपानुसंधानरहितंजीवब्रह्मणो
रैक्यंभवत्वित्यर्थः। विप्रतिपन्नार्थांगीकारेप्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्थानंस्यादित्यतआह॥ [४३।१२] नाममात्रमेवेति । यतस्तदैक्यंनाममात्रं
नवास्तवंततस्तदभ्युपगमोनदूषणं। अयमभिसंधिः। तंतुपटाद्यभेदोनविरुद्धधर्माध्यासाभावैकप्रमाणकः । प्रत्यक्षादिनातदभेद
स्यसिद्धत्वात् । तथाचविरुद्धधर्माध्यासःकालात्ययापदिष्टभयादभेदबाधनान्निवृत्तोभेदसाधनेनैवकृतीभवति । तथायदिचे
तनैक्यंनिरवकाशप्रमाणांतरगम्यंस्यात्तदानुसंधानाभावोऽभेदमबाधमानोभेदमात्रप्रतिपादनेनचरितार्थःस्यात् । नचैवं । चे
तनैक्यस्यानुसंधानव्याप्यतयोक्तत्वात् । व्यापकाभावेचव्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वेनैक्याभावेपुनस्तद्वचनंनिरर्थकमेवेति । भ
वत्वनुसंधानैकप्रमाणकंचेतनैक्यं। अनुसंधानंचकादाचित्कमप्यैक्यंसाधयति । विद्यतेचमुक्तावनुसंधानमित्यैक्यसिद्धिः। मु
क्तस्वरूपस्यदुःखादिदोषदूरत्वेनप्रागुक्तदोषाभावश्चेत्यतआह ॥ [४३।१२] मुक्ताविति । इत्यपिवचनंसुदुष्करंस्यात् । प्रमाणाभावेन
संदिग्धत्वादितिभावः । किंचमुक्तावनुसंधानंभविष्यतीतिवदतावक्तव्यंइदानींकुतोनुसंधानंनास्तीति । अथब्रूयादविद्याका
मकर्मादि(निमित्त)प्रतिबंधकसद्भावादिति । तत्रवक्तव्यं । प्रतिबंधकसद्भावनिबंधनएवेदानीमनुसंधानाभावोनपुनरैक्याभा
वनिबंधनइतिकुतस्तेनिश्चयइति । वयंतुवदामः । ऐक्याभावनिबंधनएवायमिदानीमनुसंधानाभावोनाज्ञानादिनिमित्तइति ।
कुतोयंनिश्चयइतितत्राह ॥ [४३।१३] सर्वज्ञइति । यतःसर्वज्ञएकतांनानुसंधत्तेअतःसैकतानैवेतिसंबंधः । एतदुक्तंभवति । यद्यज्ञा
नादिनिबंधनोऽयमनुसंधानाभावोभवेत् । भवेत्तदाजीवानामेव । तेषामेवाज्ञानादिसंबंधित्वात् । परमात्मात्वनुसंदध्यादेव।

तस्यसर्वज्ञत्वेनाज्ञानाद्यभावात् । नचासावनुसंधत्ते । यस्मात्क्षरमतीतोहमित्यादितद्वाक्यैर्भेदानुभवस्यैवावगमात् । तेननि श्चिनुमोनुसंधानाभावोनाज्ञानादिप्रतिबंधकनिबंधनः । किंत्वैक्याभावनिमित्तएवेति । ईश्वरएवासावितिचेत् । कस्ततोन्यः परमात्मा । प्रमाणाभावात् । किंचेश्वरोपिसर्वज्ञएवेतिकिमनेनेति । अपिचैक्येप्रमाणसिद्धेनुसंधानाभावःप्रतिबंधकनिबंधन इतिकल्पनोपपद्यते । नचतदस्तीत्युक्तं । ननुचदुःखादिकंजीवस्यनचैतन्यस्वरूपानुबंधि । किंनामविशिष्टाकारगतमेव । त त्कथमीश्वरोनुसंदधीतेति । दुःखाद्यननुसंधानेप्यैक्यंतावदनुसंदध्यादेवेत्युक्तमेकतामिति । अतएवविभेदजनकेऽज्ञानेनाश मात्यंतिकंगते । आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीत्यादिवाक्यान्यन्यथायोज्यानि । विभेदशब्दोहिविरोधवाची । मित्र भेदइतियथा । तथाचजीवस्यपरमात्मनाविपरीतमतित्वमज्ञाननिबंधनं । तदपायेनभवतीत्यर्थः । परमात्मनऐक्यानुसंधाना भावोऽसिद्धः । यतइदानीमननुसंदधदपीदमागामिकालेनुसंधास्यति । नहिसार्वकालिकमनुसंधानमैक्यस्यव्यापकमित्याशंक ते ॥ [४३।१३] पश्चादिति । परमात्मनोजीवैक्यस्येतिशेषः । अत्रप्रमाणंनास्तीतिस्फुटःपरिहारः । गूढाभिसंधिःपरिहारांतरमाह ॥ [४३।१३] मिथ्येति । परमात्मनइतिशेषः । सर्वज्ञोहियदीदानींजीवैक्यंनानुसंधत्तेतदातदसदेवस्यात्सप्तमरसादिवत् । तथाचागामि निकालेतदनुसंधास्यतिचेन्मिथ्याज्ञानीप्रसज्येतेत्यभिसंधिः । नन्वविद्यमानंविद्यमानतयानुसंदधानोमिथ्याज्ञानीभवति । न चैक्यंविद्यमानं । तत्कथंपरमात्मनोमिथ्याज्ञानित्वमित्यविदिताभिसंधेराशंकामभिसंधिमुद्धाटयन्परिहरति ॥ [४३।१३] विद्यमानेति । यद्यैक्यंविद्यमानंतर्हितदिदानीमननुसंदधदसर्वज्ञःस्यात् । नचतद्युक्तं । अतोनास्त्येवतादितिवाच्यं । तथाचतदनुसंधास्यन्क

थंमिथ्याज्ञानीनभवेत् । एतेनेश्वरस्येदानींशरीरसद्भावादननुसंधानमित्यपिनिरस्तं । सार्वज्ञहानिप्रसंगानिस्तारात् । ईश्वरस्य साकारतयानित्यत्वेननभाविन्यप्यनुसंधानेप्रत्याशा । यद्यैक्यमविद्यमानमेव तदोक्तदोषद्वयंस्यात् । नचैवं । किंत्विदानीम सदेवपश्चाज्ज्ञानोत्तरकालेभवेत् । तत्रेदानीमसत्त्वान्नपरमात्मनस्तदननुसंदधानेसार्वज्ञहानिः । पश्चाद्भावाच्चनतदनुसंधानेमि थ्याज्ञानित्वमितिपरिशिष्टंपक्षंकस्यचिन्मतंवाशंकते ॥ [४३।१४]असदिति । परिहरति ॥ [४३।१४]स्यादिति । तर्हीतिशेषः । नह्यनादौसं सारेयस्ययेननैक्यंतत्तेनैकीभूतमुपलब्धं । नचतथाभविष्यतीत्यत्रप्रमाणमस्ति । परेव्ययेसर्वएकीभवंति । यावन्मोक्षंतुभेदः स्याज्जीवस्यपरमस्यच । ततःपरंनभेदोस्तिभेदहेतोरभावतइत्यादिश्रुतिस्मृतीनांस्थानैक्यादिविषयत्वेनसावकाशत्वात् । अ तःसप्तमोरसोभविष्यतीतिवदियंप्रत्याशात्यंतासंभावितविषयेतिभावः । जीवब्रह्मणोःसंसारेभेदाभेदौमोक्षेत्वभेदएवेति । संसारेकेवलभेदोमुक्तावत्यंताभेदइतिभेदाभेदमतद्वयदोषातिदेशेनावस्थाद्वयेपिभेदाभेदाविति तृतीयमतमपाकरोति ॥ [४३।१४]समु दायेति । सदासमुदायैक्यमितिसंबंधः । एतस्मात्प्रमाणशून्यत्वादाभासत्वादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च । इयांस्तुविशेषः । अभे दकार्यस्यानुसंधानस्यभेदःप्रतिबंधकः । तस्मिन्नपगतेमुक्तावनुसंधानंभविष्यतीत्यास्तिपूर्वयोर्मतयोःप्रत्याशा । अत्रतुसापिना स्ति । भेदस्यसदातनत्वात् । अनुसंधानंचचेतनैक्यस्यव्यापकमित्युक्तं । तदिदमुक्तंदूरतइति । देहाद्येवानुसंधानस्यप्रतिबंधक मितिचेन्न । कायव्यूहवतांयोगिनामनुसंधानस्यवक्ष्यमाणत्वात् । यद्येवंनसकलचेतनसमुदायःपरमात्मातर्हिकियतीसीमापर मात्मत्वस्येत्यतआह ॥ [४३।१४]अंतइति । साधकस्यानुसंधानस्यसर्वत्राभावाद्बाधकस्याभासत्वादेर्भावात्इहतुतद्भावाभावाभ्यामि

त्यर्थः । अशेषगुणोन्नद्धत्वंनिर्दोषत्वंचप्रत्येकंनिर्धारणहेतुत्वेनोक्तं । स्वमतेब्रह्मणईश्वरातिरिक्तस्याभावंसूचयितुंसर्वत्रेश्व
रइत्याद्युक्तिः । इदंहिब्रह्मणोलक्षणंश्रुत्यादिसिद्धमितिहिशब्दः । तावद्वस्त्वीश्वरोनामेत्युक्तेसमुदायैक्यंप्रतीयतेतन्नि
राकरोति ॥ [४३।१५] तत्रेति । क्वचिदिति । परस्परंपरमात्मनाचेत्यर्थः । एतेनैतदपिनिरस्तं । ईशरूपेष्विवोदितेतिय
दुक्तंपूर्वपक्षिणा । तत्कुतइत्यतआह ॥ [४३।१५] नेहेति । अनेननेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतिमुपादत्ते । हरयइत्ययंवैहरयइत्यादि
कां । अयंहिसइति । अयमेवसयोयमात्मेत्यादिकां । पूर्वेणैवान्वयः । एतासांश्रुतीनामभेदपरत्वान्नविवक्षितार्थमा
नत्वमित्याशंकानिरासायमानेनेत्युक्तं । आद्यश्रुतावीश्वररूपेषुभेदनिराकरणस्यस्पष्टत्वात्तृतीयायामेवशब्दस्यश्रवणात्तदनु
सारेणद्वितीयायामपिवैशब्दस्यैवार्थत्वोपपत्तेरेताःश्रुतयोविवक्षितार्थेमानतामापद्यंतइतिभावः । चेतनैक्यस्यानुसंधानंव्याप
कमित्युक्तं क्वतदुपलब्धमितिचेन्न । देवदत्तसंबंधिनःसुखादेर्देवदत्तेनानुसंधीयमानत्वात् । उपाधिभिन्नेनोपलब्धमितिचेन्न ।
हस्तपादाद्युपाधिभिन्नेपिदर्शनात् । विश्लिष्टोपाधिभिन्नेनदृष्टमितिचेत्तत्राह ॥ [४३।१६] जीवांशाइति । जीवानामिंद्रादीनामंशाअ
र्जुनादयः । एतच्चैकआत्मनःशरीरेभावादित्यादिनासमर्थयिष्यते । चशब्देनेश्वरांशाःसमुच्चीयंते । ननुआत्मावैपुत्रनामासीदि
त्यादिवचनात्पितापुत्रयोःसत्यप्यैक्येऽनुसंधानंनास्तीतिकथंतद्व्यापकमित्यतआह ॥ [४३।१६] यदीति । तर्ह्यनुसंधानवंतइतिसंबंधः । अ
यंभावः । वास्तवस्यैक्यस्यानुसंधानंव्यापकमभिमतंनतूपचरितस्य । नचाभिमतस्यव्यभिचारोस्ति । पितापुत्रैक्यंतूपचरितमेवेति

नतत्रव्यभिचारोदोषायेति । स्वतोवस्तुतः । यद्वापरमेश्वरांशत्वहेतुरसिद्धश्चेत्याह ॥ जीवांशाइति । एतदुक्तंभवति । चैत
न्यावच्छिन्नांशत्वस्यानुसंधानंव्यापकमर्जुनादिषुदृष्टं । तच्चपरमेश्वरजीवयोर्नास्तीत्युपपादितं । व्यापकाभावेचव्याप्याभावोवश्यं
भावी । नचचैतन्यव्यावृत्तिर्युक्तेत्यंशत्वमेवव्यावर्तते । तथाचप्रयोगः । जीवेश्वरौनचेतनत्वेसत्यंशांशिनौ । परस्परानुसंधानशू
न्यत्वात् । यथाघटपटौ । यथाचेंद्रार्जुनाविति । ननुपितापुत्रयोरंशांशिभावेसत्यप्यनुसंधानंनास्तीतिकथंतत्तस्यव्यापकमित्यत
आह ॥ यदीति । एकताएकदेशतारूपांशता । पितापुत्रयोरंशांशिभावोनैकदेशतादिरूपइतिभावः । नन्वनुसंधानाभावेनां
शत्वव्यावृत्तावंशाधिकरणविरोधःस्यात् । नस्यात् । अंशशब्दोहितदेकदेशार्थस्तत्सदृशाद्यर्थश्च । तच्चद्वितीयमंशत्वमंशाधिक
रणप्रतिपाद्यंननिराक्रियते । तस्यानैकांत्यप्रसंगेनपरेणहेतूकर्तुमशक्यत्वात् । आद्यस्यासिद्धिर्व्युत्पादनेनकोपिदोषः । नन्विंद्रार्जुना
दीनामनुसंधानसद्भावेकथमिंद्रानभिमतंखांडववनदाहादिकमर्जुनःकृतवान् । कथंचेंद्रोऽर्जुनानभिमतंदहनशमनादिकं । नहिह
स्तादावनुसंधानेसतीदंदृष्टमित्यतआह ॥ [४३।१६] अंशिनइति । अत्यल्पस्याप्यंशिनोंशगताशेषानुसंधानंविद्यतएव । तथापिकश्चिद्विशे
षोंशानभिमतकरणादिरीशकृतोभवेत् । अंशकीर्त्याद्यर्थमीश्वरप्रेरितेनांशिनाक्रियतइत्यर्थः । अल्पस्यापीतिस्वरूपसंकीर्तनं । भुवि
जातेनांशेनचांशिगतंसुखदुःखाद्येवानुभूयतेनतुसर्वं । सत्यप्यैक्येकश्चित्सर्वाननुसंधानरूपोविशेषस्त्वीशकृतोभवेत् । भूम्याद्यपकृष्ट
देशंगर्भवासाद्यवस्थांमानुषान्नोपभोगादिकंचनिमित्तीकृत्येश्वरेणक्रियते । अतोंशस्यांश्यनभिमतकरणादिकंयुज्यते । नह्यशेषानु
संधानमस्माभिश्चेतनैक्यादेर्व्यापकमुक्तं । किंत्वनुसंधानमात्रमितिभावः । नन्वीश्वरोपिकथंस्वानभिमतंकारयति । कथंचाभिन्ने

अनुसंधानंप्रतिबध्नातीत्यतआह॥ [४३।१७] ईशस्येति। दृश्यंतेखल्वघटितंघटयंत्येश्वरशक्त्याप्रेरिताःकामक्रोधादिपरवशाऐहिकामुष्मिकदुःखहेतुंस्वशिरश्छेदंपातकंचकुर्वाणाइत्याशयः। नन्वेवंतर्हिमयापिशक्यतेवक्तुं। यथार्जुनस्यैक्येसत्यपींद्रगताशेषानुसंधानमचिंत्ययेशशक्त्याप्रतिबध्यते। तथाजीवपरमात्मनोरभेदेपितथैवानुसंधानप्रतिबंधोभविष्यति। अपकृष्टदेशादिकमिवदेहाद्युपाधयोनिमित्ततामापत्स्यंते। तथाचानुसंधानाभावादैक्याभावइत्यनुपपन्नं। अनुसंधानस्यऐक्यव्यापकत्वंचासतिप्रतिबंधइतिकल्प्यतइत्यतआह॥ [४३।१८] सेति। साऽघटितघटनारूपा। अस्यपरमात्मनः। भवेदेतद्यदिभवन्मतेपरमात्मनोचिंत्यशक्तिमत्तारूपेशतास्यात्। जीवेनाभिन्नस्यसेशतैवानुपपन्ना। कुतस्तयानुसंधानप्रतिबंधकल्पनादिकमिति। हिशब्देनयोजीवेनाभिन्नोनासावचिंत्यशक्तिरूपेशतोपेतोयथादेवदत्तइतिव्याप्तिंसूचयति। जीवेनैकीभूतोपिपरमात्मास्त्वीशतोपेतः। किंविपक्षेबाधकमित्यतआह॥ [४३।१८] अनीशस्येति। जीवस्तावदनीशइत्यनुभवसिद्धं। तदभेदेपरमात्माप्यनीशइत्युक्तमेव। तथाचानीशस्येशतास्त्वितिशंकितंस्यात्। एतच्चसर्वप्रमाणैर्विरुद्धंस्वव्याहतंच। नचैवंविधमनुन्मत्तःशंकते। शंकायाएवानुदयेकुतोबाधकोपन्यासावसरइत्येवशब्दार्थः। स्यादेतत्। सेशतानुपपन्नैवेतितर्कोनुमानंवा। नाद्यःऐक्यस्यश्रुतिसिद्धत्वेनविपर्ययपर्यवसानानुपपत्तेः। नद्वितीयः। जीवैकतायाभवतामसिद्धत्वात्। यदिपदवैयर्थ्याच्चेति। मैवं। यस्यजीवैक्यंसिद्धंतस्यानीशताविषयस्वार्थानुमानापादनस्याभिमतत्वात्। तर्कपक्षे ॥५१०॥
पिनदोषः। श्रुतीनामैक्यपरत्वाभावादित्याशयवानाह॥ [४३।१९] ईशत्वेनैवेति। त्रैविध्यंखल्वत्रसंभवति। काचिच्छ्रुतिःप्रमाणांतरेणेश

त्वेनैवविज्ञातंपरमात्मानमुद्दिश्यानीशत्वेन प्रमितानीशत्वजीवभावेनादिशेत् । काचिदनीशत्वेनप्रमितंजीवमुद्दिश्यईशत्वेनप्रमितेशभावपरमात्मत्वेनोपदिशेत्। काचिदुभावपितथाप्रमितावुद्दिश्यैक्यमुपदिशेदिति।सर्वथाप्युपजीव्यविरोधप्रसंगेननैक्येप्रामाण्यमश्श्रुतइति।यदत्रवक्तव्यंतत्कथंब्रह्मेति। तज्ज्ञेयमित्यादिनावक्ष्यते। चेच्छ्रुतिरितिद्वितीयार्धेपिग्राह्यं।आदिशेदितिप्रथमार्धेपि।तृतीयःप्रकारोप्यध्याहार्यः।तर्हीतिपदमुपजीव्येत्यतःपूर्वं। ननुपरमात्मनोऽघटितघटनस्वरूपयाशक्त्यैवेशतानीशतयोर्विरुद्धयोरप्येकत्रसमावेशोभविष्यति। तत्कथमुपजीव्यविरोधइत्यतआह॥[४३।२०]अतएवेति। जीवैक्यादेवेत्यर्थः।ईशताउक्तरूपाशक्तिः। किंचित्। ईशतानीशतयोरेकत्रावस्थानं। अस्यचपरमात्मनोपि। जीवैक्येनेशताभावानुमानमशक्यं । ईशतायाःपरास्यशक्तिरित्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्। किंचजीवैक्येपिभेदस्यविद्यमानत्वादीशतोपपद्यतइत्याशंकांपरिहरंस्तर्हिहकियतीसीमापरमात्मशक्त्याऽघटितघटनकल्पनस्येतिमंदेनजिज्ञासितेसत्याह॥ [४३।२०]ईशत्वंइति । अत्रानीशभेदेनांगीकृतेनैवेशत्वंश्रुत्यासम्यक्प्रकाशितंभवतीतिवदताश्रुतिविरोधःपरिहृतः। तथाहि । यदिजीवपरमात्मैक्यंतात्त्विकंतदानिरवकाशानुमानविरुद्धाश्रुतिरुपचरितार्थाभवंतीनेशत्वंव्यवस्थापयेदितिसुस्थःस्वार्थानुमानप्रसंगइति । सम्यगनीशभेदेननतुभेदमात्रेणेतिवा । तथाचभेदेनेशतोपपत्स्यतइतिनिरस्तं। अनीशताहेतोरभेदस्यविद्यमानत्वात्। किमभेदेनानीशतास्तुउतभेदेनमाभूदितिसंदेहानिवारणात्। अन्यत्रईश्वरात् । अयुक्तंपरस्परपरिहारेणवर्तमानमपियुक्तंभवति । ईश्वरइतिशेषः । तद्बलादीशत्वबलात्। दृष्टमित्यत्रापिसंबध्यते। अतःपरमेश्वरात् । ईशेनेतिभावप्रधानोनिर्देशः। कल्प्यतेयुक्ततयेतिशेषः। उक्तस्यापवादःश्रुतीति। आभासत्वंचवस्तुवृत्तापेक्षया।हीति

तत्रोपपत्तिः। अयमर्थः। यत्किंचिद्विरुद्धमिवप्रतीयमानमपिईश्वरेतदितरत्रवाप्रमाणसिद्धमीश्वरैश्वर्यविरोधिचनभवति। यथा
णुत्वमहत्त्वयौगपद्यादि। यथावार्जुनादीनामशेषानुसंधानाभावः। तत्सर्वमीश्वरैश्वर्यबलेनघटतइत्यंगीकार्यं। नतुनिराकार्यं।
यत्पुनरप्रमितंतदीश्वरैश्वर्याविरुद्धमपिनकल्पनीयं। शशविषाणादिकल्पनापत्तेः। यच्चप्रमितमपीश्वरैश्वर्यविरोधितन्नकल्पनी
यमेव। कल्पकविघातकत्वात्। किंतुतस्यप्रमाणस्ययथायोगमाभासत्वंवर्णनीयं। यथाप्रकृतमिति। अनीशस्येशतेत्येवविरुद्धंस
र्वमानतइत्युक्तंतदुपपादयितुंस्मृतिमेवपठति॥ [४३।२२]ईशाइति। द्विविधोहिप्रतिज्ञाविरोधः। प्रमाणस्ववाक्यविरोधभेदात्। तत्रे
शोनीशोदुःखीमुक्तइतिस्ववाक्यविरोधस्योदाहरणद्वयं। जगन्मिथ्याभिदानहीतिप्रमाणविरोधस्य। यद्वेशोनीशोदुःखीमुक्त
इतिस्ववाक्यविरोधोदाहरणे। जगन्मिथ्येतिस्वन्यायविरोधस्य। जगतोमिथ्यात्वेतन्न्यायेनमिथ्यात्वस्यापिमिथ्यात्वापत्त्यास
त्यत्वप्रसंगात्। भिदानहीतिस्वक्रियाविरोधस्य। अनयाहिप्रतिज्ञाक्रिययासाध्यधर्मधर्मिणोर्भेदस्तावत्प्राप्यतइति। सर्वदोषे
ष्वधिकाधिकोत्यंताधिकः। स्मृत्युदाहरणस्यसाध्यमाह॥ [४४।१]अंतिहेयमिति। इदमीशस्यानीशत्वं। ईशत्वेनीशभेदेनेत्या
दिनोक्तेर्थेस्मृतिमप्याह॥ [४४।२]नायुक्तमिति। यस्मान्नायुक्तमीशतुःकिंचिदित्यादितस्मादीशत्वस्याविरोधेनेत्यादि। सिद्धमी
शत्वंयस्यासौतथोक्तः। तेनेशेनसंयोजयेत्। ईश्वरेस्तीतिजानीयात्। अपिपदादन्येनापि। सिद्धेनेशत्वेननिमित्तेनेतिवा।
स्मृत्युदाहरणस्यप्रयोजनमाह॥ [४४।३]अंतइति। तस्मादत्यंतभिन्नएवब्रह्मणाजीवइतिस्थितं॥ ७॥ ३। २। १०॥ ७॥ ॥५११॥
ॐरूपवदेवहि[४४।४]तत्प्रधानत्वात्ॐ। अत्राधिकरणेप्रथमसूत्रेणब्रह्मणोरूपराहित्यमुपपाद्यप्रकाशवच्चावैयर्थ्यमितिद्वितीय

सूत्रेणरूपवत्त्वविषयाणांश्रुतीनांवैयर्थ्यमाशंक्यविलक्षणरूपवत्त्वांगीकारेणपरिहृतं। विलक्षणरूपवत्त्वंच। आहचतन्मा
त्रं दर्शयतिचाथोअपिस्मर्यतइतिसूत्रद्वयेनसमर्थितमितिभाष्येणप्रतीयतेतदनुपपन्नं। अंततोरूपवत्त्वांगीकारेऽरूपवदेव
हितदित्यस्यावक्तव्यत्वापातात्। प्रयोजनाभावाच्चास्यविचारस्येत्यतःचतुःसूत्र्यास्तात्पर्यमाह॥ [४४।४]संचेति। सपर
मात्मा। प्रकृतिशब्दोऽन्येषामपितत्वानामुपलक्षकः। अप्राकृतरूपत्वात्। प्राकृतरूपरहितत्वात्। गुणात्मकमित्युक्तेस
त्वादीनांप्रतीतिःस्यात्। तन्निरासार्थंस्वशब्दः। येपरमात्मनःस्वरूपभूतागुणाःआनंदाद्याःतदात्मकमिति। रूपशब्देनचशुक्ला
दिगुणप्रतीतिःस्यात्। अतःशिरःपाणीतिविवरणंकृतं। अतोरूपवांश्चेतिशेषः। विचारप्रयोजनंदर्शयति॥ [४४।५]अंतइति। अनि
त्यताजन्ममरणवत्ता। नापिसौंदर्याद्यभावइतिचद्रष्टव्यं। तथाचतस्मिन्भक्तिरुपपन्नेतिशेषः। यद्यस्तिपरमात्मनोरूपंकथंतर्हि
तस्यप्रसिद्धवैलक्षण्यमात्रेणारूपत्वव्यवहारइत्याशंकापरिहारार्थत्वेनप्रकाशवदितिसूत्रावयवोभाष्येव्याख्यातः। इदानींयदीश्व
ररूपंलोकविलक्षणंतदातत्ररूपशब्दप्रवृत्तिर्दुर्घटास्यात्। संबंधग्रहणानुपपत्तेः। तथाचरूपवत्त्वश्रुतीनांवैयर्थ्यंदुष्परिहरमित्याशं
कापरिहारार्थत्वेनापिव्याचष्टे॥ [४४।६]यथाहीति। तैजसस्यैवप्रकाशस्येत्येतत्तैजसएवहिसौरादिरालोकःप्रकाशशब्दवाच्यःप्रसिद्ध
स्तस्येतिव्याख्येयं। उज्झितावपिपरमेश्वरस्यतत्वाभावेपीतियावत्। आत्मैवास्यज्योतिर्भवतीतिश्रुतिर्जीवस्येशंप्रकाशमाहेत्यर्थः।
तथालोकविलक्षणेपिभगवद्रूपेरूपशब्दप्रवृत्तिर्युक्तेतिशेषः। उपपत्तिस्तुपरमतइत्यत्रवक्ष्यमाणात्राप्यनुसंधेयेति। नन्वेतदधिकरणं
अतएवचोपमेतिसूत्रात्पूर्वं। तत्कथंपश्चाद्व्याख्यातं। उच्यते। अतएवचेतिसूत्रंनस्थानतोपीत्यधिकरणेनसंगतमितिज्ञापनायक्रमभे

दः।तत्सिद्धमर्थमुपजीव्यपूर्वपक्षोत्थानात्।तथाचभाष्यं।यस्मादेवमित्यादि।अत्रापीशरूपेष्वित्यादि । अथतदनंतरमेवकिंनकृतं अरूपवत्त्वाधिकरणार्थस्य । अतएवचेतिसूत्रार्थप्रतिहेतुत्वेनोपोद्घातलक्षणसंगत्यावर्णितस्याव्यवधायकत्वात् । हेतुत्वमपिप्रपंचयितुमाचार्येणसचाप्राकृतरूपत्वादितिचशब्दोनिबद्धः । कालत्रयेप्यशरीरात्परमात्मनःजीवस्यात्यंतभेदएवह्युपपन्नइति । ॥ ७ ॥ ३ । २ । ९ ॥ ७ ॥ ॐवृद्धिह्रा[४४।६]सभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवंॐ । यदर्थंभगवन्महिमात्रोच्यतेसाभक्तिःपुरुषेषुतारतम्येनतिष्ठतीत्येतदिहोपपाद्यते। तथाहि। अस्तिभक्तेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वं। कुतः। ब्रह्मादीनामस्मदादीनांचभक्तत्वेंतर्भावात्। एवंभक्तितारतम्येंगीकृतेएवेश्वरस्योभयान्प्रतिसामंजस्यसंभवादिति। तदेतदसंगतं । युक्तेःप्रतिज्ञातार्थेनसहसंबंधाप्रतीतेरित्यतआह॥ तदुक्ती[४४।७]ति । ब्रह्मादीनांचशब्दादस्मदादीनामित्येवंसर्वेषांयथाक्रमंश्रौतक्रमानतिरेकेणयद्विमुक्तिगमानंदादेस्तारतम्यंतद्भगवद्भक्तितारतम्येनैवभवतीत्यर्थः । एतदुक्तंभवति। साधितंतावन्मौक्तस्यानंदादेःफलस्यभक्तिसाध्यत्वमंबुवदग्रहणात्तुनतथात्वमितिसूत्रेण । तच्चाथातआनंदस्यमीमांसेत्यादिश्रुत्यातारतम्यवदगम्यते । साध्यतारतम्येचसाधनतारतम्यमावश्यकं । अन्यथातस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् । फलदातुरीश्वरस्यासामंजस्यप्रसक्तेश्च । नचैवं । अतोस्तिभक्तेर्वृद्धिह्रासभाक्त्वमिति ॥ ७ ॥ ३ । २ । १२ ॥ ७ ॥ ॐस्थानविशेषा[४४।८]त्प्रकाशादिवत्ॐ । यद्यप्येतदधिकरणंपरमतइत्यतोनंतरं । तथापितेनेवानेनापिसंगतिरस्य । अनेनविषयोपक्षेपात् तेनपूर्वपक्षोपपत्तिदर्शनात् । यद्वानेनपूर्वपक्षयुक्त्युत्थानात् तेनविषयोपक्षेपात् । तथाहि । नब्रह्मादीनामानंदस्यतारतम्यमुपपद्यते । भगवदानंदप्रतिबिंबत्वाभ्युपगमात् । बिंबेचतारत

न्याभावस्यनस्थानतोपीत्युक्तत्वात् । अन्यथाऽऽकस्मिकत्वप्रसंगादिति । यद्वानब्रह्माद्यानंदोभगवदानंदप्रतिबिंबः । परस्प
रंविचित्रत्वात् । बिंबाभिमतेचवैचित्र्याभावादिति । अतोत्रेदंविशदयति ॥ प्रतिबिंबैर्वदिति । यद्यप्येषांब्रह्मादीनामानं
दःप्रतिबिंबवत् । प्रसिद्धप्रतिबिंबैस्तुल्यंवर्तते । भगवदानंदप्रतिबिंबोभवतीतियावत् । तथापिपरस्परंविचित्रोभवतीतिशेषः ।
कथं । अन्येषांसाधनभूतानांउपाधिगुणानांभक्त्यादीनांवैचित्र्यानतिक्रमेण । तत्रदृष्टांतःप्रतिबिंबवदिति । यथासूर्यादिप्रति
बिंबानांसूर्यकांतजलादिगतानांसूर्यादिबिंबवैचित्र्याभावेपिसूर्यकांतादिस्थानगुणवैचित्र्याद्वैचित्र्यंतथेत्यर्थः । वैचित्र्येहेत्वंत
रमाह ॥ नारायणेति । बिंबशक्त्याचविचित्रइत्यर्थः । स्थानगुणस्यबिंबसामर्थ्यस्यचप्रयोजकत्वंन्यायविवरणेव्युत्पादितं ।
अनेनोपपत्तेश्चेतिसूत्रंव्याख्यातंभवति । बिंबप्रतिबिंबयोरैक्यंकेचिदिच्छंति । अतःप्रतिबिंबत्वंव्याख्यातंनारायणेति । गुणः
आनंदः । चशब्देनतत्सदृशश्चेतिग्राह्यं । बिंबाभिन्नएवकिंनभवतीत्यतआह ॥ अत्यल्पइति । चोहेतौ । यस्मात्तदपेक्षया
अत्यल्पस्तस्मात्सततंभिन्नइति । तदपेक्षयात्यल्पत्वंकुतइत्याकांक्षांपरिहरन्नत्रश्रुतिमाह ॥ अन्यदिति । अन्यआनंदःपरस्य
जीवानांचेतिसंबंधः । एवमीशतेत्यपियोज्यं । मुख्येशतेत्युपलक्षणयाहेतुमाह ॥ इतिश्रुतेरितिपूर्वेणसंबंधः ॥ ६ ॥ ३ । २ । १७ ।
॥ ६ ॥ ॐप्रकृतैतावत्त्वंहिप्रतिषेधतिततोब्रवीतिचभूयःॐ । अत्रपूर्वपक्षप्रदर्शनपरंभाष्यं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमेवा
स्यनपालकत्वं । स्वतःसिद्धेरिति । तदयुक्तं । सृष्टिसंहारकर्तृत्वाभ्युपगमस्यव्यर्थत्वात् । स्वतःसिद्धेरित्यत्रास्येत्यप्रतीतेश्च । स्थिते
रित्यध्याहारेपिस्वभाववादाश्रयणस्यसृष्टिसंहारयोरपिसाम्येनतत्कर्तृत्वाभ्युपगमानुपपत्तेरित्यतःपूर्वपक्षंविशदयति ॥ सृष्टी

ति। इतीरितेसिद्धांतिनाभ्युपगतेसति। ततश्चायमर्थः। ईश्वरस्यपालकत्वंनोपपद्यते। स्थितेस्तत्प्रयोजनत्वात्। तस्याश्चस्वभावसिद्धत्वेनेश्वरानपेक्षत्वात्। ईश्वरएवहिविश्वस्यसृष्टिसंहारयोःकर्तानान्यइत्यभ्युपगतं। तथाचसृष्ट्वायावन्नसंहरेत्तावत्स्थितिःस्वभावसिद्धैवनपरव्यापारमपेक्षते। यदिखलुसृष्टिसंहारयोःकर्तान्यःस्यात्तदोदासीनस्यतस्यसृष्टौप्रेरणाद्यर्थंसंहारेप्रवृत्तस्यनिवारणार्थंचस्थितावीश्वरापेक्षासंभवेत्।नचतदस्ति।अतःसंहारोदासीनत्वातिरिक्तंपालकत्वंनोपपद्यतइत्येवमत्रपूर्वपक्षइति। एवंतर्हिसिद्धांतोनयुक्तः। स्वभावत्त्वयुक्तेरपरिहृतत्वादित्यतःसूत्राभिप्रायमाह॥ [४४।११] इतिनेति। परानपेक्षतयाप्रतीयमानंस्वरूपंधर्मोवास्वभावइत्युच्यते सर्वेषांपदार्थानां। ससर्वोपीशायत्तएव। अन्यथातेषांस्वातंत्र्यप्रसंगेनास्येशत्वानुपपत्तेः। सर्वंखल्वित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेश्च। अन्नदानादौव्यापारश्चस्फुटएवेति॥ ७॥ ३। २। १३॥ ७॥ ॐ[४४।१२]तदव्यक्तमाहहिॐ॥ अत्रपरमात्मनोऽव्यक्तत्वमादौविस्तरेणसमर्थितं। ततस्तर्हिभक्त्यादिसाधनवैयर्थ्यमित्याशंक्यप्रकाशश्चकर्मण्यभासादितिदृश्यत्वंचोक्तं। तदेतदुभयंविरुद्धमित्याशंक्यातोनंतेनतथाहिलिंगमितिसूत्रितं। अत्रविरोधशांतिर्नस्फुटंप्रतीयतइत्यतस्तस्यतात्पर्यमाह॥ [४४।१२]अव्यक्तोपीति। भक्तानामव्यक्तोपीत्यन्वयः। भक्तानामनुग्रहायेत्यध्याहारोवा। जीवशक्त्यपेक्षयाऽव्यक्तोपिस्वशक्त्यैवदृश्यतइत्यविरोधइति॥ ७॥ ३। २। १४॥ ७॥ ॐ[४४।१३]उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्ॐ। यदीश्वरस्यगुणक्रियादयोधर्मास्ततोभिन्नास्तदासमवायस्यनिराकृतत्वात्तद्वत्त्वमनुपपन्नं। यदिचाभिन्नास्तदाज्ञानादिमत्त्वमानंदादिभोक्तृत्वमित्याद्ययुक्तमित्युभयथातत्रभक्त्यनुपपत्तिरितिपूर्वपक्षप्राप्ताविदमारभ्यते। तत्रहेतुदृष्टांतावेवसूचितौ। नतुपक्षपरिग्रहरूपाप्रतिज्ञा। अध्याहारो

पिहेतुदृष्टांतबलेनभेदाभेदपक्षपरिग्रहस्येतिप्रतिभाति । अतःप्रतिज्ञांदर्शयति ॥ [४४।१३] तदभिन्नाइति । नित्यशब्दोनियमार्थः । पारमेश्वराःसर्वेगुणाःधर्मानित्यंतदभिन्नास्तेनात्यंताभिन्नास्तथापिविशेषशक्त्यागुणगुण्यादिभावेनस्थिताः । स्यादेतत् । परिमाणादीनांयावद्द्रव्यभाविनांभवतुनामभगवतात्यंताभेदः । क्रियाणांज्ञानादिगुणानांचास्राक्षीत्सृजतिस्रक्ष्यतिव्यज्ञासीज्जानातिज्ञास्यतीत्यादिश्रौतव्यवहारैरनित्यतयावगतानांतुनयुज्यतइत्यतआह ॥ [४४।१४] विशेषात्मतयेति । तेषांपरमेश्वरसंबंधिनां क्रियादीनांधर्माणांनित्यशक्त्यात्मनानित्यंस्थितेःतथाविशेषात्मतयाव्यक्तिरूपेणव्यवहारविषयतोपपत्तेर्नानित्यतेतियोजना । प्रपंचस्तुप्रागेवकृतः । ननुचक्रियादीनांयाव्यक्ततासातावदनित्यैव । अन्यथोक्तव्यवहाराणांनिरालंबनत्वापातात् । ततस्तस्याभगवद्धर्मभूतायाअपिनात्यंताभेदोपपत्तिरित्यतआह ॥ [४४।१५] नविशेषेति । इयंव्यवहारालंबनत्वेनोक्ता । कुतइत्यतआह ॥ [४४।१५] शक्तीति । यद्यस्मात्साविशेषात्मताशक्तिरूपतैव । शक्तिश्चनित्येत्युक्तंतस्मादित्यर्थः । नन्वेवंतर्हिशक्तिर्व्यक्तिरितिव्यवहारविशेषोनस्यात् । उक्तव्यवहाराणांनिरालंबनत्वंचनपरिहृतंस्यादित्यतआह ॥ [४४।१५] सविशेषेति । नेयंव्यक्तिःशक्त्यानिर्विशेषाभिन्ना । येनोक्तदोषःस्यात् । किंतुसविशेषाभिन्नैव । यद्ययंसर्वनिर्वाहहेतुर्विशेषोभगवतोभिन्नस्तदासर्वेषांतद्धर्माणांतेनात्यंताभेदइतिप्रतिज्ञाभज्येत । अभिन्नश्चेद्विशेषतातस्यनस्यात् । स्वरूपमात्रपर्यवसानेनसोपिनस्यादित्यतआह ॥ [४४।१५] विशेषइति । चोवधारणे । अयंविशेषोपिभगवतोनैवभिन्नस्तेननप्रतिज्ञाहानिः । तथापितस्यविशेषतास्यात् । कथंनह्ययमभिन्नोभवन्निर्विशेषः । एवंतर्हिविशेषपरंपरयानवस्थास्यात् । नस्यात् । कुतःविशेषस्यस्वनिर्वाहकताहेतोरिति ।

एवंप्रतिज्ञादर्शिता । तत्रबाधकानिपरिहृतानि । अत्रचोदना । स्यादेवं । यद्येतेष्वर्थेषुप्रमाणंस्यात् । नचतत्पश्याम इत्यतःसौत्रमुभयव्यपदेशादितिहेतुंव्याचष्टे ॥ विशेषत्वेनेति । अखिलैरुभयविधैःप्रमाणैर्वेदवाक्यैर्ज्ञानादिधर्माणांभ गवद्विशेषत्वेन अपिशब्दात्तदभिन्नत्वेनचविज्ञातेर्विज्ञानादित्यर्थः । ननुविज्ञातेरितिकथं । आतश्चोपसर्गइत्यङःक्तिन्बाध कत्वात् । क्तिन्नाबादिभ्यश्चेतिवचनाद्भविष्यति । एतदेवविवृणोति ॥ ससर्जेति । सइदंसर्वमसृजतेत्यादिश्रुतिंससर्जेत्यने नोपादत्ते । तत्तदत्तुमध्रियतेत्यादिकांसंजहारेइत्यनेनसआनंदादिःपरमात्मैवेत्यनेनानंदोब्रह्मेत्यादिश्रुतिं । तदयमर्थः । सइदंस र्वमसृजतउक्षासद्यावापृथिवीबिभर्ति तत्तदत्तुमध्रियतसऐक्षतसोकामयतआनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यादिश्रुत्यासर्जनादिकंब्रह्मणो विशेषोतिशयोनब्रह्ममात्रमित्यवगम्यते । तन्मात्रत्वेक्रियाकर्तृभावादेरनुपपत्तेः । आनंदोब्रह्मेतिव्यजानात् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुत्यैवतस्यतेनाभेदश्चावगम्यते । तदेवमुभयव्यपदेशान्यथानुपपत्त्यासकलमिदंकल्प्यते । सर्वेषांब्रह्म धर्माणांब्रह्मणासविशेषोत्यंताभेदः । क्रियादीनांनित्यताशक्तिव्यक्तिरूपता व्यक्तिरूपस्यापिनित्यताशक्तिरूपाभिन्नता सविशेष ताविशेषस्याप्यभेदःस्वनिर्वाहकताचेति । नह्येतेष्वर्थेष्वन्यतमस्याप्यकल्पनायामुदाहृतोभयव्यपदेशविरोधशांतिर्भवतीति । एतदेवप्रपंचयितुंनिदर्शनत्रयेणेत्यतःप्राक्तनोग्रंथसंदर्भः । अथमतं । भेदएवब्रह्मधर्माणांब्रह्मणास्तु । समवायेनविशेषणविशेष्य भावोभविष्यति । समवायदूषणानिचश्रुतिविरोधेनाभासतांयास्यंति । समवायाभावेपिवाधर्मधर्मिणोरेवसकोपिमहिमाकल्प्य ते । नचाभेदश्रुतिविरोधः । अनागंतुकत्वेनोपचारोपपत्तेः । अतःकिमभेदमादायविशेषाद्यंगीकारेणेति । अपरआह । अखंड

मेवब्रह्मनतुतत्रकश्चिद्विशेषः । नचापरश्रुतिविरोधः । क्रियादिविषयाणांसगुणविषयत्वात् । तस्यचमायामयत्वेनाविचारितरम
णीयत्वात् । आनंदंब्रह्मणइत्यादीनांचराहोःशिरइत्यादिवदुपचरित्वोपपत्तेरिति । अन्यस्त्वाहभेदाभेदाभ्यामेवोभयव्यपदेश
सामंजस्योपपत्तेःकिमनयासविशेषाभेदकल्पनयेति । मैवं । त्रिभिरप्येतैरंततोऽभिन्नेविशेषस्यांगीकर्तव्यत्वात् । ततोवरमादि
एतवतदंगीकरणमित्याशयवान्भेदवादिनंतावद्विशेषमंगीकारयितुमाह ॥ [४४।१७] भेदइति । विशेषस्यज्ञानादेर्ब्रह्मधर्मस्ययदिब्रह्म
णोभेदोंगीक्रियतेतदापृच्छामः । सभेदोभेदिनाब्रह्मणाज्ञानादिनाचसहकथंकिंप्रकारःप्रतिपत्तव्यः । किंभिन्नःकिंवाभिन्नइति ।
आद्येदोषमाह ॥ [४४।१७] भिन्नश्चेदिति । यदिभेदोभेदिभ्यांभिन्नस्तदासोपिभेदःतथेत्यनवस्थास्यात् । विशेषणविशेष्यभावादिप्र
तिपत्तयेखलुधर्मधर्मिणोर्भेदोभ्युपगम्यते । सचप्रतीयमानएवतद्धेतुः । तत्प्रतीतिश्चविशेषणादिभावेनैवेत्युत्तरोत्तरभेदप्रतीति
रवश्यमपेक्षितैवेतिसुस्थानवस्था । अभिन्नत्वेपिवक्तव्यं सविशेषाभिन्नउतनिर्विशेषाभिन्नइति । प्रथमेदोषमाह ॥ [४४।१८] अभि
न्नश्चेदिति । पुरानकिमितिधर्माणांधर्मिणासविशेषाभेदःकिंनांगीक्रियतेअंगीकार्यएवेत्यर्थः । भेदइवविनापिभेदेनविशेषे
णैवोपपत्तावपिवृथापरंपराकल्पनायांगौरवंस्यात्ततोधर्माणामेवसविशेषाभेदांगीकारःश्रेयानितिभावः । अस्त्वेवमित्यतआह ॥
[४४।१८] विशेषइति । विशेषोधर्मोऽभिन्नइत्येवतावत्तेनभेदवादिनानाभ्युपगम्यते । दूरेसविशेषत्वमित्यतोपसिद्धांतःस्यात् । समी
हितंच(नःसि)नसिध्येदित्याशयः । द्वितीयंदूषयति ॥ [४४।१८] अभिन्नइति । भेदोयदिभेदिभ्यामभिन्नोनिर्विशेषश्चस्यात्तदातस्य
तद्भेदतातयोरयंभेदइत्येवंभावःकुतोनकुतोपि । तदीयतायाभेदेनविशेषेणवाविनानुपपत्तेः । तन्मात्रत्वेचधर्मधर्मिणावेवस्तो

नभेदइतिस्यात् । तथाचधर्मधर्मिणावित्यपिनस्यात् । भेदएवास्तिनधर्मधर्मिणावितिवाभवेत् । ततश्चभेदोपिनस्यादिति । भे
दस्यभेदिस्वरूपत्वमंगीकृत्यविशेषमनंगीकुर्वाणंप्रतिदूषणांतरमाह ॥ [४४।१५]अनेनेति । भिन्नोयंघटइतिसभेदएवविशेषतोविशेष
षणत्वेनदृश्यतेनतुघटः । किंतुविशेष्यत्वेन । तथानेनानेन । व्यत्ययोबहुलमितिपंचम्यर्थेतृतीया । सहयोगेवा । पटाद्भिन्नस्तं
भाद्भिन्नोघटइत्येषभेदएवसविशेषतःप्रतियोगिविशेषसाहित्येनदृश्यते । तथायंपदार्थोऽनेनवक्रत्वेनानेनकोटरवत्त्वेनपुरुषाद्भि
न्नइतिसएषभेदएवविशेषतोव्यावर्तकधर्मेणदृश्यते । पदार्थस्त्वक्षसन्निकर्षमात्रेण । तथास्मात्पटादस्मात्स्तंभादस्मात्कुड्याद्भिन्नो
यंघटइत्येषभेदएवसविशेषतःप्रतियोगिविशेषसाहित्येननिमित्तेनबहुधादृश्यते । घटस्त्वेकधैव । अतोनभेदोघटस्यस्वरूपमिति
यत्स्वरूपभेदस्यदूषणंपरैरुच्यते । तत्तस्य किमुत्तरंत्वयाभिधास्यते यदिविशेषोनांगीक्रियतइत्यर्थः । यदिविशेषोनांगीक्रियते
तदाभेदोभेदिनाऽभिन्नइत्यपिनांगीकर्तुंशक्यते । भेदभेदिनोर्भेदसाधकानामनेकेषांभावात् । विशेषेणैवहितेषामन्यथासि
द्धिंव्युत्पाद्यप्रतीतिबलेनभेदस्यभेदिनाऽभेदोवक्तव्योनान्यथेतिभावः । तदीयत्वेनविशेषणत्वेनसप्रतियोगित्वेनलिंगित्वेन
बहुत्वेनचप्रतीयमानोन्योन्याभावादिरूपोभेदोनभेदिस्वरूपतयांगीक्रियते । यस्तुस्वरूपतयांगीक्रियतेनासौतदीयत्वादि
नाप्रतीयतइतितस्योत्तरंब्रूमइतिचेन्न । अस्यैवप्रसिद्धत्वादन्यस्यतदभावात् । अन्यथास्वरूपस्यैवभेदइतिपारिभाषिकं
नामांतरमुक्तंस्यात् । नचाद्वैतवादिनःस्वरूपंनांगीकुर्वते । तत्किमनेनभेदेन । तदिदमुक्तंसएषइतिप्रसिद्धिद्योतकाभ्यां । त ॥५१५॥
दीयत्वादिरुपचारइतिचेन्न । प्रतीतेःस्फुटत्वात् । बाधकाभावेनाभ्रांतित्वाच्च । तदिदमप्युक्तंदृश्यतइति । दूषणांतरमाह ॥

[४४।१९]अभेदेति । नकेवलंभेदस्य । किंत्वभेदस्यचभेदिनःस्वरूपत्वमेवेतियोजना । योभेदस्यभेदिनाघटेनाभेदमंगीकरोति । ते
नतस्याभेदस्यापिघटस्वरूपत्वमेवांगीकरणीयं । भेदसमानन्यायत्वादितिहिशब्दार्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ [४४।२०]तयोरपी
ति । अभेदोंगीकार्यइतिशेषः । अस्त्वेकेनघटेनात्यंताभिन्नयोरभेदभेदयोरभेदस्ततोपिकिमित्यतआह ॥ [४४।२०]अविशेषत्वइ
ति । अभेदभेदयोरत्यंताभेदेविशेषेचासत्यभेदभेदशब्दयोःपर्यायत्वंस्यात् । एकार्थवाचित्वाद्घटकलशशब्दवदितिहिशब्दा
र्थः । अस्त्वित्यतआह ॥ [४४।२०]अभेदेति । कोवदेन्नकोपि । प्रत्युतापर्यायावित्येववदतिसर्वइत्यप्रामाणिकंप्रमाणविरुद्धंचैतदि
ति । एतदुक्तंभवति । भेदोभेदिनाऽभिन्नस्तन्न्यायेनसोभेदोपि ततस्तावन्योन्यमप्यभिन्नावितितावत्तत्वं । तथाचभेदाभेदश
ब्दयोःपर्यायत्वप्राप्तौविशेषबलेनैवहितत्परिहरणीयं । तस्यचानंगीकारेदुष्परिहरंतदापद्येतेति । ननुभेद्यभेदिशब्दयोरपि
पर्यायत्वमापादयितुमुचितं । सत्यं । शिष्यैरूह्यतामितिनोक्तं । शंकते ॥ [४४।२१]भेदइति । यद्यपिभेदाभेदयोर्भेदिनाघटेनसहा
भेदस्तथापितयोरन्योन्यंभेदोस्तीतिनतच्छब्दयोःपर्यायत्वंप्रसज्यते । तत्किंविशेषेणेति । परिहरति ॥ [४४।२१]विशेषितेति । एव
मंगीकुर्वाणेनापिअभिन्नेवस्तुनिविशेषितांगीकरणीयैवेत्यर्थः । तत्कथमित्यतआह ॥ [४४।२१]अविशेषइति । विशेषाभावेभेदो
भेदिनैकोऽभिन्नस्तथाऽभिदाभेदिनाघटेनाभिन्नापुनस्तयोर्भेदाभेदयोःपरस्परंभेदश्चेतिकथमुपपन्नंभवेत् । कुतोनभवेत् । भे
दाभेदयोर्भेदिमात्रत्वतः । अन्यथाघटस्यापिस्वतोभेदःस्यात् । घटेनाभिन्नयोर्भेदाभेदयोःपरस्परंभेदकार्यनिर्वाहार्थंघटेनस
विशेषएवाभेदोंगीकार्यइतिभावः । शंकते ॥ [४४।२२]भेदिनश्चेति । चशब्दावन्योन्यसमुच्चयार्थौ । एवशब्दौपरस्परंसवि

शेषाभेदव्यावृत्त्यर्थौ । गम्यतेऽभ्युपगम्यते । भेदस्यभेदिनश्चघटस्याभेदोविशेषश्चमयाभ्युपगम्यते । तथाऽभेदस्याभे
दिनश्चतस्यसविशेषोऽभेदोभ्युपगम्यते । तथाचभेदाभेदयोर्घटतन्मात्रत्वाभावेनपरस्परंभेदोपपत्तेर्नशब्दयोःपर्यायत्वं । त
तश्चभेदाभेदयोःपरस्परमभेदोविशेषश्चांगीकार्यइत्यसदितिभावः । एवमपिधर्मधर्मिणोःभेदमभ्युपगच्छतांततोऽभिन्नेवस्तु
नि । विशेषोंगीकर्तव्यइत्यभिमतंयद्यपिसिद्धमेव तथाप्युक्तंतत्वंनपरित्याज्यमित्याशयवान्परिहरति ॥ [४४।२२] **किमिति** । एवं
चेदभेदभेदयोर्भेदःकस्मात्कल्प्यते । तयोरपिसविशेषाभेदएवांगीकर्तव्यः । तत्रोपपत्तिमाह ॥ [४५।१] **विशेषेणैवेति** । सर्वत्रभे
दभेदिनोरभेदाभेदिनोश्चाभेदेपिविशेषेणैवतन्मात्रताभावनिबंधनाव्यवहृतिर्भवेदित्यंगीकृतंचेद्भेदाभेदयोस्तर्हिभेदःकिंकल्पना
गौरवायैवकल्प्यतइतिसोल्लुंठवचनं । भेदाभेदयोर्घटेनेवपरस्परमपिसविशेषत्वेनैवसर्वस्योपपत्तौभेदकल्पनेकल्पनागौरवंस्या
त् । अनेकपदार्थकल्पनात्द्विधाकल्पनाच्चेतिभावः । अस्त्वेवंततःकिमायातंप्रकृतइत्यतआह ॥ **विशेषेणैवेति** ।
भेदस्यभेदिनाऽभेदेपितदीयत्वादिव्यवहृतिर्भेदाभेदयोश्चघटेनाभेदेप्यपर्यायशब्दव्यवहृतिर्यदिविशेषेणैवभवेत् । तदाधर्म
धर्मिणोरपिभेदःकिंकल्पनागौरवायैवकल्प्यते । धर्मधर्मिणोर्भेदमंगीकृत्याप्यंततोविशेषोंगीकार्यस्ततोवरमादितएवतदंगी
करणं । अन्यथाकल्पनागौरवप्रसंगादिति । एतेनपुरानाकिमितिविवृतंभवति । यदिकल्पनागौरवभयाद्धर्मधर्मिणोर
भेदमंगीकृत्यव्यवहारविशेषार्थंविशेषोंगीक्रियते । तर्हिगवाश्वयोरपितत्कल्प्यतां । अविशेषात् । तथाचभेदएवजगतिनस्या ॥९१६॥
दित्यतआह ॥ [४५।१] **ऐक्येति** । भेदएवस्वीक्रियतेनविशेषः । गवश्वयोरितिप्रमादपाठः । मूलकोशेष्वदर्शनात् । ऐक्यप्रतीत्यभवेपिकु

तोविशेषोनांगीक्रियतइत्यतआह ॥ **सएवेति** । धर्मधर्मिप्रतिबंद्याहिगवाश्वयोर्विशेषःपरेणापादनीयः । नचतत्राविशेषः । अ
भेदप्रतीत्यातत्रतदंगीकारात् । इहचतदभावात् । भेदस्यप्रतीतिसिद्धत्वेनकल्पनागौरवाभावाच्चेति । अधुनाभेदवादिनापिवि
शेषमंगीकारयति ॥ **सच्चिदादेरिति** । मायिनापीति क्रियादिविषयाणांवाक्यानांमायिकविषयतामंगीकुर्वतापीतियावत् । तत्र
हेतुःसच्चिदादेःपदसमूहस्यापर्यायत्वसिध्यर्थमिति । अयमित्यपर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुः । विशेषस्यतथाभावःप्रमितइतिहिशब्दः ।
एतदुक्तंभवति । संतुतावत्क्रियादिविषयाणिवाक्यानिअसत्यविषयाणि । तथापिसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादीनितावत्सत्यविषया
णिपरेणांगीकृतान्येव । तेषांचाखंडार्थनिष्ठत्वेसत्यज्ञानादिपदानामेकार्थत्वेनपर्यायत्वंस्यात् । नचतद्युक्तं सहप्रयोगदर्शनात् ।
नचभेदोंगीकर्तुंशक्यः । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधात् । अतःसत्येपिविशेषोंगीकार्यः । तस्यापर्यायशब्दप्रवृत्तिहेतुता
चानयैवार्थापत्त्यासिद्धा । तथात्वेनैवतत्कल्पनादिति । अपोहवादाश्रयेणशंकते ॥ **यदीति** । सत्यादिपदानांविधिवाचित्वे
विधीयमानानांसत्यत्वादिविशेषणानांब्रह्मण्यभावात्स्वरूपमात्रस्यचैकत्वात्पर्यायत्वंस्यात् । नचैवंअसत्यत्वाद्यपोहवाचित्वात् ।
नचैवंसतिवैयर्थ्यं । ब्रह्मण्यसत्यत्वादीनांविशेषणानांभ्रांतिकल्पितत्वेनतन्निवारणार्थत्वात् । संतिहिनास्तिब्रह्मसदपिनज्ञानंपरि
च्छिन्नंचेत्यादिप्रतीतयःप्राणिनां । नचसत्यपदमज्ञानस्याप्यपोहंवक्ति । येनैकेनैवालमितिस्यात् । तस्मान्नपर्यायत्वंवैयर्थ्यंचेति ।
यद्वासत्यादिपदानिसत्यत्वादिपृथगर्थवाचीन्येवेतिनपर्यायतामापद्यंते । ब्रह्मणितुलक्षणयाप्रवर्तंतइतिनतत्रविशेषणानिसमर्प

यंति । नहिगंगापदंतीरेगंगात्वमर्पयति । नचैवमेकेनैवलक्षितत्वादितरेषांवैयर्थ्यमितिवाच्यं । आरोपितानामसत्यत्वादिविशे षणानांप्रत्येकंनिवारणेनसार्थक्यात् । नचसंगतिग्रहणविषयाभावाल्लक्षणानुपपत्तिः । शबलेगृहीतसंगतिकानांसत्यब्रह्मलक्षकत्वो पपत्तेः । अतोनपर्यायत्वंनापिवैयर्थ्यमितिशंकार्थः । असत्यविशेषणंअसत्यत्वादिविशेषणं । आरोपितंविशेषणमितिवा । इतियदी ष्यतइत्यन्वयः । परिहरति ॥ [४५।३] **मायेति** । मायाशब्देनारोपित्वमाचष्टे । एवंकुसृष्टौकल्पितायामपिनसत्यस्याखंडतासिद्धिः । कल्पि तासत्यत्वादिविशेषणराहित्यलक्षणविशेषणविशेषितायाअवर्जनीयत्वादित्यर्थः । शंकते ॥ [४५।४] **साचेति** । भवेदखंडत्वखंडनंयद्यारो पितविशेषराहित्यरूपविशेषणविशेषितासत्यास्यात् । नचैवं । अपितर्हिसाप्यसत्यत्वादिवदारोपितैव । नह्यारोपितेनरूपेणगगनस्य नीरूपताविहन्यतइत्यर्थः । परिहरति ॥ [४५।४] **अनवस्थितिरिति** । वाक्यार्थस्येतिशेषः । एवंतर्हिनकोपिवाक्यार्थोव्यवस्थितःस्यात् । सत्यत्वादिविशेषवत्तयाअसत्यत्वादिव्यावृत्तिमत्तयाचाप्रतिपादितत्वात् । नहिसंसर्गभेदौविहायवाक्यार्थोस्ति । ब्रह्मैववाक्यार्थ इतिचेन्न । तस्यस्वप्रकाशत्वात् । व्यावृत्तेश्चासत्यत्वादिति । यद्वाप्रतीतासाचस्वाभावव्यावर्तकत्वेनैवव्यवतिष्ठते नब्रह्मविषयत्वेन । येनाखंडताव्याहन्यतइतिशंकार्थः । एवमपितदभावव्यावृत्तिरूपविशेषणविशिष्टतायाअपरिहारादखंडत्वहानिरेव । सापितथा चेदनवस्थितिर्ब्रह्मज्ञानस्याव्यवस्थैवेतिपरिहारार्थः । नकेवलंब्रह्मणोनिर्विशेषत्वेपदानांपौनरुक्त्यादि(कं) । किंनामैकस्यापिपदस्य ॥५१७॥ तत्रप्रवृत्तिर्नभवेदित्याह ॥ [४५।४] **यदीति** । गुणकर्मादिनिमित्तमनालंब्यकस्यापिशब्दस्यप्रवृत्त्यभावादितिभावः । शंकते ॥ [४५।४] **लक्ष्यते**

चेत्तेनेति । स्यादयंदोषोयदिब्रह्मशब्दाभिधेयंस्यात् । नचैवं । किंतुतेनशब्देनलक्ष्यतएव । नहिलक्षणागुणक्रियाद्यपेक्षा । तथात्वेखल्वभिधैवस्यादिति । परिहरति ॥ [४५।४] **लक्ष्यमिति** । एवमंगीकारेपिब्रह्मणोलक्ष्यमितिविशेषितास्यात् । लक्ष्यत्वंतावद परिहार्यमित्यर्थः । उपलक्षणंचैतत् । मुख्यार्थयोगादिनापिविशेषितास्यादेव । ननुलक्ष्यत्वमपिब्रह्मणोनास्त्येव । लक्ष्यमित्य पिलक्षणयैवोच्यतेनाभिधानवृत्त्येतिचेन्न । अत्रापिवाक्येपरेणलक्ष्यपदस्यप्रयोगाल्लक्ष्यत्वविशेषप्राप्तेः । तेनापिलक्ष्यमेवेति चेत्तत्राह ॥ [४५।५] **पुनरिति** । लक्षणायामाश्रितायांसत्यामितिशेषः । शंकते ॥ [४५।५] **यदीति** । तेमतेइतिशेषः । तृतीयार्थेव्ययं वा । यदुक्तंमायाविशेषराहित्यविशेषणविशेषितासत्यस्यापिभवेदिति । तन्नानिष्टं । अभावरूपविशेषवत्त्वस्यमयांगीकृतत्वा त् । नेहनानास्तीतिश्रुतिरिहभूतलेघटोनास्तीतिवदभावंब्रह्मण्यंगीकरोत्येव । यच्चोक्तंनतदुक्तिर्भवेत्तदेति । तदप्यसत् । भाव निमित्ताभावेप्यभावनिमित्तेनपदप्रवृत्त्युपपत्तेः । अभावधर्मवत्त्वस्यचांगीकृतत्वात् । एतेनलक्ष्यमित्येतदपिनिरस्तं । लक्ष्यप दस्याप्यपोहवाचित्वोपपत्तेरितिभावः । अत्रवक्तव्यंपरमसिद्धांतमखंडत्वंपरित्यज्याभावधर्मवत्त्वंकस्मादंगीकरोषीति । अथब्रू यात् । सत्यंज्ञानमनंतंविज्ञानमानंदमित्यादिपदानितावद्ब्रह्मणिश्रूयंते । नचतेषांविधिरूपोर्थःस्वीकर्तुंशक्यः । नेहनानास्ती त्यादिश्रुतिविरोधात् । अभावधर्मांगीकारेचनविरोधइत्युक्तमिति । तत्राह ॥ [४५।६] **असार्वज्ञादीति** । तेअंगीकार्यमितिशेषः । यथाहिसत्यज्ञानादिपदानिब्रह्मणिश्रूयंतेएवमेषसर्वज्ञएषसर्वेश्वरइतिसार्वज्ञादिपदान्यपि । तथाचयथातान्यनृतत्वाद्यभाव वाचीन्येवमेतान्यपिअसर्वज्ञत्वाद्यभाववाचितयात्वयांगीकर्तव्यान्येव । ततश्चसत्यज्ञानादिवाक्यंतत्त्वावेदकंसार्वज्ञादिवाक्यं

मायाशबलपरमितिविभागोनयुक्तइतिभावः । माभूदयंविभागःअसार्वज्ञाद्यभावोपिब्रह्मण्यंगीक्रियतएवेत्यतआह ॥ त
[४५।६] देति । ब्रह्मण्यसार्वज्ञाद्यभावेंगीकृतेसतिसार्वज्ञादिभावधर्मादुर्निवाराएव । कुतः । द्वौनञौप्रकृतमर्थंसातिशयंगमयतइ
तिन्यायादित्यर्थः । एतच्चचतुर्थेस्पष्टयिष्यते । असार्वज्ञादिराहित्यमप्येवंतेभविष्यतीत्युक्तानंगीकारेबाधकमाह ॥ यदीति ।
सर्वज्ञादिपदंब्रह्मणिश्रूयमाणंअसार्वज्ञादिनिवृत्तिंबोधयतीत्येतादृशंप्रमेयंयदिनग्राह्यंतदाऽऽनंदपदमप्यसुखत्वंननिवर्तयेत् ।
सत्यपदंचासत्यत्वं । ज्ञानपदंचाज्ञानत्वं । आत्मपदंचानात्मत्वं । अविशेषादितिवाक्यशेषः । माभूदानंदादिपदानामसुखत्वा
दिव्यावर्तकत्वं । कोदोषइत्यतआह ॥ [४५।७] अँसुखत्वेति । असत्वाज्ञानतादेश्चानिवर्तनादितिसंबंधः । अयंभावः । ब्रह्मणिताव
दसत्वादिर्कंप्रसक्तं । तद्व्यावर्तनायसत्यज्ञानादिवाक्यानांप्रवृत्तिः । तान्यपिचेन्नतद्व्यावर्तयंतितदाब्रह्मणोऽसत्त्वादिकंतात्विक
मेवेत्यापन्नमिति । यद्वा यदिनैतादृशमित्यध्याहारेणविनैकमेववाक्यंबुद्ध्याविविच्यतुयोज्यमिति । शंकते ॥ [४५।७] अँनृतादीति ।
अस्यसत्यत्वादेःअयमर्थः । सत्यादिपदानितावदापाततःसत्यत्वादिविशेषणानिसमर्पयंति । तदनंतरंतद्विरोध्याकारनिवर्तक
त्वेनपर्यवस्यंति । यथोक्तं । प्रतिपाद्यपदार्थेहिविरोधात्तद्विरोधिनः । पश्चादभावंजानातिवध्यघातकवत्पदादिति । सत्यत्वा
दिविशेषणानांचानृतादिविरोधित्वंसुप्रसिद्धमितिकथंनतद्व्यावृत्तिरिति । सममेतत्प्रकृतेपीत्याह ॥ [४५।८] अँनैश्वर्येति । सर्वेश्व
रादिपदसमर्पितस्यैश्वर्यादेरितिशेषः । उपसंहरति ॥ [४५।८] अँखंडेति । यस्मादेवमखंडखंडनादखंडवादिनापीत्यन्वयः । अनन्य
थागतेर्हेतोःखंडितेनोत्तरोत्प्रेक्षारहितेन । इंदानींभेदाभेदवादिनंविशेषमंगीकारयति ॥ [४५।९] अँखंडेति । यस्मादेवमखंडखंडवा

दिभ्यांविशेषोंगीकार्यस्तत्तस्मादेवहिखंडाखंडेनखंडाखंडवादिनाचविशेषोंगीकार्यएव ।कुंताःप्रविशंतीतिवदुपलक्षणयाअर्शआ
दिभ्योऽजितिवाखंडाखंडेनेतिसाधु । तथाहि । धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदावितिवदतातौकिंताभ्यामत्यंतंभिन्नावंगीक्रियेतेउतात्यंता
भिन्नावथभिन्नाभिन्नौ। नाद्यः। भेदानवस्थापत्तेः। भेदस्यस्वरूपवत्त्वेचविशेषानंगीकारेतदीयत्वाद्यनुपपत्तेः । भेदाभेदयोरत्यंत
भिन्नयोःसंबंधाभावेनतदीयत्वानुपपत्तेश्च ।नद्वितीयः। तदीयत्वाद्यनुपपत्तेरेव । भेदाभेदशब्दयोःपर्यायत्वापत्तेश्च । नतृतीयः।
अनवस्थापत्तेः। क्वचिद्भेदाभेदयोरभेदेपूर्वदोषानुषंगात् । तस्माद्भेदाभेदवादिनापिक्वचिद्विशेषोंगीकार्यइति। तदेवमुभयव्यपदे
शान्यथानुपपत्त्याभगवद्धर्माणांसविशेषोत्यंताभेदएवेतिसिद्धं । ननुनायंसूत्रकाराभिप्रायोभवितुमर्हति । तेनानेवंविधानाम
हिकुंडलादीनांनिदर्शनानामुपात्तत्वात् । अहेरवयवानामन्योन्यसंयोगविशेषोह्यहिकुंडलमित्युच्यते। सतावदहिनानात्यंताभि
न्नः । प्रकाशश्चद्रव्यांतरंनसूर्याभिन्नइत्यतःप्रकाशाश्रयवद्वेतिनिदर्शनमपिनात्यंताभेदोपयुक्तं । कालस्यपूर्वत्वंनामप्रध्वस्तक्रि
यासंबंधइतिनपूर्ववद्वेत्यपिप्रकृतानुगुणमित्यतआह।। ४५।१ निदर्शनेति । यतएवमर्थापत्त्याभगवद्गुणानांभगवतासविशेषोत्यंताभे
दःसिद्धोतइत्यर्थः। अत्यभिन्नतांसविशेषां। निरवकाशप्रमाणानुसारेणनिदर्शनत्रयमपिसविशेषाभेदोपयुक्तत्वेनसूत्रकारस्याभि
मतंज्ञातव्यमित्याशयः। तत्राहिकुंडलंयद्यपिभेदाभेदवत्तथापिमंदानामभेदेबुद्धिमवतारयितुमुपात्तं। यथापृथिव्यामोषधयःसं
भवंतीतियथा । प्रकाशशब्देनचभास्वरंरूपंविवक्षितं । तच्चयावद्द्रव्यभावित्वात्सूर्यमंडलेनात्यंताभिन्नमेव । पूर्वत्वंचपूर्वकाल
संबंधइतिसकललोकसिद्धमिति । नन्वेकेनैवनिदर्शनेनालंकिंत्रयेणेत्यतउक्तं आदरेणेति । एवंसाक्षादधिकरणार्थव्याख्याये

दानीमनुषंगसिद्धमर्थंदर्शयति ॥ [४५।१०] तच्चेति । तस्मादेवभगवद्धर्माणांभगवतासविशेषाभेदस्यसमर्थितत्वादेवपदाभिहितैःपदार्थै
रन्वयबोधइत्येतन्मतंनेतिलभ्यतइतिशेषः । अभिहितान्वयग्रहणमुपलक्षणं । वक्ष्यमाणान्विताभिधानव्यतिरिक्तानांसर्वेषाम
पिमतानामनुपपन्नत्वात् । यदितर्ह्यभिहितान्वयवादोनुपपन्नः । कःपंथाःसूत्रकारस्याभिमतः । नहिनिरुपायमन्वयज्ञानमि
तिसंभवति । अन्विताभिधानमितिब्रूमः । तत्राप्यस्तिविशेषइत्याशयेनाह ॥ [४५।१०] यदेति । यदाशब्दोयद्यर्थः । यद्यप्यशेष
विशेषाणामित्यशेषविशेषान्वितस्येत्यर्थः । एकशब्दोमुख्यार्थः । पदेष्वेकंपदैकंआद्येनपदेनेत्यर्थः । कर्मधारयत्वेतुपूर्वकालैकेत्ये
कपदस्यपूर्वनिपातःस्यात् । अपितथापि । उत्तरेणपदजातेनान्वयविशेषावगतिः । एतदुक्तंभवति । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म यः
सर्वज्ञःसर्वविदित्यादिब्रह्मप्रतिपादकवाक्यगतानिसकलान्यापिपदान्यन्वितार्थाभिधायीनि । तत्रब्रह्मपदंसत्यत्वसर्वज्ञत्वाद्यशे
षविशेषान्वितंब्रह्मप्रतिपादयति । नचैवंसत्यादिपदानांवैयर्थ्यं । यतःसामान्यतएवान्विताभिधानेशक्तिःपदानांनान्वयविशे
षाभिधाने । अतोब्रह्मपदेनसामान्यतःसमस्तयोग्यधर्मान्वितेब्रह्मणिप्रतीतेसत्यत्वेनान्वितंज्ञानत्वेनान्वितमितिविशेषान्वयप्र
तिपत्त्यर्थानिसत्यादिपदानीति । नन्वभिहितान्वयादिवादानामनुपपन्नत्वमन्विताभिधानस्योपपन्नत्वंचप्रथमसूत्रेसूत्रकारेणो ॥५१९॥
क्तमेव । तत्किमत्राधिकरणसिद्धांततयातद्वर्णनेन । उच्यते । अतःशब्देनह्यन्वयबोधेऽस्त्युपायइत्येतावन्मात्रंप्रतीयते । नपु
नःपदान्येवनपदाभिहितार्थादीनीतिविशेषः । तत्रव्याख्यातारंप्रतिकुतोयंसूत्रकृतोभिप्रायइतिभवत्येवपरिचोदना । तत्समा

धानायचाधिकरणसिद्धांतवर्णनमुपपन्नमेव । यद्यप्युपपन्नःसूत्रकाराभिप्रायइतिशक्यतेवक्तुं । तथाप्यधिकरणसिद्धांतवर्णन
मिषेणतत्रसंक्षेपतोव्युत्पादितोपपत्तीनांप्रपंचायप्रयत्नोयमित्यदोषः । तदितिपरामृष्टंहेतुंदर्शयति ॥ [४५।११] यतइति । वस्तुनाब्रह्म
णा । चशब्दाद्विशेषश्च । अतोनाभिहितान्वयादिवादाःकिंनामोक्तविधान्विताभिधानमितिशेषः । तथाहि । सत्यत्वादिधर्मा
णांतावद्ब्रह्मणात्यंताभेदःसमर्थितः । ततोब्रह्मवाचकस्यब्रह्मपदस्यसत्यत्वादिवाचकत्वमावश्यकमेव । किंत्वभेदेन्वयएवना
स्तिकुतस्तदभिधानंविशेषतोभिधानप्रसंगश्चेत्यवशिष्यते । तत्रसविशेषत्वांगीकारएवसमाधिः । अभेदेपिविशेषशक्त्यान्वित
त्वस्यविशेषानभिधानस्यचोपपत्तिरिति । स्यादेतत् । अस्मिन्नन्विताभिधानवादेविशेषान्वयप्रतिपत्तिर्निर्निबंधनैवापद्यते । सक
लपदानांसामान्यतोन्विताभिधानेसामर्थ्यात् । नचाद्यंपदंसामान्यतोन्विताभिधायिउत्तरंतुविशेषतइतिवाच्यं । आद्यत्वादेर
व्यवस्थितत्वात् । वेदवाक्येपिहिक्वचिद्ब्रह्मपदमाद्यंक्वचिदुत्तरमित्यतआह ॥ [४५।११] सामान्यतइति । एकैकशःपदैःसामान्यतोन्वि
ततयाज्ञातोर्थःपुनःपदांतरसन्निधानाहितबलात्विशेषतोन्वितत्वेनज्ञातोभवेत् । तेनकारणेनपदानामन्वितोक्तिताअन्विता
भिधायितास्यादुपपन्नेतिशेषः । सविशेषाभेदसमर्थनेनोक्तप्रकारंपदानामन्विताभिधानंसिद्धमित्ययुक्तं । अतिप्रसंगात् । रूप
स्यहिघटेनाभेदइतित्वचातस्मिन्गृहीतेतदपिगृह्येत । अथाविशेषेणप्रतिबद्धंतद्ग्रहणमित्युच्यते । तर्ह्यत्रापिप्रतिबंधःस्यात् ।
विशेषाभिधानंप्रतिबद्धमेवेतिचेत् । सामान्याभिधानमपिकुतोनप्रतिबद्धं । अथसंभावनैवैषोक्तेतिमतंतदानायमधिकरणसि
द्धांतः । एकस्यसिद्धावनुषंगीयोर्थःसिध्यतिसोधिकरणसिद्धांतःनहिसंभावनासिद्धिरित्यतआह ॥ [४५।१२] स्वार्थएवेति । यस्मात्के

नचिदन्वितएवपदानांस्वार्थइति । अनेनसत्यत्वेनज्ञानत्वेनवान्वितइति । तद्विशेषतोधर्मविशेषेणान्वयस्तदुक्त्यैवसत्यादिप
दोक्त्यैवज्ञायतइत्यनुभवेनसिद्धं । तस्मादुक्तंयुक्तमितिशेषः । प्रत्येकंपदानिसामान्यतोन्वितताभिधायीनि विशेषतोन्विता
र्थप्रतीतिस्तुपरस्परसन्निधानाहितशक्तिभिःपदैर्भवतीत्येतदनुभवसिद्धमित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । अभेदेनतावद्विशेषाभिधा
नंप्राप्तंनचतदस्त्यनुभवविरोधात् । अतस्तत्प्रतिबंधकत्वेनविशेषःकल्पनीयः । सचयथानुभवमेवस्वीकार्यइतिनातिप्रसंगःकश्चि
दिति । एवंप्रतिज्ञातमन्विताभिधानमुपपाद्ययदुक्तमभिहितान्वयादिपक्षाणामयुक्तत्वंतदन्विताभिधानानंगीकारेबाधकप्रदर्श
नमुखेनोपपादयति ॥ [४५।१३] यदीति । एतद्ब्रह्मादिकमाद्यंपदं । इहसत्यज्ञानादिवाक्ये । अन्यानि । उत्तराण्यपिपदा
नितथायद्यनन्वितानेवस्वार्थान्वदेयुस्तर्ह्यन्वयंअन्वयज्ञानंतुकःकुर्यात् । आद्यंपदमलब्धसहायंप्रथमंसामान्यतोन्वितमभि
धत्ते । उत्तराणित्वादितएवलब्धसहायानिविशेषतएवान्विताभिधायीनि । तदिदंवैलक्षण्यंसूचयितुंएतदन्यानीतिवि
भागेनग्रहणं । अन्यथायदिवाक्यस्थानिसमस्तानिपदानिनान्विताभिधायीनिर्किंत्वनन्वितानेवस्वार्थानभिदधतितर्ह्यन्वय
ज्ञानंनिर्निबंधनमापद्येतेत्यवक्ष्यत् । एतदेवप्रपंचयति ॥ [४५।१४] व्यापारइति । यदायद्यस्यान्वयस्यशब्दार्थत्वंपदाभिधेय
त्वंनस्यात्तर्ह्यन्वयस्यज्ञानंकथं नकथंचित् । उपायांतराभावात् । तथाहि । अन्वयज्ञानात्पूर्वभावित्वेनवादिभिरंगीकृतत्वे
नवाप्रसक्तानितावदेतानिपदानिवावक्तावापदैरभिहिताःपदार्थावावाक्यंवावाक्यांत्यवर्णोवावर्णमालावास्फोटोवाश्रोतावेति ।
तत्रतावदन्विताभिधानानंगीकारेपदानामुपायत्वंनोपपद्यतइत्येतत्व्यापारोनहीत्यर्धेनाह । शब्दस्यपदस्यस्वार्थप्रकाशना

दन्योव्यापारोनास्तीतितावत्सुप्रसिद्धं । अन्वयश्चनपदाभिधेयः । तत्कथंपदस्यतज्ज्ञानोपायत्वं । वक्तुरपितन्नास्तीत्याह ॥ [४५।१४] पुंर्मोनपीति । यदायस्मात्तस्मात्सोपिनोपायइतिशेषः । एकवारग्रहणंतस्यात्यंतव्यवहितत्वद्योतनार्थं । सकृदुच्चारणएवतस्योपक्षीणत्वादिति । पदाभिहितानांपदार्थानामन्वयबोधकत्वपक्षेदोषमाह ॥ [४५।१५] यदैवेति । अनन्वितार्थस्यैवेतिसंबंधः । जातावेकवचनं । तैर्वाक्यस्थैः । यदिपदान्यनन्वितानेवस्वार्थान्प्रतिपाद्यनिवर्तंते । ततःपदार्थाएवाकांक्षादिमंतोन्वयंबोधयंति । तर्ह्यनन्वितएवशब्दार्थःस्यात् । अन्वयस्यशाब्दत्वंनस्यादितियावत् । पदार्थाख्यंप्रमाणांतरंचापद्येत । भवेदेतत् । यदिपदार्थानामेवान्वयबोधकत्वंब्रूमः । नचैवं । किंनामपदैरभिहितानां । तत्कथमन्वयस्याशाब्दत्वमित्यतआह ॥ [४५।१५] नेति । सपदार्थैःप्रतिपादितोन्वयस्तेषांपदानामर्थोनहीत्यर्थः । तथासतिप्रत्यक्षावगतधूमप्रतिपादितस्याग्नेःप्रत्यक्षप्रमेयत्वंस्यादितिभावः । अस्तुतर्हिवाक्यस्यान्वयबोधकत्वमितिपक्षइत्यतआह ॥ [४५।१६] निराकांक्षेति । पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमनंगीकुर्वतावाक्यस्यान्वयबोधकत्वमंगीकर्तुमशक्यं । यतःपदान्येववाक्यमितिबुधैरुच्यते । पदव्यतिरिक्तस्यवाक्यस्याभावादित्यर्थः । केचित्पदातिरिक्तमेववाक्यंप्रतिपन्नाःतद्व्युदासायबुधैरित्युक्तं । तच्चनिराकरिष्यते । गौरश्वःपुरुषोहस्तीत्यादिपदानांवाक्यत्वंमाभूदितिनिराकांक्षेत्युक्तं । सन्निधानाभावेनिराकांक्षत्वमेवननिर्वहतीतिनिराकांक्षत्वेनैवसन्निधानस्यलब्धत्वान्न(न्नपृ)तत्पृथगुक्तं । अग्निनासिंचेदित्यादौयोग्यताभावेप्यन्वयप्रतीतेःप्रकृतानुपयोगाद्योग्यतापिनोक्ता । नन्वेवंवदताभवतैवपदव्यतिरिक्तंवाक्यमंगीकृतं । यथाखलुतंतूनांविक्रियाविशेषःपटोनतंतुमात्रं । तथापदानांयोनिराकांक्षतालक्षणोविक्रियाविशेषःसवा

क्यंपदातिरिक्तमेवेत्यतआह ॥ तत्त्वदिति । नतंतूनांपटइवपदानांनिराकांक्षताविक्रिया । येनपदातिरिक्तंवाक्यंस्यात् । किंनामश्रोतृपुरुषधर्मएव । जिज्ञासाखलुआकांक्षा । निराकांक्षताचनिवृत्तजिज्ञासत्वं । साचनिराकांक्षतापदैःस्यादितिपदानिनिराकांक्षाणीत्युच्यंते । निराकांक्षताकारित्वंचनपदानांविक्रियाविशेषः । जिज्ञासितार्थाभिधानमात्रेणतद्धेतुत्वात् । तस्यचस्वभावत्वात् । तथाचजिज्ञासितार्थानभिदधतिजिज्ञासांनिवर्तयंतिपदानिनिराकांक्षाणीत्युक्तंभवति । जिज्ञासितार्थाभिधानेनैवश्रोतुर्निराकांक्षतास्यादित्येतदुपपादयति ॥ अपूर्तेरिति । आनयेत्येवोक्तेगवादिपदप्रयोगात्पूर्वंयाकिमित्यादिजिज्ञासावर्ततेसातावत्तांजिज्ञासितानामर्थानांकर्मादीनामपूर्तेर्गवादिपदैरनभिधानादितियावत् । एतदुक्तंभवति । शाब्दीजिज्ञासायावत्पदानिजिज्ञासितानर्थानाभिदधतितावन्ननिवर्तते । निवर्ततेचपदैस्तेष्वभिहितेष्वित्यतोन्वयव्यतिरेकाभ्यांविज्ञायतेतत्तदर्थाभिधानेनैवनिराकांक्षतास्यादिति । वाक्यांत्यवर्णोवर्णमालेतिपक्षद्वयमतिमंदमितिनदूषितं । तथाचोक्तंपुरस्तात् । अस्तुतर्हिनिरस्तवर्णपदविभागंस्फोटाख्यंवाक्यमेवान्वयस्यप्रतिपादकं । पदानितुतदभिव्यंजकतयोपयुज्यंतइतिपक्षइत्यतआह ॥ कर्मेति । अत्रकर्मादिग्रहणमुपलक्षणं । जिज्ञासितानांपदार्थानामित्यर्थः । अन्योन्यसंसृष्टानामितिशेषः । पूर्ताविभिधानेसतिपदैरितिशेषः । अन्वयोभवेत्प्रतिपादनीयइतिशेषः । एतदुक्तंभवति । स्फोटमन्वयस्यप्रतिपादकंवदतातत्सद्भावेप्रमाणंवाच्यं । अन्वयप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरितिचेन्न । पदानामेवसंसृष्टार्थप्रतिपादकत्वसंभवात् । नचतदतिरिक्तोन्वयोनामास्तिप्रतिपादनीयोयदर्थंस्फोटान्वेषणमिति । एवमनंगीकारेबाधकमाह ॥ अपूर्तेरिति । अन्वयस्यापूर्तिरनभिधानं । उक्तैरितिपदानांप्रमितत्वमभिप्रैति । नृ ॥५२१॥

शृंगेणस्फोटेनेतितस्याप्रामाणिकत्वं । नृशृंगतुल्येनेतिपूर्यतेअभिधीयतेअन्वयइतिशेषः । इदमुक्तंभवति । पदवादिनःकल्पनालाघवंप्रमितानांपदानामन्वितार्थाभिधानस्यकल्पनात् । स्फोटवादिनस्तुगौरवं । यतोनिष्प्रमाणकःस्फोटःतस्यान्वयप्रतिपादकत्वंचेतिद्वयंकल्पनीयमिति । अस्तुतर्हिनवीनाभिहितान्वयपक्षः । यदिहिपदानिपदार्थान्प्रतिपाद्यैवनिवर्ततेपदार्थाएवान्वयंबोधयंतीतिमतंतदास्यादेवोक्तदोषः। नचैवं । किंतुपदान्येवपदार्थप्रतिपादनावांतरव्यापाराण्यन्वयंबोधयंतीति । मैवं । तथासतिपदानांविरम्यव्यापारप्रसंगात् । ततःकोदोषइत्यतआह ॥ व्यापारश्चेदिति । अचेतनानामपिपदानांयदिपुनर्व्यापारोविरम्यव्यापारोंगीक्रियतेतदापृच्छामोनुक्तानामपिपदानांपदार्थादिप्रतिपादनेव्यापारःकुतोनभवतीति । उत्तरमाशंकते॥ उक्तेरिति । भावेक्तप्रत्ययः । बुद्धिस्थताबुद्धिविषयता । पदानिहिज्ञातकरणानिनतुचक्षुरादिवत्सत्तामात्रेण।उक्तिश्चतज्ज्ञानोपायइत्यतोनुक्तौज्ञातत्वाभावान्नव्यापारइत्याशयः । इतियदीष्यतइतिसंबंधः । पुनःसिद्धांतीपृच्छति ॥ बुद्धिस्थत्वायेति । पदार्थबोधनादिव्यापारायत्पदानांज्ञातत्वमावश्यकं । तदर्थंतानिपदानिउक्तेःप्रागेवयत्नंकथंनकुर्युरितिचत्वांपृच्छामः । उक्तिंविनापिबुद्धिविषयतायैकुतोयत्नंनकुर्युरितिप्रश्नार्थः । यद्वाबुद्धिविषयत्वाययदुच्चारणंतदर्थंतूष्णींस्थितंकुतोनप्रेरयंतीति । उत्तरंशंकते॥ पुरुषेति । स्यादेतद्यदिपदानिचेतनानिस्युः । नचैवं । अतोवक्तृपुरुषायत्तान्येव । सयदोच्चारणेनव्यनक्तितदाश्रोतृबुद्धिस्थानिभूत्वापदार्थप्रतिपादनादिव्यापारवंतिभवंति । नतुस्वयंकिमपिकुर्वंतीति । एवंतर्ह्यन्वयबोधनरूपोपिविरम्यव्यापारोनतेषामुपपद्यतइत्याह ॥ पश्चाद्वेति । पश्चादन्वयबोधनेसापुरुषाधीनता । एतदुक्तंभवति । चैतन्येहिपदानामन्वयबोधनायसमभिव्याहृतानामस्माकंनप

दार्थप्रतिपादनमात्रेणकृतार्थता । अतोन्वयोप्यस्माभिःप्रतिपादनीयइतिविमृश्यविरम्यव्यापारोयुज्यते । नचैवं । अन्यथोक्तए
वातिप्रसंगइति । श्रोतान्वयज्ञानेकारणमितितुस्यात् । किंतुकर्त्रैव । तस्यकरणंतुविचार्यते । अनन्विताभिधायीनिपदान्येवक
रणीकृत्यश्रोतातत्स्मारितानामर्थानामन्वयज्ञानाययततइतिचेत्तत्राह ॥ [४५।१९] **पुमानेवेति** । अन्वयशब्देनतज्ज्ञानमुपलक्ष्यते ।
पश्चात्पदैःपदार्थस्मरणानंतरंअनन्विताभिधानानांसाहाय्येनेतिशेषः । सपुमानेव । उक्तिशब्दस्तत्कार्यज्ञानोपलक्षणः ।
अन्वयानभिधायिभिरपिपदैर्यद्यन्वयंप्रतिपद्यते । तदागवादिपदैःअश्वादिकमपिप्रतिपद्येतेत्यर्थः । शंकते ॥ [४५।२०] **शंकेति** ।
गवादिपदानामश्वादौशक्तिरेवनास्तितत्कथंतैस्तत्प्रतिपद्यतां । नहिचक्षुषाशब्दंप्रतिपद्यतइतिचेदित्यर्थः । तर्हिसमंप्रकृतेपीत्या
ह ॥ **अन्वयेकथमिति** । अन्वयेशक्तिरहितैस्तैःकथमन्वयज्ञानाययतेतेत्यर्थः । यद्यनन्वितमित्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥
[४५।२०] **तदिति** । तत्तस्मात्तस्यैवविवरणंकल्पनेत्यादि । कल्पनागौरवंप्रथमसूत्रेणव्युत्पादितं । अभिहितान्वयइत्युक्तसमस्तपक्षोपल
क्षणं । कथमनुभूतिविरोधइत्यतआह ॥ [४५।२१] **कर्तृशब्देहीति** । कर्तृग्रहणंसंबंधिमात्रोपलक्षणं । विशेषधर्ममितितज्ज्ञानं । देव
दत्तेनेतिकर्तृवाचिनिशब्देप्रयुक्तेश्रोताकिमितिपृच्छतीतितावदविवादं । सचपचनादिधर्मविशेषज्ञानमन्विच्छन्नेवपृच्छति । वि
शेषजिज्ञासाचधर्मसामान्यज्ञानादेव । नचतदातस्यधर्मसामान्यज्ञानोपायोस्त्यन्यःपदात् । अतःपदेनधर्मसामान्यान्वितंवस्तु
प्रतिपादितमितिज्ञायते । किमितिप्रश्नोविशेषजिज्ञासयेत्येतत्कुतइत्यतआह ॥ [४५।२२] **गुणेति** । निराकांक्षोनिवृत्तजिज्ञासः । तस्मा ॥६२२॥
द्विशेषधर्ममन्विच्छन्किमित्येवहिपृच्छतीतिसंबंधः । एतदुक्तंभवति । कर्त्रादिपदश्रवणानंतरभावीकिमित्यादिप्रश्नोजिज्ञासा

मूलः । प्रश्नत्वात्संमतवत् । साचजिज्ञासाधर्मविशेषविषया । तदुक्त्यानिवर्तमानत्वात्संमतवत् । विशेषजिज्ञासाचधर्मसामा
न्यज्ञानपूर्विकाविशेषजिज्ञासात्वात्संमतवत् । सामान्यज्ञानंचेदमेतत्पदजन्यंतदनंतरभावित्वात् संमतवदिति । पदेनपदार्थ
मात्रेभिहितेऽविनाभावबलेनधर्मसामान्यज्ञानमितिचेन्न । दृष्टपदपरित्यागेनादृष्टानुमानकल्पनानुपपत्तेरिति । एतेनविशेषा
न्विताभिधानपक्षोपिपरास्तः । अभिहितान्वयादिपक्षाणांत्याज्यत्वेकिमायातंप्रकृतइत्यतआह ॥ [४६।१] शब्दाइति । सर्वेपिशब्दाः
सामान्येनान्वितस्वार्थवाचकाइत्येषएवपक्षोग्राह्यइत्यर्थः । अधिकरणस्यसाक्षात्प्रतिपाद्यमर्थमुपसंहरति ॥ [४६।१] अंतइति । अनंत
गुणात्मकत्वेपिनतस्यैक्यंविहन्यतेनाप्येकेनाभिन्नानामनंतत्वंगुणत्वंचेत्यर्थः । तच्चेत्यानुषंगिकमर्थमुपसंहरति ॥ [४६।१] एकएवेति ।
तुशब्देनसकलधर्मान्वितइतिसूचयति ॥ ७ ॥३।२।१५ ॥७॥ ॐ [४६।१] परंमतःसेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॐ । परमेश्वरस्या
नंदादयोगुणाःकिंलौकिकानंदादिसलक्षणाःकिंवातद्विलक्षणाः।आद्येनतत्रबहुमानःसंभवति। नद्वितीयः।प्रकारप्रमाणाभावात्।
विमतालौकिकसलक्षणाःआनंदादिशब्दवाच्यत्वादिति बाधकसद्भावाच्च। अन्यथातत्रानंदादिशब्दप्रवृत्तिर्नस्यात्।व्युत्पत्त्यभा
वात् । अतींद्रियत्वेनतत्रोपदेशाद्यभावेसादृश्यानुमानस्यैवानुसरणीयत्वात्। तस्यचासिद्धत्वात् । ततश्चवेदवेद्यत्वंनस्यादित्यस्य
समाधानार्थमिदमारभ्यते। तत्राशंकितसकलदोषपरिहारोनस्फुटःप्रतीयतइत्यतोव्याचष्टे ॥ [४६।२] तेचेति । गुणाःनकेवलंगुणिनाऽ
भिन्नाःकिंनामाखिलेभ्योलौकिकानंदादिभ्योविलक्षणाश्च। कथंविलक्षणाइत्यतआह॥ [४६।२] सर्वइति । आनंदोपिज्ञानात्मकोज्ञान
मप्यानंदात्मकमित्यादि । नह्येवमंतःकरणपरिणामभेदाःसुखादयः । सर्वकर्तारोजगत्सृष्ट्यादिकर्तारश्च । एवशब्देनोपचारं

वारयति। अन्योन्यमभेदेशब्दानांपर्यायत्वमनेकत्वाभावश्चस्यादित्यतआह॥ [४६।३]तथापीति । परस्पराभेदेपि। ततोनोक्तदोषइति शेषः। अनेनवैलक्षण्यप्रकारोदर्शितः। प्रमाणंचवक्ष्यते। तथाचाद्यंसूत्रद्वयंव्याख्यातंभवति। बाधकपरिहारार्थंसूत्रं॥ [४६।३]बुध्यर्थःपाद वदिति। तद्व्याचष्टे॥ [४६।३]विद्वदिति। अपिचतथापितैस्तैःशब्दैश्चभण्यंते। कथंविद्वद्व्युत्पत्तितः। विद्वांसोहिसाक्षात्कृतभगवद्गुणाः पूर्वैर्विद्वद्भिर्व्युत्पादयितुंशक्यंते। अविदुषांकथंव्युत्पत्तिः। भवितव्यंहितया। अन्यथाविद्वत्त्वस्यैवानुपपत्तेरित्यतआह॥ [४६।३]युज्यते चेति। विद्वदुपदेशतोऽविदुषामपिव्युत्पत्तिर्युज्यते । अतींद्रियेकथमुपदेशइत्यतआह ॥ [४६।४]अन्येति । लौकिकानंदादिसादृश्यं भगवदानंदादेर्विद्यते । ततश्चयोस्मदानंदसदृशोभगवद्गुणःसआनंदादिशब्दवाच्यइत्यादिरुपदेशोघटते । तर्हिपूर्वोत्तरविरोधः स्यात् । प्राक्तेचाखिलविलक्षणाइत्युक्त्वेदानीमन्यानंदादिसादृश्याभ्युपगमादित्यतआह ॥ [४६।४]आनुकूल्यादिति । आनुकूल्यं निरुपाधिप्रियत्वंआनंदस्य। बोधात्मकत्वंज्ञानस्येत्यादि। अपरमल्पत्वास्थिरत्वादि । आनुकूल्यादेःप्रवृत्तिनिमित्तस्यसत्त्वात्तदा श्रयेणव्युत्पत्तेरपिसंभवात् आनंदादिशब्दप्रवृत्त्युपपत्तावनुमानमप्रयोजकमित्युक्तंभवति । ननुविलक्षणेष्वानंदादिषुविलक्ष णाएवशब्दाःकुतोनप्रयुज्यंते। तथासतितत्रबुद्धिप्रवेशाभावप्रसंगात्। अल्पत्वादिसादृश्यंकुतोनेत्यतआह ॥ पूर्णत्वादीति । तांश्रुतिंपठति ॥ पूर्णइति । पूर्णःपूर्णगुणःसुखादुत्तमःशोभनानंदतमःएकलएकाकीपरानपेक्षः । सुनिष्कलः । सर्वथावि भक्तांशविकलः हरेर्गुणान्परान्विलक्षणान्वक्तीति । एतेषामधिकरणानामपव्याख्यानंनस्थानतोपीत्यत्रैवनिराकृतमितिनपुनः प्रक्रांतं ॥ ७ ॥ ३ । २ । १६ ॥ ७ ॥ ॐफलमतउपपत्तेःॐ । अत्रादौतावत्स्वर्गनरकादिकंफलंप्राणिनामीश्वरादेवभवतीति ॥५२३॥

श्रुत्युपपत्तिभ्यामुपपादितं । तदाक्षेपार्थंसूत्रंधर्मंजैमिनिरतएवेति । तस्यार्थः । ईश्वरःफलकारणंचेद्धर्माधर्मावपेक्षतेनवा । नेतिपक्षेवैषम्याद्यापत्तिर्वेदाप्रामाण्यप्रसक्तिश्च। आद्येकिमीश्वरेणतदपेक्षणीयेनैवकर्मणाफलसिद्धेः। अन्यथागौरवापत्तेः। नचा चेतनत्वोपपत्तिविरोधः। नहिराजादिरिवकर्मफलंददातीतिब्रूमोयेनाचेतनत्वंबाधेत। किंतुकारणमात्रं। नचश्रुतिविरोधः। फल कारणयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरकारित्वेनतत्स्तुतयेतस्यफलकारणत्वोपचारादिति। समाधानार्थंसूत्रं पूर्वंतु[४६।६]बादरायणोहेतुव्यप देशादिति । तेनेदमुक्तं । अपेक्षतएवेश्वरोधर्माधर्मौ । नचतावतातयोरेवास्तुफलहेतुतेतियुक्तं । धर्मादेरिवेश्वरस्यापि फलहेतुतयाश्रुतिसिद्धत्वेनत्यागायोगात् । बाधकाभावेनश्रुतेरुपचरितार्थतानुपपत्तेः । गौरवस्याप्रामाणिकविषयत्वात् । परस्यब्रह्मणःकर्मणश्चोभयोर्हेतुत्वेसाम्यापत्तिरित्यपिनवाच्यं । यतःफलदानेपरमेश्वरःकर्तृत्वेन । कर्मतुकरणत्वेनपुण्येनपु ण्यमित्यादौव्यपदिश्यते । करणंचकर्तृप्रयोज्यमितिप्रसिद्धमेवेति । तत्रेदमाशंक्यते । तथापिकर्मापेक्षस्येश्वरस्यफल दानेनुपचरितंस्वातंत्र्यंनसिद्ध्यति । ततश्चनतस्मिन्बहुमानातिशयइति । एतत्परिहारत्वेनपूर्वपदंव्याख्याति ॥ [४६।६]सएवे ति । अनादिकालत्वंचप्रवाहापेक्षयोक्तं । कांश्चिद्बोधयति । सव्यापारीकरोति । स्वयमेवेतिसंबंधः । लीलयाकरणीकरो ति नतुतेनविनादातुंनशक्नोतीतिभावः । यदेतदत्रोक्तंधर्माधर्मदर्शनंतत्प्रेरणंतत्फलदानंतदप्रेर्यत्वादिकंचेश्वरस्य । तदेवंविचा र्यमाणंतस्मिन्महांतंबहुमानंउत्पादयिष्यतिकिमुसमस्तपदार्थइत्याशयवान्कर्मणांस्वरूपंतावत्प्रपंचयति ॥ [४६।८]कर्माणीति । ता नीत्यशेषजीवस्थेत्याद्युक्तविशेषणानि । पृथगित्येकैकधर्माधर्माधिष्ठातृभूतानि मुक्तव्यावृत्तयेऽचेतनशरीराणीत्युक्तं । ततए

वस्वकर्मफलभांजिच । तेषुकर्माभिमानिषु । एवंविधानीतिचेतनत्वाद्युक्तधर्मवंतितानितेष्वपिकर्मसुवर्तमानानि । ततःकिमि त्यतआह ॥ [४६।९] **इतीशस्येति** । एवंभूतानांकर्मणांदर्शनादिमतः । उत्तमा । प्रतिबंधादिरहितत्वात् । कर्मणामेवंविधत्वंकुत इत्यतआह ॥ [४६।१०] **एकैवेति** । हरिणैवनत्ववर्वाचीनेन । वराहग्रहणेनवाराहपुराणइतिसूचितं । उदिताचेतनत्वादिरूपेणेतिशेषः । तदेवदर्शयति ॥ **ब्रह्मपारेति** । अनेनसमग्रमितिहासंसंक्षेपेणस्मारयति । व्याधत्वादिप्राप्त्याचेतनत्वादिकंगम्यते । तथा शब्दःप्रमाणसमुच्चये । अन्यानिब्रह्महत्यायाः । पृथक्पृथगुदितानि । एवंचेतनत्वादिना । हीतिपरमसांख्येप्रसिद्धिंदर्शय ति । कथंचेतनत्वादिप्रतीतिस्तेषामित्यतउक्तं ॥ [४६।११] **संसारेति** । पादार्थमुपसंहरति ॥ [४६।१२] **तस्मादिति** । माहात्म्यंशक्तिः । गु णाःआनंदाद्याः । आराध्यःउपास्यइत्युत्तरपादार्थेनसंगतिमस्यसूचयति ॥ ७ ॥ ३ । २ । २० ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगव त्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना । कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौतृतीयेध्यायेस्मिन्भजनचर णःपर्यवसितः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ॥ श्रीवेदव्यासार्पणमस्तु ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादःसंपूर्णः

॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ उपासनास्मिन्पादउच्यतइतिभाष्यं। तत्रोपासनार्थस्यास्यपादस्यकापूर्वेणोत्तरेणवासंगतिरित्यतो स्यपादस्यसंगतिंवदन्प्रसंगादेतदध्यायगतपादचतुष्टयस्याप्याह ॥ [४६।१५] वैराग्यंतइति । मीमांसासाध्याद्वैराग्यात्प्रागेवभक्तेर्भाव्य त्वाद्दार्ढ्यमित्युक्तं । यदाशब्दोयस्मादित्यर्थे । तयाऽपरोक्ष्यंभवेत् । इतितस्मात् । अयमर्थः।साधनविचारोयंतावदध्यायः। मोक्षसाधनंचभगवत्प्रसादएव । तत्साधनानिचविषयवैराग्यंभगवद्भक्तिस्तदुपासनातत्साक्षात्कारइतिचत्वारि । तानिचनसम कक्ष्याणि । किंत्वादौवैराग्यंसाध्यं । तेनभक्तिः । नहिहेयेरागवतउपादेयेप्रेमोत्पत्तिरस्ति । दृश्यतेतावदितिचेत् । नासौदृढः प्रेमा । अतएवोक्तंभक्तिदार्ढ्यमिति । तेनवैराग्येणभक्तिदार्ढ्येनचोपासाभवेत् । नह्यत्ररागवतस्तत्रभक्तिरहितस्यादरनैरंतर्या भ्यामनुचिंतनमुत्पद्यते । उपासनयाचातिदीर्घकालमनुष्ठितयाप्रसन्नोभगवानात्मानंदर्शयति । यस्मादेवंवैराग्यादीनांक्रमस्त स्मात्तद्विषयाणामेषांपादानामपिअयंक्रमोभवेदिति । एवमेतदध्यायगतानांचतुर्णामपिपादानामानंतर्यलक्षणांसंगतिमभिधा यतत्प्रसंगात्प्रथमसूत्रमारभ्यातीतानांसर्वेषामपिसूत्राणांपरस्परसंगतिंविवक्षुःप्रथमसूत्रार्थंतावदनुवदति ॥ [४६।१५] युक्तितइत्या रभ्यविशिष्टाचार्यसंपदेत्यंतेन। तत्रयतेतोपासनायैवेत्यनेनब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्येतद्व्याख्यातं। अन्यत्सर्वमपिअथशब्दव्याख्या नं। यद्यपिसंगतिमात्रविवक्षयेदमारब्धं। तथापिप्रागथशब्दस्याव्याख्यातत्वात् । तस्यचकेवलस्यव्याख्यातुमशक्यत्वात्सूत्रार्था नुवादःकृतः । अतीतेनसार्धेनाध्यायद्वयेनयावानर्थोमीमांसितस्तावतःसामान्यतोज्ञानादिमत्त्वमथशब्दस्यार्थइतिसंक्षेपः । ॥५२५॥ विशिष्टाचार्यसंपदेतिसर्वत्रान्वयः । तत्रज्ञातवेदार्थइतिसर्ववेदानांभगवानेवार्थइतिज्ञानवानित्यनेनप्रथमाध्यायप्रमेयमुक्तं।

युक्तितइतिल्यब्लोपनिमित्तापंचमी । वेदार्थविरोधियुक्तीःसामान्यतोनिराकृत्येतिद्वितीया(ध्याया)द्यपादस्य । परान्वैष्णव समयादन्यान्सांख्यादिसमयान्सामान्यतोनिराकृत्येतिद्वितीयस्य । परस्परविरोधंचेतितृतीयचतुर्थयोः । कथंतर्हिपादभे दइत्यतोध्यात्मप्रवणोभूत्वेतिबहुयुक्तिविरोधानांभानात्कारणाच्छ्रुतीनांयुक्तिसहितश्रुतेर्विरोधंचनिराकृत्येतिचतुर्थस्यविशेषोद र्शितः । अध्यात्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारज्ञानस्यचरमत्वोपपादनायतस्येत्युक्तं । आध्यात्मिकाहिभावामिथ्यासम्यग्वाविदि ता बंधमोक्षयोरंतरंगतामश्नुवते । नतथाबाह्याः । प्राणतत्वगानित्यनेनचतुर्थपादगतानामेवमुख्यप्राणविषयाणामधिकरणा नांप्रमेयंअध्यात्मेत्यनेनैवलब्धमेतत्कस्मात्पुनरुच्यतइत्यतोविशेषेणैतद्भाव्यंतत्प्रसादायत्तत्वाज्जिज्ञासायाइत्याशयवतोक्तंतत्प्र सादेति । अनुरंजितःसमीचीनःकृतइतियावत् । देहकर्तृत्वमित्यादिनात्रिवृत्कुर्वतइत्यधिकरणस्य सर्वकर्तृत्वतइतिसर्वकर्तृ त्वंविज्ञाय ततश्चभगवद्भक्तिमान्भूत्वेत्यर्थः । अत्रापिपुनर्वचनस्यतात्पर्यंपूर्ववदवधेयं । अतिदुःखतोतिदुःखसाधनत्वंवि ज्ञाय । तदन्यत्रभगवतोन्यत्राधिकंवैराग्यमुत्पाद्येतितृतीयाद्यस्य । अजिज्ञासूनामपिकदाचित्क्वचिद्वैराग्यंजायतेऽतोधिकमि त्युक्तंअतीतिच । तद्गुणाधिक्येतिद्वितीयस्य । तद्वशत्वात्तद्वशत्वंविज्ञाय भक्तेःप्राक्सिद्धत्वाद्दार्ढ्यमित्युक्तं । नचैतत्सर्वमनु पासितगुरोर्भवतीत्यतोविशिष्टेत्यभिहितमिति । कथमयमथशब्दस्यार्थइतिचेत् । उच्यते । यद्यप्यथशब्दोनेकार्थः । तथाप्य र्थांतराणामत्रायोगादानंतर्यार्थःपरिगृह्यतइत्यविवादं । आनंतर्यंनयतःकुतश्चिदभिधातव्यं। वैयर्थ्यात् । किंतुयेनविनाब्रह्मजि ज्ञासानभवतियस्मिंश्चसतिभवत्येवतदानंतर्यं । तथाविधंचवेदार्थज्ञानादीति । किंचजिज्ञासानामविचारापरपर्यायंमननं । नच

सुधा० तच्छ्रवणमंतरेणसंभवतीत्यतोयावदर्थंजातमत्रशास्त्रेविचार्यंतावतःश्रवणजन्यंज्ञानंपूर्ववृत्तं। सतिचतस्मिन्जन्मांतरानुष्ठितसत्क अ.३पा.३
॥ ७० ॥ र्मणःसत्कुलप्रसूतस्यसात्विकप्रकृतेर्वैराग्यादिकमवश्यंभवत्येव । यत्तुपरैर्नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसाधनसंपदिहामु अधि.१
त्रफलभोगवैराग्यंमुमुक्षुताचेतिसाधनचतुष्टयंपूर्ववृत्तमुक्तं तदस्मदुक्तएवांतर्भवतीत्यविरुद्धं । उत्तमभक्तानांमुमुक्षुतानास्तीत्या
चार्येणनसंकीर्तिता । एतेनजिज्ञासासाध्यस्यवैराग्यादेस्तत्साधनत्वेन्योन्याश्रयत्वंस्यादित्यपिनिरस्तं । सात्विकप्रकृतेःसत्संग
वशादीषद्वैराग्यादिमतःश्रवणेनतदभिवृद्धौकृतमननादेर्भूयस्तदभिवृद्धिरिति । एवंप्रथमसूत्रार्थमभिधायतेनद्वितीयसूत्रस्य
संगतिमाह ॥ [४६।२०] कर्तव्येति । उक्तेसतिकिमिति कर्तव्याप्रयोजनाभावान्नकर्तव्येतिसंशयोभवति । संशयशब्देनात्रविप
र्ययोभिधीयते। मिथ्याज्ञानत्वसाम्यात्। संशयेसतितत्परिहारायजन्माद्यस्ययतइत्याहेतिशेषः। यद्वाकिंकर्तव्यानवेतिसंशयेप्र
योजनाभावान्नकर्तव्येतिपूर्वपक्षेचसतीतिव्याख्येयं । इत्याहेतिवक्ष्यमाणेनैववासंबंधः। प्रथमसूत्रेऽतःशब्देनजिज्ञासायामो
क्षार्थत्वेनोक्तत्वात्कथंपुनराशंकेत्यतआह ॥ [४६।२०] अतइति। अतःशब्देनजिज्ञासायामोक्षार्थत्वेउदितेप्यस्यमोक्षार्थत्वस्याविशेषानु
क्तितोहेतोःपुनःसंशयइतिपूर्वेणसंबंधः । एवंतर्हिजन्मादिसूत्रेणापिनैषाशंकानिवर्तते । तत्रापिहिमोक्षःसमासार्थतयाव्याख्या
तव्यएव। नतुविशेषेणोक्तइतिचेन्न। प्रमाणविशेषानुक्तितइतिव्याख्यानात्। एतदुक्तंभवति। मोक्षप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासाक
र्तव्येत्यतःशब्देनोदितेपिपुनराशंकाभवत्येव। तत्रप्रमाणस्यानुक्तत्वादिति। एवंचेद्वितीयसूत्रमपि कथमेतदाशंकांनिवर्तयेत्। न ॥६२६॥
ह्यत्रायमर्थःप्रमाणेनोपपादितइत्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ [४६।२१] सृष्टीति। श्रुतत्वतोसौमोक्षादिदाता। यतश्चमोक्षादिदातासावतोवायु

ष्माकंमुमुक्षूणांजिज्ञास्यएवेत्येतमर्थंजन्मादिसूत्रेणाहेत्यर्थः । अयमभिसंधिः । जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रेश्रुतमितिवाक्यशेषः । तथाचपरमेश्वरस्यमोक्षदातृत्वेश्रुतिःप्रमाणमित्युक्तंभवति । किंचात्रमोक्षदातृत्वंप्रधानं । सृष्ट्यादिकर्तृत्वंतुतत्रहेतुत्वेनोक्तं । केवलव्यतिरेकीचायंहेतुः । तस्यचासिद्धिपरिहारायश्रुतत्वमभिहितमिति । कृत्यानांकर्तरिवेतिवाइतिषष्ठी । ननुमोक्षादि कर्तृत्वस्येत्यादिकथं । कर्तरिचेतितृजंतेनषष्ठ्याःसमासप्रतिषेधात् । तृन्नयंतच्छीलादौविहितः । तेनचश्रितादिषुगमिगा म्यादीनामुपसंख्यानमितिद्वितीयायाःसमासः । ज्ञानंरश्मयइवज्ञानरश्मयः । व्याप्तज्ञानवदित्यर्थः । अपांतरतमोनामक श्चनमुनिर्व्यासोबभूवेतिप्रवाददर्शनाच्छिष्याणांसूत्रकारेभक्तिमांद्यंमाभूदित्यतोविशेषणोपादानं । जिज्ञासायामोक्षसाधनत्वे प्रमाणाभावेनाक्षिप्तेभगवतोमोक्षसाधनत्वसमर्थनमसंगतमित्यतआह ॥ [४६।२२] येनैवेति । बंधान्मोक्षोबंधमोक्षः । पंचमीतियो गविभागात्समासः । षष्ठीसमासोवा । येनप्रसन्नेनेतिशेषः । गतःज्ञातः । गत्यर्थानामवगत्यर्थत्वात् । चोयस्मादित्यर्थे । प्रसादमात्रस्यमोक्षसाधनत्वाभावात्सुशब्दः । अस्येशस्यजिज्ञासाअस्यजीवस्यमुक्तिदा । एतदुक्तंभवति । जिज्ञासातावन्नसा क्षान्मोक्षसाधनत्वेनास्माकमभिमता । किंतुसुप्रसन्नोभगवानेव । सचोत्कृष्टतयाज्ञातःसुप्रसन्नोभवति । उत्कर्षज्ञानंचजि ज्ञासयेत्येवंपरंपरया । तत्रभगवतोमोक्षदातृत्वंतावत्प्रमाणैःसमर्थितं । प्रसन्नएवददातीत्युत्कर्षज्ञानात्प्रसीदतीतिजिज्ञासयोत्कृष्ट तयाज्ञायतइतिचलोकतएवसिद्धं । किंतत्रप्रमाणोपन्यासेन । अतोभगवज्जिज्ञासायामोक्षहेतुत्वंप्रमितमितिमन्यतेसूत्रकारइति । ननुस्थानांतरेस्यसूत्रस्यान्यथासंगतिरुक्ता । सत्यं । सत्यांतस्यामियमपरात्रोक्तेति । तृतीयसूत्रनिवर्त्यामाशंकामभिधायतत्परि

हारत्वेनपठति ॥ [४७।१]मोक्षादीति । प्रधानंमोक्षदत्वंतत्साधनंसृष्ट्यादिकर्तृत्वंच ईशस्यैवेतिसंबंधः । कथमवगम्यते । नकथंचित् । अनुमानैस्तत्तदागमैश्चान्येषांतथावगमादितिभावः । इतिचेत्तत्रोक्तमितिशेषः । कथमिदंसूत्रमेतदाशंकायानिवर्तकमित्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ [४७।१]शास्त्रगम्योहीति । मोक्षग्रहणंसृष्ट्यादेरप्युपलक्षणं । यस्मान्मोक्षादिदःपुरुषःशास्त्रमात्रस्यविषयोतोवेदादिकंयं तथाविधंप्रतिपादयतिसएवतथाप्रतिपत्तव्योनानुमादिनाकल्पनीयइति । मोक्षादिदातुःशास्त्रैकसमधिगम्यत्वंकुतः । परिशेषादित्याशयवान्प्रत्यक्षगम्यत्वंतावद्दूषयति ॥ [४७।२]प्रत्यक्षेति । यदिमोक्षादिदाताप्रत्यक्षःस्यादितियावत् । कथंचनतत्सेवादिना । तदासर्वेपिमुक्ताःस्युरित्यर्थः । मोक्षदातुःप्रत्यक्षत्वेकुतःसर्वैर्मुक्तैर्भाव्यमित्यतआह ॥ [४७।२]यस्मादिति । यस्मात्पुरुषाद्धेतोः । अमुमुक्षुत्वान्नधावंतीत्याशंकानिवारणायमोक्षस्वरूपंव्याख्यातंदुःखहानिरिति । नहिकोपिदुःखीदुःखंनजिहासतीतिसंभवति । प्रत्यक्षतःप्रत्यक्षगम्यात् । राजाद्यमितिसंभावनयोक्तं । दारिद्र्यदुःखंजिहासवोवदान्यंराजाद्यमिवेतिवा । अनुमानगम्यत्वंदूषयति । [४७।३]अनुमेति । यदिकश्चिन्मोक्षदातृत्वेनानुमीयतइत्यर्थः । अनुमैव पुरुषत्वादिका । अनुमानंसप्रतिपक्षत्वान्नतत्रभवतीत्यर्थः । आगमास्त्वाप्तेरनिश्चयादसमर्थाएवेत्याशयवान्परिशेषमुपसंहरति ॥ [४७।४]तदिति । तत्तस्मान्मोक्षदःपुरुषोध्रुवंकेवलंशास्त्रगम्यएवभवेदितियोजना । अस्त्वेवंतथापिमोक्षदत्वेनशास्त्रगम्यत्वमन्येषांभविष्यति । तथाप्रतिभासादितिचतुर्थसूत्रस्यसंगतिंसूचयंस्तत्त्विवतिपदद्वयंव्याख्याति ॥ [४७।४]शास्त्रेति । मोक्षदत्वेनशास्त्रगम्यश्चकेशवादन्योनास्ति । किंतुसएवकुतइत्यतःसौत्रंहेतुंव्याख्याति ॥ [४७।५]मोक्षदोहीति । स्वतंत्रएवहिमोक्षदःस्यादित्यन्वयः । स्वातंत्र्येणसमन्वयश्चभगवतएवनान्येषां । यस्यचप्रतीयतेश्रुत्यादौसएवभगवान्विष्णुरितिभावः । परतंत्रोमोक्षदःकिंनस्यादितिचेत् । सकिंस्वतंत्रमनाश्रित्यस्वयमेवमोक्षंदद्यादुतस्वतंत्रमन्यमाश्रित्य । आद्ये दोषमाह ॥ [४७।५]परतंत्रइति । परतंत्रएव । केवलंपरानपेक्षया । यद्यसौस्वतंत्रमनपेक्ष्यैवस्वभक्तमोक्षायशक्तःस्यात्तर्हिस्वात्मानमपिमोचयेदितिनसंसारीस्यादित्याशयः । द्वितीयंदूषयति ॥ [४७।५]अन्येति । एषोवांतरेश्वरोन्यस्यस्वतंत्रस्यविष्णोराश्रयेणस्वभक्तायमोक्षंदद्यादितियद्युच्यतेतदासस्वतंत्रस्तेनमुमुक्षुणाऽननुसृतोऽसेवितोन्यस्यावांतरेश्वरस्यममभक्तायमोक्षंदेहीतिप्रार्थनावाक्यमात्रेणमोक्षंनैवदद्यादित्यपिसंभावितमेव । तथालोकेदर्शनादितिहिशब्दः । ततःकिमित्यतआह ॥ [४७।६]अतइति । तदर्थमप्यवांतरेश्वरान्मोक्षप्राप्त्यर्थमपिसस्वतंत्रः । तथाचभगवज्जिज्ञासायाअपरिहार्यत्वाद्व्यर्थावांतरेश्वरस्यमोक्षदत्वकल्पनेतिभावः । प्रकारांतरेणहेतुंव्याचष्टे ॥ [४७।७]यमेवेति । अनेनयमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतिमुपादत्ते । तमेवचेतिश्रुत्या । तमेवंविदित्वातिमृत्युमेतीतिश्रुतिरनेनोपात्ता । नान्यःपंथाविद्यतइतिवाक्यशेषेणादरोगम्यते । मोक्षदत्वेनशास्त्रयोनित्वमस्याविष्णोरेव । अनेनश्रुतीनांसम्यक्सादरमन्वयःसमन्वयइत्युक्तंभवति । नन्वेतयोःश्रुत्योरेषइतितमितिचभगवानुच्यतइत्येतत्कुतः । प्रकरणादिपर्यालोचनयातदवधारणात् । तदिदमुक्तंवेदवादिभिरिति । अत्रश्रुत्यंतरमाह ॥ [४७।७]यएनमिति । यएनंविदुरमृतास्तेभवंतीतिचश्रुत्येतिपूर्वेणसंबंधः । मीमांसार्थमस्याःश्रुतेःपृथग्ग्रहणं । अत्रैनमित्युक्तोहरिरित्येतत्कुतइत्यतआह ॥ [४७।७]इत्युक्तइति । यएनंविदुरितिश्रुतौमोक्षहेतुज्ञानत्वेनोक्तस्तुयमंतःसमुद्रेकवयोवयंतीतिसमुद्रगउक्तः । तच्चहरेर्लिंगमित्यर्थः । प्रमाणांतरमाह ॥ [४७।८]तदेवेति । इत्युक्तइतिवर्तते । तदेवब्रह्मपरमंकवीनामितिश्रुत्याब्रह्मत्वेनावधारितः । एतदुक्तंभवति । एनमित्युक्ते

ब्रह्मपदश्रवणात्तस्यचभगवन्नामत्वाद्भगवानेवायमितिज्ञायते । यद्यपिब्रह्मपदस्यान्यत्रापिवृत्तिरस्ति । तथाप्यमुख्यैव । नचै
वमत्रशक्यतेगृहीतुं । तदेवेत्यवधारणविरोधात् । इदंखल्वस्यमुख्यतोब्रह्मत्वमाचष्टे । अन्यत्रब्रह्मशब्दवृत्तिमात्रस्यप्रा
माणिकत्वेननिषेधानुपपत्तेरिति । युक्त्यंतरमाह ॥ [४७।८]यैर्तंइति । यतःप्रसूताजगतःप्रसूतीतिश्रुतिस्ततोयएनमित्युक्तान्मूल
प्रकृतेःसृष्टिमाह । नचमूलप्रकृतेःकारणत्वंपरमपुरुषादन्यस्यसंभवति । अतोप्ययंभगवानिति । एतेनमोक्षादिकर्तृत्व
स्यश्रुतत्वतइत्युक्तमपिविवृतंवेदितव्यं । द्वितीयंहेतुव्याख्यानमुपसंहरति ॥ [४७।८]तैर्तंइति । मुख्यतइतिमोक्षदत्वेनेतियावत् ।
विष्णोरिवान्येषामपिशास्त्रयोनित्वंप्रतीयतइतियदुक्तंतत्परिहारार्थत्वेनापिसौत्रंहेतुंव्याचष्टे ॥ [४७।८]शैर्स्त्रेति । अन्वयउप
पत्त्यादिलिंगं । यतोवाचोनिवर्तंतेइत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमाशंक्यवाच्यत्वमीक्षत्यधिकरणेसाध्यते । तदसंगतं ।
प्राग्वाच्यतायाअनुक्तत्वात् । शास्त्रयोनित्वस्यलक्षणादिनापिसंभवादित्यतोधिकरणंसंगमयितुंसंशब्दंव्याख्याति ॥ स
[४७।९]मिति । परममुख्यार्थतोच्यते । संकोचे(प्रमाणा)कारणाभावात् । ततःकिमित्यतआह ॥ [४७।१०]एवंमिति । एवंमोक्षादिद
त्वेननारायणःश्रुतेःपरममुख्यार्थइत्यस्यार्थस्यनिर्धारणायेतिसंबंधः । यस्मात्समित्युपसर्गेणपरममुख्यार्थतोच्यते । एवंतस्मा
त्संगतिसद्भावान्नाशब्दमितिजगावितिवा । अत्राधिकरणेगतिसामान्यादितिसूत्रं । तत्प्राग्वाच्यतासमर्थनपरंनभवतीतिनव्या
ख्यातं । तस्येदानींसंगतिमाह ॥ [४७।११]कथंमिति । संशब्दोह्यर्थः मुख्यवृत्त्येतिसर्ववेदानामितिच । तत्रद्वितीयार्थोत्राक्षिप्यते ।
अतएवैकाधिकरणत्वमेषांसूत्राणां । संशब्दार्थाक्षेपसमाधानस्यैकत्वात् । उपक्रमादिलिंगैःजगज्जन्मादिकारणत्वेनपरमेश्वरे

सर्ववेदानांसमन्वयोनज्ञातुंशक्यः । कुतः । नृणांस्वल्पायुःप्रज्ञादिमतांस्वल्पशाखावेदित्वस्यैवसंभवेनसर्ववेदज्ञानासंभवात् । वेदानामपिस्वल्पत्वेशक्यतएवतत्समन्वयोज्ञातुमस्मदादिभिरपीत्यतआह ॥ [४७।११] वेदाइति । अनंतावैवेदाइतिश्रुतिमनेनोपादत्ते । आद्योहिशब्दःश्रौतवैशब्दार्थः । द्वितीयःश्रुतेःप्रसिद्धत्वंद्योतयति । अपिःसमुच्चये । नकेवलंपुरुषाःस्वल्पवेदविदः । किंतुवेदाअप्यनंताइति । अनंततावेदानामितिशेषः । संतुपुरुषाःस्वल्पविदोवेदाश्चानंतास्तथापिकथंसमन्वयज्ञानमशक्यमित्यतआह ॥ [४७।११] अनंतेति । स्वल्पशाखाविदामितिवर्तते । महाप्रलयवारिधेरुत्तारणोपमेतिगमकत्वात्समासः । देवदत्तस्यगुरुकुलमितियथा । योयद्वाक्यंस्वरूपतोनजानाति सतत्रोपक्रमाद्यनुसंधायवाक्यार्थमवधारयतीत्यसंभावितमेतदितिभावः । एतदुक्तंभवति । विमताःपुरुषाःनसर्ववेदसमन्वयज्ञानार्हाःसर्ववेदाज्ञत्वात् । योयद्वाक्यंनजानातिनासौतत्समन्वयमपिजानाति । यथासंमतः । विमताः नसर्ववेदवेदनार्हाःअल्पप्रज्ञादिमत्त्वात् योयदपेक्षयाल्पप्रज्ञादिमान्नासौतद्वेत्तियथासंमतः । वेदावानैतत्पुरुषवेद्याः । एतत्प्रज्ञाद्यतिक्रांतत्वात् । यदेवंतदेवंयथासंमतमिति । आक्षेपमुपसंहरति ॥ [४७।१२] ईत्यस्मादिति । अत्रविष्णौ । ततश्चशाखांतरेप्रतिपाद्यांतरशंकयानोक्तार्थावधारणंसंभवतीतिभावः । एतत्परिहारार्थत्वेनसूत्रमवतारयति ॥ [४७।१२] ईत्याशंकेति । आहगतिसामान्यादितिसूत्रमितिशेषः । नन्वस्यसूत्रस्यकोर्थः । सर्वाभिःशंकाभिरुत्पाद्यायाब्रह्मावगतेरेकरूपत्वात्सर्वाअपिशाखाःपरमपुरुषमेकमेवजगज्जन्मादिकारणत्वेनावगमयंतीतिनक्वचिदप्यन्यथाप्रतिपादनंशंकनीयमितिचेत् । नन्वेतदेववेदाना

मनंतत्वेनज्ञातुमशक्यत्वादुपक्रमादिभिस्तन्निर्णयोदूरेनिरस्तइत्याक्षिप्तं । पुनस्तदेवोच्यतइतिकिमनेनकृतंस्यादितःसूत्रकृतोऽ
भिसंधिमाह ॥ [४७।१२]अशक्येति । मदन्यैरितिशेषः । हिशब्देनपरोपन्यस्तंप्रमाणमभ्युपैति । उत्तारणंपारगमनं । उपक्रमादि
भिर्निर्णयनमितियावत् । उदमुदकमस्यास्तीत्युदी । भूमविवक्षायामिनिः । समुद्रइत्यर्थः । रोमकूपेलयोदीयस्यासौतथोक्तः ।
प्रलयसमुद्रसमानोपिवेदोमदीयज्ञानेंतर्भवतीतिभावः । एतदेवविवृणोति ॥ [४७।१३]यद्यपीति । अव्याकृताकाशेपरमाणुरिवम
ज्ज्ञानेंतर्भवति । भूताकाशस्यपरिमितत्वादव्याकृतग्रहणं । विवरणाभावेपूर्वश्लोकोक्तंकिंचिद्व्याहतं किंचिच्चासंगतंप्रतीयेत ।
अभिप्रायमुपसंहरति ॥ [४७।१४]इतीति । उक्तप्रकारेणनिखिलस्यापिवेदस्यस्वेनांजसाप्रमेयतांप्रकाशयन्सूचयन्गतिसामान्य
माह । नतुनिरभिसंधिःयेनोक्तदोषःस्यात् । विश्वपतिरितिसर्ववेदवित्त्वेप्रमाणं । नहिपालनीयमविद्वान्पालकोभवति । वि
श्वांतर्गताश्चसर्वेवेदाइति । एतदुक्तंभवतिसूत्रकारेण। सर्ववेदज्ञानासंभवेनसर्ववेदसमन्वयाज्ञानांकिंमानवादीनामुच्यते उतसू
त्रकर्तुर्मम । आद्येपिकिंविशेषतोथसामान्यतोपि । आद्योभ्युपगम्यतएव । द्वितीयेतुवक्ष्यामः । नतृतीयः । ममसर्वज्ञत्वेनासि
द्ध्यादिप्राप्तेरिति । एवंचेद्यदिकश्चिदन्यःसूत्रकारवद्विषयांतरेगतिसामान्यंब्रूयात्तदापुनरनिर्णयएवेत्यतआह ॥ [४७।१५]कोनामेति ।
ज्ञानेनसूर्यइवज्ञानसूर्यः । यथासूर्यःस्वतेजसाविश्वस्यप्रकाशकस्तथायंज्ञानेनेति । विनावातमित्यादिप्रयोगदर्शनाद्विनायोग
इवर्तेयोगेपिद्वितीयाभवत्येव । इदमुक्तंभवति । किंसर्वज्ञोविपरीतंगतिसामान्यंब्रूयात् । उतापरः । नाद्यः । सर्वज्ञोक्त्योर्वि
रोधायोगात् । योगेवाद्वयोःसार्वज्ञानुपपत्तेः । द्वितीयेसंप्रतिपन्नसर्वज्ञसूत्रकारवचनविरोधान्मिथ्यादृष्टिर्वाप्रतारकोवासौस्या

दितिकथमनिर्णयइति । अस्तुभगवतःसर्वज्ञत्वेनगतिसामान्यज्ञानं परस्यतुकथं । यदर्थमिदंशास्त्रमित्यतःसूत्रस्यार्थांतरमाह॥
[४७।१५]अन्योपीति । अल्पमतिरप्यन्यस्तस्यप्रसादतःशाखाचतुष्पंचगतंवसुजानन्ननुमितत्वेनानंतागमसंपदोगतिसामान्यंब्रूयादि
तियोजना । यासांशाखानामुदाहरणेनसूत्रकृतापरमेश्वरसमन्वयोभिहितस्तद्दृष्टांतीकृत्यशाखात्वाद्विप्रतिपन्नशाखानामपित
त्परत्वानुमानसंभवादन्येषामपिगतिसामान्यज्ञानंयुक्तमितिभावः । अनेनगतिसामान्यानुमानादितिसूत्रंव्याख्यातमिति । न
नुचतुष्पंचशाखागतमितिवक्तव्यं । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेचेतिसंख्यायाउपसर्जनत्वात् । कडाराःकर्मधारयइत्युपसर्जनस्य
परनिपातोभविष्यति । वर्गार्थौवाचतुष्पंचशब्दौ । प्रपंचोयदिविद्येतेतियथा । इदमेवास्तुसूत्रव्याख्यानं श्रोतृप्रत्यायनांगत्वात् ।
नपूर्वं । शंकानिरासाहेतुत्वात् । नहिसूत्रकारःसर्वज्ञत्वात्सर्ववेदगतगतिसामान्यंवेत्तीत्येतावतान्येषांशंकानिवर्ततइत्यतआह ॥इ
[४७।१६]तिमुख्यतयेति । इतिप्रतिजज्ञइतिसंबंधः । मुख्यतयेत्यनुमानादिनाविना । अशेषवेदगतिसामान्यवित् । देवानामित्युत्तमाधि
कारिणां । अपिःपदार्थेः।शंकेत्यर्थः। मधुनोपिस्यादितियथा । पूर्यतेनिवार्यते । येसूत्रकारस्यपरमाप्तत्वंजानंत्युत्तमाधिकारिणस्तेषांत
दीयप्रतिज्ञामात्रेणशंकानिवर्ततएवेतितान्प्रतिपूर्वव्याख्यानं । अन्यान्प्रतितुद्वितीयं । तथाभाष्योक्तंगतिसामान्यश्रुतेरितितृतीयं
चेतिभावः । नन्वनयापंचाधिकरण्यावक्तव्यस्योक्तत्वात्किमध्यायशेषेणेत्यतःप्रपंच्यप्रपंचनरूपांसंगतिंदर्शयन्नाह॥ [४७।१७]अंतइति ।
अतीतप्रबंधेनेत्यर्थः । पृथग्विस्तरेणअध्यायशेषेणेतिशेषः । तत्रप्रथमपादेन्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांशब्दानांसमन्वयोभिधी
यते । द्वितीयेन्यत्रप्रसिद्धानांलिंगात्मकानां । तृतीयेतत्रान्यत्रप्रसिद्धानामुभयरूपाणां । चतुर्थेन्यत्रैवप्रसिद्धानामित्युक्तं । तमेतंक्र

ममुपपादयन्नाह ॥ [४७।१७]तत्रेति । तत्रप्रथमाध्याये प्रथमतःप्रथमपादे शब्दानांनामात्मकानां अत्रविष्णौ । महामल्लेशभंगेनतुल्यंवर्त
तइतितथा । यथानेकेषुमल्लेषुप्रत्यर्थितयाऽवस्थितेष्वपिभगवताकृष्णेनप्रधानत्वाच्चाणूरादिमल्लानामेवादौभंगोविहितस्तथेत्यर्थः ।
उभयत्रप्रसिद्धानांहिशब्दानांसमन्वयेन्यत्रप्रसिद्धिनिवारणमात्रेयत्नोविधेयः । अन्यत्रप्रसिद्धानांतुभगवतिप्रसिद्धिरपिउपपा
दनीयेति । ततएतेषांप्राधान्यं । लिंगात्मिकाश्चधर्मवचनाव्यवधानेनान्यबुद्धिंजनयंति । नामात्मकास्तुसत्ववचनाःसाक्षादेवे
तितत्समन्वयेयत्नगौरवमस्तीतिलिंगात्मकेभ्योनामात्मकानांप्राधान्यमिति । यदिप्राधान्यादन्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांश
ब्दानांसमन्वयःप्रथमपादेवक्तव्यःस्यात्तदाचतुर्थपादोदितस्यान्यत्रैवप्रसिद्धानांशब्दानांसमन्वयस्येतोपिप्राधान्यात्प्राथम्यंभवे
त् । अन्यत्रप्रसिद्धेरन्यत्रैवप्रसिद्धिर्बलीयसीत्यतआह ॥ [४७।१८]ईतईति । तुर्यपादोदितस्यसमन्वयस्येतोत्यभ्यधिकत्वेप्यसावत्रा
ध्यायेप्राथम्येननैवोदितइतिसंबंधः ॥ तत्तुसमन्वयादितिसंक्षेपेणतस्याप्यत्रोक्तत्वादंजसेत्युक्तं । कुतोनोदितःउत्सर्गस्यापवाद
विशेषसद्भावादितितुशब्दः । तमेवापवादहेतुंदर्शयति ॥ [४७।१९]मैंहांसमन्वयइति । तर्हिनवक्तव्यएवनिरधिकारिकत्वात् । न
हिगायमानोबधिरेषुगायतीत्यतउक्तंब्रह्मैवेति । नैकाधिकारिकंशास्त्रंइत्यतोऽन्यइत्याद्युक्तं । सर्वाधिकारिसाधारणमर्थमादाव
भिधायासाधारणंपश्चाद्वक्ष्यामीत्याशयःसूत्रकारस्य । तत्रसाधारणेत्विदंतारतम्यंचिंतितमिति । दुर्गमत्वाच्चेतिहेत्वंतरं ।
प्रथमंबुद्धावनारोहादित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । ब्रह्मादीनामेवतत्रयद्यपिमुख्याधिकारिता । तथाप्यस्मदादीनामीषदधिका ॥९३०॥
रोस्त्येव । नचमंदानामसौसमन्वयःप्रथमंबुद्धिमधिरोहति । साधारणसमन्वयज्ञानेनवैदिकव्युत्पत्त्यनुरक्तातुबुद्धिः क्रमेणतत्रा

प्यवतरतीति । ततःकिमित्यतआह ॥ [४७।२०] अंतेइति । प्राधान्यादतिप्राधान्यस्योपपादितत्वाच्चेत्यर्थः । तुशब्दोवधारणे ।
तत्रानंदमयाधिकरणस्याद्यत्वेहेतुंसूचयन्नाह ॥ [४७।२०] तत्रेति । तत्रसमन्वयप्रपंचने । प्रथममित्यनुवर्तते । सर्वेषुहिशुभेषु
मूर्धाभिषिक्ताःआनंदविज्ञानादयः । अतोमांगलिकआचार्यस्तच्छब्दसमन्वयमादावाहेति । अंतरधिकरणस्याकाशाधि
करणस्यचानंदमयाधिकरणसंगतत्वेसमानेकुतःक्रमइत्यतस्तत्रहेतुंसूचयन्नंतरधिकरणतात्पर्यमाह ॥ [४७।२१] देवतेति । देवताः
खलुजडेभ्योमुख्याः । अतस्तद्वाचिनामाकाशादिजडवाचिभ्यउत्कर्षः । सर्वेशब्दाअद्धावचनवृत्त्यैवनोपचारेण कथं ।
शब्दवृत्त्योर्योगरूढ्योर्निमित्तानांबहुलप्रयोगादीनांहरौविद्यमानत्वात् । तत्किमन्यत्रशब्दानांवृत्तिरेवनास्ति । येनविष्णु
मेवेत्यवधार्यतइत्यतआह ॥ [४७।२१] तत्संगादिति । उपचारप्रकारश्चप्रागेवविवृतः । अक्षादिशब्दवदुभयत्रसाम्येनप्रवृत्तिः
किंनस्यादित्यतआह ॥ [४७।२२] इहेति । इंद्रादिशब्दाहिपरमैश्वर्यादिगुणान्वदंति । तेचभगवतएवासाधारणाइतितमेवपरं
मुख्यंब्रूयुः । इहदेवतांतरे । तथानेतिशेषः । यद्वाइहदेवेषुतत्संगादितिपूर्वत्रसंबंधः । रूढिनिमित्तातिशयस्याप्येतदुप
लक्षणं । उत्तराधिकरणेष्वप्येवंक्रमनिमित्तादिकंस्वयमूहनीयमित्याशयवानाह ॥ [४७।२२] एवमिति । विष्णुमेवपरंब्रूयुरितिवर्तते ।
अन्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांशब्दानामनंतत्वात्कथंपादपरिसमाप्तिरित्याशंकांनिराकुर्वन्प्रथमपादार्थमनूद्यद्वितीयपादस्यसं
गतिमाह ॥ [४७।२२] ईत्यन्यत्रेति । समानन्यायसंचारविषयत्वादितिभावः । ज्ञातेप्रथमपादेन । शंकाजायतइतिशेषः । कथ

मिति । प्रायेणलिंगबलेनहिएषनामात्मकशब्दसमन्वयोभिहितः । लिंगानांचान्यगतत्वंप्रतीयते । ततश्चविरुद्धत्वात्तैःप्र तीतःसमन्वयःसम्यङ्नस्यादेव । नहिकृतकत्वेननित्यत्वज्ञानंसम्यगुत्पद्यते । इतिशब्दःशंकासमाप्तौ । तत्परिहारायान्यत्रप्र सिद्धानामशेषलिंगानां । आहद्वितीयपादे । नन्वेवंतर्हियान्यंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यादौसमुद्रांतस्थत्वादीनिलिंगानिसाधनत्वे नोक्तानि तेषामिहविचारःकरणीयः । नचैवं । किंतुयान्युक्तानिनतानिविचार्यंते । यानिचविचार्यंतेनतान्युक्तानि । उच्यते । सर्वश्रुतिगताःसर्वेप्यन्यत्रप्रसिद्धाःनामात्मकाःशब्दाःभगवद्विषयाएव । तत्रतत्रश्रुतैःसर्वैर्लिंगैरितिहिप्रथमपादस्यार्थः । तत्रया निलिंगान्यसंदिग्धानितानिविहायेतराणिविचार्यंतइतिकोविरोधः । अतएवाशेषतइत्युक्तंप्राक् । तृतीयपादस्यप्रथमद्वितीया भ्यांसंगतिमाह ॥ [४८।३] ॐभयेति । भगवत्तदितरविषयत्वं । अतोन्यत्रप्रसिद्धानांभगवत्परत्वस्यसमर्थनात् । लिंगात्मकानांनामात्म कानांचशब्दानां । नन्वन्यवाचित्वनिरासोपितत्रैवनेतरइत्यादिनाविहितएव । तत्कथंशंकोदयः । मैवं । अन्यत्रतात्पर्याभावो हिनेतरइत्यादिनादर्शितः । शक्तिस्तूभयत्रस्यादेव । तर्हितएवपुनर्विचार्याः । सत्यं । तेष्वेवयत्रयत्रविचारप्राप्तिस्तेविचार्यंते । यद्वायत्रानुपपत्त्यादीनांसंचारःसुगमस्तान्विहायान्यत्रोभयगतत्वंशंकेतैवेतियुक्तमुक्तं । तथाचतत्त्वित्यवधारणानुपपत्तिरि तिशंकाशेषः । इत्याशंकानिवृत्त्यर्थंतृतीयपादमारब्धवानितिशेषः । इत्याहेतिवक्ष्यमाणेनवासंबंधः । कथमियमाशंका तृतीये परिहृतेत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ [४८।३] ॐभयत्रेति । हरौतदितरत्रच । प्रतीतितोनतुवस्तुतोवर्तमानानांसलिंगानांशब्दानांनाम्नांलिंगा नांचहरावेवविशेषतःपरममुख्ययावृत्त्यातात्पर्येणचसमन्वयः । कुतइत्यतआह ॥ [४८।३] यदिति । यद्यस्माद्वर्ततइतिशेषः ।

॥९३१॥

एतदपिकुतइत्यतआह ॥ [४८।४] यँतेंइति । स्वतंत्रतास्तीतिशेषः । स्वातंत्र्याभावेपिकुतोन्यत्रशब्दानांमुख्यवृत्त्यभावइत्यतआह ॥ [४८।४] अँस्वतंत्रेष्विति । नन्वन्येषामस्वतंत्रत्वात्तेषुमुख्यतःशब्दप्रवृत्तिहेतोर्गुणादेरभावान्मुख्यतःशब्दानवर्ततइतिचेत् । मा वर्तिषत । तथापिविशेषतःसमन्वयोहरावेवेत्येतत्कुतइत्यतआह ॥ [४८।४] अँतेंइति । इतरस्यमुख्यार्थत्वाभावादित्यर्थः । भा व्यंखलुशब्दस्यमुख्यार्थेन । अन्यथातदपेक्षस्यामुख्यस्यानुपपत्तेः । तथाचद्वयोःप्रसक्तयोरेकस्यमुख्यार्थत्वानुपपत्तौइतर स्यमुख्यार्थत्वमावश्यकमेव । यदधीनास्तइत्यादिनायुक्त्यंतरमाह । तेभगवतोन्येपदार्थाभगवदपेक्षयात्यल्पेनैवशब्दप्रवृ त्तिहेतुनागुणादिनायस्मिन्भगवत्यायत्ताःसंतःशब्दार्थत्वमुपगताःसभगवानेवेशोनिरवधिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवान् । स्वतं त्रत्वतश्चमुख्यशब्दार्थइतिहिस्वीकर्तव्यः । इतरेषुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तान्यल्पान्येवतान्यपिभगवदधीनानि । भगवतितुनिरव धिकान्पराधीनानिचेत्येतदसिद्धमित्यतउक्तं । मनीषिभिरिति । श्रुत्यादिपरिचयवद्भिः । योयदधीनःशब्दार्थःसोमुख्यइतर स्तुमुख्यइत्यत्रदृष्टांतः । अयोयथाग्न्यधीनंसद्दाहकत्वंदाहकशब्दार्थत्वमुपागतं । अतएवदहतीतिशब्दस्तस्मिन्नमुख्योग्नौतुमु ख्यस्तथेत्यर्थः । अत्रेतरस्यामुख्यार्थत्वमनूद्यतएवेतिनपुनरुक्तिः । इत्याहतृतीयपादेनेतिशेषः । चतुर्थपादस्यसंगतिंकरोति ॥ [४८।६] एवंचेति । एवंचेत्यस्यैवविवरणमतीतेनपादत्रयेणकेषांचिच्छब्दानांनारायणसमन्वयेसिद्धेपीति । अशेषशब्दानांनारायणेसम न्वयोनयुज्यते । यःप्रतिज्ञातःदुःखिबद्धावरादिशब्दानांकर्मादिविषयाणांचकथंचनयोगेनरूढ्यावाप्रवृत्त्यनुपपत्तेरितिशेषः । कथं । यतोवरादिशब्दवाच्यत्वेभगवतोवरत्वादेर्दोषस्यप्राप्तिर्भवेत् । तस्याश्चसर्वप्रमाणविरोधात् । कर्मक्रमादिविरोधाच्चेति । इतिचेत्तत्र

प्रतिविहितंसूत्रकारेणेतिशेषः। कथमित्यतःप्रथमाधिकरणतात्पर्यमाह॥ [४८।७]अवरत्वादीति। अवरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं उपलभ्यतेप्रमाणैः। हिशब्दस्तेषांप्रसिद्धिंद्योतयति। कथंद्विविधमित्यतआह॥ [४८।७]परस्येति। स्वयंपरएवसन्निति नप्रवृत्तिनिमित्तकथनं। किंतुस्वस्यावरत्वाभावेपीतिप्रदर्शनार्थं। परस्मिन्नवरत्वादिधर्मनियंतृत्वमेकंनिमित्तमित्यर्थः। तस्यप्रमितत्वदर्शनंयथेति। परगतस्यजयस्यराजाधीनत्वेनयथाराजाजयिशब्दवाच्योभवेत्तथेत्यर्थः। अवरत्वानुभव्यन्योवरशब्दार्थः। अवरत्वादिमत्त्वमपरंनिमित्तमितियावत्। एतच्चसुप्रसिद्धमितिनप्रमाणमुक्तं। ततःकिंप्रकृतइत्यतआह॥ [४८।८]तयोरिति। तयोःप्रवृत्तिहेत्वोर्मध्ये। तेनावरादिशब्दवाच्यत्वंचेतिशेषः। कुतःपूर्वएवांगीक्रियतेनद्वितीयइत्यतआह॥[४८।८]द्वितीयंइति। जीवइतिजडस्याप्युपलक्षणं। तथासतीश्वरत्वहानिःस्यादित्यर्थः। अधिकरणफलमाह॥[४८।८]स्वातंत्र्यादिति। परगतावरत्वादौस्वातंत्र्यस्यैवनिमित्तत्वांगीकाराद्धरेरवरत्वादिकंदूषणंनप्रसज्यतइति। एवमुत्तराधिकरणतात्पर्यमपिवक्तव्यं। प्रथमाध्यायार्थानुवादेनद्वितीयाध्यायस्यसंगतिमाह॥ [४८।९]एवमिति। सर्वशब्दार्थविवरणमशेषेणेति। उक्तेसतिद्वितीयेध्यायेऽशेषविरोधानांनिराकृतिरीशेनकृतेतिसंबंधः। विरोधहीनस्यैवसमन्वयस्य। तृतीयाध्यायस्यसंगतिमाह॥ [४८।१०]समन्वयेति। तदर्थयोरध्याययोरुपलक्षणमेतत्। वस्तुनिर्णयेब्रह्मनिर्णये॥ **किंमयाकार्यमिति**। अयमर्थः। यद्यपिब्रह्मविचारःकर्तव्यइत्युक्तं। कृतश्चासौ। तथापिसाधनफलविचारसहितस्यब्रह्मविचारस्यकर्तव्यतयोक्तत्वात्कृतब्रह्मविचारस्याधिकारिणोयन्मयाकार्यंसाधनं तत्किंकथंभूतमितिबुद्धिःस्यादिति। फलविषये कुतएवंबुद्धिर्नस्यादितिचेत्स्यादेव। किंतुफलापेक्षयासाधनस्यपूर्वभावित्वात्तद्विषयैवादौस्यात्। तददिमुक्तमेवशब्देन। तदर्थंतृ

तीयोध्यायःप्रवृत्तइतिशेषः। एतद्गतानांत्रयाणापादानाप्रागुक्तामेवसंगतिंस्फुटीकरोति ॥ [४८।११] तत्रेति। तृतीयेध्याये। भक्तिविधा
नार्थंभक्त्युत्पादनार्थंवैराग्यार्थमितियावत्। अभक्तानांकाम्यार्थकर्मिणांपापिनांद्वेषिणांच। उक्तायांप्रथमपादेन । अशेषगु
णोच्चयेपरमेश्वरस्यप्रोक्तेद्वितीयेन। उपासनास्मिन्पादेवक्तव्यावसरप्राप्ता । ननूपासनायांकोभक्तेरुपयोगोयतस्तदानंतर्यमस्ये
त्यतआह ॥ [४८।११] नित्यमिति। यस्मादुपासनानित्यमादरेणकर्तव्या। अनादरनैरंतर्याभ्यामेवसंस्कारातिशयस्योत्पादात्। आद
रनैरंतर्येचोपासनायांनाभक्तस्यभवतः। इति तस्मादिदानीमुपासनावक्तव्येतिसंबंधः। एवंतर्ह्युपासनैवविचारणीया । सर्वशा
स्त्रपरिज्ञानंप्रथमाधिकरणेकस्माद्विचार्यतइत्यतआह ॥ [४८।१२] सेति। यावक्तव्यतयावसरप्राप्तासाचोपासनाद्विविधैव । नत्वेकरू
पैव। कथं। एकाशास्त्राभ्याासस्वरूपिणी। पराचध्यानरूपा। अतोयुक्तःप्रथमाधिकरणस्यात्रांतर्भावः। तथाप्ययंक्रमःकुतः।
ध्यानस्यशास्त्राभ्याससाध्यत्वात्। तदिदमुक्तंपरेति। ध्यानसमाध्योरनतिभिन्नत्वाद्ध्यानशब्देनसमाधिरपिगृह्यते । धारणा
प्रत्याहारप्राणायामासनयमनियमानामप्युपासनाभेदानांसत्त्वात्कथंद्वैविध्यमित्यतआह ॥ [४८।१२] तदंगमिति। तस्यध्यानस्यां
गमेव। नतुस्वतंत्रमुपासनं। योगशास्त्रेचैतत्स्पष्टमवगंतव्यं। शास्त्राभ्यासस्यध्यानांगत्वेपिस्वतंत्रोपासनत्वंचास्ति। ब्रह्मसाक्षा
त्कारहेतुत्वात्। चित्तवृत्तिनिरोधकत्वाच्च। यथोक्तं। अथवासततंशास्त्रविमर्शेनभविष्यतीति । किमतोयद्युपासनावसरप्रा
प्ताद्विविधाचेति। तत्राह ॥ [४८।१२] तथेति। तथातस्मादवसरप्राप्तत्वात् । अस्मिन्नेवेतिसंबंधः । उपासनमेवेतिवा। तेनपरेषा
मिदानींतुप्रतिवेदांतंविज्ञानानिभिद्यंतेनवेतिविचार्यतइतिपादार्थकथनंनिराकरोति । तथाहि । किंभेदाभेदौ । विरोधा

विरोधौ । उतविलक्षणत्वाविलक्षणत्वे । नाद्यः । गतार्थत्वात् । द्वितीयेब्रह्मणोऽखंडत्वेनप्राप्त्यभावः । सगुणब्रह्मविषयाप्राणादिविषयाचेयंचिंतेतिचेत् न । प्रकृतविषयप्रयोजनविरुद्धत्वेनाकर्तव्यत्वादिति । अद्धाउपयुक्तप्रमेयेणसह । अतएवविस्तरात् । अनेनकेषांचिदधिकरणानामनंतर्भावशंकानिराकृताभवति । श्रुतिग्रहणमुपलक्षणं । अत्रसंगतिकथनप्रस्तावेपिकेषांचित्सूत्राणामर्थव्याख्यानंसंगतिसमर्थनार्थमेवेतिनदोषः । एवंसंगतिमभिधायैतत्पादाधिकरणेषुपूर्वपक्षयुक्तीःसिद्धांतयुक्तीश्चसंग्रहेणाह ॥ [४८।१३] पृथग्दृष्टिरित्यादिना । अव्याहताःसदेतिसिद्धांतयुक्तित्वसमर्थनं ॥ ॥ ॐसर्ववेदांतप्रत्ययंचोदनाद्यविशेषात्ॐ ॥ [४८।२२] अत्रध्यानोपासनार्थिभिःकिंस्वस्वशाखाएवाध्ययनश्रवणमननैर्ज्ञातव्याः किंवासर्वेपिवेदाइतिसंशयेशाखाभेदस्यसुप्रसिद्धत्वादन्यथातदनुपपत्तेःप्रथमपक्षएवज्यायानितिप्राप्तेसिद्धांतितं । सर्ववेदांतप्रत्ययमिति । तत्रसर्वशब्दोऽसंकुचितवृत्तिरितिप्रतीतिनिरासायव्याचष्टे ॥ [४८।३३] यथाशक्तीति । विज्ञायावस्थितस्येत्यध्याहारात्समानकर्तृकतासिद्धिः । उपासनंकुर्वाणोभवेदितिवा । उपासनंकुर्वीतेतिवा । भवेदित्यस्योत्तरवाक्येन्वयः । अत्रयथाशक्त्यखिलान्देवान्विजानीयादित्येववक्तव्यं । तथाप्यत्रोच्यमानंसर्वपरिज्ञानंध्यानोपासनांगमितिदर्शयितुमेवमुक्तं । ततश्चपरेत्युक्तंविवृतंभवतियथाश्रुतएवार्थोस्तुकिंविशेषणेनेत्यतआह ॥ [४९।७] तत्रेति । तत्रोपासकेषुयस्मात्सम्यगखिलस्यवेदस्यविज्ञप्तिर्ब्रह्मणएवयुक्ताभवेत् । नान्येषां । तस्मादन्येषांयथायोगंयथाशक्त्येवाखिलज्ञप्तिरेष्टव्या । एतदुक्तंभवति । सर्वाधिकारिसाधारणंतावदिदंसूत्रं । चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिस्तदवगमात् । संशयपूर्वपक्षासंगतत्वप्रसंगाच्च । नचसर्वेषांसर्ववेदविज्ञानंसं ॥५३३॥

भवति । वेदानामनंतत्वात् । अल्पप्रज्ञादिमत्त्वाच्चपुंसां । ततोयुक्तमुक्तमिति । यद्वाप्रथमवाक्यएवभवेदित्यनेनैवैषोर्थोभिहितः । यस्मादेवमेवोपपन्नंभवेदिति । ततःकस्यकीदृशीशक्तिरितिजिज्ञासायामिदंवाक्यं । हिशब्दःप्रसिद्धौ । योगोयोग्यता । ज्ञप्तिर्ज्ञप्तिशक्तिः । उपासनायोग्यतासंपत्तयेखल्वत्रसर्वविज्ञानमुच्यते । नचाल्पवेदज्ञस्यसाभवति । सर्वैश्चवेदैःपरमोहिदेवोजिज्ञास्योसौनाल्पवेदैःप्रसिध्येदित्यादिश्रुतेः । अतःसर्वशब्दोमुख्यार्थएवव्याख्यातव्यः । अतएवयद्यप्यस्मदादीनामस्मिन्जन्मनिसर्ववेदज्ञानमसंभवि । तथापितादृशंजन्मकल्पनीयं यत्रेदंसंभवतीत्यतआह ॥ [४९।७] तावतेति । यथाशक्तिविज्ञानमात्रेण । अयमभिसंधिः । ध्यानोपासनेवेदज्ञानस्यकथमुपयोगः । ध्येयाज्ञानेध्यानायोगादितिचेत् । तर्हिसर्वेषांसर्ववेदार्थध्यानाभावस्यवक्ष्यमाणत्वान्नसर्ववेदज्ञानमुपयुक्तं । सत्यं । तथाप्यधिगतैकशाखस्यशाखांतरेन्यथोक्तिशंकयाध्यानासंभवात् सर्ववेदपरिज्ञानमावश्यकमितिचेत् न । गतिसामान्यानुमानेनैवशंकानिरासस्योक्तत्वात् । अन्यथापरस्परविरोधेनवेदाप्रामाण्यापत्तेः । ततःश्रुतिर्यथाशक्तीत्येवव्याख्येयेति । यथाशक्तिवेदज्ञानंभगवदुपासनोपयुक्तंनसर्ववेदज्ञानावश्यंभावइत्यत्रपुराणवाक्यमपिपठति ॥ [४९।३] महत्त्वस्येति । महत्त्वस्यपरंपारंविदित्वेतिसर्ववेदज्ञत्वमुच्यते । वेदेनविनाभगवन्महत्त्वस्यज्ञातुमशक्यत्वात् । स्तोष्यतामितिध्यानस्याप्युपलक्षणं । समानन्यायत्वात् । नास्त्येवेतिनियमनिषेधः । यथायोग्याखिलज्ञताध्यानोपयोगिनीतिविज्ञायतइतिशेषः । यथायोग्येतिकथं । अव्ययीभावस्यनपुंसकत्वेनयथायोग्यमितिभाव्यं । सत्यं । यथायोग्याखिलज्ञतेतिसमासोयमित्यदोषः । यद्वायथायादृशीयोग्यातथैवेतिभिन्नेएवैतेपदे । नन्वत्रात्मज्ञानमेवोपासनोपयोगित्वेनोच्यते । नतुयथाश

क्तिज्ञानं। अतोनप्रकृतोपयोगीदंवाक्यमित्यतआह ॥ [४।३।४] आत्मेति । अत्रोपासनस्यात्मज्ञानानुरूपत्वंनामयथाशक्तिवेदविचार
णाद्भावित्वमेव । अन्यथावाक्यस्यासंगतत्वप्रसंगादितिभावः । सर्वज्ञाननियमेनिराकृते किंत्वित्याशंकायांयथाशक्तिज्ञा
नंहिवक्तव्यं । नत्वात्मज्ञानं । नहिपरज्ञानंप्राङ्निराकृतं । तस्मादात्मज्ञानंनामात्मयोग्यंज्ञानमित्येवव्याख्येयमिति ।
कुतःसर्ववेदज्ञानमित्यतश्चोदनाद्यविशेषादित्युक्तं । तत्रशाखाभेदस्यसुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकमपिविशेषनिष्ठंव्याख्यातव्य
मित्यतोयुक्त्यंतरमाहसूत्रकारः ॥ ॐ [४।३।४] स्वाध्यायस्यतथात्वेनहिसमाचारेधिकाराच्चेति । तत्रहीत्यंतंव्याचष्टे ॥ वे
[४।१।५] दइति । अनेनवेदःकृत्स्नोधिगंतव्यःसरहस्योद्विजन्मनेतिस्मृतिमुपादत्ते । स्वाध्यायाध्ययनंकर्तव्यंभवेदित्यनेनस्वाध्यायो
ध्येतव्यइतिश्रुतिं । अन्यथास्वस्वशाखामात्रज्ञानांगीकारे । एतदुक्तंभवति । स्वाध्यायस्यस्वाध्यायविधेस्तथात्वेनसामान्यतः
सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वेनहेतुनासर्वज्ञानमंगीकरणीयं । अध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यंततास्थितेः । स्वस्वशाखामात्रज्ञानांगीकारे
चास्यविधेर्वैयर्थ्यापत्तेः । नचवाच्यंशाखाभेदस्यप्रसिद्ध्यास्वाध्यायपदमपितथैवव्याख्येयमिति । स्मृत्यनुरोधेनैवश्रुतिव्याख्या
नस्यन्याय्यत्वात् । स्मृतौचकृत्स्नपददर्शनात् । शाखाभेदस्याशक्तिनिमित्तत्वोपपत्तेरिति । ननुश्रुत्यनंतरंहिशब्देनस्मृतिः
सूत्रकृतोपात्तातत्कथमत्रविपर्ययः । उच्यते । आकांक्षाक्रमेणसूत्रं । व्याख्यानंतूपोद्घातप्रक्रिययेतिनविरोधः । श्रुतिस्मृतिब
लादेवयथाशक्तिसर्वविज्ञानस्यैवनिश्शंकताहेतुत्वंकल्प्यते । भूयोदर्शनंचानुमानांगमितिसुप्रसिद्धं । आह नाध्ययनविधिप्रयुक्त ॥६३४॥
मध्ययनं । किंत्वध्यापनविधिप्रयुक्तमेव । अध्ययनविधेर्नियोज्यरहितत्वात् । नह्यत्रस्वर्गकामोयजेतेतिवत् कश्चिन्नियोज्यः

श्रूयते । नापिविश्वजिदादाविवकल्पयितुंशक्यते । अध्यापनविधिनैवाध्ययनसिद्धौकल्पकाभावात् । नचाध्ययनवि
धिरपिनियोज्यरहितइतिवाच्यं । आचार्यकरणकामस्यतत्रनियोज्यत्वात् । अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेत्यात्मनेपदश्रवणात् ।
संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियइत्याचार्यकरणेनयतेरात्मनेपदविधानात् । तमध्यापयीतेत्युपनयना
ध्यापनयोरेककर्तृकताप्रतीतेः । नह्यध्यापनमध्ययनेनविनाभवतीतिस्वसिद्धयेपराक्षेपलक्षणेनोपादानेनाध्यापनविधिरेवाध्य
यनंप्रयुङ्क्ते । किंचाध्ययनेसतिविधिज्ञानंततश्चाध्ययनमितीतेंतराश्रयत्वंस्यात् । अतोनैतद्वाक्योदाहरणमत्रसंगतमिति ।
उच्यते । स्यादेवंयद्यध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनंस्यात् । नचैवं । अध्यापनस्यजीविकार्थत्वात् । त्रीणिकर्माणिजीविकेति
वचनात् । अध्ययनस्यचनित्यत्वात् । योनधीत्यद्विजोवेदानित्यकरणेप्रत्यवायश्रवणात् । नचनित्यमनित्येनप्रयुज्यते ।
किंचैकस्यमाणवकस्याध्यापनेनचरितार्थत्वेमाणवकांतरस्यानध्ययनप्रसंगः । योयेनोपनीतःसतेनाध्यापनीयतइतिचेत् । त
र्ह्युपनायकेपरेतेध्ययनाभावःस्यात् । यत्पुनरितरेतराश्रयत्वमुक्तंतत्प्रातःसंध्यामुपासीतेत्यादावपिसमानं । अयमप्याचार्य
स्यैवविधिः । शौचाचारांश्चशिक्षयेदित्यादेरितिचेत् । न । आचार्येपरेतेतदभावापातात् । अतोध्ययनादिविधिंवृद्धाः
कथंचिन्माणवकंबोधयंतीत्यंगीकार्यमित्यलं ॥ ॐसमाचारेधिकाराच्चेत्येतद्व्याचष्टे ॥ ॐ[४१।५]द्यापीति । यतःसर्ववि
ज्ञानमावश्यकं । तेनैवहिकारणेनदेवाद्याअद्यापिश्रवणमननेकुर्वंति । सदाध्यायंतिच । अन्यथामहामतीनांतेषामेकैक
शाखाश्रवणादेरल्पीयसैवकालेनकर्तुंशक्यत्वेनाद्यापितत्करणंनस्यादिति । यथायोगंयथाशक्तीतिप्रत्येकंविशेषणं । शृण्व

तइत्यात्मनेपदउक्तं । समाचाराच्चेत्येवोक्तेदेवादीनांवेदाधिकारित्वाभावात्कथमेतदित्यतोदेवताधिकरणन्यायंमाविस्मार्षी
रितिसूचयितुंसूत्रकृतासमाचारेधिकाराच्चेत्युक्तं । यदिब्रह्मसाक्षात्कारवंतोपिदेवाद्याःश्रवणाद्यनुतिष्ठंतितर्हितस्यनिरवधिक
त्वंप्रसक्तमित्यतआह ॥ [४९।६]तथापीति । यद्यपिसूत्रकारेणदेवाद्याचारःप्रमाणीकृतः । तथापि । वस्तुपरब्रह्मादिकं ।
निर्णयोयथार्थःपरोक्षोनिश्चयः । प्रथमस्यैवशब्दस्याऽऽवस्तुनिर्णयादेवेतिसंबंधः । वस्तुनिर्णयहेतुत्वाच्छ्रवणादेरितिहि
शब्दार्थः । वस्तुनिर्णयपर्यंतंश्रवणमननेकर्तव्येइत्यसत् । निर्णीतेप्यर्थेपुनःकारणांतरोपनिपातेनसंशयाद्युत्पादनदर्शनेनवस्तु
निर्णयस्यावधारयितुमशक्यत्वादित्यतआह ॥ [४९।७]मतीति । मतिर्मननं । श्रुतिःश्रवणं । उत्तमःशिष्ययोग्यताभिज्ञः । कुर्वतः
श्रवणादिकं । दर्शनंब्रह्मसाक्षात्कारः । एतदुक्तंभवति । ब्रह्मदर्शनार्थंहिश्रवणादिकं । नचतद्यथाकथंचिदनुष्ठितंतत्साधनं ।
किंतुशिष्ययोग्यताभिज्ञगुरुप्रदानपूर्वकमेवेतिवक्ष्यति । अतस्तादृशोगुरुरेवश्रवणादिकालविशेषमुपदेक्ष्यति । यतःपरंकारण
शतोपनिपातेपिनसंशयाद्युत्पादःस्यादिति । देवाद्याःश्रवणादिकमद्यापिकुर्वंतीतिनयुक्तं । स्याद्धिदर्शनमितिश्रवणादेस्तत्वद
र्शनसाधनत्वस्योक्तत्वात् । देवादीनांचतत्वदर्शनस्यौत्पत्तिकत्वात् । यथोक्तं । नैवदेवपदंप्राप्ताब्रह्मदर्शनवर्जिताइत्यादि ।
नचप्राप्तसाध्यःसाधनमनुतिष्ठतीत्यतआह ॥ [४९।७]श्रवणमिति । दृष्टतत्वस्यापिपुंसःश्रवणंमननंध्यानंचविशेषानंदसंप्राप्त्यैयुज्यत
एवेतियोजना । एवंतर्हिश्रवणादेर्दर्शनसाधनत्वोक्तिर्व्याहन्यतइत्यतआह ॥ [४९।८]अन्यस्येति । अदृष्टतत्वस्यैतानिश्रवणादीनिदृ
ष्टयेभवंति । यथाखलुसमुच्चयवादिनांज्ञानात्पूर्वाणिकर्माणिज्ञानार्थानि । ततःपराणितुमोक्षार्थानि । यथाचसकामानिक
र्माणिसंसारकारणानिनिष्कामानितुज्ञानकारणानि । तथाश्रवणादीन्यदृष्टतत्वस्यज्ञानार्थानीतिनतदुक्तिव्याघातः । दृष्ट
तत्वस्यतुविशेषानंदार्थानीतिदेवादीनांतदनुष्ठानंचयुक्तं । समाचारकथनंचयथाशक्तिवेदार्थश्रवणमननयोःकर्तव्यतामात्रो
पोद्बलनायकृतमितिनासंगतं । विशेषानंदंतुवक्ष्यामः । शिष्ययोग्यताभिज्ञगुरूपदेशानुसारेणश्रवणादिकंकर्तव्यमित्य
युक्तं । तादृशस्यगुरोर्दुर्लभत्वेनश्रवणाद्यभावापत्तेः । लभ्यमानोप्यसावनुष्ठितश्रवणादिनाऽऽध्यात्मिकशक्तिसंपन्नेनैवशि
ष्येणलभ्यतेनान्येन । तथाचान्योन्याश्रयइत्यतआह॥ [४९]यदीति । द्विविधंशास्त्रंनिर्णीतंनिर्णेतव्यंच । तत्राद्यंब्रह्मसूत्रादिकं।
द्वितीयंवेदादिकं । तत्रनिर्णीतस्यश्रवणादिकंसमाचरेत् । सर्वज्ञानांसिद्धांतानुसारेणयोनिर्णयंजानातितस्मात् । इदमुक्तंभवति।
मुख्यस्यगुरोःप्रथममलाभेपिनश्रवणाद्यभावापत्तिः । अमुख्यादपिगुरोस्तदुपपत्तेः । तत्रमुख्यवदमुख्यस्यातिगहनवेदादिव्या
ख्यानसामर्थ्याभावेपिनिर्णीतव्याख्यानमुपपद्यतएव । नचनिर्णीतशास्त्रस्यापिव्याख्यानविप्रतिपत्त्याभिप्रायोदुरधिगमइतिवा
च्यं। सर्वज्ञप्रणीतोपायग्रंथानुसारेणामुख्यस्यापिगुरोस्तदवगमसंभवात्। एवंचामुख्येश्रवणादावनुष्ठितेमुख्योपिगुरुर्लभ्यतइति।
सर्वज्ञस्यगुरोःश्रवणाद्यंगत्वेतदभावेश्रवणाद्यभावएवकुतोनांगीक्रियतेकिमनेनामुख्येनश्रवणादिना । सर्वज्ञगुरुप्राप्तिस्तुपुण्यो
पचयेनापिभविष्यतीत्यतआह ॥ [४९।९]श्रवणादीति । संतितावत्सर्वदाश्रवणादिकंकर्तव्यंक्षणमपिनत्याज्यमित्येवमर्थाःश्रुतिस्मृ
तयः स्वाध्यायप्रवचनेएवेतिनाकोमौद्गल्यइत्याद्याः । तत्रचसर्वज्ञोगुरुरंगं । तदलाभेतुगुणेत्वन्यायकल्पनमितिन्यायेनयादृ
शतादृशमपिश्रवणादिकंकार्यमेवेतीतिभावः । नन्वेताःश्रुतयएवानुपपन्नार्थाः । अपरिहार्यनिद्राद्युपद्रवप्राप्तौश्रवणादेःकर्तुम

सुधा० ॥ ८० ॥

शक्यत्वात् । नह्याकाशरोमंथनंशक्यविधानमित्यतआह ॥ [४१।९] अंतीति । परिहर्तुमशक्येनिद्रादौप्राप्तेतुपुनरेवतदपगमनानंत रमेवश्रवणादिकंसमाचरेत्। अयमभिप्रायः।यथासायंप्रातरग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिविधयःसंनिपाताद्युपप्लवसंभवेपिनानुपपन्नास्त थाप्रकृतेपीति । निर्णयज्ञस्यगुरोरभावेकिंश्रवणाद्यभावएवनेत्याह ॥ [४१।१०] अभांवइति । निर्णयज्ञस्यगुरोरभावेपियादृशतादृशा त्सर्वदाश्रृणुयात् । मन्वीतच । नहिगुणालाभेमुख्यपरित्यागोयुक्तइतिभावः । वेदादिश्रवणेसर्वज्ञोगुरुरपेक्षितः । तदितरश्र वणेतुनिर्णयज्ञःसर्वज्ञकल्पः । द्वयोरभावेपिश्रवणादिकंचेदनुष्ठेयंतदाऽसच्छास्त्राणामितिप्रतीतिःस्यात् । अतःसच्छास्त्राण्येवे त्युक्तं । यादृशतादृशाच्छृणुयादित्यनेनातिप्रसक्तौसत्यामाह ॥ [४१।१०] यदीति । यदितस्मिन्पुरुषेस्वापेक्षयासम्यग्ज्ञानादिप्राचुर्यमु पलभ्यतेतर्हिततःश्रृणुयात् । नत्वधमात् । वैयर्थ्यात् । नह्यदृष्टमात्रार्थंश्रवणादिकमितिभावः । स्वतोधिकस्यपुरुषस्यप्रबंधेन व्याख्यानासंभवेकिंश्रवणाद्यभावएवेत्याकांक्षायामाह ॥ महद्भ्यइति । स्वतोमहद्भ्यः महत्त्वंचनसज्ज्ञानमात्रेण । किंतुविष्णुभ क्त्यादिगुणैश्चेत्युक्तंविष्णुभक्तेभ्यइति । तादृशएवह्यादरमुत्पादयन्व्याख्याति । सादरमेवचश्रवणादिकंफलायालं । संशयाज्ञा नविपर्ययांश्चेतिश्रवणादिफलमुक्तं । एकस्मात्प्रबंधेनश्रवणाद्यसंभवेपिबहुभ्योमहद्भ्योयथाशक्तियथासंभवमेकैकदेशश्रवणादि कमपिकुर्यादेव । तेनापिसंशयादिछेदस्यश्रवणादिफलस्यलाभादितिभावः । स्वतोधिकाभावेकथंश्रवणादीत्यतआह ॥ [४१।११] स्वैतंइ ति । अपिचावितरेतरयोगे । श्रुतावृत्तिप्रवचनाभ्याममभिनवोत्प्रेक्षोदयात्तेअपिश्रवणादिफलंप्रसुवाते । सम्यक्श्रवणादिरहितो व्याचक्षाणःस्खलनेनप्रत्यवेयात् । तत्कथमुच्यतेशिष्येभ्योब्रूयादिति । तत्राह ॥ [४१।११] सदिति । ब्रूयादितिसंबंधः । प्रामाणिकत

अ.३पा.३ अधि.१ ॥५३६॥

याभिमतोर्थःसिद्धांतः । नतुप्रामाणिकएवेतिनियमः । तथात्वेशब्दनित्यत्वंकेषांचित्सिद्धांतः । केषांचित्तदनित्यत्वमितिन स्यात् । द्वयोःप्रामाणिकत्वायोगात् । अयंतुनतथा । अपितुप्रामाणिकएवेत्यतःसदित्युक्तं । स्वार्थिकोणिच् । अजहदित्यर्थः । यद्वाशिष्यैरहापयन् । सत्सिद्धांतहानिरेवमहतःप्रत्यवायस्यहेतुरितिवक्ष्यामः । क्षुद्रस्खलितंत्वल्पीयसएव । नतावतामहाप्रयोजनव्याख्यानत्यागः । तथासतिमृगभयाद्बीजानावापप्रसंगादितिभावः । कोसौसत्सिद्धांतःयोनहातव्यः । द्विविधःसत्सिद्धांतःपरापरभेदात् । प्रत्येकंद्विविधोवाचनिकआनुषंगिकश्च । तत्रवाचनिकंपरंसत्सिद्धांततावदाह ॥ [४१।१२] अशेषेति । अन्यतत्तंत्रमितिसकलजगज्जन्मादिकारणत्वमुच्यते । निर्णीयतइतिनिर्णयः । सम्यग्विनिर्णयोवाचनिकःपरसिद्धांतः । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपावधारणपरेजन्मादिसूत्रेखल्वभिहितोयमर्थः । आनुषंगिकंपरसिद्धांतमाह ॥ [४१।१२] स्वतंत्रत्वमिति । स्वतंत्रत्वंस्वाधीनसत्त्वादिमत्त्वं । तस्यविष्णोः । द्वितीयस्तस्येतिशब्दउत्तरत्रसंबध्यते । सर्वतोभेदश्चेतिप्रकृतिजीवजडेभ्योत्यंतभिन्नत्वं । नन्वेतदपिअसंभवस्तुसतोनात्माश्रुतेःपृथगुपदेशादित्यादिनाभिहितमेव । तत्कथमानुषंगिकःसिद्धांतः । सत्यं । तथापिप्रधानप्रमेयोपयोगितयोक्तत्वाददोषः । स्वगतभेदवर्जितत्वादेरुपलक्षणमेतत् । इतिसम्यक्स्थितिरितिवक्ष्यमाणेनान्वयः । कथमस्यार्थस्यानुषंगिकत्वमित्यतआह ॥ [४१।१३] अदोषत्वस्येति । विष्णोरदोषत्वस्यसिध्यर्थमंगीकार्योयमर्थइतिशेषः । उपलक्षणमेतत् । अशेषगुणपूर्णत्वस्यसकलजगज्जन्मादिकारणत्वस्यचेत्यपिद्रष्टव्यं । अनेनकथंतत्सिद्धिरित्यतआह ॥ [४१।१३] यदिति । यस्माज्जगताऽभेदेविष्णोर्दोषसंबंधःप्रसज्यते । तस्मादितिपूर्वेणसंबंधः । अत्राप्यभेदइत्यस्वातंत्र्यस्याप्युपलक्षणं तदन्वयइतिचगुणपूर्त्याद्य

भावस्यापि ॥ अन्यतत्तंत्रमित्यन्यशब्दोऽमुक्तविषयइतिप्रतीतिःस्यात्तदर्थमाह॥ [४९।१३] तत्तंत्रत्वंचेति । चशब्दोवक्ष्यमाणेनभेदेन
सहसमुच्चयार्थः।अंगीकार्यमितिशेषः।किमर्थमिदमंगीकार्यंजन्मादिसूत्रस्यामुक्तविषयतयाप्युपपत्तेरित्यतआह ॥ [४९।१३] तदिति ।
नहिमुक्तानांतत्तंत्रत्वेनविनातस्यनिरर्गलमैश्वर्यंसिध्यति । नचतदंतरेणगुणपूर्तिर्भवतीति । स्यादेतत् । यदिमुक्ताःपरमात्म
नोभिन्नाःस्युः । नचतथा । तत्किंतत्तंत्रत्वेनेत्यतआह ॥ [४९।१३] मुक्तानामपीति । परमात्मनोत्यंतभेदश्चांगीकार्यः । अनेनतस्य
भेदश्चसर्वतइत्येतदपिविवृतंभवति । किमर्थमित्यतःप्रयोजनंवक्तुंपीठमारचयति ॥ [४९।१४] नहीति । मुक्तानांपरमात्मनाऽभे
दोभवन्नतावत्प्राग्भिन्नानां । भिन्नस्याभेदावाप्तेःक्वाप्यदर्शनात् । नकेवलमदर्शनंकिंतर्हीत्यतआह ॥ [४९।१४] तस्येति । भि
न्नमभिन्नतांगच्छतीत्यस्यार्थस्याभावोनुभवसिद्धोपि । ततःसंसारेप्यभिन्नानामेवमुक्तावभेदोव्यज्यतइत्येववक्तव्यं । तथैवा
स्त्वित्यतआह ॥ [४९।१४] पूर्वेति । समर्थितंतावद्दुःखादिरूपोयंसंसारःसत्यइति । ततःसंसारेपिजीवानांपरमात्मानाभेदेतस्यदो
षवत्त्वंस्यात् । इतिशब्दोहेतौ । सम्यक्स्थितिःसत्सिद्धांतःआनुषंगिकःपरइतिशेषः । नन्वतिभिन्नताकिमर्था भेदाभेदो
पपत्तेरित्यतआह ॥ [४९।१५] भेदेति । भेदेनसहितोऽभेदोभेदाभेदः । विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचीतिद्वंद्वैकवद्भावोवा । अत्रा
पिपूर्वन्यायेनसंसारेपिभेदाभेदावंगीकार्यौ । ततश्चाभेदेनदोषाणामपिसंभवः । भेदेनतत्परिहारोभविष्यतीतिचेत्तर्हिकि
मजागलस्तनायितेनाभेदेनेति । इदानीमपरंसिद्धांतमाह ॥ [४९।१५] निर्दोषत्वमिति । तथापरमेश्वरवद्रमायाश्चनिर्दोषत्वं ।

यथोक्तं । कामादितरत्रतत्रचायतनादिभ्यः । समनाचासृत्युपक्रमादमृतत्वंचानुपोष्येति । निर्दोषत्वमित्युक्त्यापारतंत्र्यमपि
नास्तीतिप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ [४९।१६] तदिति । परमेश्वरानंतरतातदधीनतेतियावत् । यद्वानेनापरसिद्धांतांतरमाह । एकस्मा
द्भगवतएवावरत्वमिति । तदप्युक्तं । अस्यैवचोपपत्तेरुष्मेति । सिद्धांतांतरमाह ॥ [४९।१६] ब्रह्मेति । मुक्तौसंसारेपि । प्रोक्तात्क्रमा
त्तिष्ठंतीत्यर्थः । अत्रद्वंद्वनिर्दिष्टानांसाम्यमन्येषांतारतम्यमितिज्ञेयं । एतच्चोक्तमियदाननादिति । उपलक्षणंचैतत् । प्रपंच
सत्यत्वादिकमपिग्राह्यं । कुतोयमशेषगुणेत्यादिसत्सिद्धांतइत्यतआह ॥ [४९।१७] निर्णीतइति । हरिणासूत्रकारेणस्वयंसाक्षान्निर्णी
तोनतुबलात्सूत्रार्थतयाकल्पितः । एतच्चतत्रतत्रदर्शितमेव । सत्सिद्धांतमहापयन्नित्युक्तं । तद्धानौकोदोषइत्यतआह ॥
[४९।१७] एतदिति । ज्ञातंसदित्यर्थः । विरोधिज्ञानमेवह्यस्यत्यागः । अंधायभवतीतिशेषः । केवलमितिनकदापिसुखायेत्यर्थः ।
कुतएतदित्यतआह ॥ [४९।१७] अंधमिति । अनेनांधंतमःप्रविशंतियेऽविद्यामुपासतइतिश्रुतिमुपादत्ते । उक्तार्थस्यप्रामाणिकत्वंवक्ष्यते ।
अतस्तद्विरुद्धप्रतीतिरविद्याभवत्येव । अतिस्फुटमित्यनेनपरेषांव्याख्यानंपराचष्टे । तथाचवक्ष्यामः । ननुवस्तुतःप्रामाणिकः
सत्सिद्धांतः । प्रकृतस्यकथंप्रामाणिकत्वमित्यतआह ॥ [४९।१८] इत्येवेत्यादिनासादरमित्यंतेन । इत्येवेत्युक्तप्रकारावधारणं । एतमे
वार्थमितिप्रकृतधर्म्यवधारणं । तेनव्यत्यासमपिवारयति । अशेषाइतिश्रुतिभागस्यकर्मादिपर्यवसायित्वनिरासार्थं । अथशब्दः
समुच्चये । अखिलमितिजीवजननादिवाक्यानामप्युपादानार्थं । मूलरामायणमेवेत्यवांतररामायणानांव्युदासः । अखिलाइ

तिबहुवचनविषयविवरणार्थं । इतरपुराणानांपाशुपतादिमूलत्वेनाप्रामाण्याद्वैष्णवानीत्युक्तं । परावित्यर्वाचीनसांख्ययोग व्यावृत्तये । तयोरप्रमाणत्वात् । मीमांसात्रिविधा । शब्दसागरःप्रकाशयतीतिसंबंधः । युक्तयश्चप्रकाशयंति प्रत्यक्षागममूलकाएव । नत्वाभासाः । प्रत्यक्षंचप्रकाशयति । एवशब्देनेश्वरप्रत्यक्षस्यप्राबल्यंसूचयति । कर्मकांडादीनामेतदर्थप्रकाशकत्वं कथमित्यतउक्तमुत्तममिति । कर्मादेरुत्तानार्थत्वेपिउत्तमोर्थोयमितिभावः । वेदादीनामन्यथाव्याख्यानंवारयति । अन्यावकाशरहितमिति । क्रियाविशेषणमेतत् । सादरमितितत्रतात्पर्यसद्भावमाचष्टे । एतदर्थेश्रुत्यादिकमन्यत्रपठितमेवद्रष्टव्यं । सत्सिद्धांतमपहायसच्छास्त्राण्येवसर्वदाशृणुयादित्युक्तं । तत्रतत्सिद्धांतस्वरूपंनिरूप्यसच्छास्त्राण्येवसर्वदाशृणुयादित्येतद्विवृणोति ॥ [४१।२१] एतदेवचेति । एतद्वेदादिकं । ततःपरंतद्विरुद्धंतदुदासीनंच । ऋगाद्याभारतंचैवेत्याद्यागमोत्रस्फुटएव । दुःशास्त्रंनाभ्यसेदितिवक्तव्येपरित्यजेदितिवचनंनकेवलंतत्रोदासीनत्वंकिंतुहेयतयाज्ञानमपिभाव्यमितिज्ञापयितुं । अत्रचासच्छास्त्राधिगमनमितिपातकेषुपरिगणनंप्रमाणं । स्फुटानिचाचार्येणान्यत्रात्रार्थेवाक्यान्युदाहृतानि । सच्छास्त्रमभ्यसेदितिश्रवणमननयोःकर्तव्यत्वमुक्तं । तदयुक्तं । निदिध्यासनेनैवब्रह्मदर्शनोपपत्तेः । अन्यथातद्वैयर्थ्यादित्यतआह ॥ [४१।२१] असंशयेनेति । संशयशब्देनविपर्ययोपिलक्ष्यते । निर्णयेसतिनिदिध्यासनेनब्रह्मदर्शनंभवतीतियोज्यं । एतदुक्तंभवति । सत्यंनिदिध्यासनंब्रह्मदर्शनसाधनमिति । किंतुतत्सिद्ध्यर्थेश्रवणमननेअपिकर्तव्ये । अवितथंब्रह्मानुचिंतनंहिनिदिध्यासनं । वितथानुचिंतनस्यचतुर्थेनिराकरिष्यमाणत्वात् । नचाविदितस्यानुचिंतनंसंभवतीति । तद्वेदनार्थंश्रवणमभ्यर्थनीयं । श्रुते

चार्थेलिंगाभासप्रतिभासेनशंसयविपर्ययोदयेनवितथंतद्भवतीतितद्व्युदासहेतुर्मननमप्येष्टव्यमिति । अन्येपुनर्मन्यंते । श्रव
णमेवब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनं । मननंनिदिध्यासनेतुश्रवणंप्रतिफलोपकार्यंगभूते । असंभावनाविपरीतभावनाख्यचित्तविक्षेप
प्रतिबद्धंहिब्रह्मापरोक्षज्ञानंनाविद्यानिर्मूलनस्येष्टे । मननादिकंचप्रतिबंधंनिवर्तयतीति । तदसत् । शब्दस्यसाक्षात्कारकारण
तायाःक्काप्यदर्शनात् । ब्रह्मविषयशब्दवद्धर्मादिविषयस्यापितथात्वापत्तेश्च । नचविशेषहेतुरस्ति । येनब्रह्मविषयस्यैवतद्भावो
नधर्मादिविषयस्येतिप्रतीमः । प्रत्यक्षलक्षणाक्रांततयाशब्दस्यतत्रांतर्भावश्चापद्येत । अथमतं । दृश्यतेतावद्दशमस्त्वमसीत्या
दिवाक्यस्यसाक्षात्कारकरणत्वं । नचतत्रापींद्रियमेवकरणंनशब्दइतिसांप्रतं । शब्दस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । अस्तुत
र्हींद्रियमेवकरणंशब्दस्तुसहकारीतिचेत् । न । वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् । तथापिकुतोविनिगमनमितिचेत् । क्वचिद्बहलतमे
तमसिक्काचिच्चलोचनविरहिणोपिवाक्याद्दशमोस्मीत्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादितिवदामः । धर्मादिविषयस्यापिशब्दस्यापरोक्षज्ञान
साधनत्वापादनंचासत् । वैषम्यात् । प्रकृतोहिशब्दोऽपरोक्षब्रह्मात्मविषयः । नतथान्यः । अस्तिचास्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वेप्रमाणं ।
नान्यस्य । तथाहि । विमतंशाब्दज्ञानंअपरोक्षं । अपरोक्षविषयत्वात् । सुखादिज्ञानवत् । अपरोक्षत्वंवेदांतवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति ।
अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानत्ववदिति । नचविवादाध्यासितःशब्दोऽपरोक्षज्ञानजनकोनभवति । शब्द
त्वात् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदितियुक्तं । दशमस्त्वमसीत्यादौव्यभिचारात् । श्रूयतेचतद्धास्यविजिज्ञौतमसःपारंदर्शयतीत्युप
देशमात्रादेवापरोक्षप्रमितिजन्म । अतएवब्रह्मात्मविषयवाक्यान्यत्वेनप्रत्यक्षलक्षणंविशेषणीयमिति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तंद

शमस्त्वमसीत्यादिवाक्यादपरोक्षज्ञानजन्मोपलब्धमिति । तदसंगतं । दशत्वसंख्याखल्वपेक्षाबुद्धिजन्यातद्व्यंग्यावेत्यतोनापात
तोरूपादिकमिवप्रत्यक्षेणोपलभ्यते । ततोदशानांपूरणोदशमोपितथा । अतःप्रथमंशब्देनपरोक्षज्ञानेजातेऽनंतरंलब्धसहायेन
प्रत्यक्षेणापरोक्षज्ञानंजायते । आशुभावादेकमेवापरोक्षंज्ञानमित्यभिमानः । अंधकारादौतुवाक्यादुत्पन्नस्यज्ञानस्यापरोक्षत्वंना
स्त्येव । प्रतीतिकलहोयंनिरवधिकइतिचेत् । अत्रेदंवक्तव्यं । शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वंकिंस्वभावः । किंवापरोक्षज्ञानसा
धनस्याप्यागंतुकं । आद्येसर्वेषामपिशब्दानांतथाभावःस्यात् । द्वितीयेनिमित्तंवाच्यं । ब्रह्मात्मविषयत्वमितिचेत् । तर्हिदश
मस्त्वमसीत्यादेरतथाभूतस्यनापरोक्षज्ञानसाधनत्वंस्यात् । अपरोक्षविषयत्वमितिचेत् । न । अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्या
र्थेऽपरोक्षत्वस्याभावात् । तत्रैतज्ज्ञानविषयत्वेनतदुक्तावितरेतराश्रयत्वं । ज्ञानांतराभिप्रायेतुस्वर्गादयोपिकेषांचिदपरोक्षज्ञान
विषयाइत्यस्माकंतद्विषयःशब्दोऽपरोक्षज्ञानंजनयेत् । एकपुरुषाभिप्रायेपिप्रत्यक्षावगतेग्नौधूमदर्शनेनापरोक्षज्ञानजन्मप्रसंगः ।
शब्दस्यैवंभावइतिचेत् । तथाप्यग्नौशब्देनापरोक्षज्ञानोत्पत्तिःस्यात् । अपरोक्षतयाज्ञायमानेतथेतिचेन्न । धर्मिमात्राभिप्राये
प्रत्यक्षेणावगम्यमानेघटेशतपलपरिमितोयमितिशब्दस्यापरोक्षज्ञानकारणतापत्तेः । सप्रकाराभिप्रायेतुप्रकृतेऽभावात् । नहित
त्वमस्यादिवाक्यप्रतिपाद्यंब्रह्मात्मैक्यमपरोक्षतयावभासते । तथासतिशब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति । एतेनापरोक्षविषयत्वानुमानम
पिपरास्तं । यच्चापरोक्षत्वमित्यादि । तज्ज्योतिष्टोमादिवाक्येपितथाप्रयोगसंभवादाभाससमानयोगक्षेमं । ज्योतिष्टोमा
दिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावेनकिंचिद्बाधकमितिचेत् । सममेतद्वेदांतवाक्येष्वपि । संसारस्याविद्यामयत्वादवि

द्यायाश्चापरोक्षज्ञानेनविनानिबर्हणायोगाद्वेदांतवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावेमोक्षाभावप्रसंगइतिचेन्न । ज्ञाननिवर्त्य
तायानिरस्तत्वात् । चित्तैकाग्र्यरूपनिदिध्यासनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेश्च । मनसोपरोक्षज्ञानसाधनत्वंक्वापिनोपलब्धमि
तिचेत् । तत्किंशब्दस्योपलब्धंयन्मनसानमनुतइतिश्रुतिविरुद्धंतदितिचेत् । न । श्रुतेर्मनसैवेदमाप्तव्यमितिश्रुत्यासत्प्रतिपक्षत्वा
त् । चित्तैकाग्र्यस्यांतरंगतापरेयंश्रुतिरितिचेत् । साप्यपक्वमनोविषयेतिस्यात् । किंचशब्दस्यापिब्रह्मज्ञानसाधनत्वंयतोवाचो
निवर्ततेइतिश्रुतिविरुद्धंकथमंगीकार्यं । तद्धास्यविजिज्ञावित्यादिश्रुतयस्तुपरोक्षज्ञानेनापिसार्थकाः । परंपरयापरोक्षज्ञानसा
धनत्ववादिन्योवा । स्पष्टंहिस्मृतयोवदंति । श्रुत्वामत्वातथाध्यात्वातदज्ञानविपर्ययौ । संशयंचपराणुद्यलभतेब्रह्मदर्शन
मिति । श्टणुयाद्यावदज्ञानंमतिर्यावदयुक्ता । ध्यानंचयावदीक्षास्यान्नेक्षाक्कचनबाध्यतइतिच । एतेनधर्मादिवाक्येति
प्रसंगःशब्दत्वानुमानंचसमाहितंवेदितव्यं । अतएवप्रत्यक्षलक्षणेविशेषणप्रक्षेपोपिपरास्तः । निर्निबंधनत्वात् । येतुश
ब्दएवापरोक्षज्ञानजननायप्रवृत्तोऽसंभवनादिप्रतिबद्धोमनननिदिध्यासनाभ्यांप्रतिबंधापगमेतज्जनयतीतिमन्यंतेतेप्रष्टव्याः ।
प्राङ्मनननिदिध्यासनाभ्यांकिमसौकिमप्यकृत्वापरस्तादपरोक्षज्ञानंजनयति । उतपरोक्षज्ञानंकृत्वा । नाद्यः । गृहीतसं
गतेःशब्दाद्बोधोदयाभावस्यप्रमाणविरुद्धत्वात् । द्वितीयेपिविरम्यव्यापारापत्तिः । ततोवरंशब्दस्यतावतैवचरितार्थत्वक
ल्पनमित्येषादिक् । यदुक्तंयथाशक्तिश्रवणमननेकर्तव्येइति । तदयुक्तं । पुरुषशक्तीनांतारतम्यवत्त्वेनश्रवणादेरपितार
तम्यापत्तेः । नचतथास्त्विवतिवाच्यं । तत्साध्यस्यज्ञानस्यैकविधत्वेनवैयर्थ्यप्रसंगात् । नचवाच्यंज्ञातव्यस्यब्रह्मणोपरिमित

त्वात्तत्तज्ज्ञानान्यपितारतम्यवंतीति । तत्फलस्यमोक्षस्यतारतम्यरहितत्वेनवैयर्थ्यापरिहारात् । नखलुबंधध्वंसस्यतारतम्यमुपपद्यतइत्यतआह ॥ [४१।२२] सम्यगिति । विषमंविपरीतं । ज्ञानमेवविज्ञानं । ततोनपुनरुक्तिर्विरोधश्च । तारतम्यादितितारतम्येनोपेतमित्यर्थः । सम्यग्विपरीतज्ञानयोस्तारतम्यमित्युक्तेपरस्परमितिप्रतीतिःस्यात् । तन्निरासार्थमुक्तंविवृणोति ॥ [५०।१] सम्यक्चेति । सम्यगित्यव्ययं । समीचीनादित्यर्थः । चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः । मध्यमात्सम्यग्ज्ञानात्तथाविधंसुखंभवेत् । अल्पाच्चसम्यग्ज्ञानादल्पं । एवमधिकान्मिथ्याज्ञानादधिकंदुःखमित्यादि । अत्रमिथ्याज्ञानतारतम्येनदुःखतारतम्यस्याभिधानंदृष्टांतत्वेनोपयुज्यते । यद्वादुःशास्त्रंतुपरित्यजेदित्युक्तं । तत्रात्यंतपरित्यागार्थोर्थवादोयं । नबंधप्रध्वंसमात्रंमोक्षः । किंतुसुखमपि । तस्यचतारतम्यमुपपद्यतइतिभावः । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ [५०।१] अंतइति । नन्वत्रात्मशक्तिमनतिक्रम्ययथात्मशक्तीत्यव्ययीभावेसति । तस्याव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुपइतितृतीयायालुकाभवितव्यं । यथात्मशक्त्यैवेतिकथं । उच्यते । यथेतिभिन्नंपदंसम्यग्वाचि । निवृत्तिमार्गःकथितआदौभगवतायथेतियथा । श्रवणमित्यादिनाचसंबध्यते । सादृश्यार्थेवा । आत्मशक्त्यैवश्रवणंमननंचाचरेत् । नतुसर्वशाखाविषयं । नापिस्वस्वशाखामात्रविषयं । यथाचश्रवणंमननंचात्मशक्त्यैव । निदिध्यासनमपितथाचरेत् । तच्चश्रवणंमननंचकृत्वाकुर्वन्वेति । यद्वाययथात्मशक्तीत्यव्ययीभावात्परआशब्दःसम्यग्वाची । श्रवणमित्यादिनासंबध्यते । अथवायथाशब्दस्यात्मशब्देनाव्ययीभावः । ततःशक्तिशब्देनकर्मधारयः । योग्यतानुसारिण्याशक्त्येत्यर्थः । अत्रयथात्मशक्त्यैवश्रवणंमननंतथाचरेदित्येतावतैवोपसंहारेकर्तव्येधिकमुच्यतेयत्तच्छ्रवणमननयोरुक्तस्यनिदि

ध्यासनांगत्वस्याप्युपसंहारार्थं । कृत्वाथवाकुर्वन्नपीतिविशेषज्ञापनार्थंच । अयंचविकल्पोगुरूपदेशानुरोधेनव्यवतिष्ठते । अथ
वापूर्वार्धएवाधिकरणार्थोपसंहारः । तत्राचरेदितिवक्ष्यमाणंसिंहावलोकनेनसंबध्यते । इतिसिद्धमितिशेषः ॥७॥३।३।१॥७॥
ॐउपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समानेचॐ।अत्रसर्ववेदोक्तान्गुणान्दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैवपरमात्मोपास्यइत्युक्तं । इहा
पिसर्वशब्दोनासंकुचितवृत्तिरुक्तन्यायादित्याशयवांस्तात्पर्यमाह ॥ कृत्वेति । श्रवणंमननंतथेतिवर्तते । यथात्मंशक्त्यैवेतिच ।
अनेनप्राप्तेश्चसमंजसमित्यादीनांसूत्राणामपितात्पर्यमुक्तंवेदितव्यं । तथातन्निर्धारणार्थनियमइत्यादीनांप्रथमाधिकरणव्या
ख्यानेनेति॥७॥३।३।२॥७॥ ॐअनुबंधादिभ्यःॐ।योगशास्त्रेयमादिकमुपासनांगतयोपदिश्यते । तत्रपूर्वपक्षवादीम
न्यते । यमानुष्ठानंतावदसत् । विष्णुभक्त्यादिगुणसंपत्तिर्विषयसंसर्गादिदोषवर्जनंचयमशब्दाभिधेयं । देशकालावस्थाव्यव
स्थयाविनानुष्ठेयस्यतथात्वात् । अहिंसादिपरिगणनंतुतत्प्रदर्शनार्थमितिहियोगानुशासनानि । तत्रयमानांकिमुपासनोत्पत्ता
वुपयोगः । किंवातत्फलज्ञानोत्पत्तौ । नाद्यः । विद्वेषिणामपिसतततानुचिंतनदर्शनात् । तन्मात्रत्वाच्चोपासनायाः । नद्वितीयः ।
भक्त्यादिसहितमेवोपासनंब्रह्मसाक्षात्कारंजनयतिनान्यथेत्यत्रप्रमाणाभावात् । किंचद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाः । वैरेणयन्नृपतइ
त्यादौद्वेषस्यतावन्मोक्षसाधनत्वंप्रतीयते । द्दष्टैवतंमुच्यतेनपरेणेतिमोक्षस्यदर्शनैकसाध्यत्वंच । तदुभयपर्यालोचनयाद्वेषस्यद
र्शनसाधनत्वमवगम्यते । एवंनियमासनप्राणायामप्रत्याहाराणामप्यंगतानिरसनीयेति । तत्रसमाधानमनुबंधादिभ्यइति ।
तस्यार्थः । भक्त्यादिभ्यइति । तत्रनज्ञायतेकःपक्षोंगीकृतःकथंचतत्रोक्तदोषःपरिहृतइति । अतोव्याचष्टे ॥ विषयेष्विति

 दिना । विषयसेवनात् । शाश्वतस्यब्रह्मणःमोक्षादन्यद्विषयजातंप्रति । आकांक्षादितिघञंतः । परंब्रह्मनप्रतिपद्यतेनपश्यति ।
 मिथःसमुच्चयेचशब्दः । हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । विषयसंसर्गादिदोषाणांज्ञानविरोधित्वमाहेतिशेषः । एतद्दोषवर्जितएवसदोपा
सनयायुक्तोभवति । तथाविधएवसदोपासनयायुक्तोवासुदेवंप्रपश्यतीतियोज्यं । एतदुक्तंभवति । उपासनोत्पत्तौतावद्यमाना
मंगत्वंब्रूमः । विषयसंसर्गादिमतोभक्तिरहितस्यसदोपासनानुपपत्तेः । नह्यन्यत्रव्यासक्तमनास्तत्रस्नेहविधुरश्चतत्संततंचिंतयं
तीतियुज्यते । यदत्रोक्तंस्निग्धवत्क्रुद्धानामपिसंततानुचिंतनंदृष्टमिति । तत्सत्यं । तथापितदितरसंसर्गवर्जनादिकमंगीकार्यमेव ।
नचभगवतिविद्वेषस्यकारणमस्ति । केषांचिदाशयदोषवशात्द्वेषसंभवेपिनतथाविधमनुचिंतनंज्ञानसाधनंभवति । किंतुउक्तयम
सहितमेवेतिद्वितीयपक्षमपिस्वीकुर्मः । नचतत्रप्रमाणाभावः । भारतवाक्यस्यविद्यमानत्वात् । तत्रचविषयसंसर्गादिपदानांयम
मात्राभावोपलक्षणत्वादिति । भक्त्याद्यभावस्यापिदोषत्वेनैतद्दोषवर्जितइत्युक्तं । यमानामवश्यानुष्ठेयत्वेयुक्तिमप्याह ॥ दोषांइ
ति । तेविष्णुभक्त्यभावाद्याविषयसंसर्गाद्याश्चदोषामुक्तिपरिपंथिनःप्राचुर्येणपुरुषेष्वनादिसंबंधाःसंत्येव । तेनकारणेनते
षांमोक्षोनजायते । एतदुक्तंभवति । मोक्षयोग्यानांमुमुक्षूणामपीदानींतावन्मोक्षोनजायते । तत्कुतइतिचिंत्यं । भगव
त्प्रसादाभावादितिचेत्सोपिकुतः । ज्ञानाभावादितिचेत् । असावपिकुतः । ध्यानाभ्यासासत्त्वादितिचेत् न । विद्वेषिणां ॥५४१॥
तत्सत्वेप्यसत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । अपिचध्यानाभ्यासोपिकुतोनेतिवाच्यं । श्रवणाद्यभावादितिचेत् । तद्भावोपिनकुतः ।
अतोदोषाएवतत्तदुत्पत्तिप्रतिबंधंतोमोक्षपरिपंथिनइतिज्ञायते । नचदोषाणामागंतुकानामनादिमोक्षाभावहेतुत्वंनसंभवतीति

सांप्रतं । प्रवाहतोनादित्वादिति । तथाचोक्तं । दोषगृहीतगुणामिति । स्यादेतत् । संतिकेचित्संसारिणोपिरागादिदोषरहिताः
जीवाबालमुग्धादयः । तत्कथंदोषाणांमोक्षाभावहेतुत्वमित्यतआह ॥ सर्वेइति । उदाहृतेष्वपिबालमुग्धादिजीवेषुतएते
भगवद्भक्त्यभावाद्यादोषास्तावत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांदृश्यंतएव । रागद्वेषादयोपिपुरुषेषुतारतम्यतःसंति । चतुर्विधाहितेप्रसुप्ततनु
विच्छिन्नोदारभेदेन । अतोबालादिषूदाराणांतेषामभावादभावाभिमानः । स्तन्यादिकामादेस्तेष्वपिदर्शनात् । तथाचागमः । गर्भे
बाल्येप्यपौष्कल्यादित्यादिः । तदेवंसर्वेपिदोषाःसर्वेष्वपिप्रमिताइतियुक्तमुक्तं । अथापिस्यात् । ऋजवोनामहिरण्यगर्भपदप्रा
प्तियोग्याःसंतिसंसारिणःपुरुषाः । नचतेदोषिणइतियुक्तं । ऋजुत्वविरोधात् । ऋजवःसमीचीनानिर्दोषाइत्यनर्थांतरं । तत्कथ
मेतदित्यतआह ॥ ऋजूनामिति । ऋजूनामपिमोक्षार्थमहोद्योगवर्जनंनामदोषोस्तीत्यतोनोक्तमयुक्तं । अन्यथामोक्षविलंबासं
भवात् । नचैवमृजुत्वविरोधः । यतोसावेकएव । दोषबाहुल्याभावाभिप्रायमृजुत्ववचनं । अल्पस्वेनिस्वप्रयोगदर्शनादिति
भावः । प्रकारांतरेणविरोधंपरिहरति ॥ सइति । सपरमोत्साहवर्जनंनामदोषः । यद्यपिमहोद्यमाभावोदोषएवहेयत्वात् ।
तथापिनरागादिरिवभावरूपः । नापिगुणाभावरूपः । किंनामोत्साहलक्षणगुणाल्पतामात्रमित्यदोषोप्युच्यतेइतिनर्जुत्वेनवि
रुध्यते । किमतोयद्येवंदोषाःसंसारहेतवोमुक्तिपरिपंथिनइत्यतआह ॥ अंतइति । इदंचसर्वयमोपलक्षणं । पुरुषार्थंमोक्षं ।
अयमत्रसंक्षेपः । विष्णुभक्त्यभावाद्याविषयसंसर्गाद्याश्चदोषामुमुक्षादिमतात्याज्याः । मोक्षादिविरोधित्वात् । यद्यद्विरोधि
तत्तदर्थिनात्याज्यंदृष्टं । यथारोग्यविरोध्यपथ्यंतदर्थिना । तथाचविष्णुभक्त्यादिकंकार्यमितिसिध्यति । भावानुष्ठानेनविनाऽ

भावपरित्यागायोगादिति । विष्णौपरान्यत्रतारतम्येनेयुक्तंविवृणोति ॥ [५०।६] स्वाँदरइति । आदरःस्नेहः । स्वभावतःसंसिद्धइत्यु अ.३पा.३
पकारादिकरणमनपेक्ष्यानादिसिद्धइत्यर्थः । अन्यथासुखिनैवमयाभाव्यंनजातुदुःखिनेत्याशीर्नस्यादितिहिशब्दार्थः । ततः अधि.३१
स्वविषयादादरादधिकआदरः । साक्षात्स्वोत्तमेषुकर्तव्यः । एवंतेषांतेषामाधिक्यानुसारतोधिकः कर्तव्योवासुदेवांतं । वासुदेवेतु
निरतिशयः । शुभंध्यानादिकं । एतच्चोपपादयिष्यते । सकृदनुष्ठेयासकृदनुष्ठेयसदानुष्ठेयभेदादंगमनेकविधं । अयंतुकथ
मित्यपेक्षायामाह ॥ [५०।८] नेति । तंविष्णवाद्यादरं । नकेवलंनत्यजेत् किंतुकालक्रमेणैनंविवर्धयेच्च । स्वसमेषुस्वतोऽधमेषुचकथ
मित्यपेक्षायामाह ॥ [५०।८] समेष्विति । कर्तव्यइतिवर्तते । ततःउत्तमसमेभ्योन्यत्राधमेषुसत्सुदयाकार्या । यदिसत्स्वित्येवोच्येतत
दोत्तमसमेष्वपिप्रसंगः । ततोन्यत्रेत्येवोक्तावसत्स्वपिप्रसक्तिः । ततोवर्गत्रयादन्यत्राज्ञेष्वौदासीन्यं । विपरीतेषुवैपरीत्यंचेत्यपि
योज्यं । एवंक्रियमाणेयमानामुपासनोत्पत्तौज्ञानोत्पादेमोक्षातिशयेचांगत्वमितिसूचनायपुरुषार्थमभिप्सताशुभमिच्छताद्दश्य
तेक्षिप्रमीश्वरइतिविचित्रोक्तिः । अतएवोपसंहारेत्रयस्यापिसंकीर्तनं । दोषपरित्यागेप्यस्तिविशेषः । रागादयोहिसंसारमात
न्वते । विपरीतज्ञानादयस्तुनित्यंनरकंप्रापयंतीत्यतोरागादितोतिशयेनत्याज्याइत्याशयवांस्तत्रश्रुतिमाह ॥ [५०।९] तदिति । त
त्प्रसिद्धं । नकेवलंसंसारेकिंतुमुक्तावपिकथंचनकेनापिधर्मेणसमत्वं । रमाब्रह्मशिवादीनांविष्णोराधिक्यदृष्टेःपुरुषस्यांधतमसा ॥५४२॥
वाप्तिर्भवतीतिकिमुतेतियोज्यं । विष्णोर्गुणाभावमतेःविष्णोर्जीवैर्जडैश्चाभेदस्यद्रष्टुः । उभयोर्भेदाभेदयोः । स्वपक्षसाधनमु
पसंहरति ॥ [५०।१०] तेनेति । प्राक्संप्रोक्तैर्विषयसंसर्गवर्जनादिभिर्गुणैःसंयुतः । यद्वायोगशास्त्रेसंप्रोक्तैर्यमादिभिर्गुणैरंगैःसंयुतः ।

तेनैवतथाविधेनैवोपासनेनहरिंदृष्ट्वाकर्माणिक्षपयतोमुक्तिर्जायते। इदानींयत्पूर्वपक्षिणोक्तंभगवद्द्वेषिणामपिपुराणेमुक्तिःकथ्यत इतितन्निराकरोति॥ [५०।११] द्वेषादिति । तस्मादन्यथाव्याख्यातव्यमितिभावः। तत्प्रकारंचवक्ष्यति । किंतच्छ्रुतिवाक्यमित्यतोमान स्तेनेभ्योयेअभिद्रुहस्पदेनिरामिणोरिपवोन्नेषुजागृधुरित्येतदर्थंतःपठति ॥ [५०।११] रिपवइति । रामोरमणंतदस्यास्तीतिरामीभगवा न्रामस्तस्मान्निष्क्रांतास्तस्यविमुखानिरामिणइत्यर्थः। अतएवतस्यरिपवः। अभिद्रोहपदइत्यस्यैवव्याख्यानमंधेतमसीति। नित्यं स्थिताभवंतीतिशेषोक्तिः । अनेनयेनिरामिणोरिपवोन्नेषुभोगेषुजागृधुरभिकांक्षावंतस्तेभिद्रोहोभितोद्रोहस्यपदेस्थानेस्थातुंयो ग्यायतोतस्तेभ्यस्तेनेभ्योस्मान्मावोचः । नह्यस्मच्छ्रवणवान्दुःखमर्हतीतियोजनासूचिताभवति । इदंचवायुंप्रतिविद्यादेवता यावचनं । तदभेदिनस्तस्यहरेर्जीवाद्यभेदवादिनः। कथमेतच्छ्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ [५०।१३] इत्यादीति । स्मृतिविरुद्धंचद्वेषिणां मोक्षकथनमित्याशयवांस्ताःपठति ॥ [५०।१३] हिरण्यकशिपुश्चेति । विविक्षुर्वेशनसंभावनाविषयः । आशंकायामचेतनेषूपसंख्यान मितिवचनात्। श्वामुमूर्षतीतियथा । अत्यगात्तमः। ममपितामह्यंमन्निमित्तंत्वामनिंदत्। मयिमद्विषयेचाघवानपराधवान् । त स्माद्विष्णुवैष्णवनिंदापराधजात्। अघान्नित्यनिरयात्। निंदादिकंचद्वेषमूलमितिप्रसिद्धमेव । नरहरिंप्रतिप्रह्लादस्यवाक्यमिदं। ततःस्थानात्।निंदांश्रृण्वतोयदाधःपातः तदानिंदकस्यकिमु। मानुषींमनुष्यसदृशीं । येमामवजानंतितेमोघाशादिमंतोभवंति। तेषांसुखलेशोपिनभवति। आत्मपरदेहेषुप्रेरकत्वेनास्थितं। संसरंत्यत्रेतिसंसारादेहाः। तस्याविवरणमासुरीष्वेवेत्यादि। लोकोजनस्त

स्यांतश्चंडालादिस्तत्पर्यंतस्य। कथमेतत्स्मृतिविरोधइत्यतआह॥ ईत्यांदीति। ज्ञायतइतिशेषः। तमोपिनिरुत्थानमितितुशब्दः। अतोयमाद्यंगमवश्यानुष्ठेयमितिसिद्धं ॥७॥ ३।३।३१ ॥७॥ विद्यैवतुनिर्धारणात्। यद्यपीदमधिकरणमनुबंधादिभ्यइत्यतः पूर्वंतथाप्युपासनस्वरूपावगमेसत्येवतत्सार्थक्यसमर्थनस्यावसरोनान्यथेतिव्युत्क्रमेणव्याख्यातं। तथाहि। नभगवदुपासनंकर्तव्यंवैयर्थ्यात्। नचतत्साक्षात्कारार्थं। तस्यापिव्यर्थत्वात्। नचमोक्षप्रयोजनोसावितिवाच्यं। चार्वाकदिशामोक्षस्यैवाभावात्। भावेवाजैनादिमतानुसारेणसाधनांतरसाध्यत्वादितिप्राप्तेमोक्षसद्भावं तस्यापिभगवद्दर्शनसाध्यत्वंचसाधयितुमिदमारभ्यते। यद्यपिसमयपादेचार्वाकादिमतानिनिराकृतानि। तथापिमोक्षतत्साधनविषयदूषणविशेषव्युत्पादनार्थोयंप्रयत्नः। तत्रचार्वाकमतंतावदनुवदति ॥ नैवेति। एवशब्दःस्वरूपनिषेधद्योतनार्थः। अन्यथापुरुषविशेषादिसंबंधेननिषेधोपिज्ञायेत। तस्मादुपासनंव्यर्थमितिशेषः। तर्हिकःपुरुषार्थोस्तीत्यतआह ॥ भोगइति। स्रक्चंदनादिविषयसुखानुभवोभोगःसपुरुषार्थोस्तीतिप्राहुरितिसंबंधः। भोगश्चैहिकएवनतुस्वर्गादिगतइत्याह ॥ शरीरेति। शरीरपातपर्यंतमित्यर्थः। कुतःस्वर्गापवर्गयोरसत्त्वमित्यतआह॥ भस्मीभावेइति। ततःपातानंतरंशरीरस्यभस्मीभावोभवेत्। इदमुक्तंभवति। शरीरपातोत्तरकालमात्मनःस्वर्गापवर्गौवक्तव्यौ। आत्माचनशरीरातिरिक्तोस्ति। शरीरंचपातोत्तरकालंनश्यत्येव। ततःकस्यतौस्यातामिति। इतिप्राहुरितिसंबंधः। शंकासमाप्तौवेतिशब्दः। तदेतत्प्रमाणाभावेनदूषयंस्तावत्पृच्छति ॥ तदिति। मोक्षोनैवास्तीतिवाक्यार्थंतदि

तिपरामृशति। केनमानेनेति। प्रत्यक्षेणवातदितरेणवेत्यर्थः। दृष्टमवगतं। द्वितीयस्तावच्चार्वाकेणनांगीकर्तुंशक्यतइत्याशयवानाह ॥ प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षमेकमेवप्रमाणंनान्यदित्यभ्युपगच्छता। पूर्वेणसंबंधः। आद्यंनिराकरोति ॥ नहीति। अनुमानादिकंतावत्परस्यमानंनभवति। यच्चमानत्वेनांगीकृतंप्रत्यक्षंतेनेतियावत्। मोक्षोहिनामपरमानंदावाप्तिविशिष्टात्यंतिकीदुःखनिवृत्तिः। तदभावश्चैवमवगंतव्यः। नास्तिकोपिपुरुषःपरमानंदानुभवीसर्वोपिदुःखीचेति। नचपुरुषांतरवर्तिनीसुखदुःखेतदभावौवापुरुषांतरप्रत्यक्षविषयावितिकथंमोक्षाभावःप्रत्यक्षेणावसीयेतेतिहिशब्दार्थः। माभूत्प्रमाणाभावेनमोक्षाभावनिश्चयः। तत्सद्भावनिश्चयोपिदुर्घटएव। प्रमाणाभावात्। नतावत्तत्रप्रत्यक्षंप्रमाणं। परपुरुषवर्तिनोःपरमानंददुःखाभावयोःपरप्रत्यक्षस्यसामर्थ्याभावात्। स्वनिष्ठस्तुतदभावएवप्रत्यक्षेणेक्ष्यते। नापिप्रत्यक्षादन्यत्। तत्प्रामाण्यासिद्धेः। ततश्चसाधकबाधकप्रमाणाभावादप्रतिपत्तिर्नित्यसंशयोवामोक्षेस्यादितिनोपासनानुष्ठानंसंभवतीति। मैवं। प्रत्यक्षेणतावन्मोक्षनिश्चयोपपत्तेः। ननूक्तमत्रप्रत्यक्षस्यतत्रसामर्थ्यंनास्तीति। तत्राह ॥ घटतइति। यद्यपिप्राकृतानांप्रत्यक्षंनमोक्षंगोचरयितुंक्षमते। तथापिमहत्तमपुरुषप्रत्यक्षेणमोक्षनिश्चयोयुज्यतएव। तदीयप्रत्यक्षावगमश्चपरेषांतद्वाक्येनभविष्यतीतिभावः। ननुकर्तृकर्मणोःकृतीत्यत्रषष्ठ्याभवितव्यंकथंतृतीया। शेषविवक्षायांषष्ठीविहिता। नचात्रशेषविवक्षेतिचेन्न। अस्मिन्योगेशेषग्रहणस्यनिवृत्तत्वात्। उच्यते। हेतावेषातृतीया। नकर्तरिकरणेवा। महीयसापुरुषेणहेतुनाकरणेनवातदीयप्रत्यक्षेणेतियावत्। इतरेषांमुक्तिदृष्टिर्मुक्तिसद्भावनिश्चयोघटतइति। यद्वामुक्तिविषयाप्रत्यक्षदृष्टिर्घटते। कथं। यतोमहीयसापुरुषेणेक्ष्यतेमोक्षइतिवदामइतियो

जना । अथवाक्रियमाणेतिपदाध्याहारेनदोषः । एवंतर्हिमयापिवक्तुंशक्यतएव । यद्यपिपरपुरुषवर्तीमोक्षाभावोस्मदादीनांन प्रत्यक्षः । तथापिमहीयसःपुरुषस्यलोकायताचार्यस्यप्रत्यक्षएव । तदवगमश्चास्माकंतद्वाक्येनभविष्यतीति । तथाचसत्प्रतिपक्ष तयापुनरनिश्चयएवेत्यतआह ॥ नेतीति । कस्मिन्नपिपुरुषेवर्तमानोऽनागतोवामोक्षोनास्त्येवेत्यहंप्रत्यक्षेणेक्षइतिवक्तुस्त्विति संबंधः । महत्त्वमेवनविद्यतेकुतोमहीयस्त्वमित्येवशब्दार्थोवातुशब्दः । महत्त्वमिहबहुप्रकारमपेक्षितं । इतरपुरुषाप्रत्यक्षार्थसा क्षात्कारित्वंतदुपयुक्तासाधारणधर्मवत्त्वंयथार्थवादित्वंचेति । तत्रैकप्रकारमपिनलोकायताचार्यस्यविद्यते । कुतस्तेनसत्प्रतिप क्षताशंकामोक्षवादिनांमहापुरुषाणां । कुतइत्यतआह ॥ साधयन्निति । धर्माद्यभावप्रतिपादनेनसर्वेषांपुंसांसमानत्वंसाध यंल्लोकायताचार्यःकथमेवेतरेभ्योतिशयवान्भवति । नकथंचित् । एतदुक्तंभवति । पुरुषांतराप्रत्यक्षस्यपरपुरुषगतस्यमोक्षा भावस्यसाक्षात्करणेलोकायताचार्यस्येतरेभ्योविशेषेणभाव्यं । अन्यथेतरेषामपितत्प्रसंगात् । नचासावस्ति । तपसायोगेनवा जनितोधर्मविशेषस्तथा । सचेतरेषामिवस्वात्मनोपिनास्तीतितेनैवसाधितं । अतःकारणाभावादितरवत्तस्यापिपरपुरुषवर्ति मोक्षाभावसाक्षात्करणंनास्त्येवेतिनिश्चीयते । ततएवाहंमोक्षाभावंसाक्षात्करोमीतितदीयंवचनमयथार्थमेव । भूतपरि णामविशेषएवातिशयोस्त्विवतिचेत् । सकिंप्रत्यक्षोप्रत्यक्षोवा । नाद्यः । अनुपलंभात् । यादृशतादृशस्यप्रकृतफलहेतु त्वेमानाभावात् । अन्यथातिप्रसक्तेः । नद्वितीयः । अतींद्रियार्थनिराकुर्वताातेनैवेतरवदात्मन्यपितदभावस्यसाधितत्वा दिति । यथायुष्माभिरभिधीयते नास्त्येवमोक्षाभावसाक्षात्कारीमहापुरुषइतितथाहमपिवदामि । नास्त्येवासौमहीयान्पु

रुषोयःप्रत्यक्षेणमोक्षमीक्षेत । प्रमाणाभावादिति । तथाचपुनरनिश्चयएवेत्यतआह ॥ दृश्यंतइति । नकेवलमेकइतिभावः । लोकेस्मिन्नेवभूमंडले । तेचवसिष्ठादयः । तेषांमहीयस्त्वमाह ॥ ज्ञानविज्ञानपारज्ञाइति । अत्र विषयिभ्यांविषयावुपलक्ष्येते । सामान्यविशेषाकारपारज्ञाः । नकेवलंवर्तमानाशेषविदःकिंनामपरावरविदोपि । तत्किमनुमानादिना । नेत्याह ॥ अपरोक्षदृशश्चेति । अस्मदादिभ्यःकोविशेषस्तेषामित्यतउक्तं । योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषइति । योगनिष्ठाजनितविशिष्टादृष्टेनदिव्यदृष्टयः । किंतेनैवनेत्याह ॥ प्रत्यक्षमिति । योगसामर्थ्येनपरदेवतांसाक्षादुपलभ्यतत्प्रसादासादितप्रकाशाद्यैश्वर्यवंतः । वसिष्ठादयोयोगर्धिसंपन्नयादिव्ययादृष्ट्यापरपुरुषवर्तिनंमोक्षंसाक्षात्कुर्वाणाःप्रत्यक्षेणैवदृश्यंतेतोनमोक्षानिश्चयइति । अस्मदादिभिरनुपलब्धत्वात्तेनसंतीत्यतआह ॥ निषिध्यंतइति । नृभिरित्यनेनमंदभाग्यैः परिमिताविविक्तदेशपरिचयवद्भिरितिसूचयति । नहितेवणिग्वीथ्यांवर्तंते । येनयुष्माभिरुपलभ्येरन् । अतोविप्रकर्षादनुपलभ्यमानाननिषेद्धुंशक्यंतइतिभावः । ननुपुरुषस्वरूपमात्रेनविप्रतिपत्तिः । तेषांमहीयस्त्वंतुकुतइत्यतआह ॥ दृश्यतेचेति । नकेवलंपुरुषाःकिंतुतेषामतिमाहात्म्यंमहीयस्त्वंचदृश्यते । कथं अतिमहौजसां । एतदुक्तंभवति । दृश्यंतेतावद्भिध्यस्थगनसमुद्रपानादीनितेषामतिमहांत्योजांसि । तानिचमहैश्वर्यकार्याणि । नचकार्याणिविनाकारणैर्भवितुमर्हंति । महैश्वर्येषुचसार्वज्ञापरनामकंप्राकाश्यमितितेषांमहीयस्त्वासिद्धिरिति । ननुतदीयंमोक्षविषयंप्रत्यक्षंपरेषांकुतःसिद्धं । तद्वाक्यादितिचेन्न । तेषांविप्रलंभकत्वोपपत्तेरित्यतआह ॥ यदीति । विप्रलंभोहिप्रयोजनमूलोभवति । नचतेषांप्रयोजनानुसंधानंसंभवति । आ

स्तसमस्तैश्वर्यत्वात् । प्रयोजनांतरस्यचाप्रमितत्वात् । एवंभूताअपितेयोगिनोयदिविप्रलंभकाइतिनिषिध्यंतेतदीयंवाक्यंविप्रलं
भमूलत्वेननिराक्रियतइतियावत् । तदातेत्वदभ्युपगतालोकायताचार्योक्तिःकिंतथैवननिषिध्यते । सापिविप्रलंभमूलेतिकल्प
यित्वानादरणीयास्यात् । अविशेषादितियावत् । एतेनैतदपिनिरस्तं । विप्रकर्षवशादस्माभिरनुपलभ्यमानाअपियोगिनस्तन्मा
हात्म्यंतदीयंस्वप्रत्यक्षविषयंवाक्यंचास्माभिःकुतोपगंतव्यं । इतिहासपुराणेभ्यइतिचेन्न । तेषामप्रमाणत्वादिति । दोषदर्शनेनहिते
षामप्रामाण्यंकल्प्यं । नचतत्रप्रमाणमस्ति । वाक्यत्वेनैवप्रामाण्यप्रतिषेधेलोकायताचार्योक्तेरपितत्प्रतिषेधप्रसंगादिति । नलोका
यताचार्योक्तिर्विप्रलंभशंकयानिराक्रियते । प्रत्यक्षसंवादेनप्रामाण्यनिश्चयादितिचेत् । समंप्रकृतेपीत्याह ॥ [५।१।४] यैर्दुक्तेति ।
यैर्योगिभिरुक्तानांवाक्यानांप्रामाण्यंप्रत्यक्षेणप्रत्यक्षसंवादेनोपलभ्यंतेतेपीतिपूर्वेणान्वयः । कथमित्यतआह ॥ [५।१।४] वैरादयो
पीति । तैर्योगिभिर्दत्तवराःशापाश्चसदाअव्यभिचारेणसत्याभवंति । हियस्मात्तस्मादितिपूर्वेणैवसंबंधः । तेप्रसन्नाः
संतस्तवेदंभद्रंभविष्यतीतिवाकुपिताःसंतस्तवेदमभद्रंभविष्यतीतिवायदाहुस्तत्तथैवभवत्प्रत्यक्षेणोपलभ्यतइति । स्यादेतत् ।
प्रत्यक्षयोग्यार्थेभवतुतत्संवादेनतदीयंवाक्यंप्रमाणं । अतींद्रियेतुमोक्षादौकथमिति । एवंतर्हिलोकायताचार्यवचनमपिप्रत्य
क्षयोग्यार्थेतत्संवादेनप्रमाणमस्तु । अतींद्रियेतुमोक्षाभावादौकथमितिसमानं । अथमन्यसेप्रत्यक्षयोग्यार्थेतावत्तदीयंवच
नंप्रत्यक्षसंवाद्येवोपलब्धं । तेनातींद्रियार्थविषयेपितत्राविश्वासिमः । लोकेतथोपलंभादिति । तदिदंप्रकृतेपिसमानं । तदिदमु ॥५४५॥
क्तमनुक्तसमुच्चयार्थेनापिपदेन । एवंसत्प्रतिपक्षतानिरासाययोगिनांमोक्षप्रत्यक्षवादस्यप्रामाण्यमप्रामाण्यंचलोकायताचार्य

स्यमोक्षाभावप्रत्यक्षोक्तेरुपपादितं । हेत्वंतरेणापितदप्रामाण्यमुपपादयति ॥ [५।१।५] अप्रामाण्यमिति । हेतुसमुच्चयेचशब्दः ।
वृथावाचेतिभावप्रधानोनिर्देशः । वृथात्वादित्येवोक्तेतृणादिदर्शनेव्यभिचारःस्यात् । तदर्थवाग्ग्रहणं । कथंलोकायताचा
र्योक्तेर्वृथात्वमित्यतआह ॥ [५।१।५] नहीति । परलोकस्यमोक्षादेर्निवारणात् । नास्तित्वप्रतिपादनाल्लभ्यंकिंचित्प्रयोजनंनास्तीत्ये
तत्प्रसिद्धमेव । तथाहि । तदुक्तेरदृष्टंवाप्रयोजनंस्याद्दृष्टंवा । नतावददृष्टं । परलोकनिवारणात् । अदृष्टंहिस्वर्गादावुपभोग्यं
वास्याद्देहांतरेणेहैववा । नाद्यः । स्वर्गादेःपरलोकस्यपरेणप्रतिषिद्धत्वात् । नद्वितीयः । देहात्मवादिनाऽस्यात्मनःपरलोक
स्यदेहांतरस्यनिवारणात् । नापिदृष्टं । प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरर्थकामलाभानुपलंभादिति । वैदिकानांधर्माधर्मव्यवस्थापकैर्व
चनैरुपरुद्धकामभोगानांप्राणिनांधर्माद्यभावप्रतिपादनेनकामोपभोगोपरोधनिवृत्तिरूपपरोपकारस्तावदाचार्यस्यप्रयोजनमस्ति ।
यद्यप्युपकारोनस्वरूपेणप्रयोजनं । नाप्यदृष्टहेतुत्वेन । तथाप्युपकर्तारंप्रत्युपकुर्वंत्येव । विनेयानांचकामोपभोगोपरोधनिवृत्ति
रेवास्तिप्रयोजनं । तत्कथंवृथात्वमित्यतआह ॥ [५।१।५] वृथावाचमिति । अत्रवृथावाचमितिसाध्यनिर्देशः । एवमपिवृथावाक्त्वं
नपरिहार्यमिति । अदृष्टप्रयोजनरहितवाचमितिवा । यदिकश्चित्तमाचार्यंविनेयंवावृथैवहन्यात्तदातंप्रतितस्यकिमुत्तरंन
किंचित् । एतदुक्तंभवति । नस्तएवधर्माधर्मौअतस्त्वयानिरंकुशेनकामोपभोगःकरणीयइत्याचार्येणबोधितोंतेवासीतदीयकम
नीयकांताद्यपहारार्थंतंहन्यादेवतदास्यकाप्रतिक्रिया । उपकर्तुरपकारोमहाप्रत्यवायहेतुरितिछांदसोक्तेस्तेनैवत्याजितत्वात् ।
उपकर्तारंप्रत्युपकुर्वंतीत्येतदपिधर्मादिवासनायांसत्यामेव । सातुतेनैवनिश्शेषिता । अतोनास्त्येवाचार्यस्यप्रयोजनं ।

प्रत्युतस्वजीवनहानिलक्षणोनर्थएव । एवंविनेयानामप्यन्योन्यधनवनिताद्यपहारायपरस्परवधादावेवप्रवृत्तिर्नतुकामोपभोगावसरः । महतानर्थेनाक्रांतोल्पीयान्कामोपभोगोनर्थएवेति । अस्त्वेवंलोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वमनर्थहेतुत्वंच । तथाप्यप्रामाण्यंकुतइत्यतआह ॥ [५।१।६] स्वांति । स्वशब्दःपरेषामप्युपलक्षकः । व्यर्थंचेतिशेषः । व्यर्थानर्थहेतुवाक्त्वेनलोकायताचार्यस्याप्रेक्षावत्त्वमनुमीयते । ततस्तद्वचस्याप्रामाण्यमितिशेषः । उक्तश्चायमर्थःप्रयोजनाधिकरणे । उक्तमर्थंबुद्ध्यारोहायसंक्षिप्याह ॥ [५।१।६] प्रामाण्यइति । प्रामाण्यशब्देनाप्तत्वमुच्यते । किमित्याक्षेपे । अपिशब्दोगर्हायां । स्वेत्युपलक्षणं । दृष्टस्यदर्शनयोग्यस्यापिबहोरर्थस्य । चशब्दोविशेषणसमुच्चये । देवोक्तीत्यतींद्रियांतरस्याप्युपलक्षणं । स्वोक्तंसर्वंप्रत्यक्षसंवादेनलोकानुभवंलोकाश्वासंप्रापयन् । यःस्वजीवनविरुद्धोक्तित्वादिविशेषणोलोकायताचार्योयश्चातींद्रियदेवोक्तिश्रोतृत्वादिविशेषणोयोगीतयोरपिपुरुषयोःप्रामाण्येसंशयःस्यात्किंनस्यादेव । किंत्वाद्यस्याऽप्रामाण्यमेवद्वितीयस्यप्रामाण्यमेवनिश्चीयतइतियोजना । एवंनिमित्ताभावेनासंभावितातींद्रियज्ञानस्यकामुकत्वादिनासंभावितविप्रलंभस्यलोकायताचार्यस्ययोगर्धिसंपदासंभावितसार्वज्ञावाप्तसमस्तैश्वर्यवत्त्वादिनात्यंतासंभावितवंचकत्वात्प्रत्यक्षसंवादिवचसोयोगिनःप्रतिप्रतिपक्षत्वासंभवे(न)तद्वचनावगतेनतत्प्रत्यक्षेणमोक्षःसिध्यतीत्युक्तं । इदानींवेदेनापितंसिसाधयिषुस्तत्प्रामाण्येविप्रतिपन्नंप्रतिकिंसंवादरहितत्वाद्वेदस्याप्रामाण्यमुच्यते । उतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । अथवोन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वादथ(वा)बाधितत्वादितिविकल्प्यआद्येपिकिंसर्वस्यसंवादोनास्ति उतैकदेशस्येतिविकल्प्यआद्यंनिराचष्टे ॥ [५।१।८] अंतइति । वैदिकानुष्ठानवतांत

त्फलसिद्धेर्दृष्टत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षगम्यत्वात्प्रत्यक्षसंवादेनसिद्धत्वात् । प्रमाणसमुच्चयेचशब्दः । वेदेनचमोक्षसिद्धिरिति । अनेनसर्वस्यापिवेदस्यप्रमाणांतरसंवादोनास्तीत्येतदसिद्धं । ऐश्वर्यादिसाधनतयायोगादिकमुपदिशतोवेदभागस्यसंवाददर्शनादित्युक्तंभवति । मोक्षप्रतिपादकानिचवेदवाक्यानितत्रतत्रोदाहृतान्येवद्रष्टव्यानि । फलविसंवादोपिवेदस्यदृश्यतइतिचेन्न । तस्यकर्तृकर्मादिवैगुण्यहेतुतायाःप्रागुक्तत्वात् । तदिदमुक्तंस्फुटमिति । आद्येद्वितीयंदूषयति ॥ [५।१।८]यदीति । यदिभागविशेषस्यसंवादाभावेनकृत्स्नस्याप्यागमस्यनोमात्वमप्रमाणत्वमित्युच्यतेतर्ह्यक्षजस्यप्रत्यक्षमात्रस्यतथाऽप्रमाणत्वंभवेत् । अस्मत्सुखादिविषयस्यप्रत्यक्षस्यसंवादाभावात् । यदिचसंवादरहितस्यैववेदभागस्यनोमानत्वमित्युच्यतेतदास्मत्सुखादिविषयस्यप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यंभवेदेवेति । यद्यपियोगिप्रत्यक्षसंवा(दोस्तितथा)दःप्रागुक्तस्तथापितदितरप्रमाणापेक्षयेदमुदितंवेदिव्यं । स्यादेतत् । प्रत्यक्षंस्वतएवप्रमाणंतत्रकिंसंवादेनेत्यतआह ॥ [५।१।९]यद्यक्षजस्येति । यदिसंवादेनविनाक्षजस्यस्वतएवप्रमाणत्वं स्यात्तर्ह्यागमस्यतत्स्वतएवप्रामाण्यंकथंनभवेदविशेषाद्भवेदेव । द्वितीयंनिराकरोति ॥ [५।१।८]यद्यागमस्येति । यदिवाक्यत्वमात्रेणोन्मत्तवाक्यवदागमस्यनोमानत्वमित्युच्यते । तर्ह्यक्षजत्वेनशुक्तिरजतादिविषयाक्षजवत्स्तंभाद्यक्षजस्याप्यप्रामाण्यं स्यादविशेषात् । निर्दोषत्वात्स्तंभादिविषयमक्षजंप्रमाणमित्यतआह ॥ [५।१।९]यद्यक्षजस्येति । यदिनिर्दोषत्वात्स्तंभादिविषयस्याक्षजस्यप्रमाणत्वंस्यात्तर्ह्यागमस्यापिततएवकथंनभवेत् । नह्यपौरुषेयस्यसदोषतासंभवति । वेदइत्युपक्रमात्तथैववक्तव्येयदागमस्येतिवदति तदनेनैवन्यायेनपौरुषेयागमस्यापिप्रामाण्यंसाधनीयमितिसूचयितुं । तृतीयंनिराकरोति ॥ [५।१।९]लोकेति ।

उन्मत्तादिवाक्यात् । विशेषोवेदस्य । अव्यभिचारेणबाधराहित्येन । नहिवैदिकोर्थःप्रत्यक्षसिद्धोयेनतत्तत्रबाधकतयावकाशंल
भेत । एतेनचतुर्थोपिनिरस्तः । तदेवंप्रत्यक्षागमाभ्यांमोक्षंसाधयतेहामुत्रफलभोगवैराग्यवतांयोगिनांप्रवृत्तिः सफलाप्रेक्षावत्प्र
वृत्तित्वात्संमतवदित्यनुमानमपिसूचितं । अनुमानप्रामाण्यंचप्रागेवसमर्थितं । अपरेपुनरनुमिमते । दुःखसंततिरत्यंतमुच्छिद्य
तेसंततित्वाद्दीपज्वालासंततिवदिति । तदसत् । सकलजीवगतदुःखसंततिपक्षीकारेंशेबाधितत्वात् । नित्यसंसारिणांकेषांचि
त्सत्त्वस्यतैरप्यंगीकृतत्वात्समर्थयिष्यमाणत्वाच्च । तद्व्यतिरिक्तजीवगतदुःखसंततिपक्षीकारेतुतत्रैवव्यभिचारात् । पार्थिवपरमा
णुरूपादिसंतानेव्यभिचाराच्च । सर्वमुक्तिपक्षेफलमूलयोरभावेनसोप्यत्यंतमुच्छिद्यतएवेतिचेन्न । सर्वमुक्तिपक्षस्यैवनिराकरिष्य
माणत्वात् । कालक्षणसंतानेव्यभिचारश्च । किंचदुःखसंततिशब्देनदुःखान्येवोच्यंतेउततद्धर्मःकश्चित् । आद्येसिद्धसाधनता ।
मोक्षमनंगीकुर्वतापिदुःखानांविनाशिताभ्युपगमात् । अतएवात्यंतमित्युक्तमितिचेत् । कोस्यार्थः । किंसर्वाण्यपिदुःखान्युच्छि
द्यंतइति । उतनिःशेषतयोच्छिद्यंतइति । अथवातत्रदुःखांतरानुत्पादेनेति । नप्रथमः । सिद्धसाधनताऽनिस्तारात् । सर्वेषाम
पिदुःखानांपरेणानित्यतायाःस्वीकृतत्वात् । अतएवनद्वितीयः । नहिदुःखंसावयवद्रव्यं । येनसशेषमुच्छिद्यतइतिशंक्येत । न
तृतीयः । दृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वात् । नहिदीपज्वालासंततिरेवमुच्छिद्यते । तत्रैवपुनर्ज्वालांतरोदयसंभवात् । नद्वितीयः । दुः
खधर्मोहिजातिर्वातदन्योवा । आद्येपसिद्धांतः । जातेर्नित्यत्वांगीकारात् । नद्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । गुणेषुजातिव्यतिरि
क्तधर्मानंगीकारात् । अंगीकारेप्यर्थांतरतास्यात् । नहिदुःखधर्मस्यकस्यचिद्विनाशसिद्धौमोक्षसिद्धिरिति । आत्माकदाचित्ध्वस्ता

शेषविशेषगुणोविभुत्वेसतिकार्यविशेषगुणवत्त्वात् । महाप्रलयावस्थायामाकाशवदितिचासत् । सर्वात्मपक्षीकारेपरमेश्वरा
त्मनिबाधात् । असिद्धेश्च । जीवात्मपक्षीकारेपिसंसार्येकस्वभावानांजीवानांस्वयमेवोररीकृतत्वेनतत्रबाधात् । तदति
रिक्तजीवपक्षीकारेतत्रैवानैकांत्यात् । जीवात्मनांविभुत्वाभावेनासिद्धेश्च । आत्मत्वंकदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनि
ष्ठमितिप्रतिज्ञार्थइतिचेन्न । तथासतिहेतोरसिद्धिप्रसंगात् । जातित्वंहेतुरितिचेन्न । पूर्वानुमानदोषापरिहारात् । घटत्वादा
वनैकांतिकत्वाच्च । अशेषविशेषगुणशून्यद्रव्यनिष्ठमितिप्रतिज्ञार्थइतिचेन्न । सगुणानामेवद्रव्याणामुत्पादस्यसमर्थितत्वात् ।
विभुकार्यविशेषगुणवद्वृत्तिजातित्वस्यहेतुत्वान्नकोपिदोषइतिचेन्न । कार्यविशेषगुणवत्पदस्यवैयर्थ्यात् । तत्त्यागेप्यर्थांतरत्वा
त् । अशेषविशेषगुणध्वंसोनमोक्षइतिवक्ष्यमाणत्वात् । एतेनदेवदत्तोदेवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानाधिकरणदुः
खध्वंसाधिकरणं दुःखित्वाद्यज्ञदत्तवदितिविशिष्टव्यतिरेक्यनुमानमपिनिरस्तं । अर्थांतरतापरिहारादित्यास्तांप्रपंचः । इदा
नींजैनोक्तमोक्षसाधनंदूषयितुमनुवदति ॥ [५।३।१] अस्तीति । यदिदंमोक्षास्तित्वंसमर्थितंतत्साध्विवतिजैनाःप्राहुरितिसंबंधः । अंगी
कृतश्चेन्मोक्षसद्भावस्तदातत्साधनमपिकिंचिदंगीकार्यमेव । तथाचकाविप्रतिपत्तिरित्याशयवान्पृच्छति । अपीति । किंतर्ही
त्यर्थः । उत्तरमाह । धर्मेणेति । लभ्यतइत्याहुः । अपिचावितरेतरसमुच्चये । यद्यपिमोक्षंतत्साधनंचाभ्युपयंतिजैनास्तथापि
तद्विशेषेविप्रतिपद्यंते । यतःसम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्रसमुच्चयसाध्यंमोक्षमाहुरित्याशयः । सम्यग्दर्शनंयद्यपरोक्षज्ञानंतदायथा
र्थग्रहणेनैवगृहीतं । यदिचस्वसमयपरिपालनंतदाधर्मग्रहणेनेतिपृथग्ग्रहणंव्यर्थमितिसूचयितुंद्वयोरेवग्रहणं । धर्मज्ञानसमुच्च

सुधा० यसाध्यत्वंमोक्षस्यकथंचिदस्माभिरप्यंगीक्रियते । अतोविप्रतिपत्त्यंतरंदर्शयति ॥ [५।१।१।१] प्रामाण्यमिति । जिनआप्तोऽस्खलितवा अ.३पा.३
॥ ९२ ॥ क्त्वादित्याद्यनुमायाः । चशब्दाज्जिनदर्शिनांवाक्यस्यच । तद्वाक्याज्जिनवाक्यात् । इतिचजैनाःप्राहुः । अनुमा(ना)द्यवग अधि. २९
ताप्तभावजिनवाक्यान्मोक्षसाधनसिद्धिमाहुः । नतुस्वतःप्रमाणाद्वेदादित्याशयः । मोक्षसाधनविषयांविप्रतिपत्तिंदर्शयितुमुप
क्रम्यप्रमाणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसंगतमितिचेन्न साधनज्ञापकस्यापिसाधनत्वात्। धर्मज्ञानस्वरूपेपिविप्रतिपत्तिंदर्शंति॥ [५।१।१।१] धर्म
इति । अहिंसापराप्रधानभूतायस्मिन्सतथोक्तः। एतदस्माकमपिसंमतमित्यतउक्तमन्योहिंसासहितोयज्ञादिर्नधर्मइति । आत्म
विविक्तत्वादिरूपेणपुद्गलस्यदेहस्यदर्शनं ।यद्वापुद्गलस्यात्मनोदेहादिविविक्ततयादर्शनं। अत्रापिनान्यद्यत्सिद्धांतिनाविवक्षित
मित्यनुवर्तते । दूषयति ॥ [५।१।१।१] कथंमिति । तज्जिनवाक्यमनुमानेनप्रमाणमितिप्रतिपत्तव्यंकथंस्यात् । अनुमानेनवाक्येनच
जिनस्याप्तत्वमवधार्याप्तवाक्यत्वानुमानेनमोक्षसाधनंधर्मज्ञानंचप्रतिपादयतोजिनवाक्यस्यप्रामाण्यावधारणंयदुक्तंतन्नोपपद्य
तइत्यर्थः । कुतोनोपपद्यतइत्यतोहेतुंवक्तुमुपोद्घाततत्वेनप्रत्यक्षानुमानागमस्वरूपंक्रमेणतावदाह ॥ [५।१।१।१] विषयानिति । विषया
न्निर्दोषान्प्रतिस्थितंतैःसन्निकृष्टमक्षमदुष्टमिंद्रियं । जातावेकवचनं। यस्येंद्रियस्ययोविषयोन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतस्तेनादोषे
णसन्निकृष्टमदुष्टंतत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । अनेनप्रादिसमासोयंनाव्ययीभावइतिसूचितं । तथासतिप्रत्यक्षस्येतिषष्ठीनश्रूयेत ।
यद्यपिप्रतिस्थितमक्षंप्रत्यक्षं । तथापियोग्यतयाविषयाणांसंबंधइतिहिशब्देनाचष्टे। प्रत्यक्षशब्दानुसारात्। प्रत्यक्षागमानुसारे ॥९४८॥
णैवमानत्वात्। अनुसरणंचतद्गृहीतधर्म्यादिमत्त्वंतदबाधिताप्रतिबद्धविषयत्वंच। प्रकीर्तितापनुमेतिशेषः । यानुमाप्रसिद्धा

सास्मान्निमित्तादनुमेतिप्रकीर्तिता । यद्यप्यनुसृतामाअनुमातथापिसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिसंबंधः । अनुमानमूलानुमाप्यंततः
प्रत्यक्षादिमूलैवेत्युक्तंप्राक् । आङित्यनुवादेनसमंतादितिव्याख्यानं । सम्यक्चेत्यपिग्राह्यं । गमयतिज्ञापयति । करणेकर्तृत्वोप
चारः । गृहवृद्दनिश्चिगमश्चेत्यकर्तरिकारकेभावेवाऽपोविधानात् । अनुप्रमाणविषयंचेदंव्याख्यानंज्ञातव्यं । यच्चधर्मादिभ्यो
न्यदतींद्रियमपिशब्दादननुमितंच । तुशब्दोवधारणे । तेनैवेतिसंबध्यते । यद्यप्यासम्यक्समंतात्सर्वंगम्यतेनेनेत्यागमः । तथा
पिप्रत्यक्षानुमानावगतेर्थेतस्यवैयर्थ्यादतींद्रियमपीत्युक्तं । तस्यविवरणंधर्मेत्यादि । यआगमःप्रसिद्धोसौ । निर्वचनमात्रमेवैतत्प्र
त्यक्षादिशब्दानां । नचनिर्वचनलभ्योर्थोतिव्याप्तिपरिहारेणावश्यंभावीत्यस्तिनियमः । व्याघ्रपण्यादिष्वभावादितिनमंतव्य
मित्याशयवानाह ॥ [५।१।१३] एतेनेति । तत्तन्मानत्वंप्रत्यक्षादीनांप्रत्यक्षादित्वंप्रत्यक्षादिशब्दवाच्यत्वंइष्यतेप्रामाणिकैः । प्रत्यक्षा
दिषुप्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तौनिमित्तमेवैतत् । नतुनिर्वचनमात्रलभ्योर्थइत्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ [५।१।१३] स्वरूपंहीति । तन्निर्दोषविषय
सन्निकृष्टनिर्दोषेंद्रियत्वादिकमेतेषांप्रत्यक्षादीनांस्वरूपंलक्षणंहीत्यर्थः । लक्षणंहिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंभवति । एतदपिकुतइत्यत
आह ॥ [५।१।१३] अन्यथेति । अन्यथासिद्धिश्चतन्मानंच । प्रकारांतरेणप्रत्यक्षादिलक्षणानांनिरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तथा
चोक्तं । ततःकिंयद्येवंप्रत्यक्षादिस्वरूपमित्यतआह ॥ [५।१।१३] अंतइति । अनुमेत्यनुमानावगतप्रामाण्यंजिनवाक्यमुच्यते । चापिश
ब्दावितरेतरसमुच्चये । दर्शयेत्प्रतिपादयेत् । इदमुक्तंभवति । जिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरितिवदताकिंप्रमाणमुक्तंभवति । आगम
इतिचेन्न । सम्यक्प्रत्यक्षाद्यन(वग)धिगतार्थप्रतिपादकस्यैवागमत्वात् । जिनवाक्यस्यचतदसिद्धेः । जिनोहिप्रमाणेनार्थमुपलभ्य

वाक्यंप्रणीतवानन्यथावा । द्वितीयेपौरुषेयस्यनिर्मूलस्योन्मत्तवाक्यवत्सम्यक्त्वंदुर्लभं । आद्येप्रत्यक्षेणानुमानेनवावगतौत
दनधिगतार्थताऽसंभवः । वाक्यांतरेणचेदंधपरंपरापत्त्यापुनरसम्यक्त्वमेव । एतेनविमतंप्रमाणमाप्तवाक्यत्वात् । जिनआ
प्तोस्खलितवाक्त्वादित्यनुमानंजिनदर्शिनांवाक्यंचप्रत्युक्तं । तथाहि । आप्तत्वविषयंवाक्यंतावन्निर्मूलंचेदसम्यगेव । वाक्यां
तरमूलत्वेपितथा । नचप्रत्यक्षंमूलं । विषयान्प्रतिस्थितस्याक्षस्यप्रत्यक्षत्वात् । नचाप्तत्वरूपापरचित्तवृत्तिःपरोक्षविषयताम
श्नुते । अतोस्खलितवाक्त्वाद्यनुमानमूलमित्येववक्तव्यं । नचैतदनुमानं । प्रत्यक्षाद्यनुसरणेनार्थगमकस्यानुमानत्वात् । नचै
तत्प्रकृतेस्ति । आप्तवाक्यत्वादित्यस्यहियथाश्रुतार्थत्वेक्वचिदाप्तस्यविप्रलंभकस्याज्ञस्यवावाक्येव्यभिचारः । आप्तिमूलवाक्य
त्वादित्यभिप्रायेविशेषणासिद्धिः । तत्वज्ञानादिलक्षणाखलुआप्तिः । तत्रधर्मादिविषयंतत्वज्ञानंतावन्नजिनस्यप्रत्यक्षजन्यं ।
विषयान्प्रतिस्थितस्याक्षस्यप्रत्यक्षत्वात् । धर्मादेश्चाक्षाविषयत्वात् । तथात्वेवान्येषामपितदधिगतिप्राप्तेः । अतएवनानुमा
नजन्यं । वाक्यांतराभ्युपगमेत्वंधपरंपरैव । एवमविप्रलिप्सापिदुरधिगमा । अतएवाप्तत्वसाधकमनुमानंकालात्ययापदिष्टं ।
आप्तेरुक्तविधयाबाधितत्वात् । अन्येषामप्रत्यक्षेर्थेस्यप्रत्यक्षंप्रवर्ततइत्यतोनविरोधइतिचेन्न । पुरुषत्वादिनासत्प्रतिपक्षत्वात् ।
अस्खलितवाक्त्वंचक्वचिद्वाप्रकृतेवासर्वत्रवा । नाद्यः । यःक्वचिदस्खलितवागसौविषयविशेषआप्तइतिव्याप्त्यभावात् । नद्वि
तीयः । निर्धारणोपायाभावात् । फलप्राप्त्यनुमेयंखल्वेतत् । अतएवनतृतीयोपि । यत्तुनिःस्वेदत्वादिकंलिंगमुच्यतेतत्ता
वत्संदिग्धासिद्धं । औषधादिनासंभवदन्यथासिद्धंच । नचायंमन्वादिवाक्येष्वपिप्रसंगः । अपौरुषेयतयामूलानपेक्षवे

दमूलत्वात् । यद्वैकिंचनमनुरवदत्तद्भेषजमित्यादिवेदेनैवआप्तत्वादिनिश्चयाच्च । अतःप्रत्यक्षादीनामुक्तलक्षणत्वाज्जिनत
द्दर्शितप्रत्यक्षेपरोपन्यस्तानुमानेजिनादिवाक्येचतदभावादनुमानादिसिद्धाप्तभावजिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरित्यसदिति । न
केवलंजिनस्यास्खलितवाक्त्वंनिश्चायकाभावादसिद्धं । किंतुस्खलनदर्शनादपीत्याशयेनाह ॥ स्वरूपइति । विषयसप्त
मीयं । अपुद्गलशब्देननञिवयुक्तन्यायेनपुद्गलाद्देहादन्यस्तत्सदृशश्चात्मोच्यतेपुद्गलशब्देनैववा । उक्ताः एवंचात्माकात्स्र्न्य
मित्यादिना । अयमर्थः । जिनेनात्मस्वरूपंशरीरपरिमाणंरूपवच्चोक्तं । तत्प्राग्दूषितमितिस्खलितवागसाविति । यद्य
पिसप्तभंगिनयोपितदुक्तोदूषितस्तथापिमोक्षसाधनंयत्पुद्गलदर्शनमुक्तंतत्रैवस्खलनप्रदर्शनायेयमुक्तिः । नन्वेतदपिपूर्ववाक्ये
नसिद्धं । सत्यं । प्रपंचार्थउत्तरप्रबंधइत्यदोषः । प्रकारांतरेणात्मस्वरूपेजिनवचनस्खलनंदर्शयति ॥ आनंदमेवेति ।
अत्राप्यपुद्गलपुद्गलशब्दाभ्यामात्मोच्यते । तत्वविदआत्मानमानंदमेवानंदेनात्यंताभिन्नंमन्यंते । सजिनस्तमानंदमेवन
मन्यते । भिन्नत्वादिनासप्तप्रकारंब्रवीति । तत्सप्तभंगिनयनिरासेनपुंस्त्वादिवदित्यात्मनःसुखाद्यत्यंताभेदसाधनेनचनिरस्तं ।
अतश्चस्खलितवागसावितिभावः । इतश्चतथेत्याह ॥ दुःखेति । तुशब्दआत्मव्यावृत्त्यर्थः । इतिशब्दोहेतौ । पूर्वेणैवसंबंधः
यस्मादात्मा भावः । सुखंतुदुःखाभावः । नचविरुद्धस्वभावयोरत्यंताभेदोदृष्टः । तस्मादात्मानसुखात्यंताभिन्नइतिजिनो ।
ब्रूते । तच्चायुक्तमित्यतःस्खलितवागसौ । कुतस्तदयुक्तमित्यतआह ॥ मात्रेति । मीयंतइतिमात्राःशब्दाद्याविषयाः ।
भोगोनुभवः । उपलक्षणंचैतत् । विषयभोगाल्पत्वेनसुखाल्पत्वदर्शनादित्यपिग्राह्यं । सुखंभावस्तारतम्योपेतत्वाद्दुःखादिव

दितिप्रमाणविरुद्धत्वात्सुखस्यदुःखाभावत्ववचनमयुक्तमित्यर्थः। सुखस्यतारतम्योपेतत्वसमर्थनायदर्शनादितिसाक्षीतत्रप्रमाण
त्वेनदर्शितः । यस्तुतत्रापिविप्रतिपन्नस्तंप्रत्यनिष्टप्रसंगंसूचयितुंमात्राभोगातिरेकेणेत्युक्तं । यदिसुखंनिरतिशयंस्यात्तदाप्रेक्षाव
तांविषयभोगातिरेकोपादानंव्यर्थंस्यात् । दृश्यतेचतदिति । ननुनसुखंतारतम्योपेतंकिंतुदुःखंभावभूतंतारतम्योपेतंतदभाव
श्चसुखं । तद्यावद्यावन्निवर्ततेतावत्तावत्सुखमितिप्रतीयते । नचप्रतियोगिरूपोपाधिनिमित्तातारतम्योपलब्धिस्तात्विकंत
दुपपादयितुमीष्टे । विषयभोगातिरेकोपादानंचदुःखातिरेकव्यावृत्त्यर्थं । विषयभोगसाध्यत्वाद्दुःखाभावस्येत्यतआह ॥
[५१।१५] सुखस्येति । भवेदेतत्प्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णनं । यदिसुखस्याभावताप्रमाणेनसिद्धास्यात् । सुखस्याभावताकेन नकेना
पिप्रमाणेनसिद्धेत्यर्थः । एवमेवप्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णनेबाधकमाह ॥ [५१।१५] नचेति । यदिनिर्निबंधनमेवसुखतारतम्यदर्श
नादेरौपाधिकत्वंकल्प्यते। तदासुखंभावरूपंदुःखंतदभावः। तत्रतारतम्यदर्शनंप्रतियोगिसुखोपाधिनिमित्तं। सुखनिवृत्त्यर्थानि
चाहिकंटकादीनीतिपरोक्तविपर्ययश्चकिंनस्यात् ।स्यादेव । अतोद्वयोरप्यनुपलभ्यमानविशेषत्वात्स्वाभाविकतारतम्ययोर्भाव
त्वमंगीकर्तव्यमिति।सुखमभावोवस्तुत्वात्संमताभाववदितिप्रमाणसद्भावात्कथंसुखस्याभावताकेनेत्युक्तमितिचेत्। किमेवंवादि
नोमतेकश्चिद्भावोविद्यते । उतसर्वेप्यभावाः । आद्येदोषमाह ॥ [५१।१५] यदीति । वस्तुत्वेनसुखस्याभावतामनुमिमानस्यमतेयदिक
श्चित्पदार्थोभावोपिस्यात्। तर्हितस्यसुखस्यैवाभावताकुतः । अपितुभावत्वेनांगीकृतस्यापिपदार्थस्याभावतास्यात् । अन्यथाव
स्तुत्वस्यतत्रव्यभिचारापत्तेः । ननुसर्वेपिपदार्थाअभावाभवंत्येवेतिनोक्तोदोषः । यद्यपिघटादीनामनादित्वाद्यापत्त्याप्राक्प्रध्वं

सात्यंताभावत्वमनुपपन्नं। तथाप्यन्योन्याभावत्वंयुज्यतएव। घटेहिपटाद्यन्योन्याभावःप्रमाणसिद्धः। नचान्योन्याभावोधर्मिणो
न्योस्ति। अतोघटएवपटाद्यन्योन्याभावः। एवंपटादयोपीतिद्वितीयंशंकते ॥ [५।१।१६] यदिसर्वेपीति । सर्वेपिपदार्थाअन्योन्याभावाः
स्युरितियदिमन्यसइत्यर्थः । उत्तरमाह ॥ [५।१।१६] भावेतेति । तदैवंसर्वपदार्थानामन्योन्याभावत्वव्युत्पादनेननोस्माकंकिंछिन्नंभ
वेत् । नकिमपि । कथं । यतोऽभावाभावताभावतैवस्यात् । इदमुक्तंभवति । सुखस्यवस्तुत्वेनसाध्यमानमभावत्वंकिंप्रागभा
वादित्रयान्यतमत्वं । अथवान्योन्याभावत्वं । उतसामान्यं । आद्येप्रागुक्तदोषापरिहारः । द्वितीयतृतीययोःसिद्धसाधनं ।
अस्माभिरपिसुखादीनांसर्वपदार्थानामन्योन्याभावतास्वीकारात् । नचभावत्वांगीकारविरोधः। सुखंहिस्वान्योन्याभावदुःखा
(द्य)न्योन्याभावः । अभावाभावश्चभावएव । एवंभूतंचाभावत्वंसुखस्यनात्मस्वरूपतांविरुणद्धि । आत्मनोपितथात्वादिति ।
अभावाभावताभावतैवस्यादित्युक्तं । तदुपपादयितुंभावाभावस्वरूपंतावदाह ॥ [५।१।१७] भावत्वमिति । भावत्वंनामविधिरूपत्वंअ
भावत्वंनाममनिषेधत्वमितियोजना । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिष्कर्षार्थंभावप्रत्ययः । अन्यथेंद्रःपुरंदरइतिवत्स्यात् । ततःकिमित्य
तआह ॥ [५।१।१७] निषेधस्येति । यस्मादभावोनाममनिषेधस्तस्मादभावस्याभावइतिनिषेधस्यापिनिषेधइत्युक्तंस्यात् । सचविधिरेवभवे
त् । दर्शनबलात् । दृष्टोहि नेयङुवङ्स्थानावितिनिषेधस्यास्त्रीतिनिषेधोविधिः। वक्ष्यतेचैतत् । विधिश्चभावएवेत्युक्तं । तस्मा
दभावाभावताभावतैवेतियुक्तं। एवंतर्हिद्रव्यादयोभावाःप्रागभावादयोऽभावाइत्यन्यत्रोक्तनियमोनस्यात् । घटस्यापिनपटइति

निषेधरूपतायाःप्रागभावस्यापिप्रमेयइतिविधिरूपतायादर्शनादित्यतःप्रागुक्तंस्मारयति ॥ प्रथमेति । कृतव्याख्यानमेतत् । एवंजिनस्यस्खलितवाक्त्वप्रदर्शनेनतदुक्तस्यमोक्षसाधनस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं । युक्तिविरुद्धत्वंचदर्शयन्नात्मज्ञानस्ययन्मोक्षसाधनत्वमुक्तंतत्किंसाक्षादुतात्मप्रसादद्वारेतिविकल्प्याद्यंतावन्निराकरोति॥ नचेति । आत्मविज्ञानंमोक्षदंनभवतिअचेतनत्वात्पटवदितिशेषः । अस्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ क्वचिदिति । नेतिवर्तते । मोक्षदमितिच । तच्चभावप्रधानं । नहिक्वचिदप्यचेतनेमोक्षदत्वंदृष्टं । येनव्याप्तिर्नस्यात् । कर्मणस्तथात्वंनिराकरिष्यते । ज्ञानंतुचैतन्यमेवनचेतनमितिप्रसिद्धमेव । आत्माज्ञातःप्रसन्नोमोक्षंददातीतिद्वितीयंदूषयति ॥ अस्वातंत्र्यादिति । ज्ञातआत्मापिसुखदोमोक्षदोनभवति । कुतःपुद्गलस्यात्मनोस्वातंत्र्यात् । हिशब्देनपटादौव्याप्तिःस्फुटेतिसूचयति । अस्वातंत्र्यंचानुपदमेवज्ञास्यते । आत्मनःसुखमात्रदानंनोपपद्यते । किमुतानंतसुखमोक्षदानमितिसूचयितुंसुखदइत्युक्तं । पक्षद्वयंहेत्वंतरेणनिराकरोति ॥ नहीति । आत्मज्ञानमात्यंतिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्नभवतिदुःखिज्ञानत्वाद्देवदत्तज्ञानवत् । जैनेनापिस्वात्मज्ञानमेवमोक्षसाधनमुच्यतेनात्मज्ञानमात्रं । ईश्वरज्ञानेव्यभिचारनिरासायदुःखीत्युक्तं । तस्यापिसाक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावविवक्षायांज्ञानत्वादित्येववक्तव्यं । यद्वात्मादुःखंनिवर्तयितुमशक्तः । दुःखित्वाद्योयदनर्थवान्नासौतन्निवर्तनेऽशक्तोयथादरिद्रोदारिद्र्यनिवर्तनेइतितात्पर्यार्थः । दुःखित्वोक्त्यास्वातंत्र्यंसमर्थितंस्वातंत्र्येहिजातुनदुःखीभवेदिति । स्यादेतत् । नात्मज्ञानंदेवदत्तोगामिवमोक्षंददाति । किंतुप्रकाशोंधकारमिव

विरोधाद्दुःखंनिवर्तयति । तत्रकिमचैतन्यंकरिष्यति । स्वात्मज्ञानमेवचस्वदुःखविरोधि नात्मज्ञानमात्रमितिद्वितीयहेतुरप्यप्रयोजकइत्याशंक्याह॥ यदीति । कथंचनदुःखात्मज्ञानयोर्विरुद्धत्वेन । तर्हिज्ञानादुत्तरकालंदेहवानपिसदानिरंतरमदुःखीकिंनस्यात् । स्यादेव । एतदुक्तंभवति । प्रकाशःखल्वंधकारविरोधित्वात्तन्निवर्तयन्नुत्पत्त्यनंतरमेवनिवर्तयति । नतुविलंबेन । विलंबेविरोधस्यैवानिर्वाहात् । तथात्मतत्वज्ञानंयदिदुःखाद्यनर्थविरोधित्वात्तन्निवर्त्यात्मानंमुक्तंकुर्यात् । तर्हिजिनादयस्तत्वज्ञानसंपन्नाज्ञानोत्पत्त्यनंतरमेवमुक्ताःस्युः । नचैवं । देहादिमत्त्वेनोपलंभात् । तथाविधानांचदुःखादेरवर्जनादिति । इष्टापत्तिनिरासायसदेत्याद्युक्तं । अयमत्रप्रयोगः । दुःखादिकमात्मतत्वज्ञानविरोधिनभवतिबहुलंकालंतेनसहस्थितत्वात्संमतवदिति । किंचात्मतत्वज्ञानंनतावदामोक्षादेकं । ज्ञानानांक्षणिकत्वदर्शनात् । तथाचयदनंतरंमोक्षोभिलष्यतेतज्जिनस्यचरमज्ञानंनमोक्षसाधनमात्मज्ञानत्वात्प्रथमादिज्ञानवत् । अन्यथाप्रथममेवमोक्षंसाधयेदविशेषादिति । ननुभवद्भिरीश्वरज्ञानंमोक्षसाधनमभ्युपेयते । तत्रापिसमानमिदंदूषणमित्यतआह ॥ ईशेति । ईशवादिनोममतेतदिच्छाविशेषानुसारेणकालात्कंचनकालमतिबाह्यमुक्तिःस्यात् । अयमभिसंधिः । नवयमीश्वरज्ञानंमोक्षसाधनमाचक्ष्महे । किन्नामप्रसन्नःपरमेश्वरएव । ज्ञानंतुप्रसादसाधनत्वान्मोक्षसाधनमितिगीयते । सचंचेतनःकामपिकालकल्पनांकरोति । अस्मिन्समयेऽमुंमुक्तंकरिष्यामीति । तत्कल्पनानुसारेणभवत्येवासौमुक्तइतिनकश्चिद्दोषः । यथाब्राह्मणस्यविद्याचरणादिनाप्रसन्नोपिप्रभुश्चेतसाकल्पयति । आगामिनिसूर्योपरागेअस्मैगांदास्यामीति । सतदनुसारेणतस्माद्गांलभतेतथैवेति । एवमात्मज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वंनिराकृत्यधर्मस्यापितान्निरा

चष्टे ॥ कर्मेति । कर्मणोहेतुत्वंकर्महेतुत्वंमोक्षंप्रति । यद्वाकर्महेतुत्वमितिबहुव्रीहिः । मोक्षस्येतिशेषः । तुशब्दोवधारणे । नैवेतिसंबंधः । निश्चैतन्यात्कर्मणः । विमतंकर्मनमोक्षसाधनंभवति । अचेतनत्वात्पटवदित्यर्थः । व्याप्तिमुपपादयति ॥ नहीति । नेत्युभयत्रसंबध्यते । नहिक्वचिदचेतनेमोक्षसाधनत्वमावयोःसंमतं । येनात्रव्याप्तिर्नस्यादित्यर्थः । नन्वचेतनत्वेपिविशिष्टंकर्मेदंमोक्षसाधनंकिंनस्यादितिचेत् । किमामोक्षप्राप्तेःक्रियमाणमेकमेवकर्मोतानेकानि । नाद्यः । क्रियाणामनेकत्वदर्शनात् । प्रतिक्रियंकर्मोत्पत्तेः । एकत्वेचजातस्यैवजन्मवाक्रियाणांवैयर्थ्यंवाविरम्यव्यापारोवापद्येत । अभ्युपगम्यैकत्वंबाधकमाह ॥ अशेषेति । यथेदानींप्रथमक्रियोत्तरकालंजातंकर्माशेषदुःखविलयेमोक्षस्यकारणंनभवति । तथोत्तरकालंविवक्षितकालेपिमोक्षकारणंनस्यात् । कर्मत्वादितिशेषः । एकस्यापिकर्मणःकालभेदेनभेदात्पक्षसपक्षत्वंयुज्यते । विपक्षेतूत्पत्त्यनंतरमेवमोक्षंसाधयेदविशेषादिति । द्वितीयेपिबाधकंप्रमाणमाह ॥ अशेषेति । अत्रेदानीमितिइदानींतनीकर्मव्यक्तिरुच्यते । उत्तरमित्यंतिमा । अन्यत्समानं । नचांतिमकर्मव्यतिरिक्तानांकर्मणांमोक्षसाधनत्वमस्ति । तथासतितदनंतरमेवमोक्षप्रसंगात् । नचपूर्वसहकृतस्यांतिमस्यकर्मणोमोक्षसाधत्वंवाच्यं । इयत्ताभावेनानियतकारणकत्वापत्तेः । नहिज्ञानोदयानंतरमियतैवकालेनेयंत्येवकर्माणिकृत्वापव्रज्यतइतिनियमःप्रमाणवान् । नचजैनैरिष्यते । जिनानांविषमकालत्वाभ्युपगमात् । आभासोद्धारंकरोति ॥ दृष्टीति । यस्मादियंदृष्टिपूर्वाप्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमती । ततोनुमा नत्वाभासइत्यर्थः । यदुक्तमीशक्रुद्ध्यनुसारेणेति तदसत् । ज्ञानादीश्वरप्रसादस्ततोमुक्तिरित्यत्रप्रमाणा

भावादितिचेन्न । श्रुतेःसद्भावात् । तत्प्रामाण्यस्यसाधितत्वात् । आभासानुद्धरन्नेव(वानु)चानुमानमप्याह ॥ दृष्टीति । शक्त
स्यान्यस्यविज्ञानंविशिष्टज्ञानंगुणोत्कर्षादिज्ञानमितियावत् । तत्प्रीतिजनकमितियद्यनुमीयते । यदिचतयातत्प्रीत्यैवबंधहानिः
स्यादित्यनुमीयते । तदाकिंनामदूषणं । नकिमपि । कुतः । यतोदृष्टिपूर्वाप्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमतीयमनुमेत्यर्थः । अर्थमात्र
मिदमुक्तं । एषातुप्रयोगप्रक्रिया । संसारबंधहानिःसमर्थपुरुषांतरप्रीतिनिबंधनाबंधहानित्वात् राजप्रसादाधीनभृत्यनिगडबंध
हानिवत् । यश्चासौपुरुषःसएवेश्वरः । विप्रतिपन्नाप्रीतिर्गुणोत्कर्षादिज्ञानजा । अनिजप्रीतित्वाद्राजप्रीतिवत् । कर्मादिना
भवन्नीश्वरप्रसादोपिगुणोत्कर्षादिज्ञानेसत्येवेतिनदोषः । यद्वेश्वरविषयंगुणोत्कर्षादिज्ञानंतत्प्रीतिजनकंगुणोत्कर्षादिज्ञानत्वा
त्संमतवत् । नचेश्वरासिध्यादोषःप्रथमानुमानेनतस्यसिद्धत्वात् । तदिदमुक्तंशक्तस्यान्येति । नन्वेतद्विपरीतमपिमयानुमी
यते । ततःसप्रतिपक्षतेतिचेत् । किंविमताबंधहानिःस्वज्ञाननिबंधनेत्यनुमीयतेउतपरप्रसादनिबंधनानभवतीति । आद्येदोष
माह ॥ [५१।२२] स्वज्ञानादिति । दृश्यतइत्येतत्काक्कानदृश्यतइतिव्याख्येयं । तथाचव्याप्त्यभावइतिभावः । द्वितीयेतुबंधहानित्वादेराज
प्रसादाधीननिगडबंधहान्यादौव्यभिचारः । परप्रसादनिरपेक्षैवकाचिद्बंधहानिर्दृश्यते । तत्रभवतामपिव्यभिचारइतिचेन्न । पक्ष
तुल्यत्वात् । सर्वाप्यनिष्टनिवृत्तिरीश्वरप्रसादाधीनेतिहितत्वविदांपंथाः । यदुक्तंधर्मज्ञानयोर्मोक्षसाधनत्वेतदैवमोक्षःस्यादिति त
दसत् । कर्मणःप्रतिबंधकस्यसद्भावात् । नहिप्रतिबंधकवशात्कार्यमकुर्वाणोहेतुरहेतुर्भवति । अतिप्रसंगात् । अनेकविधंखलुकर्म । त
त्रयद्यपिज्ञानावरणादिकंज्ञानादेवनिवृत्तं । तथाप्यायुरादिकारणमस्त्येवेतिचेत् । स्यादिदंप्रतिबंधकसद्भावकल्पनंयद्यहिंसादिरू

पोधर्मः । शरीरपरिमाणत्वादिनात्मज्ञानंचतत्वज्ञानं। एतेचधर्मज्ञानेमोक्षसाधनेइत्येषोर्थःप्रमितोभवेत् । नचैवं । एवमेवकल्प नेतिप्रसंगइत्याशयवान्धर्मादिस्वरूपेतावत्प्रमाणंनास्तीत्याह ॥ [५।१।२२] अहिंसायांश्चेति । चशब्दोज्ञानसंग्रहार्थः । यद्वासप्तघटि काभोजनादिसमुच्चयार्थः । ज्ञानविशेषस्यचोपलक्षणं । जिनवाक्येनावगम्यइतिचेन्न । तत्प्रामाण्यसाधकाभावस्योक्त त्वात् । सत्प्रतिपक्षंचजिनवाक्यमित्याह ॥ [५।१।१] हिंसायाएवेति । अत्रापिपूर्ववदुपलक्षणंज्ञातव्यं । जिनवाक्यादहिंसायाधर्म त्वंप्रतिपन्नस्यभिन्नकाचार्येणहिंसायाएवधर्मत्वमित्युक्तेकिमुत्तरंस्यान्नकिमपि । तथाचनधर्मनिश्चयःस्यात् । भिन्नकाचार्योना प्तइतिचेत्जिनोपिकथमाप्तः । (सार्वज्ञगु)सर्वगुणोपेतत्वादितिचेत् । भिन्नकाचार्येपितुल्यमेतत् । अप्रामाणिकास्तत्रतेगुणा इतिचेत् । जिनेपिकिंप्रमाणसिद्धाः । जिनदर्शिनांवचनेनतेषांतत्रसिद्धिरितिचेन्न । समानमन्यत्रापि । भिन्नकाचार्यदर्शिनो भ्रांताःप्रतारकावेतिचेत् । जिनदर्शिनोपिकुतोनतथेति । इदानींधर्मादेर्मोक्षसाधनत्वमप्यप्रामाणिकमित्याह ॥ [५।१।७] धर्मस्ये ति । सुखंमोक्षः । जिनवाक्येनावसीयतइतिवदतःपूर्ववत्सत्प्रतिपक्षतेत्याह ॥ [५।१।१] हत्यायाइति । मोक्षहेतुत्वंकेनचिदाचार्ये णोक्तमितिशेषः । हनस्तचेत्यत्रसुपीतिनानुवर्तते । ब्रह्महत्यादयस्तुषष्ठीसमासाः । अतोहत्येतिसाधुः । संतिखल्वक्षय्यंहवै चातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवतीत्यादिश्रुतिमनुसृत्यहिंसात्मकस्ययागस्यमोक्षहेतुत्वंवदंतइत्ययुक्तमेवजैनानांमोक्षसाधनमिति ॥

॥ ७ ॥ अधुनाबौद्धाभिमतंमोक्षसाधनंनिराकुर्वाणःशून्यवाद्युक्तंतावदपाकरोति ॥ [५।२।२] नचेति । शून्यमेवतत्वंसमस्तंतत्राध्य स्तमितिपरिज्ञानात् । तथैवशून्यभावनयाशून्यध्यानेन । अपिचावन्योन्यसमुच्चये । मोक्षोनभवेदितिसंबंधः । कथंचनेत्यने

नेदमाचष्टे । शून्यपरिज्ञानादिकंमोक्षसाधनमित्यत्रप्रमाणाभावात्तयैवबंधहानिःस्यादित्युक्तप्रमाणविरोधाच्चेति । यद्वाशून्य परिज्ञानादिकंकिंस्वयमेवमोक्षंसाधयतिकिंवाशून्यप्रसादजननेन । नाद्यः । अचेतनत्वात्पटवत् । नद्वितीयः । शून्यस्यप्रसादगु णानंगीकारात् । अन्यथाशून्यत्वव्याघातादिति । स्यादेतत् । बंधस्तावत्संवृतिनामकाज्ञाननिमित्तोऽध्यासः । संवृतिश्चविरोधि नाशून्यज्ञानेननिवर्तते । ततस्तन्मूलोबंधाध्यासोपीतिकिमचेतनत्वादिकंकरिष्यति । नचैवंभावनावैयर्थ्यं । असंभावनाविपरी तभावनानिवृत्त्यर्थत्वादिति । मैवं । बंधस्याध्यस्ततायानिरस्तत्वात् । अंगीकृत्यदोषमाह ॥ [५।२।२] यदीति । शून्यपरिज्ञाना दित्यादिकंसर्वमनुवर्तते । शून्यज्ञानेनकथंचनेतिशंकितरीत्यामोक्षोभवेदितियद्युच्यतेतर्हिसमोक्षःकथमिदानींज्ञानोदयानं तरक्षणे नभवेत् । तदैवभवितव्यमित्याशयः । नहिप्रदीपस्यविरोध्यंधकारनिवर्तनेविलंबोस्ति । अंगीक्रियंतेचशून्यज्ञानसमनं तरमपिसंसरंतःपुरुषाःपरेण । असंभावनाविपरीतभावनासद्भावाद्विलंबइतिचेत् । तेकिंसंवृतिकार्येनवा । द्वितीयेशून्यवद निवृत्तिरेव । आद्येसंवृतौनिवृत्तायांकथंतदनिवृत्तिः । अन्यथासंवृत्यनिवृत्तिर्वातदकार्यत्वमेतयोर्वास्यात् । संवृतेरनिवृत्तौच कथंज्ञानविरोधित्वं । पश्चादपिकथंनिवृत्तिः । ननुयथाभवन्मतेज्ञानोदयानंतरमपिसंसारावस्थानंतथास्मन्मतेपिकिंनस्यादि त्यतोवैषम्यमाह ॥ [५।२।३] परेति । अनुष्ठितस्वकृत्यस्यापितेनपरप्रसादनेच्छोस्तुफलावाप्तौविलंबोनामयुज्यते । लोकेतथादर्श नात् । मोक्षस्यपुरुषांतरप्रसादाधीनतानोचेदास्थीयते केवलंशून्यज्ञानंबंधविरोधित्वाद्बंधंनिवर्तयतीत्यंगीक्रियते तदाज्ञानो दयानंतरंमोक्षस्यविलंबःकिंनिबंधनोभवेत् । प्रतिबंधकत्वेनकल्प्यमानस्यसंवृतिकार्यत्वेनज्ञानविरोधित्वात् । नहिप्रबोधानं

तरंस्वाप्नबंधनिवृत्तेर्विलंबोस्ति । परप्रसादानपेक्षेष्वपिकार्येषुविलंबोस्ति । त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणादौकृतेपिविरेचनादेर्विलंबदर्श नात् । तत्कथमुच्यतेपुमिच्छाधीनताभावेविलंबोनभवेदिति । तत्राह ॥ [५३१३] अन्यत्रापीति । मोक्षादन्यत्र । एतावताकालेनेदं भवत्वितीशेच्छैवनिमित्तंततः । कुतोत्रेश्वरेच्छानिमित्तंकल्प्यतइत्यतआह ॥ [५३१४] अन्यथेति । ईश्वरेच्छायाअकल्पनेकारणंस्याच्चे त्रिवृन्मूलादनादिमात्रंविरेकादेःकारणंयदिभवेत्तदातस्यसद्भावात्कार्यंविरेकादिकंकस्मान्नोपजायते । उपजायेतैव । कार्या नुदयेनैवसामग्रीवैकल्यंकल्प्यते । न(चादृष्टवै)चदृष्टस्यवैकल्यमत्रास्तीतिपरमेश्वरेच्छैवकल्प्या । नचधर्मवैकल्यंकल्पयितुं युक्तं । उत्तरकालमपिकार्यानुदयप्रसंगात् । नहितन्मध्येकश्चिद्धर्मोनुष्ठीयते । विद्यमानएवप्रागलब्धवृत्तिर्धर्मइतिचेत् । केयं वृत्तिर्नाम । किंकार्यकरणमुतसहकारिसाहित्यं । नाद्यः । करणमेवकुतोनास्तीतिविचार्यमाणत्वात् । द्वितीयेतदेवसहकारीश्व रेच्छैवोच्यते । औषधस्यशरीराशयव्याप्त्यभावात्कार्यानुदयइतिचेन्न । तस्यापीश्वरेच्छामंतरेणानुपपत्तेरिति । किंचप्राप्तसाध नाभिमतानामपिमोक्षविलंबेसामग्रीवैकल्यंवाप्रतिबंधकसद्भावोवान्यैर्वादिभिःकथंचिच्छक्यतेवक्तुं । नतुबौद्धेनेत्याशयवाना ह ॥ [५३१४] कारणेसतीति । अस्यबौद्धस्यमतेकारणेसतिकार्यस्योत्पादःसुनियतोनत्वन्येषामिवाप्रतिबद्धकारणसामग्र्यांसत्यां । स मर्थस्यक्षेपायोगादिति तद्वचनादितिहिशब्दार्थः । अतःशून्यविज्ञानादिकंनमोक्षसाधनमितिसिद्धं ॥छ॥ विज्ञानवाद्युक्तंमोक्ष साधनंदूषयति ॥ [५३१४] विज्ञानेति । द्वितैवद्वैतं । स्वार्थिकोण् । नद्वैतमद्वैतं । विज्ञानस्याद्वैतंविज्ञानाद्वैतं । विज्ञानमेकमेवतत्वंनततो ॥५५४॥
न्यदस्तीतिवेदनात् । विज्ञानभावनात् । विज्ञानाद्वैतध्यानात् । आद्यश्चशब्दोवादिसमुच्चये । द्वितीयःसाधनसमुच्चये । एव

शब्दोनैवघटतइत्याद्यःसंबध्यते । द्वितीयस्तुसाधननियमार्थः । विज्ञानवादिनइतितेनै(ताभ्यां)वताभ्यांसाधनाभ्यांभव
तीतिप्रतिपादितः । सामर्थ्याद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकंविज्ञानवादिनोक्तंमोक्षसाधनंनैवोपपद्यतइत्यर्थः । यद्वाविज्ञान
वादिनइतितेनप्रतिपादिताद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकान्मोक्षोनैवघटतेनैवसंपद्यतइतियोजना । कुतइत्यतःपूर्वोक्तंसर्वंस्मारयितुं
क्वचित्कालेह्यसौनतुज्ञानोदयोत्तरकालएवभवतीत्युक्तं । वैभाषिकसौत्रांतिकाभिमतंमोक्षसाधनंपराचष्टे ॥ [५२।५] अंतरिति ।
शरीरांतःस्थितस्यज्ञानस्य । उपलक्षणमेतत् । विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारार्णांबाह्येस्थितस्यरूपस्यचयत्क्षणिकत्वंतस्यवेदनात् ।
उक्तमार्गेणक्षणिकत्वेन । नमुच्यतेपुरुषः । कुतःअत्रार्थेमानाभावात् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादयोदोषाःस्फुटाएवेतिनो
क्ताः ॥७॥ एवंवेदबाह्यमतानिनिराकृत्यवैदिकानिनिराकुर्वाणःसांख्योक्तंमोक्षसाधनंतावदनुवदति ॥ [५२।६] प्रकृतेरिति । प्रकृते
रंतःकरणादिरूपायाःपुरुषस्यस्वात्मनःविवेकःस्वरूपतोधर्मतश्चभेददर्शनंसांख्याःप्राहुः । दूषयति ॥ [५२।६] नचेति । एतस्मिंश्चार्थे
मानंनास्ति । कथंनास्ति । यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैस्सह । सर्वथावर्तमानोपिनसभूयोभिजायते । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञा
नचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरमित्याद्यागमानांसत्वादित्यतउक्तमीशाप्रसादतइति । ईशप्रसादेनविनाकेवलंप्र
कृतिपुरुषविवेकोमोक्षसाधनमित्यस्मिन्नर्थेमानंनास्तीत्यर्थः । अयमभिसंधिः । भवत्येवप्रकृतिपुरुषविवेकोमोक्षसाधनं । किं
तुभगवत्प्रसादसाधनत्वेन । प्रकृतिपुरुषविवेकेहिपुरुषस्यवैराग्यंसंपद्यते । विरक्तस्यभक्त्यादिद्वाराभगवत्प्रसादइति । तदर्थानि

चैतानिवाक्यानि । निरीश्वरेणतुसांख्येनसाक्षान्मोक्षसाधनत्वंप्रकृतिपुरुषविवेकस्योच्यते । नचतस्मिन्विशेषेप्रमाणमस्तीति । नन्वेतानिवाक्यानिप्रकृतिपुरुषविवेकस्यमोक्षसाधनत्वंतावत्प्रतिपादयंति । नचपारंपर्यकल्पनेकारणमस्ति । अतएतेषामेवसाक्षात्साधनत्वेप्रामाण्यमित्यतआह ॥ श्रुतेंयइति । यस्यप्रसादादित्याद्याःश्रुतयः । अज्ञानांज्ञानदोविष्णुरित्याद्याश्चस्मृतयः । एवशब्दस्यनप्राकृतपुरुषवाक्यानीत्यर्थः । यदायस्मात् । नियमात्साधनांतरव्यवच्छेदेन । नापरेण । सएवैकइतिवचनात् । तंप्रसादं । भवेन्मुक्तिः । बलवद्बाधकसद्भावात् । लांगलेनवयंजीवामइतिवत्पारंपर्यपरत्वमेवतेषांवाक्यानांयुक्तमितिभावः ॥ ७ ॥ वैशेषिकाद्युक्तंमोक्षसाधनंनिराकरोति ॥ कणादेति । योगशब्देनयोगानुशासनस्यप्रणेतापतंजलिरुपलक्ष्यते ॥ अनुपपन्नभाषिणइतिशेषः । नकेवलंसांख्याद्याइत्यपेरर्थः । नन्वेतेत्रयोपिईश्वरप्रसादसाध्यांमुक्तिंब्रुवते । तथाहि । वैशेषिकेणयद्यपिद्रव्यादिपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्यतत्वज्ञानंनिश्रेयसहेतुरित्युक्तं । तथापिनसाक्षात् । किंतुधर्मद्वारैव । अन्यथायतोभ्युदयनिश्रेयससिद्धिःसधर्मइतिसूत्रविरोधात् । नचधर्मोपिसाक्षान्मोक्षहेतुः । अपित्वीश्वरप्रसादसहकृतएव । यथोक्तं । तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेवेति । स्पष्टंच तुष्टेर्मोचयतोबद्धानतुष्टेर्बध्नतःपुनः । कारागारमिदंविश्वं यस्यवंदेतमीश्वरमिति । पतंजलिस्तुस्पष्टमाचष्टेतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिक्रियायोगइत्यादि । अक्षपादोयद्यपिप्रमाणादिषोडशपदार्थतत्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमइत्याह । तथापिप्रमाणादिपंचदशपदार्थतत्वज्ञानस्यात्मादिद्वादशविधप्रमेयतत्वज्ञानहेतुत्वमेव । आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तुप्रमेयमितितुशब्दकरणात् । आ

त्मादिज्ञानमपिनसाक्षान्मोक्षसाधनं । किंनामपरमेश्वरप्रसादोपेतमेव । स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनंतिमनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्रपरमात्मानिरूप्यतइतिसंप्रदायविद्वचनात् । अथकथमनुपपन्नभाषिणइत्यतआह ॥ ईशस्येति । ईशस्यप्रसादतोमुक्तिंब्रुवाणाअप्येतेकिंचिदयुक्तमाहुर्यतोतोनुपपन्नभाषिणइत्यर्थः । तथाहि । यद्यपिवैशेषिकैरीश्वरप्रसादोंगीकृतस्तथापिधर्मसहकारित्वेनैव । ईश्वरचोदनाभिव्यक्तादितिवचनात् । एवंपतंजलिरपितपःस्वाध्यायादिसमानकक्ष्यतामेवेश्वरप्रणिधानस्याह । नैयायिकाअप्यात्मतत्वज्ञानमेवमोक्षसाधनमीश्वरप्रसादस्तुसहकारिमात्रमित्यास्थिताः । द्वितीयसूत्रेतथैवव्युत्पादितत्वात् । श्रुतिस्मृतयस्तुधर्मादिकंसमस्तंसाक्षात्परंपरयावाभगवत्प्रसादसाधनं । भगवत्प्रसादस्त्वनन्यापेक्षःसाक्षादेवमोक्षसाधनमित्याचक्षते । सर्वंतदंतराधायमुक्तयेसाधनंभवेत् । नकिंचिदंतराधायविमोक्षायापरोक्षदृगित्याद्याः । अतःकथंनानुपपन्नवादिनइति । इतश्चानुपपन्नभाषिणइत्याह ॥ भोगादेवचेति । वैशेषिकादयस्तत्वविदइवज्ञानात्पूर्वेषांकर्मणांज्ञानादेवविनाशंनमन्यंते । किंतुसमाधिमहिम्नाऽपरिमितदेहव्यूहनिर्माणेनानंतान्यपिविषमविपाकसमयान्यपिकर्माणिपिंडीकृत्यतत्फलसुखदुःखभोगेनैवज्ञानिनोविनाशयंतीतिप्राहुरतोप्यनुपपन्नभाषिणइत्यर्थः । नन्वेतदसंगतं । मोक्षसाधनविचारस्यप्रस्तुतत्वादिति । मैवं । अविद्याकामकर्मादिलक्षणोहिबंधः । अतस्तन्निवृत्तिर्मोक्षइतिकथंकर्मक्षयोनमोक्षः । वक्ष्यतिच । कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिरित्यादि । अतोमोक्षसाधनविषयैवेयंचिंतेति । तथाब्रुवाणाअपिकथमनुपपन्नभाषिणइत्यतोस्यार्थस्याप्रामाणिकत्वादित्याह ॥ कुतश्चेति । ज्ञानिनोपिकर्मणांफलभोगेनैवक्षयइत्येतत्कुतएवप्रमाणात्प्रतिपत्तव्यं । नकुतश्चित् । अक्षीणकर्मणांमोक्षानु

पपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादत्यंतसुखदुःखसंज्ञानमेवतत्क्षयकारणमितिकल्प्यतइत्यतआह ॥ [५२।१] प्रसंन्नइति । कुत एतादितिवर्तते । ज्ञानेनप्रसन्नोभगवानेवाभुक्तफलान्येवकर्माणिविनाशयतीत्यन्यथैवोपपत्तेःकुतएतत्कल्प्यतइत्याशयः । भगवानपिकथमदत्तफलकर्मक्षयस्येष्टइतिनशंकनीयं । तदैश्वर्यस्यक्वाप्यप्रतिहतत्वादितिभावेनोक्तंजगदीश्वरइति । संभावितमेवैतन्नतुप्रमितं । तत्कथमन्यथैवोपपत्तिरित्यतआह ॥ [५२।१] भिद्यंतइति । हृदयग्रंथिरविद्यापराअप्यवरायस्मात्सपरावरः । आत्मन्याततगुणेजगदीश्वरे । आद्यंकठश्रुतिवचनं । द्वितीयंभागवतवचनं । आदिपदेनवक्ष्यमाणानीतिहासवचनानिगृह्यंते । अन्यथाफलभोगेनविनेश्वरप्रसादेनैवकर्मणांगतेरपगतेर्विनाशनिश्चयादन्यथैवोपपत्तिरिति । नन्वत्रपरमेश्वरेदृष्टेकर्माणिक्षीयंतइत्युच्यते । नतुदर्शनेनेति । ततोभोगेनेतिव्याख्यानेपिनविरोधइतिचेन्न । तथासतिहृदयग्रंथिभेदनसंशयछेदनयोरप्यन्यसाध्यतास्वीकारापातात् । दृष्टएवेत्येवशब्दविरोधाच्च । भोगेनक्षयस्यसर्वसाधारण्याद्दर्शनविशेषणस्यवैयर्थ्याच्च । अज्ञोनसर्वाणिकर्माणिभोगेनक्षेप्तुंक्षमते । बहुतरत्वाद्विषमविपाकसमयत्वाच्च । ज्ञानीतुसमाधिसामर्थ्यात्कायव्यूहंनिर्मायसर्वाणिसमाहृत्यफलभोगेनविनाशयतीत्यतोविशेषणोपपत्तिरितिचेत्कुतएषाकल्पना । उक्तार्थापत्त्यैवेतिचेन्न । अस्मदुदाहृतवचनानामन्यथाव्याख्यानस्थितौअर्थापत्तिस्थितिः । तत्स्थितौचवचनानामन्यथाव्याख्यानस्थितिरितिपरस्पराश्रयापत्तेः । वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासेसतिअर्थापत्तिनिरासःतन्निरासे(सत्यन्य)नअन्यथाव्याख्याननिरासइतिभवतामपिपरस्पराश्रयापत्तिरितिचेन्न । अवधारणादिनानिरवकाशत्वस्योक्तत्वात् । भिनत्तिकर्मसंघातंप्रसन्नोभग

वान्हरिरित्यादीनामत्यंतानवकाशानामन्यत्रोदाहृतत्वाच्च। अतएवनाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादिसामान्यवचनम
ज्ञानिविषयं । ज्ञानिनामपिप्रारब्धकर्मविषयं । आत्मनोवैशरीराणिबहूनिमनुजाधिप । प्राप्ययोगबलंकुर्यात्तैश्चसर्वामहीं
चरेत् । भुंजीतविषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रंतपश्चरेत् । संहरेच्चपुनस्तानिसूर्यस्तेजोगणानिवेत्यादिकंज्ञानिनांप्रारब्धकर्मविषयं ।
विशेषवचनबलेनप्रारब्धकर्माविनाशस्यवक्ष्यमाणत्वात् । अतएवज्ञानादेवाशेषकर्मक्षयेतदैवमुक्तिःस्यात् । नचैवं । जीवन्मु
क्तानामुपलब्धेरित्यनवकाशंचोद्यं। विमतंकर्मफलभोगविनाश्यंकर्मत्वात्संप्रतिपन्नकर्मवदित्यनुमानंतुकृतप्रायश्चित्तकर्मण्यनैकां
तिकं । प्रायश्चित्तंनकर्मक्षयहेतुरित्येतदुत्तरत्रनिराकरिष्यामः । अकृतप्रायश्चित्तकर्मत्वंहेतुरितिचेत्किमिदंप्रायश्चित्तंनाम । पा
पनिवृत्त्यर्थत्वेनविहितोव्रतविशेषइतिचेत् । तर्हिमहानुभावानामनुग्रहादिनाविनष्टेकर्मणिव्यभिचारः । पापनिवृत्तिहेतुमा
त्रंप्रायश्चित्तंविवक्षितमितिचेत् । तथापिमहदवज्ञादिनाविनष्टेपुण्येव्यभिचारः । क्षयहेत्वंतररहितकर्मत्वंहेतुरितिचेन्न ॥ ज्ञान
स्यैवक्षयहेतोःसत्त्वेनासिद्धेः । ज्ञानंनकर्मक्षयहेतुतयाविहितमितिचेत् । तत्किंविधिरेवहेतुत्वंगमयति । तथासतिसमाधेरपिका
यव्यूहनिर्माणादौहेतुत्वंनस्यात् । आर्थवादिकंफलमविरुद्धंस्वीक्रियतइतिचेत् । सममंप्रकृतेपि । नह्यत्रकश्चिद्विरोधोस्तीत्युक्तं ।
अलौकिकत्वंतूभयत्रापिसमानं । किंचास्मिन्मतेनकदापिकर्मक्षयः । भोगकालेपिपुनःकरणात् । नकरोतीतिचासंभावितं ।
नहिकश्चित्क्षणमपीत्युक्तत्वात् । क्रियमाणापिप्रवृत्तिर्नादृष्टजननीतिचेत्न । श्रुतिस्मृतिविरोधात् । ज्ञानिनांज्ञानसामर्थ्या
त्तथेत्यन्यविषयंश्रुत्यादिकं। तद्यथापुष्करपलाशे ब्रह्मण्याधायकर्माणीत्यादिश्रुतिस्मृतिबलादित्थंकल्प्यतइतिचेत्। प्राक्तनकर्म

सुधा० स्वप्ययंप्रकारःकुतोनाभ्युपगम्यते । रागद्वेषयोरभावान्नप्रवृत्तिरदृष्टकारणं । यथोक्तं । नप्रवृत्तिःप्रतिबंधायहीनक्लेशस्येति । मैवं । अ.३पा.३
॥१०१॥ ग्रामादिकब्रह्महननादीनामधर्महेतुत्वाभावप्रसंगइत्यलं ॥ ७ ॥ पाशुपताद्युक्तंमोक्षसाधनंनिराकरोति ॥ [५३।११] नचेति । पाशुपतश अधि.२९
ब्देनचतुर्विधाअपिगृह्यंते । आदिपदेनस्कांदसौरादयः । द्वितीयेनादिपदेनस्कंदादयः । अनुग्रहान्मोक्षोभवतीतिशेषः । ननुच
पाशुपताद्युक्तेतितावन्नानुग्रहस्यविशेषणं । असामर्थ्येनसमासानुपपत्तेः । तथासतिपाशुपताद्युक्तादितिस्यात् । अतएवन
मोक्षस्यविशेषणं । तथासतिपाशुपताद्युक्तइतिभवेत् । शिवादिविशेषणत्वेतुवैयर्थ्यमिति । उच्यते । अस्तुतावदनुग्रहविशेष
णं । तत्रशिवादीनामनुग्रहइतिसमासएव । षष्ठ्याआक्रोशइतिषष्ठ्याअलुक् । ज्ञात्वाशिवंशांतिमत्यंतमेतीत्यादिश्रुतिवि
रोधपरिहारश्चतत्प्रयोजनं । यःसंसारधर्मैरीषदप्यस्पृष्टःपरमशिवस्तत्प्रसादान्मुक्तिरिष्यतएव । यस्त्वज्ञानाद्युपेतस्तथाप्रमि
तस्तदनुग्रहान्मोक्षोनेत्युच्यतइति । मोक्षोज्ञानंचक्रमशोमुक्तिगोभोगएवच । उत्तरेषांप्रसादेननीचानांनान्यथाभवेदित्या
दिवाक्यविरोधपरिहारायपाशुपताद्युक्तेत्यनुग्रहोविशेषितः । अंगीक्रियतएवशिवाद्यनुग्रहोभगवत्प्रसादसाधनभूतोमोक्षहेतुः ।
नतुपाशुपताद्युक्तःस्वतंत्रसाधनभूतइति । यद्वापाशुपताद्युक्तेत्यपिभिन्नंपदं । सुपांसुलुगितिपंचम्यालुक् । यद्वाप्रथमा
यालुक् । मोक्षस्यचेदंविशेषणं । तत्रवादिनिर्देशप्रयोजनंव्यक्तमेव । यद्वास्तुयथाश्रुतंशिवादीनामेव । येशिवादयःपाशुपतादि
भिःस्वातंत्र्येणोपास्याउक्तास्तेषां(तथो)यथोपासितानामनुग्रहएवनास्तिप्रत्युतकोपएव । अतोनुग्रहान्मोक्षोदूरनिरस्तइतिभा ॥५९७॥
वः । कुतःशिवादीनामनुग्रहान्मोक्षोनेत्यतआह ॥ [५३।११] नान्यइति । तमेवमिति श्रुतौसहस्रशीर्षापुरुषइतिप्रकृतपुरुषज्ञानतो

न्यनिषेधेनामृतत्वमुक्तंहियस्मात्तस्मात्पुरुषोत्तमानुग्रहएवज्ञानेनेरितोमोक्षहेतुर्नशिवाद्यनुग्रहइति । ननुपुरुषसूक्तेपशुपुरुषए
वप्रतिपाद्यतेनविष्णुस्तत्कथंविष्णुज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वेमंत्रोयमुदाहृतः । पशुपुरुषज्ञानमपिपशुपतेरनुग्रहेपरमोपयोगीतिमो
क्षसाधनमुच्यते । नान्यइतिचनविरुद्धं । साधनवत्साधनसाधनस्यपरित्यागेपिफलानुदयादितिचेत् । किमेतत्पुरुषशब्द
स्यविष्णौशक्त्यभावात्कल्प्यते । तात्पर्यज्ञापकाभावाद्वा । बाधकसद्भावाद्वा । नाद्यः । नारायणानुवाकेपुरुषशब्दस्यहरौप्रयोगा
दित्याह ॥ [५३।११] सर्वेइति । नकेवलंपुरुषज्ञानतोऽमृतत्वमुक्तं । किंतुपुरुषशब्दश्चहरौप्रयुक्तः । विद्युतःपुरुषादित्युक्तोपिपशुपुरुषएव
किंनस्यादित्यतउक्तं । अब्धिशयइति । अंभस्यपारेयमंतःसमुद्रेइत्यस्मिन्पुरुषेब्धिशयत्वस्यश्रवणात् । महोदधिशयोंतकइत्यादि
नातस्यविष्णुलिंगत्वावगमात् । इतश्चायंनारायणोनपशुपतिरित्याह ॥ [५३।१२] नैतस्येति । तस्यपुरुषस्य । ईशेईष्टे । व्यत्ययोबहुल
मितिवचनात् । अधीगर्थदयेशांकर्मणीतिषष्ठी । महदितियशश्चेतितस्यपुरुषस्यनाम । श्रुतौनारायणानुवाकेनतस्येतिवाक्येनत
स्यपुरुषस्याधिपतिःस्वयंमुखतएवप्रतिषिद्धः । परमश्चासावश्चेतिपरमास्तंपरमां लिंगव्यत्ययेनपरममितिवा । विश्वंपूर्णं । ना
रायणानुवाकएवविश्वतइतिश्रुतौतस्यपुरुषस्यसर्वाधिकत्वोक्त्यासमोपिविनिवारितः । नहिसर्वाधिकस्यसमोयुज्यते । ततःकि
मित्यतआह ॥ [५३।१४] समेति । समाधिकस्येतिद्वंद्वैकवद्भावः । असौनारायणानुवाकोक्तः । उपसमीपेचारोयस्यासौप्रधानस्योपसर्ज
नभूतउपचारपुमान्पशुपुरुषोनेत्यर्थः । नारायणनामादिनाहरिरेवायमितिशिष्यैरेवज्ञातुंशक्यतइतिनोक्तं । अधिपतिराहि

त्यसर्वाधिकत्वयोस्ततोवगतस्यसमाधिकराहित्यस्यचपशावनुपपत्तेर्नतद्विषयोयंपुरुषशब्दः । किंतुनारायणादिनाम्नाभिधशयत्वादिलिंगेनचविष्णुविषयएवेत्यस्तु । नतावतापुरुषशब्दस्यविष्णौवाचकत्वशक्तिःसिद्ध्यति । प्रयोगस्यामुख्यया वृत्त्याप्युपपत्तेरित्यतआह ॥ समेति । असौविष्णुरुपचारेणपुरुषशब्दविषयोनभवति । किंतुमुख्यवृत्त्यैव । कुतः । मुख्यासंभवेह्युपचारःकल्प्यते । पुरुषशब्दस्यमुख्यार्थःपूर्णत्वं । तच्चविष्णोरेवसमाधिकराहित्याद्युज्यतइति । अस्त्वेवंपुरुषशब्दस्यविष्णौवाचकत्वशक्तिस्तथापिपुरुषसूक्तेज्ञापकाभावात्तत्परत्वंनास्तीतिद्वितीयंनिराकरोति ॥ पुरुषएवेति । यद्भूतंयच्चभव्यंयच्चभवदमुक्तंविश्वमिदंसर्वंपुरुषएव । पुरुषाधीनमेव । यतएवमन्नेनान्नमदनीयममुक्तवर्गमतिरोहतिअतिक्रामति । अमुक्ताधिपतिरितियावत् । तस्मादमृतत्वस्योतभावभवित्रोरभेदान्मुक्तवर्गस्यापीशानः । संसारेस्वाधीनंजगद्यदिमुक्तौस्वाधीनत्वंजह्यात्तदाप्रेक्षावान्नमोचयेत् । अतोमुक्तावपितदधीनमेवेतिसाश्रुतिःपुरुषसूक्तमंत्रस्तस्यमुक्तामुक्तपरेशत्वमाह । तच्चमुक्तानांपरमागतिरित्यादिनाविष्णोरेवावगतंपशोस्त्वसंभावितमेवेत्यतःपुरुषसूक्तंविष्णुपरमेवेतिज्ञायते । ननुचपुरुषएवेदंसर्वमितिपुरुषस्यात्रस(र्वत्व)र्वात्मकत्वमेवोदितं । तत्कथंमुक्तामुक्तपरेशत्वमाहश्रुतिरिरितितत्राह ॥ अमृतेति । ईशानेतिभावप्रधानोनिर्देशः । उत्तरार्धेमुक्तेशानत्वस्योक्तत्वात्पूर्वार्धेऽमुक्तस्यसर्वस्येशानतैवोदिताज्ञातव्या । नतुसर्वत्वं । नहिकोपिवादीमुक्तौभेदममुक्तावभेदमंगीकरोति । नापियुज्यते । अभिन्नस्यपश्चाद्भेदादर्शनात् । हेत्वंतरमाह ॥ यदीति । पूर्वार्धेयदिपुरुषस्यसर्वत्वमुदितंस्यात्तत्तर्ह्युत्तरार्धेऽमृतत्वस्योतेशानइत्युतशब्दोवृथास्यात् । तत्कथमित्यतआह ॥ उतशब्दइति ।

उत्तरार्धस्थउतशब्दोयस्मादीशत्वस्यसमुच्चयंवदेत् । अर्थांतरस्यासंभवात् । नचद्वयोरीशत्वयोरनुक्तौतत्समुच्चयोक्तेरवकाशोस्ति । तस्मादुतशब्दोवृथैवेति । युक्त्यंतरमाह ॥ [५२।१६] पुरुषेणैवेति । पुरुषएवेदंसर्वमितिपुरुषेणैवेदंसर्वंव्याप्तंआतृणादाकरीषात्सर्वंभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेषेतिशाखांतरब्राह्मणंचतंमंत्रंप्रतिप्रवृत्तंतस्यमंत्रस्यव्याख्यानरूपमेवमाह । अतश्चनसर्वत्वमर्थः । व्याप्तंवशीकृतं । एतेनधर्मसमुच्चयार्थःउतशब्दइत्यपिपरास्तं । इतश्चसर्वेशत्वमेवपूर्वार्धार्थोनतुसर्वत्वमित्याह ॥ [५२।१७] एतावानिति । इतिवचनादितिशेषः । अस्यपुरुषस्यैतावान्महिमायःपूर्ववाक्योक्तइत्युत्तरवाक्यबलात्तत्पुरुषएवेदमित्येतत्पुरुषस्यमहिम्नोवाचकंवचइतितावज्ज्ञायते । ततश्चमहिमप्रतिपादकंयथास्यात्तथाव्याख्येयं । नचसर्वात्मत्वंमहिमा । अपकर्षहेतुत्वात् । किंतुसर्वाधिपत्यमेव । नचतदतिरिक्तमहिम्नोवचनं । संकोचेकारणाभावात् । इतोप्येतदेवमित्याह ॥ सो [५२।१७] मृतस्येति । इतिभागवतवचनादितिशेषः । अनूद्ययदन्नेनातिरोहतीतिवचनेनहेतुतयेतिशेषः । विधत्तेश्रुतिः । अयमर्थः । उत्तरार्धेतावदमुक्ताधिपत्यंहेतुत्वेनोपादायमुक्ताधिपत्यंप्रतिजानीतेश्रुतिरितिज्ञायते । पुरुषसूक्तव्याख्यानप्रसंगेसोमृतस्येतिभागवतवचनेनोत्तरार्धस्यतथैवव्याख्यातत्वात् । अतएवान्नेनदिव्यभोगेनयदतिरोहतिअधिरोहत्येधतेतस्यामृतत्वस्यदेवत्वस्येशानइतिव्याख्यानमयुक्तं । भावभवित्रोरेकत्वाभिप्रायेणामृतत्वस्येत्येतदमृतस्येतिहिव्याख्यातं । देवव्यावृत्त्यर्थमेवचाभयस्येत्युक्तं । अन्नेनेति तृतीयाचद्वितीयार्थेत्यभिहितं । अन्नंचनप्रसिद्धमितिमर्त्यमित्युदितं । सोयमुत्तरार्धार्थःपूर्वार्धस्यास्मद्व्याख्यानएवयुज्यते । पूर्वार्धेअमुक्ताधिपत्यंविहितं । उत्तरार्धेतत्पूर्वार्धोक्तममुक्ताधिपत्यंहेतुत्वेनानूद्य

पुरुषस्यमुक्तिगेशतांविधत्तेश्रुतिरिति । परकीयव्याख्यानेतुपरस्परव्याघातेनानुपन्नएवेति । एतेनपुरुषशब्दस्याविष्णुविष
यत्वेसर्वात्मकत्वंबाधकं । नहिविष्णोःसर्वात्मकत्वंभवद्भिरप्यभ्युपगम्यते । पशोस्तुदेहयोगवशाद्भूतत्वादिकंयुज्यतइति
तृतीयपक्षोपिनिरस्तः । उपसंहरति ॥ [५२।१८] अंतइति । परिज्ञानात्परिज्ञानोदितात्प्रसादात् । अन्यतःशिवादीनामनुग्र
हात् । पाशुपताअपिज्ञानिनोभोगेनैवकर्मक्षयमाचक्षते । तदप्यनुपपन्नमित्याह ॥ [५२।१८] तद्यथेति । तद्यथेषीकातूलमग्नौ
प्रोतंप्रदूयेतैवंहैवास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिश्रुतेः । इष्टकेषीकामालानांचिततूलभारिष्विवतिहृस्वताश्रुतित्वान्नभवति । प्रो
तंप्रविष्टं । प्रदूयेतपरितप्तंभवेत्भस्मीभवेत् । इतितन्निदर्शनंयथा । अस्यज्ञानिनःप्रदूयंतेविनश्यंतीत्यर्थः । चशब्दः
पूर्वोदाहृतवाक्यसमुच्चयार्थः । ततएवविष्णुपरिज्ञानादेव । नन्वस्यांश्रुतौज्ञानिनःकर्मणांपरितापःश्रूयतेनतुज्ञानेनविना
शइतिविवक्षितोर्थइत्यतोभगवद्वाक्यसमाख्यामाह ॥ [५२।१९] यथेति । यद्यपिअत्रज्ञानस्यकारणत्वंस्फुटंप्रतीयते । तथा
पिकर्मणांभस्मसात्करणंनाममुख्यासंभवात्किंकल्पनीयमितिनज्ञायतेतोवाक्यांतरंपठति ॥ [५२।२०] सर्वेति । धर्मानवैष्णवान्का
म्यार्थांश्च । शरणप्राप्तिश्चसर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वमित्यादिनान्यत्रभगवत्पादैरेवव्याख्याता । ततःप्रसन्नोहं । माशुचः । नशोचि
ष्यसिमुक्तोभविष्यसि । आदिपदेनगतसंगस्यमुक्तस्येत्यादेःसंग्रहः । भगवद्वाक्यैश्चेतिसंबंधः । तद्यथेतिश्रुतेरुक्तार्थश्चभगवद्वा
क्यैरवसीयतइतिवा ॥ ७ ॥ भाट्टानांमोक्षसाधनमनुवदति ॥ [५२।२१] नित्येति । नित्यंनामयदकरणेप्रत्यवायोब्राह्मण्यादिकमेवच
निमित्तमुपादायविहितंतदुच्यते । यथासंध्यावंदनादि । नैमित्तिकंनामयदकरणेप्रत्यवायःपितृमरणाद्यागंतुकंचनिमित्तमुपा

॥५५९॥

दायविहितंतदुच्यते । यथापितृश्राद्धादि । अन्यत्काम्यंनिषिद्धंच । तत्रयत्करणेफलंअकरणेनप्रत्यवायः । कामनानिमि
त्तंतत्काम्यं । यथाज्योतिष्टोमादि । प्रतिषिद्धंनिषिद्धं । यथाब्रह्महत्यादि । उपात्तंचकर्मभोगेनक्षपयन्नितिचशब्दार्थः । अयमा
शयः । सुखदुःखतत्कारणरूपोहिसंसारः । सचकर्मनिमित्तएव । नित्यनैमित्तिकयोरकरणेत्वधर्मप्रचयेनदुःखतत्साधनावा
प्तिरस्यभवति । निषिद्धकरणेपितथा । काम्यकरणेतुधर्मोत्पादनेनसुखतत्साधनावाप्तिर्जायते । मुमुक्षुस्तुनित्यंनैमित्तिकंचनिय
मेनकरोति । परित्यजतिचनिषिद्धमितिनदुरितोपचयः । काम्यमपिपरित्यजतीतिनधर्मोपचयः । एवमनागतयोर्धर्माधर्म
योरनुत्पादेप्रागुपात्तौचभोगेनक्षपयन्निर्बीजायाःसंसृतेर्मुच्यतइति । यथोक्तं । मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिघांसयेति । नचपंचमीकर्मविधास्ति । यत्करणेऽकरणेवाधर्माधर्मोदयःस्यादिति । निराकरोति ॥
[५२।२३] एतदपीति । एतेननान्यःपंथाइतिश्रुतेनभगवज्ज्ञानव्यतिरिक्तमोक्षसाधननिषेधेन । अपिचनित्यनैमित्तिककर्मणांनियमेनसम्य
गनुष्ठानंतावदशक्यमेव । चरंतिदेवाविहितंसमस्तमर्धमेवमुनयोदशांशतोमनुष्याइत्यादिश्रुतेः । नापिनिषिद्धाकरणंसंभावितं ।
प्रामादिकानांमानसवाचिककायिकानामपरिहार्यत्वात् । प्रायश्चित्तात्तत्क्षयइतिचेन्न । प्रायश्चित्तस्यापिसम्यगनुष्ठातुमशक्य
त्वात् । पूर्वोपार्जितकर्मणांभोगेनक्षयस्त्वत्यंतासंभावितएव । अनंतत्वादित्यलं । नन्वेतत्सर्वंसूत्रानुक्तंकस्माद्वर्ण्यतइत्यतआह ॥
[५२।२२] विद्यैवेति । विद्यैवतुनिर्धारणादितिसूत्रेण । स्वयमेवनत्वर्थतः । वाजसनेयिनोऽधीयते । षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदा
त्मनोग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितइत्यादि । तत्रसंशयः । किमेतेग्नयःक्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूताउतस्वतंत्राःकेवलविद्या

त्मकाइति । क्रियामयस्याग्नेःप्रकरणात्तद्विषएवायमुपदेशइतिप्राप्तेभिधीयते । विद्यात्मकाएवैतेग्नयोनक्रियाशेषभूताः ।
तेहैतेविद्याचितएवेतिनिर्धारणात् । इतिपरेषांव्याख्यानमसदेवेतिभावेनोक्तमिममेवार्थमिति । विफलत्वादस्याश्चिता
याः । पक्षद्वयेप्यभ्युदयएवह्यस्यप्रयोजनं । यस्तुनित्यानित्यवस्तुविवेकवांछमदमादिसंपन्नःसर्वभोगवैराग्योपेतोमुमुक्षु
रथशब्देनोत्तरमीमांसायामधिकारीसूचितः । सकथमेतासुफल्गुचिंतासुप्रवर्ततइति । एवंसूत्रकृतापूर्वपक्षितानिमतानिनिरा
कृत्येदानींयेसूत्राणांवृत्तिकाराअन्यथाभाषंतेतेषांमतानिनिराकुर्वाणःसमुच्चयनियमवादिनांमतंतावदपाकरोति ॥ [५२।२२] विनेति ।
संसारनिवृत्तिमात्रंकेवलेनज्ञानेनभवति । आनंदवृद्धिस्तुकर्मसापेक्षेणैवज्ञानेनेतिभगवतःपंथाः । यद्वक्ष्यतिसहकारित्वेनचेति ।
अतोज्ञानकर्मभ्यांमोक्षइत्यनुक्त्वाकर्मविनाकेवलज्ञानेननमोक्षःकिंतुकर्मसहितेनेत्युक्तं । इत्येतदपिमतंसैवसूत्रगृहीतैवनान्यः
पंथाइतिश्रुतिःस्पष्टंनिवारयति । तमेवंविदित्वेतिज्ञानमात्रस्यमोक्षसाधनत्वमुक्त्वापुनर्नान्यःपंथाइतिवचनादादरोवगम्यते ।
नचसमुच्चयनियमेकिमपिप्रमाणमस्ति । अंधंतमःप्रविशंतीत्यादीनामन्यार्थत्वात् । यथान्नंमधुसंयुक्तंमधुचान्नेनसंयुतं । एवंत
पश्चविद्याचसंयुक्तेभेषजंमहदित्यादीनांपरोक्षज्ञानविषयत्वात् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वेप्यानंदवृद्ध्यर्थत्वात् ॥ ७ ॥ मायावादि
नोवदंति । द्विविधोमोक्षःपरापरभेदात् । तत्रापरोवैकुंठसत्यलोकादिप्राप्तिलक्षणः । परस्त्वविद्यास्तमयेसत्याद्वैतब्रह्मावस्थान ॥९६०॥
रूपः । प्रतीकादिविषयमन्यथोपासनंअपरस्यसाधनं । परस्यत्वेकत्वज्ञानमिति । तत्रान्यथोपासनस्यवैकुंठादिप्राप्तिसाधनत्वं
तावदपाकरोति ॥ [५३।१] अन्यथेति । एवंयथास्थितेनैवप्रकारेणनत्वन्यथेतिवदंतीश्रुतिरन्यथोपासनमपिपुरुषार्थसाधनंनिवारयति ।

नकेवलंपरमपुरुषज्ञानव्यतिरिक्तपक्षान् ।तमित्यनेनयथार्थज्ञानंलब्धमेव। सप्रकारस्यप्रकृतस्यपरामर्शोपपत्तावेकदेशविषयत्वकल्पनानुपपत्तेः। तथापियदेवमितिवदतितदादरसूचनार्थमिति। परममोक्षविषयेयंश्रुतिरस्तु । अपरस्तुपुरुषार्थोन्यथोपासनेनेनभविष्यतीत्यतआह॥ [५३।१] नेति। नप्रतीकेनहिसइतिसूत्रकारोन्यथोपासनस्यसर्वथाप्यकर्तव्यत्वंवक्ष्यति। अतोनतत्पुरुषार्थलेशहेतुः । सूत्रस्यार्थांतरंवक्ष्यामीतिवदंतंप्रतिश्रुतिविरोधमाह॥ [५३।१] अंधमिति। पुरुषार्थसाधनमितिशेषः। श्रुतिस्त्वन्यत्रस्मृतिसंमतिप्रदर्शनेनव्याख्याता। इदानीमेकत्वज्ञानस्यपरमोक्षसाधनत्वंनिराकरोति॥नचेति। चोवधारणे। एकत्वविज्ञानादपिपुरुषःसंसारान्नमुच्यते।कुतः । उक्तन्यायेनतमेवंविद्वानितिसहस्रशिरस्त्वादिमहामहिमोपेतस्यभगवतोज्ञानममृतत्वसाधनमभिधायनान्यःपंथाइतिसाधनांतराभावस्योक्तत्वात् । पुरुषएवेदंसर्वमित्युक्तमेकत्वमेवंशब्देनपरामृश्यतइतिचेन्न । उक्तन्यायेनतस्यवाक्यस्यैकत्वविषयतायाअभावात् । तद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतेत्यादिश्रुतयस्तुतद्गुणसारत्वादित्युक्तन्यायेननैक्यज्ञानस्यमोक्षसाधनतांवदंति । किंचैक्यज्ञानमन्यथाज्ञानमितिपृथगुपदेशादित्युक्तन्यायेनसिद्धं । मिथ्याज्ञानंचानर्थसाधनमित्युक्तं । अपिचाद्वैतज्ञानस्यनतावद्यागादिवद्राजसेवादिवद्वामोक्षसाधनत्वं । किंत्वविद्याविरोधित्वेन । विरोधिनाद्वैतसाक्षात्कारेणाविद्यायांनिवृत्तायांतदुपादानकोबंधःस्वयमेवनिवर्ततइति । तथाचसाक्षात्कृताद्वैतानामुत्तरक्षणएवदेहादिद्वैतदर्शनाभावःप्राप्नोति। अंगीक्रियतेचजीवन्मुक्तिः। ज्ञानेनाविद्यायांनिवृत्तायामपितत्संस्कारेणद्वैतदर्शनानुवृत्तिर्भवतीतिचेन्न । संस्कारस्याविद्याकार्यत्वेऽवस्थानानुपपत्तेः। नह्युपादानेनिवृत्तेकार्यमवस्थितंदृष्टं। अन्यथासत्यत्वप्रसंगः । ज्ञानोदयेप्यनिवृत्तस्यत

स्यनिवर्तकांतराभावात्सर्वदा(ऽनिवृ)नुवृत्तौनकदापिद्वैतदर्शननिवृत्तिःस्यात् । असंगस्यात्मनोविनैवाविद्यासंबंधेनसंस्कारा
श्रयत्वंचायुक्तमेव । एतेनप्रारब्धकर्मवशाद्वैतदर्शना(ऽनिवृ)नुवृत्तिरित्यपिनिरस्तं । ज्ञानेननिवृत्ताप्यविद्यादग्धपटन्यायेन
किंचित्कालमवतिष्ठते । तेनद्वैतदर्शनानुवृत्तिर्घटतइतिचेन्न । आत्यंतिकनिवृत्तौकारणाभावेनद्वैतदर्शनानुपरमप्रसंगात् ।
एतेनाविद्यालेशावस्थानपक्षोपिप्रतिक्षिप्तः । लेशश्चपटस्यतंतुरिवावयवोवास्याल्पदेशोवाधर्मोवा । नाद्यः । अकार्यत्वादवि
द्यायाः । नद्वितीयः । प्रदेशानंगीकारात् । प्रदेशिनोनिवृत्तौप्रदेशावस्थानासंभवाच्च । नतृतीयः । धर्मिणोपगमेधर्मानपगमा
नुपपत्तेः । अथमतं । संसारमूलकारणभूताविद्यायद्यप्येकैव । तथापितस्याःसंत्येवबहवआकाराः । तत्रैकोबंधस्यपरमार्थसत्यत्ववि
भ्रमहेतुः । द्वितीयोर्थक्रियासमर्थवस्तुकल्पकः । तृतीयस्त्वपरोक्षप्रतिभासविषयाकारकल्पकः । तत्राद्वैतस्यसत्यत्वाध्यवसायेन
समस्तद्वैतसत्यत्वकल्पकआकारोनिवर्तते । अर्थक्रियासमर्थप्रपंचोपादानंमायाकारस्तत्वसाक्षात्कारेणविलीयते । अपरोक्षप्रतिभा
सयोग्यार्थाभासजनकस्तुमायालेशोजीवन्मुक्तस्यानिवृत्तःसमाध्यवस्थायांतिरोहितोन्यदादेहाभास(जनकाभास)हेतुतयानुवर्त
ते । प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसानेतुनिवर्ततइति । तदयुक्तं । अस्याःकल्पनायाःनिष्प्रमाणकत्वात् । इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईय
तइतिश्रुतिरत्रप्रमाणमितिचेन्न । अत्रपारमेश्वरशक्तिप्रतिपादनात् । ज्ञानबाध्यानिर्वाच्यमायाकारप्रतिपादनाप्रतिभासनात् ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिरितिश्वेताश्वतरमंत्रेपिभूयोभूयस्तस्मिन्मनसोयोजनाद्योजायते
तत्वभावस्तत्वज्ञानंतस्मादुदितात्तस्यपरमेश्वरस्याभिध्यानादनुग्रहात्कर्मक्षयांतेविश्वबंधकमायानिवृत्तिर्भवतीत्युच्यतेनत्वनि

र्वाच्याविद्याकाराणांक्रमेणनिवृत्तिर्बाधलक्षणा । किंचयोपिमायाकारोनुवर्ततइत्युच्यते तत्वज्ञानंतस्यविरोधिनवा । आद्ये
कथंननिवर्तते । द्वितीयेज्ञानेनननिवर्तेत । तथाचसत्यःस्यात् । कर्मक्षयेसतिनिवर्ततइतिवदताकर्मणांतत्कारणत्वमुक्तंस्यात्
अन्यथातन्निवृत्तौनिवृत्तेरनुपपत्तेः । अथमन्यसे । ज्ञानमेवाविद्यालेशस्यनिवर्तकं । किंतुप्रबलेनप्रारब्धकर्मणाप्रतिबद्ध
ननिवर्तयति । फलभोगेनतुप्रतिबंधकेक्षीणेनिवर्तयतीति । तदप्ययुक्तं । निरुपादानकर्मावस्थानानुपपत्तेः । सएवावि
द्यालेशःकर्मोपादानमितिचेन्न । कर्मावस्थानेऽविद्यालेशावस्थानंतदवस्थानेचकर्मावस्थानमितिपरस्पराश्रयत्वापत्तेः । उत्पत्त्य
दाविवावस्थानेपितस्यदोषत्वात् । किंचास्यार्थस्यनकिंचित्स्फुटंज्ञापकांतरमस्ति । ततोमानामभूदवस्थितावितरेतराश्रयत्वं
ज्ञप्तौतुभवत्येव । जीवन्मुक्त्यन्यथानुपपत्त्यैवैषोर्थःकल्प्यतइतिचेन्न । परमपुरुषानुग्रहेणैवमोक्षइत्यस्यसकलश्रुतीतिहासपु
राणादिसिद्धस्यार्थस्यांगीकारेणैवसर्वस्योपपत्तावस्याःकल्पनायाःअनवकाशादिति । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ ५३।३ इतिसर्वमि
ति । नास्त्येवमोक्षःसत्वेवासाधनांतरसाध्यइत्येतदनुपपन्नं । किंनामनिष्कामभगवदर्थश्रुत्यादिविहितकर्मानुष्ठानेनशुद्धांतः
करणस्यरागादिदोषक्षयेजातभगवद्भक्तेःश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासवतःपरमभागवतस्यभगवत्साक्षात्कारेजातेप्रसन्नोभग
वान्प्रारब्धानिकर्माणिविनाश्यभागवतधर्मप्रवृत्तयेज्ञानिनंकमपिकालंव्यवस्थापयंस्तदर्थंप्रारब्धानिकर्माण्यवशेष्यतत्फलोपभो
गेसतितान्यपिविनाश्यप्रकृतिबंधान्मोचयतीतिसर्वंप्रतिज्ञाय गुणैरेवनतुसोरोदीदित्यादिनाप्रतीतैरप्यगुणैरितिसमानेचेतिसू
त्रखंडस्यार्थमनुवदति । युक्तमितिशेषः । स्वयोग्यतएवनतुयोग्यतातिक्रमेणेतिप्राप्तेश्चे(त्यादिसू)तिसूत्रार्थानुवादः ।

प्रयोजनंचोत्तरेणसंगतिसूचनमिति । स्वयोग्यतइत्युक्तं । तामेवयोग्यतांविवृणोति ॥ [५३१३] ब्रह्मेति । ब्रह्मैवेतिसंबंधः । सर्वैर्वे
दोदितैः । चशब्दःक्रियाद्रव्यसमुच्चयार्थः । हरिमुपासीतेतिवर्तते । वेदोक्तसमस्तगुणक्रियोपेततयानंतरूपंहरिमुपासितुंब्रह्मै
वयोग्यइत्यर्थः । चस्त्वर्थः । सरस्वतीतुक्रियासामान्यतःक्रियासंकोचेनोपास्ते । सकलवेदोक्तगुणोपेततयानंतरूपंहरि
मुपास्ते । त्रिविक्रमत्वादिक्रियास्तुनित्यविक्रांत्यादिष्वंतर्भावयतीत्यर्थः । गुणसामान्यतःसमस्तरूपाण्युपास्ते । गुणान्क्रि
याश्चसंकोचयतीत्यर्थः । परेशक्रादयः । द्रव्याणिरूपाणिगुणक्रियासंकोचस्तुसिद्धएव । एतेनसमानएवंचाभेदादित्यधि
करणतात्पर्यमुक्तंभवति । विद्यैवतुनिर्धारणादित्यतःपूर्वमेवेदमधिकरणं । तत्कुतोव्यत्यासेनव्याख्यानं । उच्यते । प्रकरण
शुद्धौप्रमेयंसुग्रहंभवतीत्यतःक्रमभंगः । तथाहि । उपासनस्वरूपानिश्चये नकोपिविचारोवकाशंलभतइतितत्स्वरूपमा
दौदर्शितं । ततस्तस्यकर्तव्यतासमर्थिता । अनंतरंतदितिकर्तव्यताजिज्ञासायांयोग्यतादिविचारइति ॥ ७ ॥ ३ । ३ ।
। २९ ॥७॥ ७ ॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां [५३१४] ॐ ॥ एतद्यथायथेत्यादिनाभाष्येव्याख्यातं । तदवि
स्पष्टं । अधिकारविशेषस्यकारणत्वानभिधानात् । मुक्तावित्युक्त्यासंसारेनैवमितिप्रतीतेः । आनंदमात्रग्रहणाद्गुणांतरव्यावृत्ति
प्राप्तेः । धर्मिणामनिर्देशाच्च । अतःस्पष्टंव्याचष्टे ॥ [५३१५] अधिकारेति । अधिकारोयोग्यता । अत्रसामान्योक्त्यामुक्तौसंसारेचेतिग
म्यते । तर्हिमुक्तावितिकस्मादुक्तमित्यतआह ॥ [५३१५] मोक्षेचेति । चस्त्वर्थः । विशेषतस्तुमोक्षएवेत्यन्वयः । संसारेविक्षेपवशाद्योग्यता
नुसारित्वंकिंचिद्विहन्यते । मोक्षेतदभावाद्योग्यतानुसार्येवनियमेनभक्त्यादिकंभवतीत्यतोमुक्तावित्युक्तमिति । एवंतर्हिमुक्तानां

परस्परंद्वेषेर्ष्यादिप्रसंगेनमुक्तत्वविरोधःस्यादित्याशंकापरिहारार्थंसूत्रं ॥ [५३।५] अक्षरधियांत्वविरोधःसामान्यतद्भावाभ्यामौ
पसदवत्तदुक्तमिति । एतदप्यविशदं । दोषाभावसाम्यादित्यत्रसाम्यपदप्रयोजनादर्शनात् । उत्तमेभ्योन्येषांभावादित्यस्योत्प
त्तेरितिप्रतीतेः । शिष्यवदितिचायुक्तं । क्वचिच्छिष्यस्यापिगुरौद्वेषादिदर्शनात् । अतोव्याख्याति ॥ [५३।६] नेति । तावतापरस्परमसा
म्येनद्वेषादिप्रसंगेनमुक्तत्वविरोधोस्ति । साम्यशब्दस्यार्थःसमस्तशइति । उत्तमेभ्यइत्यस्यविवरणमाभासत्वादिति । तदवरा
णांसर्वेषांपराभासत्वाच्चेतियोजना । एतदेवविवृण्वन्दृष्टांतंव्याख्याति ॥ [५३।७] यतइति । गुरौसच्छिष्यस्येवेत्यर्थः । एतच्चो
त्तरत्रस्फुटीकरिष्यत्याचार्यः । चिरंतनास्तुवृत्तिकाराःसूत्रद्वयमिदमन्यथाव्याचक्षते । विदुषांकिंज्ञानोदयानंतरमेवमुक्तिःकिं
वानेतिसंशयेपूर्वस्मिन्पूर्वपक्षेसतीदमुच्यते । आधिकारिकाणांपरमेश्वरदत्ताधिकारेवर्तमानानांविदुषामपिदेवादीनांयावदधि
कारंसंसारेवस्थितिः । नतदैवमुक्तिः । तथाश्रुत्यादिषुदर्शनात् । सत्यामपिसाधनसंपत्तौयदिनमोक्षस्तदानतेषांकदापिमोक्षः
स्यादित्याशंकापरिहारायद्वितीयंसूत्रं । ब्रह्मविदांनमोक्षाभावरूपोविरोधः । कुतः । सामान्यतद्भावाभ्यांसामान्यविशेषभावा
भ्यां । यद्यपिक्षीयंतेचास्यकर्माणीतिसामान्यतःसर्वकर्मणांज्ञानेनक्षयोभिहितस्तथापितस्यतावदेवचिरमितिविशेषवचनात्प्रार
ब्धकर्मणामवशेषोगम्यते । एतदुक्तंभवति । अप्रारब्धानिकर्माणिनिवर्तंते । प्रारब्धस्यतुभोगेनैवक्षयः । अतस्तत्फलभूतेधिकारे
स्थित्वातत्क्षयेप्रव्रज्यंतइति । मायावादिनस्तुप्रथमसूत्रस्यैवायंसमस्तोर्थइतिवर्णयंतोक्षरधियामित्येतदधिकरणांतरंव्याचक्षते ।
तत्राद्यंमतंनिराकरोति ॥ [५३।८] नचेति । संसारावस्थानस्यकालेयत्ताकालमर्यादाप्रारब्धकर्मफलभोगावसानरूपासापराउद्दे

श्याप्रतिपाद्याययोस्तेतथोक्ते । कुतोनेत्यतआह ॥ [५३।८] ह्रीति । यस्मादनारब्धस्यज्ञानेनैवक्षयःआरब्धमात्रस्यभोगेनैवक्षयोध्रुवइ
त्येषोर्थोऽनारब्धकार्येएवतुपूर्वेतदवधेरितिसूत्रेणभोगेनत्वितरेक्षपयित्वाथसंपत्स्यतइतिचसूत्रेणोदितः । तस्मान्नेतिसंबंधः ।
एवमुदितत्वेपिकुतोनेत्याशंकांपरिहरन्नपव्याख्याननिरासस्यप्रयोजनमाह ॥ [५३।९] पौनरुक्त्येनेति । एतेनमायावादिनामपि
व्याख्यानंनिरस्तं । तात्पर्यभेदात्प्रपंच्यप्रपंचनभावाद्वानपौनरुक्त्यमितिचेत् । स्यादेवं । यद्यसंकीर्णव्याख्यानांतरंन
स्यात् । तदिदमुक्तमितिनिश्चयइति ॥ ७ ॥ ३ । ३ । २० ॥ ७ ॥ ॐ[५३।१०]इयदामननात्ॐ । येषांज्ञानयो
ग्यानामिदंमुक्तिसंसारयोस्तारतम्यंसमर्थितं । तेछंदोगानामुपनिषदिनामवागादिक्रमेणप्राणांताउक्ताः । तत्रकिंप्राणएवा
धिकारितारतम्यस्यावधिरुताधिकोप्यस्तीतिसंशयेसतीयदेवदेवतातारतम्यमितिसिद्धांतितं । तत्रनज्ञायतेकास्तानामाद्यादे
वताइति । कथंचपंचदशैवअधिकानामपिभावादित्याशंकानिरासार्थंबृहत्संहितावचनमेवपठति ॥ [५३।११] उषांइति । उषाअ
श्विनोर्भार्या । स्वाहाग्नेर्भार्या । पर्जन्योमित्रश्चादित्यौ । प्रवाहोमरुत् । अनिरुद्धःकामसुतः । एतेमुक्तिगाःसंसारगाश्च
सर्वैर्गुणैरुक्तक्रमेणोत्तरोत्तरतएववर्ततइत्यर्थः । अधिकसद्भावशंकानिरासायैतेषांसमानंतरावस्थितांश्चाह ॥ [५३।१२] सूर्येत्यादि
ना । तथेतिशेषः । सूर्यधर्मौसोमसमानौ । मन्वादयःपंचानिरुद्धसमानाः । मनुरत्रस्वायंभुवोविवक्षितः । ताराबृहस्पतिभा
र्या । चस्त्वर्थः । मित्रेणतुल्यंवर्ततइतिमित्रवत् । शतरूपास्वायंभुवस्यपत्नीसोमवत् । सूर्यधर्मावित्यत्रैवेयंवक्तव्या । सत्यं । ॥५६३॥
पतीनामुक्ताविदानीमासांप्रस्तुतत्वात्पृथगुक्तिः।प्रसूतिर्दक्षपत्नीवह्निवत् । विराडनिरुद्धभार्यापर्जन्यवत् । वरुणस्येयंवारुणी ।

पुंयोगेतुवरुणानीतिस्यात् । इंद्रवरुणेतिस्मरणात् । संज्ञासूर्यभार्या । रोहिणीसोमभार्या । धर्मस्येयंधार्मी । वारुणीसंज्ञारो
हिणीधार्मीचतथैवपर्जन्यवदेव । प्रवहस्येयंप्रावहीतुमित्रवदेवप्रकीर्तिता । अश्विनौविघ्नपवित्तपौमित्रपर्जन्यमध्यस्थावितिप्र
त्येकंसंबंधः । एतेचत्वारःपरस्परंसमामित्रादधमाः । पर्जन्यादुत्तमाइत्यर्थः । भृगुरग्निसमइतिवक्ष्यमाणस्यापवादः । ब्रह्मपु
त्रामरीच्याद्यामित्रतन्मध्येमित्राग्न्योर्मध्ये । परस्परंसमाःमित्रादुत्तमाअग्नेरधमाइत्यर्थः । तत्रतेषुब्रह्मपुत्रेषुनारदोवरुणाद्यंतरा
वरुणादधमोग्नेरुत्तमइत्यर्थः । तथाचदक्षभृगुनारदानांपृथगुक्तत्वाद्ब्रह्मपुत्रकामरीच्याद्याःसप्तैव । प्रायग्रहणेनेषन्न्यूनः । सुप
र्णीगरुडभार्या । विश्वामित्रःकसूनुवत् । ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्याद्यैःसमानःवैवस्वतोमनुश्चकसूनुवदितिसंबंधः । स्वायंभुवाद्वैवस्व
ताद्भगवदवताराच्चापसाच्चान्येमनवस्ततोवैवस्वतादवराः । तेश्विभ्यांपश्चात्पर्जन्यादुत्तमाः । च्यवनाद्याश्चतद्वत् । एकादश
मनुसमानाः । अत्रैतेष्वपिविप्रराजन्यत्वनिमित्तःकश्चनविशेषोस्ति । मुक्तावपिविप्रत्वादेर्भावात् । अत्रच्यवनोचथ्यौविप्रौ ।
अन्येराजन्याः । प्रियव्रतोपितदवरमनुवदेव । तदन्याउक्तेभ्योन्याःशतदेवताःसोमार्हदेवताःशतांतर्गताःपर्जन्यमित्रांतराले ।
पर्जन्यादुत्तमामित्रादधमाअश्विनोःसमानाइत्यर्थः । तदन्येउक्तेभ्योन्येतुदेवास्ततःशतांतर्गतदेवताभ्योवराः । अवरमनुस
मानाइत्यर्थः । ननुमहालक्ष्मीःप्राणादप्युत्तमास्ति । तत्कथंप्राणावसानत्वमधिकारिणामित्यतआह ॥ [५३।१३] एतेभ्यइति ।
यद्यपिश्रीरेतेभ्योविशेषतोभ्यधिका । तथापिसदामुक्ताबंधरहितेतिनाधिकारिवर्गेगृह्यते । तस्याःसमोनास्तीतिस्वरूपकथनं ।
एतेनकामादितरत्रतत्रचायतनादिभ्यइत्यधिकरणस्यतात्पर्यमुक्तंभवति । परमोहरिरेवनचापरइत्यनेनव्यतिहारोविशिंषंति

हीतिरवत्सैवहिसत्यादयइत्यधिकरणद्वयस्यतात्पर्यमुक्तंवेदितव्यं । ननूपनिषदिनामाद्याःप्राणांताःपंचदशोक्ताः । अ
त्रचोषाःस्वाहेत्यादिनाचतुर्दशैवतत्कथंनविसंवादइत्यतोबृहत्संहितावचनेनानुक्तमेकंस्वयमाह ॥ [५३।१७] प्राणंइति । तैजसाहं
कारादुत्पन्नःप्राणश्चापरोस्ति । सचेंद्रादनंतरएवानिरुद्धादुत्तमोज्ञातव्यः । परप्राणव्यावृत्त्यर्थमहंकारिकएवेत्युक्तं । अ
यमत्रसंग्रहः । पुष्करोनामसर्वावरोदेवः । कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यःकर्मप्रत्यवरंयतः । कलाभ्यःपृथगुक्तंतत्पुष्करःकर्मचो
च्यतइत्यन्यत्रोक्तत्वात् । ततःशनैश्चरोधिकः । पृथिव्यात्माशनिश्चेतिवचनात् । ततउषा । ततोबुधः । उदकात्मकोबुधश्चे
तिवचनात् । ततःस्वाहा । ततःपर्जन्योवारुणीसंज्ञारोहिणीधार्मीविराट् । ततएकादशमनवश्च्यवनोचथ्यवैन्यशशबिंदुहैहय
प्रियव्रतगयाअनुक्तदेवाश्च । प्रियव्रतोगयश्चैवकर्मदेवसमौमतावित्यन्यत्रोक्तत्वात् । ततोश्विनौविघ्नेशवित्तपौविष्वक्सेनश्च ।
विष्वक्सेनोवायुजःखेनतुल्यइतिवचनात् । ततोमित्रोनिर्ऋतिस्ताराप्रावहीतिच । ततोमरीचिरत्र्यंगिराःपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः
वसिष्ठोविश्वामित्रोवैवस्वतमनुश्च । ततोग्निर्भृगुःप्रसूतिश्च । ततोनारदः । ततोवरुणः । ततश्चंद्रसूर्यधर्माःशतरूपाच । ततःप्र
वहः । ततःअनिरुद्धस्वायंभुवबृहस्पतिदक्षाःशचीरतिश्च । ततःआहंकारिकःप्राणः । ततइंद्रकामौ । ततउमासुपर्णीउमात्मक
त्वाच्छेषभार्याच । ततोजांबवत्याद्याभगवन्महिष्यष्षट् । अन्यत्रोक्तत्वात् । ततोरुद्रगरुडौरुद्रात्मकत्वाच्छेषश्च । ततोभारतीतदा
त्मकत्वात्सरस्वतीच । ततोमुख्यवायुस्तदात्मकत्वाद्ब्रह्माच । ततोमहालक्ष्मीः । ततोभगवानिति ॥ ३ ॥ ३ । ३ । २१ ॥ ३ ॥ ॥९६४॥
[५३।१८] प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्चतदुक्तं । एतद्व्याख्यातंभाष्येउपासनाभेदवद्दर्शनभेदइति । तदस्पष्टं । दर्शनभेदेमूलकारण

स्यानुक्तत्वात् । ततोव्याख्याति ॥ [५३।१९] दृष्टिरपीति । नानाविधेतिशेषः ॥ ७ ॥ ३ । ३ । ३२ ॥ ७ ॥ ॐ[५३।१९]प्रदानवदे
वतदुक्तंॐ । अत्रप्रकृष्टंदानंप्रदानं । प्रशब्दोनस्फुटंव्याख्यातोभाष्ये । अतःसूत्रार्थमाह ॥ [५३।२०] सम्यगिति । नकेवलंश्रवणादि
किंतुसम्यग्गुरुप्रसादश्च । सम्यक्प्रसादपूर्वकंगुरोर्यद्विद्यादानंतच्चभगवद्दृष्टेःकारणमित्यर्थः । ननुचप्रज्ञांतरपृथक्त्ववदितिसूत्रं
प्रदानवदेवेत्यतःपश्चात्तनंतत्कुतोव्युत्क्रमः । उच्यते । योग्यताचिंतासंगतंतदितिप्रकरणशुद्धयेपूर्वमेवव्याख्यातमितिनदोषः
॥ ७ ॥ ३ । ३ । २६ ॥ ७ ॥ ॐलिंग[५३।१९]भूयस्त्वात्तद्धिबलीयस्तदपिॐ । अत्रगुरुप्र(साद)दानस्यबलवत्त्वमुक्तं । तदयुक्तं । श्रव
णादितोहिबलवत्त्वं । तच्चप्रदानशब्दार्थांतर्गतमेव । नहिस्वस्मादेवस्वयंबलीयइतिसंभवतीत्यतोव्याचष्टे ॥ सम्यगिति । मुख्य
तःश्रवणाद्यपेक्षयातिशयेन । अयमभिसंधिः । प्रदानशब्देनहिसम्यग्गुरुप्रसादपूर्वकंदानंप्रकृतं । तत्रसम्यग्गुरुप्रसादमात्रंतदि
त्यत्रपरामृश्यतइति । लिंगभूयस्त्वादित्युक्तं । यास्वाख्यायिकासुलिंगानिदृश्यंतेतत्रगुरुप्रसादेनैवज्ञानप्राप्तिश्रवणात् श्रवणा
दिकंनकरणीयमितिशंकास्यात्तांनिवारयितुंतदपीत्युक्तं । तद्व्याख्याति ॥ [५३।२०] श्रवणादिचेति । कुतइत्यतआह ॥ नान्यथेति ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यांश्रुत्याचप्रमाणानामेवप्रमेयाधिगतिसाधनत्वनिश्चयादितिभावः । आख्यायिकास्वपिश्रवणादीनामनुक्ति
मात्रं । नपुनरभावोक्तिरस्ति ॥ ७ ॥ ३ । ३ । २६ । २७ ॥ ७ ॥ ॐपूर्वविकल्पः[५३।२०]प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्ॐ ।
किंप्रथमप्राप्तएवगुरुरुततंपरित्यज्यान्योपिस्वीकर्तुंशक्यतइतिसंशयेगुरुमंत्रपरित्यागीरौरवंनरकंव्रजेदितिगुरुपरित्यागदोषस्मर
णात्प्रथमप्राप्तएवेतिप्राप्तेविकल्पउच्यते । स हीनसमोत्तमेषुकिंविषयइतिनज्ञायते । दोषस्मरणस्यकागतिरित्यतोव्यक्तंव्याख्या

ति ॥ [५।३।२१] गुणाधिकमिति । क्वचित्प्रयोजनविशेषेपि । दोषस्मरणंतद्विषयमितिभावः । एवंतर्हिसौत्रोविकल्पोधिकगुरुप्राप्ति
विषयःकिमितिनेत्याह ॥ [५।३।२१] विपर्ययस्त्विति । अधमगुरुपरित्यागेनोत्तमगुरुस्वीकारइत्यर्थः । अन्यथादैवादादावल्पंगुरुं
प्राप्तस्यशिष्यस्यप्रज्ञोत्कर्षवतोजातयोःसंशयविपर्यासयोरज्ञानस्यचनिवृत्तिर्नस्यात् । तदिदमुक्तंशुभमिच्छतेति । एवंतर्ह्यनुप
दिशतउत्तमस्यत्यागेनोपदिशतोधमस्यस्वीकारोपिकर्तव्यःस्यात् । सत्यं । प्रतिषेधवचनेनतत्रापोदितोयंन्यायः । तर्हिसौत्रस्य
विकल्पस्यकोविषयइत्यतआह ॥ [५।३।२२] समेइति । पूर्वस्वीकृतेनगुरुणासमेगुरौस्वयमेवप्राप्तेसतिस्वीकारस्यविकल्पएवस्यात् । नतु
नियमः । समएवेतिवासंबंधः । दोषस्मृतेर्विषयांतरंचदर्शयितुमाह ॥ [५।३।२२] पूर्वेति । समगुर्वंतरस्वीकारेपूर्वस्यानुज्ञाचसर्व
थाभाव्या । विनानुज्ञयासमानपूर्वपरित्यागविषयंदोषस्मरणमितिभावः । पूर्वानुज्ञाचेत्येतद्गुर्वंतरप्राप्तिमात्रविषयमितिमंदप्र
तीतिनिरासायाह ॥ [५।३।२२] तदुत्तमेति । तदितिपूर्वप्राप्तस्यपरामर्शः । तस्मादुत्तमस्यगुरोःप्राप्त्यैपूर्वस्यानुज्ञानमार्गणीया । गुरु
प्रसादःसर्वथाभाव्यइतिसूत्रकृतोक्तं । तद्विद्यादेवतयोरपिप्रसादस्योपलक्षणमितिविवक्षुर्गुरुविद्यादेवतास्वरूपंतावदाह ॥
[५।४।१] गुरुरिति । येषांतेषामितिविशेषंविहायसर्वेषामेव । ततःकिमित्यतआह ॥ [५।४।१] तदिति । नकेवलंगुरुप्रसादेनकिंतुविद्यादेव
तयोरपीत्यर्थः । मुक्तिरितिज्ञानादेरुपलक्षणं । साधारणंगुरुमुक्त्वाऽसाधारणानाह ॥ [५।४।२] स्वोत्तमास्त्विति । क्रमेणैवेतिसा ॥५६५॥
क्षादुत्तमोगुरुस्ततोप्युत्तमोगुरुतरइत्यादि । एवंविद्याविशेषेतद्देवताविशेषोपिज्ञातव्यः । नन्वस्तुविद्यात्वंविद्याभिमानित्वा
त्सरस्वत्यादीनां । देवतात्वंचविद्याप्रतिपाद्यत्वाद्विष्णोः । ब्रह्मणोगुरुत्वंतुकुतः । विद्योपदेष्टृत्वंहिगुरुत्वं । नचसर्वान्प्रतिब्रह्म

णस्तदस्तीत्यतआह ॥ [५।४।३] उपदेशइति । इहजन्मांतरेवाहिरण्यगर्भोपदेशेनविनानकस्यापिमुक्तिरित्यतस्तस्यगुरुत्वमुपपन्नं । त
दितरेषामप्युत्तमानांविद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वाद्गुरुत्वमप्रवर्तकानांत्वनुग्राहकत्वादिनेति ॥ ५ ॥ ३ । ३ । २८ ॥ ५ ॥ ॐपरे
[५।४।३] णंचेशब्दस्यताद्विध्यंभूयस्त्वात्त्वनुबंधःॐ । भक्तिरेवैनंनयतीत्यादिश्रुतेर्भक्तिरेवमोक्षादिसाधनंनपरमात्मा । यथैकल
व्यस्यगुरुभक्तिरेवविद्याप्राप्तिसाधनंनगुरुरित्येवंप्राप्तेइदमुक्तं । तत्रभाष्यं । प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिःकरणत्वेनोच्यतइति । त
त्रप्रकृतत्वाद्भगवदपेक्षयैवभक्तेःप्राधान्यमितिप्रतीतिःस्यात्तांनिवारयितुमाह ॥ [५।४।३] साधनेभ्यइति । मोक्षसाधनेभ्योज्ञानादि
भ्यः । एतदपिताद्दगेवभगवतोपिमोक्षसाधनत्वादित्यतआह ॥ [५।४।३] नैवेति । क्वचिन्मुक्तौज्ञानादौवाभगवतोन्यत्साधनंभक्तिस
दृशंनैवास्तीत्यर्थः । भक्तिरितिसामान्येनोक्तंनज्ञायतेकिंविषयाकथंचेति । अतआह ॥ [५।४।३] भक्तिश्चेति । हरावेवमुख्यासर्वाधि
कानतथान्यत्र । अन्यत्रापियथाक्रममेवनतुसाम्येनाक्रमेणवेत्यर्थः । तदियत्तामाह ॥ [५।४।४] स्वाधिकेति । साक्षात्स्वोत्तमेस्वा
धिकैवकर्तव्या । अन्यत्रस्वोत्तमेषुतदुत्तमत्वक्रमेणेत्यर्थः । यद्यप्येषोर्थःप्रागुक्तस्तथापितात्पर्यातिशयद्योतनायपुनरुक्तः । भ
क्तिःसाधनंचेन्मुक्तिप्राप्त्यनंतरंनास्तीतिप्रतीतिःस्यात् । फलप्राप्तौसाधननिवृत्तिदर्शनात् । तन्निवृत्त्यर्थमाह ॥ [५।४।४] अनुवर्ततेचे
ति । प्रेमविशेषोहिभक्तिर्नाम । उपकारकत्वज्ञानाज्जातोहिप्रेमाकृतमहोपकारेनितरांवर्धतइत्येवखलुयुक्तं नतुहीयतइति । त
देतदस्तीत्यनुक्त्वानुवर्ततइतिवदतासूचितं । तर्हितस्याःफलमपिकिंचित्स्यादित्यतआह ॥ [५।४।४] आनंदरूपिणीति । प्राक्कर्तव्य
तयाप्रकृता । अतःसाधनरूपा । मुक्तौतुस्वभावभूताविर्भूतफलरूपैव । पादार्थमुपसंहरति ॥ [५।४।४] तदिति । भक्तिपूर्वा । ए

वमितियोग्यतादेःपरामर्शः । गुणैरुपेतस्यहरेः ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजय
तीर्थाख्ययतिना । कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौतृतीयेत्रोपासाविषयचरणःपर्यवसितः ॥७॥ ३ । ३ । ३४ ॥ ७ ॥
इतिश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादःसंपूर्णः

॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ ज्ञानसामर्थ्यमस्मिन्पादउच्यतेइतिपादप्रतिपाद्यंभाष्येभिहितं । संगतिस्तुप्रागुक्तैव । ननुचज्ञा
नस्यस्वातंत्र्येणमोक्षसाधनत्वंसामर्थ्यं । तच्चविद्यैवेत्युक्तं । किमपरमवशिष्यते । यदर्थंपादारंभः । उच्यते । सिद्धंस्वतंत्रस्यैव
ज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वं । विषयांतरेतुसामर्थ्यमत्रसमर्थ्यते । यद्यपिसाधकेनमोक्षार्थमेवेदंसाधितं । तथापिस्वभावबलायातंत
त्सामर्थ्यमुपपद्यते । यथादहनार्थमुत्पादितोपिदहनःस्वभाववशात्प्रकाशयत्यपीति ॥ ॐ[५४।७]पुरुषार्थोतःशब्दादितिबादरा
यणःॐ । किंकर्मानुप्रवेशेनज्ञानंमोक्षसाधनंकिंवास्वतंत्रमेवेतिसंशयेस्वतंत्रस्यैवज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वमनेनसमर्थ्यतइतिकेचि
द्व्याचक्षते । तदसत् । विद्यैवेत्यत्रैवास्यार्थस्यसमर्थितत्वात् । किंतुज्ञानंकिंमोक्षमेवसाधयत्युतान्यमपिपुरुषार्थमितिसंशयेज्ञानि
नांपुरुषार्थांतरेरागाभावान्मोक्षस्यैवसाधकंज्ञानमितिप्राप्तेसतीदमुच्यतइत्याशयवान्पुरुषार्थोतःइत्येतावद्व्याचष्टे ॥ [५४।७]एवमिति ।
अतइतिज्ञानपरामर्शोनोपपद्यते । पूर्वत्रप्राधान्येनोपासनस्यैवप्रकृतत्वादित्यतउक्तं । एवमुत्पन्नेति । नखलूपासनंस्वातंत्र्येणप्रकृ
तं । किंनामभगवद्दर्शनार्थत्वेन । अतःसाध्यतयातदपिप्रकृतमेवेतिभावः । एवमुक्तरूपोपासनोत्पन्नात् भगवतोनिर्दोषत्वसंकीर्तनं
तदुपपादनायपातनिकार्थंज्ञातव्यं । यद्वाभगवद्दर्शनादित्येवोक्तेदैत्यादीनांयदवतारदर्शनंतस्यापिपुरुषार्थहेतुत्वंस्यात् । एवमुत्प
न्नेत्यनेनैवतत्परिहृतमितिचेन्न । तस्यप्रकृततताप्रदर्शनएवचरितार्थत्वात् । तन्नतेषांबिंबदर्शनमितिचेत् माभूत् । तस्यमोक्षार्थ
त्वात् । अत्र(तु)पुरुषार्थांतरस्यप्रस्तुतत्वात् । अतोनिर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तं । भगवद्ग्रहणेनाद्वैतज्ञानमत्रगृह्यतइतिनि
राचष्टे । सदा ज्ञानोदयक्षणादारभ्य स्वोदयात्फलदंज्ञानमितिवचनात् । अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीतिमोक्षमात्रंव्यावर्तयति ।

नन्वेतदसत् । ज्ञानिनामप्यभिप्रायस्यकदाचिन्मोघत्वदर्शनादित्यतआह ॥ [५४।८]आरब्धस्येति । प्रारब्धकर्मणोतिक्रममविधाये
तिपूर्वेणैवसंबंधः । प्रारब्धप्रतिबद्धंहिज्ञानंमोक्षमपिनकरोति । अतस्तत्प्रतिबंधकवशाज्ज्ञानिनामप्यभिप्रायामोघाःस्युः । ज्ञानस्य
पुरुषार्थहेतुत्वेपिविशेषोस्तीत्याह ॥ [५४।८]देवेति । जातिशब्देनात्रयोग्यतोच्यते । अपेक्षितफलप्राप्तिर्भवतीतिसंबंधः । एतेनना
विशेषादित्यस्यापितात्पर्यमुक्तंभवति । अत्रनज्ञानंस्वतंत्रमेवस्वर्गादिसाधनंकिंतुकर्मैव । ज्ञानंतुकर्मशेषत्वात्तत्साधनत्वेनोच्यते ।
शेषत्वंचकर्मणैवसिद्ध्यतिपुरुषार्थेतिशयाधायकत्वमितिशेषत्वात्पुरुषार्थवादोयथान्येष्वितिजैमिनिरित्यादिसूत्रैःपूर्वपक्षयित्वा
अधिकोपदेशात्तुबादरायणस्यैवंतद्दर्शनादित्यादिनास्वतंत्रस्यैवज्ञानस्यस्वर्गादिसाधनत्वंपुनःसिद्धांतितं । तत्रपूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमा
णनिरासःस्फुटोभाष्ये । जैमिनिमतविरोधपरिहारस्तुकथमित्यतआह ॥ जैमि[५४।८]न्युक्तमिति । ज्ञानशेषस्यकर्मणएवस्वर्गादिसाध
नत्वंमानुषज्ञानिविषयं । नकेवलंजैमिन्युक्तंकिंतुस्वर्गादयःकर्मणैवनान्येनेत्यपरेविदुः । अदृष्टमेवज्ञानेनदृष्टंनैवोपलभ्यते । इतिके
चिद्विदःप्राहुरित्यादिनोक्तास्तद्विशेषाजैमिनिमतैकदेशायेकेचनतेपिमानुषाणां । कथमेतेषांजैमिनिमतैकदेशत्वमितिचेत् स्वतंत्र
स्यज्ञानस्यनस्वर्गादिसाधनत्वमित्येतावत्यंशेसाम्यादितिब्रूमः । मानुषाअप्युत्तममध्यमाधमभेदभिन्नाइतियथायोग्यंविचित्रमत
विषयाभवंत्येव । एवंजैमिनिमतविषयमुक्त्वासूत्रकारमतविषयंदर्शयति ॥ [५४।९]सामान्यमिति । ज्ञानंसकलपुरुषार्थसाधनंभवती
तिसामान्यमेवभगवताप्रोक्तं । नतुपुरुषविशेषनिष्ठंज्ञानमिति । अतःसामान्यविशेषनियतत्वान्नैतयोर्मतयोर्विरोधः । ननुसामान्ये
नापिक्वचिद्विशेषेवस्थातव्यं । तदिदमपिक्वावतिष्ठतइत्यतआह ॥ [५४।९]देवादीनामिति । भगवन्मतंविशेषतोपवादैरपोदितंदेवादि

विषयंव्यवतिष्ठते । यद्यप्ययमर्थोलोकतएवसिद्धः । यदपवादविषयंपरित्यज्यसामान्यंव्यवतिष्ठतइति। तथापिमंदप्रबोधनाया
चार्यैरभिहितः । प्रकारांतरेणमतयोर्विषयभेदंदर्शयति ॥ ५४१९ बलवदिति । अत्रापिसामान्यंभगवत्प्रोक्तमितिवर्तते । भगवता
ज्ञानंसकलपुरुषार्थसाधनमितिसामान्येनोक्तं । जैमिन्यादयस्तुबलवत्प्रतिबंधककर्मसद्भावेज्ञानस्यपुरुषार्थासाधनत्वमभिप्रेत्यन
स्वतंत्रज्ञानात्स्वर्गादिप्राप्तिर्भवतीत्युक्तवंतः । ततश्चसामान्यविशेषविषयत्वान्नविरोधः । तथाचाप्रतिबद्धज्ञानविषयंभगवन्म
तंव्यवतिष्ठते । यथोक्तं । आरब्धस्यानतिक्रमादिति । ननुनायंजैमिन्यादिमतस्यविषयोवक्तुंशक्यते । बलवद्विरोधिसद्भावेक
र्मणोपिस्वर्गादिसाधनत्वानुपपत्तेः । मैवं । नहियज्ज्ञानस्यप्रतिबंधकंकर्मतत्कर्मणोपीत्यस्तिनियमः । लोकेन्यथादर्शनात् ।
फलप्रतिबंधककर्मसद्भावेकथमितिचेत् । तदास्वर्गादिसाधनंकर्मैवनोत्पद्यते । उत्पन्नंवाप्रतिबद्धंतिष्ठतीतिकोविरोधः । नहि
बलवद्विरोधिसद्भावेसर्वत्रैवजैमिन्याद्युक्तिरिष्यतइत्युक्तं । इयंचव्यवस्थापूर्वव्यवस्थयोपस्कर्तव्या । अन्यथाविरोधापत्तेरिति ।
॥ ७ ॥ ३ । ४ । १ ॥ ७ ॥ ॐ ५५४१९ स्तुतयेनुमतिर्वा ॐ । अत्राधिकरणेज्ञानिनःसदसत्प्रवृत्तिभ्यांविशेषसद्भावःसमर्थ्यते । तथा
चाज्ञानिसामान्यसमर्थनार्थस्यास्यनज्ञानसामर्थ्यप्रतिपादनार्थेस्मिन्पादेंतर्भावःसंभवतीत्यतोधिकरणस्यतात्पर्यमाह ॥ विक
५४१२० र्मेति । यद्यप्यत्रमुखतोज्ञानिनांसदसत्प्रवृत्तिभ्यांविशेषसद्भावःप्रतिपाद्यते । तथापिसम्यग्दृष्टिमतांक्वचिदपिविकर्मलेपोव
क्ष्यमाणरूपोनैवास्तीत्यस्यार्थस्यफलतोलाभाद्युक्तोस्यांतर्भावः । नह्यज्ञानिनांविकर्मलेपाभावोस्तीतिभावः । यथोक्तं ।
कामकारेणचैकइति । विकर्मलेपाभावेकथमसत्प्रवृत्त्याविशेषसद्भावोंगीक्रियतइतिचेत् । आनंदादिगुणहानेर्विकर्मकर्तुर्विशे

षस्यस्वीकारात् । लेपस्तुततोन्यइतिवक्ष्यते । किंसर्वेषामपिज्ञानिनांविकर्मसंभवोगुणहानिश्चास्तीत्यपेक्षायामाह ॥ गुणं
हानिश्चेति । ब्रह्मणस्तुसर्वथाविकर्मनास्ति । नभारतीमेंगमृषोपलक्ष्यतेइत्यादिवचनात् । अविकर्मतोगुणहानिश्चनैवा
स्ति । हिरण्यगर्भेतरदेवानामपिप्रायोविकर्मगुणहानीनस्तः । ईषद्विकर्मतन्निमित्तागुणहानिश्चास्तीत्यर्थः । यदिदेवानां
विकर्मसंभवतितेनचानंदादिगुणहानिःस्यात्तदायमस्मादेतावतान्यूनोस्मादेतावताधिकोनेनसमानइतिशास्त्रीयनियमोभज्ये
त । तथाचशास्त्रस्याप्रामाण्यंस्यात् । नचतदैवप्रतियोगिपरंपराविकृतिःप्रमाणवतीत्यतआह ॥ कॢप्तस्येति । हानि
र्नेतिवर्तते । यस्यदेवस्ययावद्गुणत्वंकॢप्तंतस्यतुकथंचनकेनापिविकर्मणाहानिर्नभवतीत्यर्थः । तर्हिदेवानांविकर्मणेषड्गुणहा
निर्भवतीत्यस्यकोर्थइत्यतआह ॥ प्राप्तेति । प्राप्तशब्देनप्रसक्तमुच्यते । देवानामल्पेनविकर्मणानकिंचिद्धीयते ।
क्वापिप्राप्तेनमहतातुविकर्मणाप्राप्तस्यैवगुणस्यह्रासोभवेत् । स्वयोग्यपरिपूर्तयेयावत्साधनमनुष्ठेयंततोतिरिक्तेनसाधनेनानुष्ठि
तेनयदानंदादिकंप्रसक्तंतस्याभावोभवेत् । यदिस्वयोग्यपरिपूर्त्यर्थसाधनातिरिक्तमपिसाधनंदेवैरनुष्ठीयतेतदातारतम्यनि
यमोभज्येत । योहिदेवोतिरिक्तसाधनमनुष्ठायनमहद्विकर्मकरोतितस्योत्पत्तव्यमेवतेनगुणेन । ईश्वराराधनस्यवैफल्यानुप
पत्तेः । नचतदैवान्येषांविक्रियायांप्रमाणमस्ति । ततश्चशास्त्रस्याप्रामाण्यमित्यतआह ॥ तथापीति । यद्यपिदेवैःस्वयोग्य
परिपूर्त्यर्थसाधनातिरिक्तमपिसाधनमनुष्ठीयते । तथापितेषांतद्विघातकंतद्विकर्ममहत्कॢप्तंनियतमेव । स्वाधिकाराधिकोयत्नः
कथंचिन्नोपपद्यते । कथंचिदधिकेयत्नेदोषःकश्चित्समापतेदितिवचनात् । कॢप्तस्यतुकथंचन तथापितत्कॢप्तमेवेत्युक्तं । द्वय

स्यापिसाध्यमाह ॥ तस्मादिति । क्लृप्तहान्यभावादधिकानुष्ठानेविकर्मापत्तिनियमाच्च । श्रौततारतम्यनियमभंगोनास्ती
त्यर्थः । उक्तार्थमुदाहरति ॥ चंद्रेति । चशब्दोयथेत्यर्थे । एवशब्दस्यप्राप्तहानिरेवेत्यन्वयः । देवानांविकर्मणाप्रसक्तहानि
रेवभवतिनतुक्लृप्तहानिरित्युक्तं । तदतिरिक्तानांतुकथमित्यपेक्षायामाह ॥ ह्रासोपीति । क्लृप्तस्यापीत्यपेरर्थः । आनंदस्ये
त्युपलक्षणं । ह्रासोनामानमभिव्यक्तिः । साचेश्वरेच्छाधीना । प्रकृत्याद्यावरणानामपास्तत्वात् । विकर्मस्वप्यधिकंनिर्धारय
न्नाह ॥ विशेषेणेति । स्वोत्तमविषयापराधाद्विशेषेणानंदह्रासोभवति । स्यादेतत् । अत्राधिकरणेकामकारेणचैकइतिसू
त्रेणज्ञानोत्तरकालंकृतेनविकर्मणाज्ञानिनोलेपाभावोभिधीयते । तथोपमर्दंचेतिसूत्रेणज्ञानात्पूर्वेषांकर्मणांज्ञानेनविनाशः ।
एतदुभयंचतुर्थेध्यायेतदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावितिसूत्रेणोच्यते । तत्कथंनपुनरुक्तिदोषइत्यतस्तावत्काम
कारेणचैकइत्यस्यपुनरुक्तिदोषंपरिहरति ॥ ज्ञानोत्तरस्येति । चतुर्थेध्यायेउत्तराघस्याश्लेषइत्यनेनज्ञानोत्तरस्यपापस्या
लेपस्तत्फलनरकादिप्राप्त्याभावउच्यते । विषयांतरमाह ॥ अशुचित्वादिकंचेति । अस्यज्ञानिनस्तत्फलंज्ञानोत्तर
पापफलमशुचित्वासंभाष्यत्वादिकंनभवेदितिचोत्तराघस्याश्लेषइत्यनेनोच्यते । ततःकिमित्यतआह ॥ अत्रेति ॥
अत्रतृतीयेध्यायेकामकारेणचैकइत्यनेनज्ञानफलस्यमुक्तेर्नियतता । ज्ञानिनाकृतानिपापानिज्ञानफलंमोक्षंनविहंतुमलमि
त्येषोर्थउच्यते । अतोनपुनरुक्तिदोषइति । द्वितीयांपुनरुक्तिंपरिहर्तुमुपमर्दंचेत्यस्यप्रतिपाद्यमाह ॥ प्रारब्धेति । च
तुर्थेध्यायेपूर्वाघस्यविनाशइत्यनेनाप्रारब्धस्यपूर्वाघस्यस्वरूपविनाशःकथ्यते । अनारब्धकार्येएवेतिवचनात् । इहतृती

येध्यायेतूपमर्दंचेतिसूत्रेणप्रारब्धकर्मजस्यफलस्यैवसंविदोपमर्दःप्रोक्तः । नतुप्रारब्धस्याप्रारब्धस्यवाकर्मणोनाशइतिनपुन
रुक्तिदोषः । नन्वत्रप्रारब्धकर्मणइत्येवकस्मान्नोक्तंकिंतज्जनितफलग्रहणेन । नैवंशंक्यं । भोगेनत्वितरेइतिप्रारब्ध
स्यकर्मणोभोगविनाश्यत्वोक्तेः । संविद्विनाश्यत्वांगीकारेतद्विरोधात् । ईषद्विनाशस्तुफलद्वारेणैव । कर्मणांनिर्भाग
त्वात् । ननुचफलोपमर्देकर्मोपमर्दएवोक्तोर्थतःस्यात् । तथाचभोगेनेतिसूत्रविरोधस्तदवस्थइत्यतउक्तंकिंचिद्भुक्तस्येति । नसर्वे
स्यप्रारब्धकर्मफलस्योपमर्दःसंविदोच्यते । किंनामकिंचिद्भुक्तस्यातोनसूत्रविरोधः । कर्माणिज्ञानिनंनतावत्स्वफलंभोजयंति
यावदज्ञानिनमितिभावः । यथोक्तं । नवैजनोजातुकथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिमिति । नन्ववश्यमनुभोक्तव्यंकृतं
कर्मशुभाशुभमितिप्रारब्धकर्मफलोपभोगस्यापरिहार्यत्वस्मरणात्कथमेतदित्यतउक्तं । अनिवर्त्यस्यप्राप्तस्यापीति । अपरिहार्य
तयाप्रसक्तस्यापीत्यर्थः । अनिवर्त्यस्यापीत्येतावत्येववक्तव्येप्राप्तस्येत्यनेनविरोधपरिहारंसूचयति । अत्रदृष्टांतमाह ॥ विषेति ।
यथाविषभक्षणान्मृतिरनिवर्त्यतयाप्रसक्तैवपुनरनिवर्त्यैव । विषहरमंत्रौषधादिनानिवृत्तेर्दर्शनात् । तथाप्रारब्धकर्मफलभो
गोप्यनिवर्त्यतयाप्रसक्तएवनत्वनिवर्त्यएव । ज्ञानादिनानिवृत्तेरुपपादयिष्यमाणत्वात् । तथाचविषभक्षणान्मरणमवश्यंभा
वीतिवचनवत् अवश्यमनुभोक्तव्यमितिवचनस्याप्यर्थोवगंतव्यः । उत्सर्गतःप्रारब्धकर्मफलानिभोक्तव्यान्येव । अपवादेनतू
पमृद्यंतइति । किंसर्वेषांज्ञानिनांप्रारब्धकर्मफलोपमर्दएकविधएवोतनानाविधइत्यपेक्षायामाह ॥ देवादीनामिति । येषा

सुधा० मधिकंज्ञानंतेषामधिकइत्यादि । एतेननाविशेषादितिमध्येपठितस्यसूत्रस्यपूर्वत्रोत्तरत्रचोपयोगइत्युक्तंभवति । प्रारब्धकर्मणां अ.३पा.४
॥११४॥ भोगेनविनानक्षयः । किंतुब्रह्मज्ञानेनफलह्रासोभवतीत्युक्तं । तत्रैकेमन्यंते । अचिंत्योहिब्रह्मज्ञानस्यमहिमा । अतस्तत्सामर्थ्या अधि.४
दप्रारब्धानीवप्रारब्धान्यपिकर्माण्यभुक्तफलानिक्षीयंते । नाभुक्तंक्षीयतेकर्मेत्यादिवाक्यानित्वज्ञानिविषयाणि । ततश्चज्ञाना
ग्निःसर्वकर्माणीतिसर्वशब्दोप्यपीडितःस्यादिति । अन्येतुपरमेश्वरेच्छोपोद्बलितानिप्रारब्धानिभोजयंत्येवसर्वंस्वफलं । नक
श्चिदपिफलह्रासोस्तीति । तत्राद्यंमतंतावदपाकरोति ॥ [५४।१६] सर्वात्मनेति । ब्रह्मदर्शिनोपिप्रारब्धस्यकर्मणःसर्वात्मनात्वभोगो
नस्यादेव । विनाभोगेनब्रह्मज्ञानादेवप्रारब्धान्यपिकर्माणिक्षीयंतइतिमतमनुपपन्नमित्यर्थः । तथासतिब्रह्मविदांसंसाराव
स्थानंनस्यात् । निर्बीजत्वात् । लोकानुग्रहार्थमेवविग्रहांस्तेबिभ्रतीतिचेन्न । शापादिनिमित्तानामापदामपीतिहासपु
राणेषुबहुलमुपलंभात् । तस्यतावदेवचिरमित्यादिश्रुत्याचावगम्यतेकर्मावस्थानमितिहिशब्दार्थः । द्वितीयंमतमपाकर्तुमाह ॥
[५४।१६] फलेति । प्रारब्धस्यकर्मणइतिवर्तते । ॐमित्युच्चार्यांतरिममात्मानमभिपश्योपमृद्यपुण्यं(च)पापंचकाममाचरंतोब्रह्मानु
व्रजंतीत्यागमादितिभावः । यस्त्वागममप्रारब्धविषयंव्याख्यायप्रारब्धकर्मफलस्येषदपिह्रासोनास्तीतिब्रूयात्तंप्रत्याह ॥ [५४।१७] सर्वा
त्मनेति । ईषदपीत्यर्थः । ब्रह्महत्यादिकर्मविपाकक्षयरोगादिनिवृत्त्यर्थाः प्रायश्चित्तविधयोत्रकाम्यविधयोविवक्षिताः ।
अयमत्रोत्तरक्रमः । ब्रह्महाक्षयरोगीस्यादितिस्मरणात्क्षयादिकंतावद्ब्रह्महत्यादेःफलं । ततउत्पादितक्षयादिकंब्रह्महत्यादिप्रा ॥५७०॥
रब्धमेव । तस्यचप्रारब्धकर्मफलस्यक्षयादेःप्रायश्चित्तकरणेनिवृत्तिर्दृश्यते । तत्कथंप्रारब्धकर्मफलस्यसर्वथाप्यनुपमर्दः ।

अथमन्येत । प्रायश्चित्तंनक्षयनिवृत्तिहेतुःकिंतुभोगनिमित्तःकर्मक्षयएवेति । तदाप्रायश्चित्तविधयोव्यर्थाःस्युः । गृहदाहेष्ट्यादिवत्प्रायश्चित्तानांनैमित्तिकत्वंभविष्यतीतिचेन्न । क्षयादिसंयोगेनविधीयमानानामेषांतद्विघातफलसंभवेफलांतरकल्पनानुपपत्तेः । किंचात्रनियतपश्चाद्भावित्वमसमाहितमेव । तदिदमुक्तंकाम्येति । तथापिब्रह्मज्ञानंनतदर्थंविहितमितिचेन्न । फलश्रवणेनैवविधिकल्पनात् । अनेनैवन्यायेनप्रायश्चित्तानांकर्मक्षयहेतुत्वाभावोपिपरास्तः । तथासतिप्रायश्चित्तविधीनांवैयर्थ्यापत्तेः । नैमित्तिकत्वपक्षस्यचदृष्टादृष्टहानोपादानप्रसंगेननिरस्तत्वात् । अथकर्मणोद्वयीशक्तिः । एकातावत्फलजननीअपरात्वसंव्यवहार्यत्वहेतुः । तत्रप्रायश्चित्तैर्द्वितीयापाक्रियतइतिचेत् । एवंतर्हिकर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपीयमेवगतिरितिकथंनोपमर्दः । किंचनसर्वोरोगःसर्वंचदुरितमसंव्यवहार्यताहेतुरितितत्रप्रायश्चित्तवैयर्थ्यमेवस्यात् । अपिचक्षयकुष्ठाद्युपहतोपिनप्रायश्चित्ताचरणमात्रेणसंव्यवहार्यः । किंतुक्षयाद्यपगमएवेतितत्कारणत्वमेवप्रायश्चित्तानामंगीकार्यं । मरणांतिकप्रायश्चित्तानामानर्थक्यंचस्यात् । श्राद्धादिव्यवहारसिद्ध्यर्थंतदितिचेन्न । परिव्राजकानांतदभावापातादित्यलं । उपसंहरति ॥ [५४।१७] इत्युक्तेति । इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । प्रारब्धकर्मणांभोगादेवक्षयस्तथापिफलह्रासोपिविद्यतइत्युक्तं नियमोभवेदुपपन्नइतिशेषः । एवमुत्पन्ननिर्दोषेत्यादिनोक्तार्थेस्मृतिसंमतिमाह ॥ [५४।१७] एवमादीति । आदिपदेनैतदुपयुक्तमन्यत् । भाष्यादावुदाहृतैर्वचनैरपीत्यपेरर्थः । यद्वैवमादित्येतदधिकरणप्रमेयंतदुपयुक्तंचगृह्यते । अपिपदेनप्रथमाधिकरणप्रमेयस्यसमुच्चयः । अथवाधिकरणद्वयार्थएवमादीत्यनेनगृहीतः । द्वितीयाद्यधिकरणार्थग्रहणायापिशब्दः । पुरुषार्थाधिकरणेस्तुत्यधिकरणेचज्ञानफलस्यतारतम्यमभिहितं । तत्सांसारिक

फलस्यनविप्रतिपन्नमितिमुक्तिगतस्यसाधयितुमुत्तरोग्रंथः। येमोक्षेभेदमेवनवांगीकुर्वंतेयेचांगीकृत्यापिभेदमानंदादिकंनाभ्युप
यंति। नतान्प्रतितारतम्यसाधनस्यावकाशः। किंतुभेदादिसाधनमेवकर्तव्यं करिष्यतेचचतुर्थे(ध्याये। ये)। येपुनर्भेदमानंदादिकं
चांगीकृत्यापितारतम्यंनमन्यंते। तान्प्रत्ययंयत्नःक्रियते। यावदधिकारमित्यधिकरणार्थस्यैवायंप्रपंचइतिनदोषः। तत्रता
वच्छ्रुत्यामुक्तावानंदतारतम्यमुपपादयति ॥ [५४।१८] तारतम्यमिति। ब्रह्मादीनांज्ञानफलेमुक्तिगामिन्यानंदेयदितारतम्यंनोभवे
त्तर्हिकथंसयोहवैमनुष्याणांराद्धइत्यादिकावाजसनेयिनां सैषानंदस्यमीमांसाभवतीत्यादिकातैत्तिरीयाणांचश्रुतिस्तेषांब्रह्मादी
नामानंदस्यतारतम्यंब्रूयात्। सर्वेप्युत्तरोत्तरंशतगुणानंदाइत्यनभिधायपृथक्पृथगेवब्रवीति। तेनतत्रतात्पर्यसद्भावश्चावगम्यते।
ब्रह्मादीनामानंदस्यतारतम्यंश्रुतिर्ब्रवीति मुक्तानांतुतत्साध्यतइतिकिंकेनसंगतमित्यतउक्तं। अवृजिनइति। यश्चश्रोत्रियोवृ
जिनोकामहतइत्याद्या। श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिद्वितीया। यद्यपिश्रोत्रियत्वमपिमुक्तिज्ञापकमित्यन्यत्रोक्तं। तथापिबहुसं
विधानसाध्यंतदितिनसंकीर्तितं। मुक्तिंचनिगद्यतेषांमुक्तानांआनंदतारतम्यंचब्रवीति। चशब्दौमिथःसमुच्चये। तैत्तिरीयश्रु
तिरपिअत्रोपलक्षितेत्युत्तरत्रज्ञास्यते। श्रुतिद्वयोक्तमानंदतारतम्यंसंसारविषयमेवनमुक्तिविषयमित्याशंक्यपरिहरति ॥ [५४।१९] संसारे
एवेति। एतच्छ्रुत्युक्तंतारतम्यंसंसारइत्येवोक्तेसिद्धांतिनोनानिष्टं। मुक्तामुक्तविषयतायावक्ष्यमाणत्वात्। अतएवेत्युक्तं। तस्यैव ॥५७१॥
विवरणंनमुख्यतइति। सप्तम्यर्थेतसिः। एतत्तारतम्यंसंसारएवनतुमुख्येपुरुषार्थेमोक्षेइतिचेदित्यर्थः। तर्ह्यकामहतशब्दार्थोका
महतत्वमवृजिनत्वंचनोभवेत्। युक्तमितिशेषः। तथाहि। यश्चश्रोत्रियोऽवृजिनोकामहतइतिश्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिचोक्ता

कामहतत्वादिकंकिंप्रकृतानांसंसारिणामेवविशेषणमुतसंसार्येतरसमुच्चयार्थं। नाद्यः। यतःसंभवेव्यभिचारेचविशेषणमर्थवत्।
नचब्रह्मादयःकेचिदश्रोत्रियत्वादिगुणाःसंति। येनव्यभिचारनिवारणार्थमेतत्स्यात्। नापिसंसारिष्वकामहतत्वादिकंसंभव
ति। अतएवद्वितीयोपिपरास्तः। ननुसंसारिष्वप्यकामहतत्वादिकंकथंचित्संभवति। सत्यं। मुख्यतोनसंभवतीतिब्रूमः। नचावि
नाबाधकेनामुख्यांगीकारोयुक्तः। एतेनावृजिनोकामहतइतिमुक्तिंनिगद्येत्येतद्विवृतंभवति। कथमकामहतत्वादेःसंसारिष्वसंभव
इत्यतोकामहतत्वस्यतावदुपपादयति ॥ [५४।२०] कामस्येति। यत्रलोकेकामस्येच्छायाःकामाविषयाआप्ताःपर्याप्तास्तत्रमाममृतंमुक्तंकृ
धिकुर्वितिवायुंप्रतिप्रार्थनं। यद्यस्मादितिश्रुतिरित्याप्तकामत्वंमुक्तेर्लक्षणत्वेनाह। विशेषणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वात्। निरवका
शत्वादिनाबलीयस्याःश्रुतेरन्यथयितुमशक्यत्वात्। तस्मात्कामाहतिरकामहतत्वंमुक्तादन्यत्रकुतःसंभवेत्। आप्तकामत्व
स्यमुक्तलक्षणत्वेनश्रुत्युक्तत्वेतदेवसंसारिष्वसंभविस्यात्। अकामहतत्वंतुकथमसंभवीत्यतआह ॥ [५४।२१] प्राप्तेति। साका
माहतिः। अकामहतत्वस्याप्तकामत्वंहेतुः। नचनिमित्ताभावेनैमित्तिकस्यसंभवोस्ति। तत्रनिमित्तंचाप्तकामत्वंसंसारिषुनसंभ
वतीत्युक्तं। ततोनैमित्तिकमकामहतत्वमपितत्रासंभवीति। आप्तकामत्वस्याकामहतत्वंविवृणोति ॥ [५४।२१] अप्रयत्नेनेति। साऽ
कामहततेतिसंबंधः। याऽकामहतशब्दात्प्रतीयतेसेत्यर्थः। अन्यथाऽप्रयत्नेनकामानामवाप्त्यभावेकुतएवकारणात्साकामहत
ताभवेन्नकुतोपीत्यन्वयव्यतिरेकावुक्तौ। एतदुक्तंभवति। कामेनोपद्रवोहिकामहततातदभावश्चाकामहतता। कामनिमित्तो
पद्रवाभावश्चानायासेनतत्तद्विषयप्राप्तावेवभवतिनान्यथेत्यनुभवसिद्धं। अतःप्राप्तकामत्वाकामहतत्वयोर्निमित्तनैमित्तिक

भावोयुक्तएवेति । नायमस्तिनियमः । यदाप्तकामस्यैवकामनिमित्तोपद्रवाभावोनान्यथेति । कामाभावेपितन्निमित्तोपद्र
वाभावसंभवादितिचेत् । किमनेनोक्तस्यव्यभिचारमात्रंचोद्यते । किंवाप्रकृतेषुसंसारिष्वप्याप्तकामत्वाभावेप्यकामत्वेनाका
महततासंभवतीत्याशास्यते । नाद्यः । वक्ष्यमाणन्यायेनविशेषणप्रक्षेपात् । नद्वितीयः । ब्रह्मादयोनकामरहिताअसु
प्तामूढचेतनत्वाद्देवदत्तवदित्यनुमानविरोधादित्याशयवाननुमानस्यव्याप्तिमुपपादयति ॥ [५४।२२]चेतनस्येति । घटादौव्यभि
चारपरिहारायचेतनस्येत्युक्तं । सुप्तमुग्धयोस्तत्परिहारायासुप्तस्येति । अमुग्धस्येत्यपिद्रष्टव्यं । ननुसुप्तौमोहेचनचेतय
तएव । अतश्चेतनस्येत्यनेनैवतद्व्यवच्छेदसिद्धेर्व्यर्थंविशेषणमिति । मैवं । चेतनशब्देनात्मत्वमात्रस्यविवक्षितत्वात् । चैत
न्ययोगेहिविवक्षितेकामाभावांगीकारसाहसादबिभ्यत्परश्चैतन्याभावमपिब्रह्मादीनामंगीकुर्यादित्यसिद्धिःस्यात् । तदिदमु
क्तंतुशब्देन । कुत्रेत्याक्षेपे । हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । तस्माद्व्याप्तिःसिद्धेतिशेषः । नोपादेयमेववाहेतावसुप्तत्वादिविशेषणं ।
नचतथासतिव्यभिचारापातः । सुप्त्यादावप्यात्मनःकामसद्भावात् । नचैवंसतियत्रसुप्तोनकंचनकामंकामयतइत्यादिश्रुत्या
ऽनुपलंभेनचविरोधः । विद्यमानानामपिकामानांतदानीमव्यक्तत्वेनश्रौताभावव्यवहारस्यानुपलंभस्यचोपपत्तेः । व्यक्तकामा
भिप्रायेणप्राग्विशेषणमुपात्तमित्याशयवानाह ॥ [५४।२२]अव्यक्तिरेवेति । नाशोऽभावः । सुप्तंसुप्तिः । नपुंसकेभावेक्तः । स्यादेतत् ।
सुप्त्यादौकामसद्भावेसिद्धेयुक्तमव्यक्तिकल्पनं । सएवतुकुतःसिद्धइत्यतआह ॥ [५४।२२]यत्कामइति । मोहोत्रापिग्राह्यः । व्याहरतीत्य ॥५७२॥
तःपरंयतस्तस्मादित्यध्याहार्यं । यद्भोजनादिकंकामयमानोदेवदत्तःस्वापादिकमाप्नोत्युत्थापितःपुनस्तदेवकदाचिद्व्याहरतीतिता

वदनुभवसिद्धं। तस्माद्व्याहरणविशेषाच्चतस्यतदातत्रकामोस्तीत्यनुमीयते। सचनतावदुत्थानानंतरमुत्पन्नः। तदादेवदत्तस्यावश
त्वात्। वस्तुदर्शनेऽनुमानादिनेष्टसाधनताज्ञानेचसतिखलुकामोदयःस्यात्। नचावशस्यैषाकामसामग्रीकल्पयितुंशक्यते।
ततःप्राक्तनएवकामःसुप्त्यादौसन्नतरोऽव्यक्तोनुवर्तमानःपुनःसहकारिलाभक्रमेणव्यज्यतइत्येवांगीकार्यं। तथाचाहपतंजलिः।
अविद्याक्षेत्रत्वमुत्तरेषांप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति। यतएवंतस्मात्कुतःसुप्त्यादावात्मनोऽकामतास्यात्। नन्वयंकेवलो
विशिष्टोवाचेतनत्वहेतुर्मुक्तेष्वनैकांतिकः। तेषांकामाभावादित्यतआह॥ [५५] सर्वेति। अनेनसोश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणा
विपश्चितेतिश्रुतिमुपादत्ते। पर्येतीत्यनेनसतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणइति। जक्षन्नितिवैदिकत्वात्साधुः। कामान्नीत्यने
नेमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नेतत्सामगायन्नास्तइति। आदिपदेनसएकधाभवतीत्यादेःसंग्रहः। बलात्कामसद्भावाव
गतेरितिशेषः। यद्यप्येताःश्रुतयोनसाक्षान्मुक्तस्यकामसद्भावमाचक्षते तथापिसामर्थ्यात्तंगमयंत्येव। तदिदमुक्तंश्रुतिबलादि
तिं। तच्चसामर्थ्यमव्यभिचरितमेव नतुसंभावनामात्रमितिसच्छब्देनाह। तथाहि। कामकर्मत्वाद्धिविषयाःकामाः। कर्मणिघञो
विधानात्। तथाचसोश्नुतेसर्वान्कामानित्यत्रसन्निधेस्तत्कामकर्मभूतान्विषयानश्नुतइत्युक्तंस्यात्। निष्कामस्यशिलासमस्यका
मावाप्तिःकीदृशीस्यात्। पर्यटनादिकंचकामकार्यंनविनाकामेनसंभवति। स्त्रीभिर्निष्कामस्यरमणमत्यंतासंभावितं। अन्नादीनां
चकामत्वंकाम्यतयैवेतिपूर्ववत्कामावगतिः। यद्यपिसयदिपितृलोककामोभवतीत्याद्याःविस्पष्टाःश्रुतयोत्रसंतितथापिशिष्यैर्न्याय
मनुसंदधानैर्भाव्यमित्येतासामुदाहरणं। मुक्तस्याकामत्वाभावान्नानैकांत्यंहेतोरिति। ननुमुक्तानांकामाभावेपियदासर्वेप्रमुच्यंते

कामायेस्यहृदिश्रिताः। अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइत्याद्याश्रुतिरस्ति। तत्कथंकामवत्त्वनिश्चयइत्यतआह॥ **कामाये**
स्येति। इतिश्रुतिरित्यन्वयः। अंतःकरणस्थानामेवेतिच। नतुसर्वथापीत्येवार्थः। हिशब्दोयस्मादित्यर्थे। तस्मादकामःस्यात्क
थंमुक्तइतिसंबंधः। कुतःश्रुतेरर्थसंकोचःक्रियतइत्यतआह॥ **हृदीत्येवेति**। नचेदेषाश्रुतिरुक्तरीत्याव्याख्यायेत। सर्वथापिका
माभावपरेतिव्याख्यायेतेतियावत्। तदाहृदिश्रिताइतिकामानांविशेषणंव्यर्थमेवस्यात्। व्यावर्त्याभावात्। अतोविशेषणंप्रयुंजा
नाश्रुतिरंतःकरणपरिणतीनांकामानामेवमुक्तावभावोंतःकरणस्यैवाभावान्नतुसर्वेषांस्वरूपभूतानांकामानामवस्थानादित्येतमर्थं
गमयतीति। भवेदेतत्। यदीदंविशेषणंस्यात्। नचैवं। व्यावर्त्याभावात्। एतत्सर्वंमनएवेतिश्रुत्यासर्वेषामपिकामानांमनःपरि
णामवत्त्वमेव नत्वात्मधर्मःकामोस्तीत्यवगमात्। अतोहृदिश्रिताइत्येतत्स्वरूपकथनमात्रमित्याशयेनाशंक्यनिषेधति॥ **हृद्ये**
वेति। अंतःकरणएव। तेषांकामानां। भासतेशोभते। कुतोनभासतइत्यतआह॥ **मुक्तानामिति**। अंतःकरणविधुरा
णामपीत्यर्थः। यद्यस्मात्तस्मान्नशोभतइतिसंबंधः। श्रुतिःपूर्वोदाहृता। नन्वेतदयुक्तं। प्रागुदाहृतश्रुतेःप्रतिपक्षतयोद्भावि
तायाअस्याःश्रुतेस्तयैवबाधस्योच्यमानत्वात्। मैवं। प्रागुदाहृतश्रुतेःप्रबलत्वेनबाधकत्वोपपत्तेः। तथाहि। कामश्रुतिस्तावन्नि
रवकाशा। तदभावश्रुतिस्तूक्तरीत्यासावकाशा। विशेषणस्वरूपकथनत्वसंदेहेपिननिरवकाशत्वं। एतत्सर्वंमनएवेत्यपिसावकाशश्रु
तिरितिसांख्याधिकरणेभिहितं। किंचकामश्रुतिःसर्वास्वपिशाखास्वस्ति। तथैवोदाहृतत्वात्। तदभावश्रुतिस्तुक्वचिदेवेतिकथं
नबाध्यबाधकभावः। तादिदमुक्तंपृथक्शाखास्विति। कामस्ययत्रेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति॥ **अतइति**। कामनिमित्तोपद्र

वाभावस्याकामहतत्वस्याकामत्वाप्तकामत्वाभ्यामेवोपपत्तेरकामत्वस्यचेतनमात्रेऽसंभवादाप्तकामत्वस्यचमुक्तलक्षणत्वेनतत्रैव
संभवादमुक्तेष्वसंभवादित्यर्थः। मुक्तानामेवधर्मइतिसिद्धमितिशेषः। सत्यं। मुख्ययावृत्त्याकामहतत्वंमुक्तेष्वेवसंभवति।
तथापिकामनिमित्तबहुतरोपद्रवाभावाद्ब्रह्मादिष्वप्यमुख्यंयुज्यतएव। अतःसंसारिणएवश्रुतिप्रतिपाद्याःकिंनभवंतीतिचेत्।
किंमुख्यार्थपरिग्रहेबाधकसद्भावात्तत्परित्यागःक्रियतेकिंवावृथैव। नाद्यः। तदभावात्। बाधकाभासानांचनिराकरिष्यमा
णत्वात्। द्वितीयंदूषयति॥ **मुख्यार्थस्येति**। अपरीक्षकाएवमायावादिप्रभृतयोविनाबाधकेनमुख्यार्थंत्यजंति। वाच्यार्थ
परमेश्वरपरित्यागेननिर्गुणलक्षणांगीकारात्। नतुन्यायविदइति। एवमकामहतत्वस्यामुक्तेष्वसंभवमभिधायावृजिनत्व
स्याप्यभिधास्यन्नवृजिनत्वंतावद्व्याख्याति॥ **अपापत्वमिति**। इहोदितमवृजिनत्वंतावदपापत्वमदुःखंचेतियोजना।
कुतएतदित्यतआह॥ **अप्रियमिति**। दुःखमप्रियमित्यादिशब्दैरीर्यतइतिसंबंधः। तत्कारणत्वाद्दुःखकारणत्वात्।
दधित्रपुसंप्रत्यक्षोज्वरइतियथा। एतेनवृजिनशब्दोदुःखेमुख्यः। पापेतादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्युक्तंभवति। अतएववाश
ब्दः। नामार्थोवृजिननामार्थः। वृजिनशब्दस्यदुःखाद्यर्थत्वेअवृजिनशब्दस्यादुःखाद्यर्थत्वंसिद्धमेवेतिभावः। ततः
किंयद्यपापत्वादिकमवृजिनशब्दार्थइत्यतआह॥ **अपापत्वंचेति**। चशब्दोवक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः। अस्यजीवस्य हि
शब्दःसंसारित्वादितिहेतुसूचनार्थः। तद्यथैषीकातूलमित्यादिश्रुतेर्ज्ञानिनःपापाभावात्कथमेतदित्यतउक्तं॥ **आरब्धे**
ति। अनारब्धविषयाश्रुतिरितिभावः। ज्ञानिनोप्यारब्धपापमस्त्येवेतिसंबंधः। दुःखंचास्त्येवपापसद्भावादितिहिश

ब्दार्थः । तस्मादवृजिनत्वमपिमुक्तेभ्योन्यत्रासंभवीतिसिद्धं । केचिदेतांश्रुतिंव्याचक्षते । यश्चश्रोत्रियोवृजिनोकामहतइति श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येतिचवाक्यंनमुक्तसंग्रहार्थं । किंनामप्रकृतेमनुष्यगंधर्वादिविषयमेव । नचतत्रासंभवः । श्रोत्रियंच्छंदोधीतइतिस्मरणाच्छ्रोत्रियशब्दस्यच्छंदोधिगतिनिमित्तत्वात् । मनुष्यगंधर्वादीनांचसर्वज्ञकल्पत्वात्प्रारब्धपापसद्भावेपिनतेतदापापमाचरंतीत्यवृजिनाएवोच्यंते । विषयवैराग्योपेतत्वादकामहताश्चभवंतीति । नचव्यावर्त्याभावेनवैयर्थ्यमितियुक्तं । नहिवयंश्रोत्रियत्वादिकंविशेषणत्वेनब्रूमः । किंतुमनुष्येभ्योमनुष्यगंधर्वाणांशतगुणानंदत्वेभिहितेतत्रहेत्वाकांक्षायामिदमुच्यते । एवंमनुष्यगंधर्वेभ्योदेवगंधर्वाणांशतगुणानंदाभिधानेकुतइत्याकांक्षायांश्रोत्रियत्वादिहेतुरुच्यते । एवमुत्तरत्रापि । नचवाच्यंसर्वेष्वपिविद्यमानंश्रोत्रियत्वादिकमानंदातिशयेकथंहेतुःस्यादिति । मनुष्यादप्यतिशयेनमनुष्यगंधर्वःश्रोत्रियोऽवृजिनोकामहतश्चयतः । एवंपूर्वपूर्वनिर्दिष्टादप्यतिशयेनोत्तरोत्तरःश्रोत्रियत्वादिमान्यस्मादितिव्याख्यानादिति । तदेतन्निराचष्टे॥ तस्मादिति । चस्त्वर्थः । तस्मात्तस्मात्पूर्वपूर्वनिर्दिष्टादतिशयेनोत्तरोत्तरस्याकामत्वं । उपलक्षणमेतत् । श्रोत्रियत्वादिकंचेतिव्याख्यानेत्वश्रुतकल्पनंस्यात् । तस्मादित्यतिशयेनेतिचाश्रुतस्यकल्पनीयत्वात् । अन्यथाविवक्षितार्थस्यालाभात् । दोषांतरमाह॥ अकामेति । श्रुतावकामहतइत्युक्तेःपरेणचाकामइतिव्याख्यातत्वाच्छ्रुतस्यहतशब्दस्यहानिरपिस्फुटापद्यते । नहिहतशब्दस्यकिंचित्प्रयोजनमस्ति । अतःश्रुताश्रुतत्यागोपादानप्रसंगादयुक्तमिदंव्याख्यानमिति । अपरेतुव्याचक्षते । यश्चश्रोत्रियइतिश्रोत्रियस्येतिचनमुक्तविषयंनापिप्रकृतमनुष्यगंधर्वादिविषयंकिंतुपुरुषांतरवि

षयं । तथाहि । मनुष्येभ्योमनुष्यगंधर्वाणांशतगुणस्तावदानंदः । यश्चापरःश्रोत्रियोऽवृजिनोमनुष्यगंधर्वपदेकामरहितश्च । तस्यापिमनुष्येभ्यःशतगुणोमनुष्यगंधर्वसमानएवानंदोभवतीत्येवंतेषुतेषुपदेष्वकामस्यतत्तत्समानानंदत्वमत्रोच्यते । नचवाच्यं विरक्तानांसर्वत्रकाभावात्कथमियंतारतम्योक्तिरिति । तदतिरिक्तपदेषुकामसद्भावस्यविवक्षितत्वात् । योयोयावदायासान्मुक्तो सावसौतावदानंदवानित्यर्थोह्यत्रप्रतिपादयिषितइति । एतदपिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसंगादेवनिरस्तं । अत्रापिहतशब्दस्यप्रयोजनाभावेनहातव्यत्वात् । तस्मिन्पदइत्यस्यान्यत्रसकामइत्यस्यचकल्पनीयत्वात् । अधिकंचदोषमाह ॥ ५५।६ कुत्रचिदिति । कुत्रचिदिंद्रादिपदव्यतिरिक्तेकामिनःपुंसःक्वचित्क्वचिदिंद्रादिपदेकामाभावादिंद्रादिसमानसुखानुभवोस्तीतिव्याख्यानेऽनुभवविरोधः स्यात् । राज्यमकामयमानस्यराजसमानसुखानुभूतेरनुभवबाधितत्वस्यस्पष्टत्वात् । वैराग्यप्रशंसातोनतत्वंमार्गणीयमितिचेन्न । निरवधिकानंदस्वरूपोयमात्माकामाद्युपद्रवावरणात्तुतथानभासते । अतोयावद्यावत्कामक्षयस्तावत्तावदानंदोत्कर्षोदृश्यतइत्यस्यार्थस्यप्रदर्शनार्थमस्यप्रकरणस्यावतारितत्वात् । आनंदोत्कर्षेत्रतात्पर्यंशतगुणत्वेतुननिर्भरःकार्यइतिचेन्न । देवपदाकामादिंद्रपदकामस्यानंदविशेषादर्शनादिति । तर्हिकःश्रुत्यर्थइत्यतआह ॥ ५५।७ तस्मादिति । अर्थांतरप्रतीतेर्निरस्तत्वात् । अमुक्तमनुष्यादिसुखसंबंधितारतम्यंतेयेशतमित्यादिवाक्यैःपृथक्पृथगुक्त्वायश्चेतिश्रोत्रियस्यचेतिचवाक्येनमुक्तानांमनुष्यगंधर्वादीनांसुखेतारतम्यंश्रुतिरतिदेशेनाहेतिव्याख्यानमेवपेशलं । नन्वेवंसतिवाक्यभेदोदोषःस्यात् । नैवं । ज्ञापकसद्भावादित्याह ॥ ५५।१० तच्चेति । यश्चेतिवाक्यस्यप्रकृतादन्योविषयइत्येतच्चचशब्देनैवगम्यते । किमुतैकवाक्यतायामुक्तानुपपत्त्येत्येवार्थः । चशब्दोह्ययंसमुच्चयस्यद्यो

तकःप्रतीयते । देवदत्तोधनिकोयज्ञदत्तश्चेतियथा । नचैकविषयतायामेवंयुज्यते । नहिभवतिवसिष्ठोब्रह्मिष्ठोऽरुंधतीपतिश्चतथे
तिप्रयोगः । विशेषणसमुच्चयेचशब्दःकिंनस्यादितिचेन्न । मुख्यार्थेबाधकाभावेनत्यागायोगात् । वचनव्यत्ययश्चैकवाक्यता
यांस्फुटएव । तथात्वेखलु(ते)येशतंकर्मदेवानामानंदाः । सएकआजान(ज)देवानामानंदोयेश्रोत्रियाअवृजिनाअकामहताश्चे
तिस्यात् । तथातेयेशतंमानुषाआनंदाःसएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदःश्रोत्रियाणामकामहतानामितिभवेत् । नन्वेवंतर्हिकथंबृ
हदारण्यकवाक्यंभाष्येमुक्तमात्रविषयंव्याख्यातं । यश्चेतिविशेषणसमुच्चयपरमुक्तं । अयमभिप्रायोभाष्यकारस्य । सर्वथा
वाक्यद्वयमेवेदंभिन्नविषयं । एकवाक्यताश्रद्धायामपिमुक्तमात्रविषयमस्तु । तत्रानुपपत्तीनामल्पत्वात् । नामुक्तमात्रविषयं ।
अनुपपत्तिबाहुल्यादिति । मानुषादिहिरण्यगर्भांतानाममुक्तानांमुक्तानांचोत्तरोत्तरंशतगुणानंदत्वंश्रुतिद्वयमाहेत्ययुक्तं । मा
नुषानंदनिर्देशेमुक्तज्ञापकाभावात् । नहितत्राकामहतत्वादिकमन्यद्वाकिमपिश्रूयतेइत्याशंकांनिराकुर्वञ्छ्रुत्यर्थंविवृणोति । रा
द्धइत्यादिनाभिवीक्षितइत्यंतेन । तत्रतावद्बृहदारण्यकेमनुष्यमुक्तस्यज्ञापकंदर्शयति॥ [५५।११] राद्धंइति । सयोमनुष्याणांराद्धःसमृद्धो
भवतीत्युपक्रमवाक्येराद्धइतिपदेनमुक्तएवगृह्यतेनामुक्तः । कयावृत्त्याभिधयैव । नतूपचर्यते । येनमुख्यार्थानुपपत्त्यादिकंव्यु
त्पादनीयंस्यात् । कथंसंसिद्धइति । एतदुक्तंभवति । राधसाधसंसिद्धावितिपठ्यते । राधधातोश्चगत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासव
सजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेत्यकर्मकत्वात्कर्तरिक्तः । ततोराद्धःसंसिद्धइत्युक्तंभवति । संसिद्धिश्चमुक्तिरेव । नित्यत्वेनदुःखासंभिन्नत्वे
नचसमीचीनसिद्धित्वात् । नेतरा । अनित्यत्वेनदुःखसंभिन्नत्वेनचासमीचीनत्वात् । नचमुख्येसंभवंतिअमुख्यार्थोंगीकर्तुंशक्य

तइति । एवंसमृद्धशब्दोपिमुक्तस्यैववाचकः । मुक्तिविनासम्यगृद्धेरभावात् । अन्येषामधिपतिरित्यादिकंतुमुक्तामुक्तसाधारणं ।
यथाचमुक्तेसंभवतितथोक्तंभाष्ये । इदानींतैत्तिरीयश्रुतौमुक्तमनुष्यज्ञापकंदर्शयन्युवास्यादित्यादीनिपदानिव्याचष्टे॥ [५५।१२] साधुने
ति । निर्दोषोहिसाधुरित्युच्यते । नचविष्णोरितरोनिर्दोषोस्ति । अतःसाधुनाविष्णुनेत्युक्तं । तृतीयांतेसाधुशब्दउप
पदेयुमिश्रणइत्यस्मादन्येभ्योपिदृश्यंतइतिक्विनिप्प्रत्ययेकृतेसाधुयुवेतिभवति । यद्वायुजिर्योगइत्यस्येदंरूपं । दृशिग्रहण
सामर्थ्याद्धातोरंतलोपः । तथाचभगवत्सामीप्यलक्षणमोक्षवानित्युक्तंभवति । युवशब्दादप्यातिशयेनसाधुयुवशब्दोमुक्त
स्यज्ञापकइतिक्रममतिलंघ्यादौव्याख्यातः । यद्यपियुवशब्दोयौवननिमित्तस्तथापिमुख्यामुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययइतिनित्ययौ
वनमंगीकार्यं । तच्चैतस्यमनुष्यस्यमुक्तस्यैवयुज्यते । नसंसारिणइतिहेतोर्युवाचसमुक्तएव । आध्यायकशब्दोयद्य
प्याङ्धिपूर्वादिङध्ययनइत्यस्मात्ण्वुलिप्रत्ययेसतिनिष्पन्नःसम्यगध्ययनस्यकर्तारमाह । तथाप्यत्रपुरुषार्थप्रसंगादध्ययन
स्यापुरुषार्थत्वादध्ययनफलप्राप्तेर्लक्षकोवर्णनीयः । अध्ययनस्यफलंचतेनमुक्तेनैवाप्तं । मुक्तेरेवतत्फलत्वात् । तेनकार
णेनमुक्तएवाध्यायकईरितः । आसम्यक्समंताच्चशमस्येत्याशः । अतिशयेनाशआशिष्ठः । सम्यक्त्वादिचह्रासाभावादिकमेव ।
ततोनिर्ह्रासस्ययोग्यतानुसारेणपूर्णस्यानंदस्यसंप्राप्त्याकारणेनमुक्तएवाशिष्ठइतिचगीयते । अविकारोहिदृढोनाम । अतिशये
नदृढोदृढिष्ठः । छांदसत्वाद्रऋतोहलादेर्लघोरित्येतन्नभवति । मुक्तएवस्थितस्यानन्यथाप्राप्तेरातिशयेननिर्विकारत्वाद्दृढिष्ठइ
तिचोदितः । बलमस्यास्तीतिबली । अतिशयेनबलीबलिष्ठः । अतिशयश्चस्वाभाविकत्वं । स्वभावेनबलिष्ठश्चकेवलंमुक्तोभ

वति। नामुक्तः। अतोबलिष्ठइतिसएवोच्यतइति। ननुमुक्तस्यतस्येयंपृथिवीसर्वावित्तस्यपूर्णास्यादितिवित्तपरिपूर्णपृथिवीपतित्व
मुच्यमानंकथंयुज्यतइत्यतआह॥ [५५।१३] तस्येति। पूर्वभावोऽमुक्तत्वंमुक्तामुक्तमनुष्ययोर्विवक्षयाहियुवास्यादित्यादिकमारब्धं।
तत्रयुवास्यादित्यादिनामुक्तंप्रतिपाद्यामुक्तविवक्षयातस्येत्यादिवाक्यंप्रवृत्तमित्यर्थः। अनेनैवन्यायेनान्येषामधिपतिरित्यादिक
ममुक्तविषयंप्रतिपत्तव्यं। नन्वेवंयुवास्यादित्यादेर्मुक्तामुक्तविषयतांगीकृतावेकविषयताप्रतीतिविरोधइत्याशंकानिरासायामुक्ते
तिवक्तव्येपूर्वभावेत्युक्तं। एकएवचेतनोयुवादिशब्दैःप्रतिपाद्यते। तस्यचावस्थाभेदेनविशेषणानिव्यवस्थाप्यंते। तस्मादे
कविषयताप्रतिभासोनानुपपन्नइति। एवंवाजसनेयश्रुतौ। सयोहवैमनुष्याणामित्यादेःसंपन्नतमइत्यंतस्यतैत्तरीयश्रुतौच
युवास्यादित्यादेःपूर्णास्यादित्यंतस्यमुक्तामुक्तपरत्ववर्णनेनसमनुष्याणांपरमआनंदोऽथ(ते)येशतंमनुष्याणामानंदाइत्येतत्सए
कोमानुषआनंदस्तेयेशतंमानुषाआनंदाइत्येतच्चमुक्तामुक्तविषयमितिसिद्धेतैत्तिरीयश्रुतिगतंसएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदःश्रो
त्रियस्यचाकामहतस्येत्येतावद्व्याचष्टे॥ [५५।१४] सएकइतीति। संसारगतंसुखमुक्त्वेतिसंसारिमनुष्यसुखाच्छतगुणंसंसारिणोमनुष्यगंध
र्वस्यसुखमुक्त्वेत्यर्थः। मुक्ताच्छतगुणात्मतामितिमुक्तमनुष्यस्यसुखात्मुक्तमनुष्यगंधर्वस्यशतगुणसुखात्मतांवदतीत्यर्थः। श्रुति
रितिशेषः। सएकइतिवाक्येनश्रोत्रियस्येतिवाक्येन। अनेनैवन्यायेनतेयेशतंमनुष्यगंधर्वाणामानंदाइत्यादिकंव्याख्येयमित्याश
यवानाह॥ [५५।१५] संसारगादिति। संसारिमनुष्यगंधर्वादिसुखादित्यर्थः। संसारगतस्यदेवगंधर्वादेःशताधिकंशतगुणाधिकंसुखमु
क्त्वेतिवर्तते। मुक्तान्मुक्तस्येतिमुक्तमनुष्यगंधर्वादिसुखाच्छतगुणंमुक्तदेवगंधर्वादेःसुखंवदतीत्यर्थः। अनेनतेयेशतमित्युभ

यमेकोत्त्यापरामृश्यसएकइतिश्रोत्रियस्येतिचयथायोग्यंपृथक्शतगुणानंदत्वमुच्यतइत्युक्तंभवति। अनयैवरीत्यासएकःपितॄणा
मित्यादिवाजसनेयश्रुतिवाक्यमपिव्याख्येयं । उपक्रमेमुक्तश्रवणादाजान(ज)देवादौयश्चश्रोत्रियइत्यादिनातच्छ्रवणान्मध्येपि
यश्चश्रोत्रियइत्यनुवर्तनीयं । श्रुतिद्वयविसंवादस्तुभगवत्पादैरन्यत्रपरिहृतइति । श्रुतिद्वयव्याख्यानमुपसंहरति ॥ [५५।१५] युक्तंस्या
दिति । श्रुत्युक्तमभिवीक्षतोऽभिवीक्षमाणस्यसम्यग्विचारयतोमतेनैतदेवव्याख्यानंयुक्तंस्यात् । अथवाभिवीक्षोऽभिवीक्षणंस
म्यग्विचारस्तस्मादिदमेवश्रुत्युक्तंयुक्तंस्यादिति । एवंश्रुत्यामुक्तौतारतम्यमुपपाद्ययुक्त्याप्युपपादयति ॥ [५५।१५] युक्तंचेति । सुरादिषुमा
नुषादिभ्यःसाध्याधिक्यंमुक्तिगतफलाधिक्यंसाधनाधिक्याद्धेतोर्युक्तमनुमितंचेत्यर्थः। देवादयोमानुषादिभ्योधिकमौक्तफलभा
जस्तदपेक्षयाधिकतत्साधनवत्त्वादित्युक्तंभवति। विपक्षेबाधकाभावादप्रयोजकोयंहेतुरित्यतआह ॥ [५५।१६] नाधिक्यमिति। सुरादि
ष्वितिवर्तते । मानुषादिभ्यइतिच। साधनेसाधनाधिक्ये। यदिदेवादयोमानुषादिभ्योधिकमौक्तफलभाजोनस्युस्तदातदधिकत
त्साधनार्थप्रयत्नवंतोनस्युः । अनधिकफलायचाधिकंप्रयत्नमातिष्ठमानानप्रेक्षावंतोभवेयुरितिविपक्षेबाधकान्नाप्रयोजकोहेतुः ।
प्रमाणाभावात्स्वरूपासिद्धोस्त्वित्यतआह ॥ [५५।१६] यत्रश्चेति । महात्मनांमहाफलभाक्त्वेनानुमेयानांतेषांदेवादीनांमानुषादिभ्योम
हान्यत्नोधिकमोक्षसाधनानुष्ठानंचदृश्यतएवप्रमाणैः । तान्यपिवक्ष्यामइतिभावः । व्याप्तिमुपपादयति ॥ [५५।१७] यत्रेति । यत्रपुरु
षेयदपेक्षयासाधनाधिक्यमस्तिअत्रतदपेक्षयासाध्याधिक्यंचनियमेनदृष्टं । कर्षकवणिग्राजपुरुषादिषुलोके वेदेचाग्न्याहितादि

षुयोयदधिकसाधनवानसौतदधिकसाध्यवानितिनियमेनतत्तत्प्रमाणैरुपलब्धमेवेत्यर्थः । यस्त्वग्न्याधानादिफलानातारतम्य
मजानानःकृष्यादिफलेचधान्यादौतारतम्यंकारणांतरायत्तंनकृष्यादिसाधनतारतम्याधीनमितिमन्यमानोदृष्टांतेष्वपिविप्रति
पद्यते तंप्रत्याह ॥ [५५।१७] नोचादिति । यदिलोकेवेदेचसाधनाधिक्यात्साध्याधिक्यंनोभवेत् । तदाकेप्यंजसायत्नंसाधनाति
शयानुष्ठानंनकुर्युःकिंतुसममेवकुर्युः । इतरथाप्रेक्षावंतोनभवेयुः । नह्यग्न्याधानेनयावान्स्वर्गोश्वमेधेनापितावतएवलाभेऽ
श्वमेधेकश्चित्प्रवर्तेत । प्रवर्तमानोवाबुद्धिमान्भवेत् । द्रो(णावा)णवापमात्रकर्षणेनयावान्धान्यलाभस्तावतएवखा(र्यावा)री
वापकर्षणेनभावे नकश्चित्तत्रप्रवर्तेत । तथात्वेचमंदःस्यात् । दृष्टंवृष्ट्यादिकमदृष्टंधर्मादिकंचसाधनांतर्भूतमेवेतिनव्यभि
चारःशंकनीयः । एवंमानुषादयोदेवादिभ्योल्पमुक्तिफलभाजस्तदपेक्षयाल्पसाधनवत्त्वाद्योयदपेक्षयाल्पसाधनवान्सततोल्प
फलवान्दृष्टः । यथासंमतः । देवादयोमानुषांतामुक्तौफलतारतम्यवंतःसाधनतारतम्योपेतत्वाद्येयत्साधनतारतम्यवंतस्ते
तत्साधनतारतम्यवंतोयथासंमताः । ब्रह्मादिमानुषांतैरनुष्ठितानिमोक्षसाधनानितारतम्यवत्फलवंतितारतम्यवत्त्वात्संमत
वत् । ब्रह्मादीनांमानुषांतानांमोक्षफलानितारतम्यवंतितारतम्यवत्साधनसाध्यत्वात्संमतवदित्यनुमानान्यप्यत्रद्रष्टव्यानि ।
अनुकूलतर्कादिकंचपूर्ववदूहनीयमिति । स्यादेतत् । मुक्ताअप्युपासनंकर्मचानुतिष्ठंतीतिगुणोपसंहारपादेसमर्थितं । नचैकप्र
कारमेवतेषामनुष्ठानमितिनियामकमस्ति । तथाचतेषामुपासनादितारतम्येसत्यपितत्प्रयुक्तफलतारतम्याभावादयुक्तान्येव ॥५७७॥
सतर्काण्यनुमानानि । मुक्तैरनुष्ठितंसाधनमेवनभवति । साध्याभावादितिचेत् । अयुक्तैरनुष्ठितस्याप्यधिकस्यतथात्वोपपत्तेः ।

अनुष्ठानंचमुक्तवल्लीलात्मकंभविष्यतीत्यतआह ॥ [५५।१७] कृच्छ्रेणेति । मुमुक्षुभिःकृच्छ्रेणैवसाधनानांसाधनादनुष्ठानात्कारणान्मु
क्तानामिवलीलयानुष्ठानंनभवति । अनेनविशेषणप्रक्षेपादनैकांत्यादिपरिहृतं । मुक्तानांकृच्छ्राभावाल्लीलावैलक्षण्यदर्शनाद
न्यथासिद्धिरप्यपास्ता।नहिकृच्छ्रवतीलीलाभवतीत्युक्तंभवति। कृच्छ्रेणमुमुक्षूणांसाधनानुष्ठानेकिंप्रमाणमित्यतआह ॥ [५५।१८] उ
दीर्यतइति । एतदागमेनोदीर्यतइत्यर्थः । तमागमंपठति ॥ [५५।१८] दशकल्पमिति । कल्पोब्रह्मणोदिवसः । पात्रा
दित्वान्नपुंसकत्वं । कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइतिद्वितीया । यद्वाद्वादशकल्पमितिबहुव्रीहिः । तपसोविशेषणं । सहस्रंपरि
माणमस्येतिसाहस्रःसंघस्तदस्यपरिमाणमित्यर्थेशतमानविंशतिकसहस्रवसनादणित्यणोविधानात् । अन्येप्यतिकृच्छ्रेणयत्नं
कुर्वंतिकिमैहिकफलार्थनेत्युच्यतेब्रह्मविदोपीति । विषयवैराग्यमनेनोपलक्ष्यते । ब्रह्मज्ञानोत्तरसाधनानुष्ठानेनमोक्षतारत
म्यस्योपरिसाधयिष्यमाणत्वादत्रसामान्यमात्रंविवक्षितं । इतिशब्दोवाक्यसमाप्तौ । अनुमानमुपसंहरति ॥ [५५।२०] एतदिति ।
एतदखिलंकृच्छ्रेणसाधनानुष्ठानं । विशेषोवैचित्र्यं । सप्तम्यर्थेतसिः । कथंयुज्यते । ततोऽनेनमोक्षविशेषःसिद्धइतिशेषः ।
स्यादेतत् । मुक्तौतारतम्यानुमानंकालात्ययापदिष्टं । परमंसाम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादिति। मैवं। श्रुतेःश्रुतिस्मृतिबाधि
तत्वेनबाधकत्वासंभवादित्याशयवान्मोक्षतारतम्यवादिनीःश्रुतिस्मृतीस्तावत्पठति ॥ [५५।२१] दैवीति । संपद्योग्यता । विमोक्षोवि
शिष्टमोक्षः । निबंधोनीचस्थानेंधेतमसिबंधः । तादर्थ्येचतुर्थी । चशब्दएवार्थे । भगवतास्वयमेवोक्तइतिसंबध्यते। अन्यथावी
त्युपसर्गस्यवैयर्थ्यापत्तेः । तमेवेतिमुनीन्प्रतिपृथोर्वाक्यं । तंविष्णुमेव । आत्मवृत्तिभिरित्यस्यैवविवरणंमनोवचःकायकार्यैःस्व

कर्मभिरिति । अमायिनश्छद्मरहिताःनिष्कामाः । यथाधिकारंयोग्यतानुसारेणावसितस्यनिश्चितस्यार्थस्यमोक्षस्यासिद्धयइतिमो
क्षतारतम्योक्तिः । अमायिनइत्युक्तत्वादर्थशब्देनमोक्षस्यैवोक्तेः । अक्षण्वंतोक्षिमंतः । अनोनुडितिनुट् । कर्णवंतःप्राप्तसमस्तें
द्रियफलाः । परस्परंसखायोमुक्तामनोजवेषु मनोजवःप्रज्ञातिशयः बहुवचनमाद्यर्थे । ज्ञानादिगुणेष्वसमास्तारतम्योपेताबभू
वुः । भगवत्सामीप्येचतारतम्यमुच्यते । तेषुकेचिदादघ्नासःआस्यशब्दस्यआभावः । आस्यंपरिमाणमस्येत्यादघ्नममृतंतदेषा
मस्तिस्थानमित्यर्शआदिभ्योच् । आस्यपरिमाणेसुधानिधौविहरंतइतिदूरत्वमुच्यते । तद्वातरतमशब्दइवदघ्नशब्दोप्रत्ययोप्य
स्ति । ततश्चआसम्यग्दघ्नामग्नाइत्यर्थः । त्वेकेचिदुपगताःकक्षंवनमुपक्षाः । उशब्दएवार्थः । श्वेतद्वीपगतवनक्रीडारताएवेति
मध्यत्वमुच्यते । आज्जसेरसुगित्यसुक् । त्वेएवस्नात्वाःस्नातव्याः । कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइतित्वन् । ह्रदाइवगंभीराःपरमे
श्वरंददृश्रेददृशुः । इरयोरे । अनेनातिसामीप्यमुच्यते । श्रुत्वाविष्णुंकर्णफलमित्यादिस्मृत्यास्यमंत्रस्यैवंव्याख्यातत्वान्नार्था
तरंकल्पनीयं । इत्यादीनिचेतिचशब्देनप्रागुदाहृतकाण्वतैत्तरीयश्रुतीःसमुच्चिनोति । व्यक्तंनिरवकाशं । ततःकिमित्यतआह ॥
[५६।२] तत्केनेति । तत्तस्मान्निरवकाशश्रुतिस्मृतिबाधितत्वात्केननकेनापि । यदुदाहृतंवाक्यंतन्नतत्परमितिभावः । तर्हिकस्तस्या
र्थइत्यतआह ॥ [५६।२] दुःखादीति । चशब्दोवधारणेपरमानंदसाम्यसमुच्चयेवा । यथोक्तं । दुःखाभावःपरानंदोलिंगभेदःस
मामताइति । किंचनेदमनुमानमुत्प्रेक्षितं । किंत्वागमसिद्धं । तत्रकथंकालातीताशंकेत्याशयेनाह ॥ [५६।३] भक्त्यादीति । ॥५७८॥
तारतम्येनभक्त्यादिगुणसद्भावेसतिभक्त्यादिसाधनगुणानांतारतम्येनहेतुनेतियावत् । अतुल्यत्वंमोक्षफलस्य । नकेवलम

स्माभिःकिंतुभारतेचोक्तं । हीतितद्वाक्यस्यप्रसिद्धतांसूचयति । यथा । सतिहिगुणेप्रवदंत्यतुल्यतामिति । सतिसाधौगु
णेभक्त्यादावतुल्येसतिफलस्याप्यतुल्यतांवदंतिहीत्यर्थः । साधनतारतम्यंप्रमाणैर्दृश्यतइत्युक्तं । कानितानीत्यतःकृच्छ्रे
णानुष्ठानंप्रदर्शयितुमुदाहृतंतावदेकंवाक्यं । अन्यान्यपिसंतीत्याह ॥ [५६।३] साधनेति । साधकानांसाधनवैचित्र्यंसर्वात्रापिग्रंथेषु ।
तानिवाक्यानिपठति ॥ [५६।४] दुर्ज्ञेयमिति । प्रभोर्नृसिंहस्यध्यानचक्रंदेवतादिभिर्दुर्ज्ञेयं । कुतःघोरंभयंकररूपमस्येतितथोक्तः ।
त्रैलोक्यंध्वंसितुंशीलमस्येति । एवशब्देननसंज्ञामात्रेणमहायोगिनःकिंत्वर्थतएवेत्याह । तदेवोक्तंनित्ययुक्तैरित्यादिना ।
सर्वदाध्यानाद्युद्योगवद्भिः । भागोभाग्यमिंद्रियजयादि । मोहोमिथ्याज्ञानं । क्लेशाअविद्याद्याः । साध्वसंविघ्नादि
भयं । नकेवलंसदोद्युक्ताःकिंतुसचोद्योगोमहानित्युच्यतेमहोत्साहैरिति । सत्वस्थैःसदासत्वगुणप्रचुरैः । व्यवसायोनिश्चयः ।
ज्ञानशब्देनज्ञेयमुपलक्ष्यते । अतीतानागतानिज्ञानानिप्रभवाप्ययौसृष्टिसंहारौचवेत्तुंशीलमेषामितितथोक्ताः । प्रभवाप्य
यज्ञानस्यमहाफलत्वात्पृथगुक्तिः । मर्त्यैर्दुर्ज्ञेयमितिकिमुवक्तव्यं । ध्वंसोमनोविशरणं । मोहोऽज्ञानं । श्रुतिःश्रवणं । अत्रवै
हायससंहितावाक्येदेवादिभ्योमनुष्याणामल्पंसाधनमितिस्फुटंप्रतीयते । मानुषत्वापगमानंतरमधिकंभविष्यतीतिचेन्न । मानु
षत्वादेरनपगमस्यानंतरमेववक्ष्यमाणत्वात् । कस्तमितिश्रुतिर्यमवाक्यं । सुरासुराणांसुखदुःखहेतुत्वान्मदामदः । अनेनयमस्या
न्येभ्योपिज्ञानाधिक्यमुच्यते । ब्रह्मैवेत्यनेनब्रह्मणः । अतएवमदन्यइतिब्रह्मादीन्विनेतिव्याख्येयं । मुक्तानामितिभाग
वतवाक्येमुक्तानांशरीराद्यभिमानरहितानांसिद्धानांज्ञानिनांकोटिष्वपिनारायणपरायणःप्रशांतात्मासुदुर्लभःकश्चिदेव । ना

रायणायनाःशांतात्मानस्तुसर्वेपीतिस्फुटंसाधनतारतम्यंप्रतीयते । अत्रविशेषेणद्वयेनवैराग्यभक्तीकथ्येते । इयंसृष्टिरिति मंत्रस्यायमर्थः । इयंप्रत्यक्षादिसिद्धाविविधासृष्टिर्यतोहिरण्यगर्भादासमंताद्बभूव । यश्चास्यप्रपंचस्याध्यक्षोधिपतिःसोपिप रमात्मानंपरमेव्योमन्व्योम्निहृदयाकाशेयादिवादधेयदिवानतथावेदयदिवान । अंगेतिकस्यचित्संबुद्धिः । इतरापेक्षयाऽ धिक्येनध्यायतिजानातिचकात्र्स्येनतुनध्यायतिनजानातिचेति । व्योमन्नितिसप्तम्यालुक् । योअस्यसोअंगेतिप्रकृत्यांतःपा दमव्यपरइतिप्रकृतिभावः। यःस्वात्ममायेत्यादिषुभागवतवचनेषुकैमुत्योक्त्याज्ञानतारतम्यमवगम्यते। योभगवान्स्वात्ममाया विभवंस्वरूपमहिम्नोविस्तरंस्वयमेवगतोज्ञातवान् । ब्रह्मवाक्यमिदं । यंहरिंइहजीवेषुतत्वंस्वरूपं। सूतिःकारणं। यस्यसत्का ष्ठांसम्यग्दिङ्मात्रं । ब्रह्मवाक्यमिदं । नाहंपरायुरितिशिववचनं । यद्विरचितंयस्यचरित्रं । ईशेतिभगवत्संबुद्धिः । अहमितियमवचनं । ईहितंचेष्टितं । सर्वस्यप्रपंचस्यादौस्मृतः । आद्यतयाप्रमितः । अतोज्ञानिवर्गात् । भूयोधिकमति शयेनाधिकं । नत्वामितिब्रह्माणंप्रतिभगवद्वाक्यं । अत्रसंसारे । लिंगभेदनेलिंगशरीरभंगेजातेसति । सिद्धयेज्ञाना य । यततामपिमध्येकेचित्सिद्धाभवंतिसिद्धानांमध्यइतियोज्यं । तत्वतःप्राचुर्येण । एकंचतत्वतोज्ञातुमितियथा । यइममितिव्याख्यातुरध्येतुःश्रोतुश्चतारतम्यमुच्यते । व्याख्यानादिप्राचुर्यंचप्रत्येकंमोक्षसाधनमित्यन्यत्रोक्तं । ध्यानेनेत्यस्य भगवत्पादकृतंगीतातात्पर्यगतंव्याख्यानंद्रष्टव्यं। सुसूक्ष्मैरित्यादिनासर्वेषांज्ञानतारतम्यमुच्यते। स्वतोन्यद्विश्वमप्येवंपश्यति। ॥५७९॥ अपितुकिंतु। तर्हिभगवत्समानाकिमितिप्रश्नार्थः। अन्यतोज्ञानिवर्गादधिकंपश्यंत्यपिसर्वैर्विशेषैर्युक्तंतंनैवपश्यतिविष्णोःस्वस्माच्चा

न्यदशेषं। अन्यतःसरस्वत्यादेरधिकंपश्येत् । ब्रह्मणोप्यवस्थाभेदेनविशेषउच्यतेनतुसर्वेष्विति । तथासर्वगतत्वेनसरस्वत्यादिदृ ष्टाधिकगुणत्वेनसर्वगतत्वेनचेति। चशब्देनोक्तगुणवत्त्वंसमुच्चिनोति। तर्हिमुक्तस्यब्रह्मणोरमासाम्यंकिमितिप्रश्नः अपित्विति। दर्शनंकर्तुं । अन्यद्भगवतः । यथाब्रह्मारमादृष्टान्नपश्यति तथा । यावंतोब्रह्मदृष्टास्तावतः । तमोगुणमात्रगतमेवेतिसंबंधः । पश्येदित्यादेःप्रत्येकंसंबंधः । अन्यरूपंस्वाधमरूपं । बहुसाहस्रवर्षेणेति । बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन । क्वचित्क्वचिदितिम हत्तत्वप्रविभागानभिप्रैति । यथायोगमेव केचनश्वेतद्वीपपतिमेव । तत्रापिहृद्यपि । परिमाणदर्शनवद्विशेषदर्शनेतारतम्यंन विस्पष्टमुक्तमतआह ॥ [५७।१०] उमेति । उमापर्यंतंतुपश्चात्पश्चादुक्ताःपूर्वपूर्वैर्दृष्टेभ्योदृष्टानामनंतांशानेव वासुदेवस्यविशेषान्विचक्ष ते । शक्रकामादयश्चेतिचस्त्वर्थः । एवशब्दस्योमादिभिरेवेत्यन्वयः । प्रबुद्धेभ्यइतिपूर्ववत्षष्ठ्यर्थे । चक्षतेपश्यंति । उदाहृता नांवचनानांप्रयोजनमाह ॥ [५७।१२] इत्यादीति । यथार्थतइति । नपरमतानुवादरूपेणेत्यर्थः । मुक्तानांचसाधनानांचेतियोजना । साधनतारतम्यप्रतिपादनायोदाहृतेष्वेवकेषुचिद्वाक्येषुमुक्तानांतारतम्यंप्रतीयते । तदपिप्रकृतत्वाद्ग्राह्यमित्यर्थः । अस्तुमुमुक्षू णांसाधनेषुतारतम्यंमाचभून्मोक्षेतारतम्यमित्याशंकायांप्राग्बाधकमुक्तं । इदानींशंकैवैषानोपपद्यतेदूरेदूषणाभिधानमित्याह॥ [५७।१३] साध्येति । साध्यमविचित्रंसाधनंविचित्रमितिसाध्यसाधनयोर्वैरूप्यंकेनबीजेनकल्प्यतेशंक्यतेनकेनापि । अयमभिसंधिः । पक्षेविपक्षत्वशंकाखलुकेनचिद्बीजेनस्यात् । निर्बीजंशंकमानोनलौकिकोनापिपरीक्षकइत्युन्मत्तइवोपेक्षणीयः । बीजंचव्यभि चारदर्शनंवोपाधिदर्शनंवातयोरन्यतरशंकावा । तत्राद्यंतावदिहनास्ति । तदिदमाह ॥ [५७।१३] अदृष्टमिति । नापिद्वितीयं । पक्षे

साध्यसद्भावस्यश्रुत्यादिसिद्धत्वेनयस्यकस्यचिदाशंक्यमानस्यावश्यंसाध्यव्यापकत्वाभावेनोपाधित्वासंभवात् । पक्षेपितद्वृत्तौ
साधनव्यापकत्वात् । अतएवोपाधिशंकापिनिरस्ता । ततोव्यभिचारशंकापि । उदाहृतवाक्यैर्व्याप्तेरुक्तत्वात् । अतोबीजाभा
वाच्छंकैवैषानुपपन्नेति । ईश्वरोमुमुक्षुभ्योविचित्रंफलंददातिविचित्रसाधनैराराधितत्वात् । विचित्रसाधनान्यपेक्ष्यफलदातृ
त्वादित्यनुमानांतरंहृदिनिधायान्यथासिद्धिनिरासार्थंविपक्षेबाधकमाह ॥ [५७।१३] वैषम्यमिति । तेनसाध्यसाधनवैरूप्येण ।
द्वितीयश्चशब्दःप्रमणांतरसूचनार्थः । यदीश्वरोनुष्ठिताल्पसाधनायानुष्ठितमहासाधनसमानफलंदद्यात् । तदासौविषमः
प्रसज्येत । यदिवानुष्ठितमहासाधनयानुष्ठिताल्पसाधनसमानफलंदद्यात् । तदानिर्घृणःस्यादित्यर्थः । ईश्वरस्यवैषम्या
द्यापत्तिर्नानिष्टा । दुःखाद्यहेतुत्वादित्यतआह ॥ [५७।१४] सापेक्षत्वादिति । अनेनवैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादितिसूत्रमुपाद
त्ते । तौचेतिसंबंधः । तौवैषम्यनैर्घृण्यलक्षणौदोषौ । यद्धिप्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकंवातदुच्यतेऽनिष्टमिति । वैषम्या
दिकंचे(मी)श्वरस्यसूत्रकारेणवारितत्वात्प्रमाणविरुद्धमितिकथंनानिष्टं । अंगीकृतसूत्रप्रामाण्यान्प्रत्ययंयत्नइतिनासंगतिः ।
येतुसूत्रप्रामाण्यमनंगीकृत्येश्वरस्यवैषम्याद्यापत्तेरिष्टत्वंमन्यंते । तान्प्रतिवेदाप्रामाण्यहेतुत्वेनवैषम्यादेर्दोषत्वंसूचयितुंपुल्लिंग
निर्देशः । अन्यथाप्रकरणात्तेवारितेइत्यवक्ष्यत् । नपुंसकप्रयोगेपिदूषणेइतिशक्यतेज्ञातुमितिचेन्न । तेवैषम्यनैर्घृण्येतिनिरा
कांक्षत्वात् । प्रसंगस्यविपर्ययेपर्यवसानमुपपादयति ॥ [५७।१४] तारतम्यादिति । साधनानांतारतम्यात्सदैवनियमेनईशतोभवतः
साध्यस्यतारतम्यंपरमेश्वरेअवैषम्यादिहेतुःस्यात् । आपादकविपर्ययस्यखल्वापाद्यविपर्ययंप्रतिनिर्वाहकत्वेभवेत्प्रसंगस्यविपर्य

यपर्यवसानं । निरग्निकत्वाविपर्ययोहिनिर्धूमत्वविपर्ययंघटयति । अस्तिचैतत्प्रकृतइति । यद्वाकथंवैषम्यादिसूत्रकारेणवारित
मित्यतःसापेक्षत्वस्यवैषम्याद्यभावेनसहहेतुहेतुमद्भावंव्युत्पादयति ॥ तारतम्यादिति । पूर्वैवयोजना । व्यर्थमिदंसूत्रकार
स्यसाधनसंस्कारपूर्वकर्मापेक्षांगीकारेणवैषम्यादिनिवारणं । फलेतत्परिहारेपिसाधनादौपरिहर्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । सा
धनादौपरमेश्वरस्यप्रयोजकत्वमस्तिनवानेतिपक्षेपरमेश्वरत्वहानिः । आद्येनिर्निमित्तंविचित्राणिसाधनानिप्रयोजयतःकथंनवै
षम्यादीत्यतोनुपपन्नस्यसूत्रस्यकथंबाधकत्वमिति । मैवं । अस्याक्षेपस्यसूत्रकृतैवनिरस्तत्वादित्याह ॥ [५७।१५] स्वातंत्र्यइति । स्वातं
त्र्यंप्रयोजककर्तृत्वं । वैचित्र्यंसाधनादेः । अपेक्ष्यप्रेरणादितिशेषः । दोषोवैषम्यादिः । तद्वचःसूत्रकृतोवचोस्ति । नन्वेवंसर्वत्रसा
पेक्षस्यहरेःस्वातंत्र्यहानिर्दोषःस्यादित्यतआह ॥ स्वातंत्र्यइति । अयमपिदोषोनास्ति । कथं । परेशितुःसाधनादौस्वातंत्र्येवि
द्यमानेपिस्वेच्छयानादिवैचित्र्यमपेक्ष्यप्रेरकत्वमित्येतदर्थप्रतिपादकंतद्वचोस्ति यतइति । किंतद्वचइत्यतःक्रमेणसूत्रद्वयंपठति ॥
[५७।१६] नानादित्वादिति । तत्राद्यदोषपरिहारायनकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादितिसूत्रमनेनोपादत्ते । द्वितीयपरिहारा
योपपद्यतेचेति । एवमनुमानस्यान्यथासिद्धिंनिरस्यबाधकप्रतिरोधौनिराकरोति ॥ [५७।१६] अपेक्ष्येति । तथास्थितिर्विषमताईश्वरेण
क्रियतइतिसाध्यमानेतिशेषः । मयाप्रमाणेन । कयानकयापि । परमंसाम्यमित्यादेरन्यथाव्याख्यातत्वादितिभावः । अनुमानादे
र्व्याप्तिप्रतिपत्तयेदृष्टांतमाह ॥ [५७।१७] राजादाविति । प्रेक्षावतिराजादौसेवानुरूपफलदानंवैपरीत्यकर्तर्यप्रेक्षावतिवैषम्यादिकंचदृश्य
तइत्यर्थः । साध्यसाधनवैरूप्यकल्पनेबाधकांतरमाह ॥ [५७।१७] त्यागइति । सर्वत्रसाध्यसाधनैकरूप्यस्यदृष्टत्वात्तद्वैरूप्यस्यक्वाप्यदृष्ट

त्वात्प्रकृतवैरूप्यंशंकमानस्यदृष्टत्यागोऽदृष्टकल्पनाचेतिदोषौप्रसज्जेते । नचस्यातांताविविशक्येतवक्तुं । प्रेक्षावतांकेनाप्यनं
गीकृतत्वादित्याह ॥ [५७।१७] सुदुष्करावितिं । मायावादिनोदृष्टंप्रपंचस्यसत्यत्वादिकंत्यजंति । अदृष्टमनिर्वाच्यत्वादिकंकल्पयंति ।
अतोमायिभ्योन्येनेत्युक्तं । अस्यचोत्तरत्रोपयोगः । अन्यैरकृतमपिदृष्टत्यागादिकंकुर्वतांकोदोषइत्यतआह ॥ तत्किमिति ।
तर्त्तर्हिकिमितिगूढाभिप्रायःप्रश्नः । अत्र दृष्टत्यागाद्यनुष्ठानविषये । अनुगम्यंतेऽनुस्रियंते । एतदुक्तंभवति । दृष्टत्यागादिप्र
संगेनमायावादिनोदूषयतांपुनरत्रदृष्टत्यागादिकंस्वयंकुर्वतांव्याहतिःस्यादिति । साध्यसाधनयोर्वैरूप्यंशंकमानस्यानिष्टांतर
माह ॥ [५७।१८] श्रुतेति । उक्तविधयासाध्यसाधनसारूप्यस्यश्रुतत्वादन्यथाचाश्रुतत्वादत्रवैरूप्यांगीकारेश्रुतहान्यश्रुतग्रहावपिस्यातां ।
मायिनांलिंगेइतितयोर्विशेषणंप्रयुंजानस्योक्तएवाभिसंधिः । मायावादिनोहिश्रुतंसार्वज्ञाद्युपेतंब्रह्मपरित्यज्याश्रुतंनिर्गुणमुप
यंति । दृष्टत्यागादिचतुष्टयंकुर्वतांबाधकांतरमाह ॥ [५७।१८] तदिति । तत्तत्रप्रकृतदोषेषु । ततोदृष्टत्यागादेः । अधिकाबहिर्भूताः ।
दृष्टत्यागादिकंकुर्वाणेनान्यदपिप्रमितंत्याज्यंस्यात् । अदृष्टकल्पनादिकंचकुर्वताप्रामाणिकमन्यदपिकल्पनीयंभवेदित्यर्थः ।
स्यादेतत् । यदिमुक्तास्तारतम्योपेताःस्युस्तदापरस्परंद्वेषवंतःस्युरितिप्रतिकूलतर्कपराहतंमुक्ततारतम्यानुमानमित्यतआह ॥
[५७।१८] निश्शेषेति । निश्शेषेणगताअपगतादोषायेभ्यस्तेतथोक्ताः । पुनःश्रवणादिमतामितिशेषः । तेषांहरेरापरोक्ष्यमितितान्प्रतिह
रेरपरोक्षत्वमित्यर्थः । अनुबंधादिभ्यइत्यत्रप्रतिपादितोयमर्थइतिहिशब्दः । यस्मादित्यर्थेवा । द्वेषेर्ष्यादिदोषस्ततस्तस्मात्कुतः

मुक्तानांनापादयितुंशक्यतइत्यर्थः । एतदुक्तंभवति । येतारतम्योपेतास्तेद्वेषादिमंतोदृष्टाःयथालौकिकाःपुरुषाइतिखल्वत्र
व्याप्तिरभिधातव्या । नचैवं । लौकिकानांद्वेषादिमत्त्वेदोषित्वस्यैवप्रयोजकत्वात् । यत्रद्वेषादिमत्त्वंतत्रदोषित्वमितिव्याप्ते
र्दर्शनात् । नचदोषित्वंमुक्तेषुसंभवति । औपाधिकाहितेषुदोषावक्तव्याः । स्वाभाविकानांशंकितुमशक्यत्वात् । तेचभगवत्सा
क्षात्कारोदयात्प्रागेवप्राचुर्येणगताः । साक्षात्कारेणचसमूलघातंहताः । मुक्तौचोपाधेरेवापगतत्वान्नेषदपिस्थातुमर्हंति । अतोव्या
पकाभावाद्व्याप्यस्याप्यभावइति । ननुपरेणापिनमुक्तेषुद्वेषादिमत्त्वंसाध्यते । किंत्वापाद्यतएव । ततस्तेभ्यस्तद्व्यावृत्तिसाधनमसं
गतं । मैवं । तर्कमूलभूतव्याप्तावुपाधिःखल्वत्रकथितः । तस्यचपक्षाद्व्यावृत्तिःस्वव्यावृत्त्याविवक्षितधर्मव्यावर्तनशक्तिश्चा
वश्यकेतितद्व्युत्पादनस्यक्रियमाणत्वात् । अत्रद्वेषेर्ष्यासंतापपरेष्टप्रतिघातप्रयत्नेच्छाःव्याप्याः । अविद्याहंकाराद्याःव्यापका
इतिविवेकः । दोषाणामेवद्वेषादौप्रयोजकत्वमित्येतमर्थंपरेणापिस्वीकारयितुंप्रतिबंदींगृह्णाति ॥ [५७।१९] भवेयुरिति । ता
रतम्येंगीकृतेमुक्तानामीर्ष्यादयोयदिभवेयुर्यद्यापाद्यंते । तदामुक्तेषुसमेष्वंगीकृतेष्वपिकुतोनभवेयुः । यदिमुक्तास्तारतम्यो
पेतास्तदाद्वेषादिमंतःस्युरितिवदतानद्वेषादिमंतस्तस्मात्समाएवेतिवाच्यं । नचसाम्यमप्यंगीकर्तुंशक्यते । यदिमुक्ताःसमाः
स्युस्तदाद्वेषादिमंतःस्युरितितत्राप्यनिष्टप्रसंगादित्यर्थः । साम्येकथंद्वेषादिप्रसंगइत्यतःपरप्रसंगवत्साम्यस्यापिद्वेषादिसाह
चर्यंदृष्टमित्याह ॥ [५७।२०] तर्प्यमानाइति । समसत्तामात्रंनापादकत्वेनविवक्षितं । अतिप्रसंगात् । किंतुसमदर्शनमेवेत्या
शयेनोक्तंसमान्दृष्ट्वेति । प्रतिबंदीग्रहणस्यप्रयोजनमाह ॥ [५७।२०] दोषाइति । दोषाणांसमुदितानामेवकारणत्वमित्येकवचनं ।

एवमस्माभिःसाम्यवादिनंप्रत्यतिप्रसंगेऽभिहितेतेनैतदेववक्तव्यं । अत्रलोकेदोषाएवद्वेषादेःकारणं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांत
न्निश्चयात् । नतुसाम्यं । सत्यपिसाम्येसखिष्वभावात् । असत्यपिक्वचिद्भावात् । नचमुक्तेषुदोषाःसंति । अतःसाम्येपिनद्वेषा
दिप्रसंगइति । अतःकिमित्यतआह ॥ ५७।२० यदीति । यद्येवंदोषाणामेवद्वेषादिकारणत्वं । तत्रमुक्तेषुनिर्दोषताचांगीकृता । त
दाधिक्येनहीनाधिकभावेनांगीकृतेनकिंदूष्यतेनकिमपि । साम्यमंगीकुर्वाणेनापिनिर्दोषतयैवद्वेषादिप्रसंगोवारणीयः । तार
तम्यमंगीकुर्वाणैरस्माभिरपितथैवनिराकरिष्यते । इयांस्तुविशेषः । यत्तारतम्यंप्रमितंनसाम्यमितिसमुदायार्थः । शंकते ॥
५७।२१ यदीति । भवेदेतद्यदिसाम्येनप्रसक्तंद्वेषादिकंनिर्दोषतयानिवारयामः । नचैवं । किंनामसमसत्तामात्रंहिनद्वेषादिकारण
मतिप्रसंगात् । अपितर्हिसमदर्शनं । नचमुक्तःसमंमुक्तांतरंपश्यतिअतोनद्वेषादीति । एवंतर्हिनतारतम्यसत्तामात्रंद्वेषादिकार
णंकिंतुस्वतोधिकदर्शनमेव । नचमुक्तःस्वतोधिकंमुक्तांतरंपश्यति । तस्मात्सत्यपितारतम्येनद्वेषादिप्रसंगइतिकुतोनसंतोष्टव्य
मितिपरिहारोत्रशक्यतेवक्तुं । तथापिनासौतात्विकइत्यन्यदर्शनाभावमेवदूषयति ॥ ५७।२१ अदर्शनादिति । एवमन्यदर्शनाभावे
नद्वेषादिकंनिवारयतातेनादर्शनात्प्रसक्तमरत्यादिकंकथंनिवार्यते । अरतिःसुखाभावः । आदिपदेनतंद्रीभयंचगृह्यते । एतदु
क्तंभवति । स्यादयंपरिहारोयदिमुक्तस्यान्यदर्शनाभावःसंभवेत् । नचैवं । मुक्तोहिनतावदचेतनः । अपसिद्धांतप्रसंगात्
ततश्चेतनस्यसतोन्यदर्शनाभावेअरत्यादिकंप्रसज्यतइति । ननुबहिर्मुखाएवान्यदर्शनाभावेत्यादिकंप्राप्नुवंतिनचमुक्तास्तथातो
नारत्यादिप्रसंगइत्यतआह ॥ ५७।२२ ब्रह्मणोपीति । ज्ञानमप्रतिघंयस्यवैराग्यंचजगत्पतेः । ऐश्वर्यंचैवधर्मश्चसहसिद्धंचतुष्टय

मित्येवंप्रमितस्यापीत्यर्थः । पूर्वमादिकाले । श्रुतावितिजातावेकवचनं । ताःश्रुतीरर्थतःपठति ॥ ५७।२२ नैवेति । अनेनस
वैनैवरेमेतस्मादेकाकीनरमतेसद्वितीयमैच्छदितिवाक्यमुपादत्ते । स्यादेतत् । यद्यन्यदर्शनाभावमात्रमरत्यादेःकारणंस्यात् ॥
नचैवं । किंत्वन्यदर्शनेच्छायांतदभावः । मुक्तस्यत्विच्छैवनास्त्यतोन्यदर्शनाभावेपिनारत्यादिकंप्रसज्यतइत्याशंक्याह ।
५८।१ यदीति । तत्तत्रमुक्तौ । तत्रान्यदर्शनविषये । इच्छानैवास्तीतिमृषैवकल्प्यतेयदीतियोजना । भिद्यतेहृदयग्रंथिरित्यादिश्रुत्यु
क्ता । स्वयंसाक्षाच्छ्रुत्युक्तेतिसंबंधः । तर्हीतिशेषः । तच्छब्दोवातर्ह्यर्थः । इदमुक्तंभवति । मुक्तानांसाम्यमंगीकृत्यान्यदर्शना
भावेनद्वेषादिपरिहृत्यान्यदर्शनेच्छाभावेनचारत्यादिकंपरिहरतोप्रमाणिकानेककल्पनंप्रामाणिकपरित्यागश्चस्यातां । साम्या
न्यदर्शनाभावतदिच्छाभावानामप्रामाणिकत्वात् । तारतम्यादेःप्रामाणिकत्वात् । ततोवरंतारतम्यमंगीकृत्यद्वेषादिनिरासा
यश्रौतनिर्दोषतास्वीकारइति । एतेनतारतम्यंसाम्यंवांगीकृत्यनिर्दोषत्वेनद्वेषादिसमाधानंविधातव्यमितिसंदेहोपिनिरस्तोवेदि
तव्यः । उक्तमेवस्पष्टमाह ॥ ५८।२ तारतम्यंचेति । अन्यदर्शनंचेत्यपिग्राह्यं । सयोमनुष्याणांराद्धः । कामस्ययत्राप्ताःकामाः ।
अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायइत्यादौश्रुतं । नह्यन्यदर्शनाभावेसख्यंसंभवति । समतेत्यन्यदर्शनाभावेच्छाभावयोरप्युपलक्षणं ।
युक्तिमन्यतइत्युक्तिमानी । युक्तौबहुमानवताकेनाप्येवंनकल्प्यतइत्यर्थः । प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकस्वीकारप्रसंगोहित
कोपरनामिकायुक्तिः । ननुसमतायाअश्रुतत्वेपिनाप्रामाणिकत्वं । नहिश्रुतिरेवप्रमाणमित्यतआह ॥ ५८।२ किंतदिति । नाकिंचि

त्तच्छ्रुतेरन्यत् । अतःप्रमाणांतराभावेऽश्रुतत्वेनाप्रामाणिकत्वमेवसिध्यति । यद्यन्यदर्शनाभावादित्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥
[५८।३] वृथेति । केननकेनापिकारणेन । श्रुतहान्यश्रुतग्रहइतिद्वंद्वैकवद्भावः । श्रुतहानिसहितोश्रुतग्रहइतिवा । विषयसप्तमीयं ।
ततोनकार्यइतिभावः । मुक्तानांतारतम्येऽनुमानांतरमाह ॥ [५८।३] मोक्षेपीति । तारतम्येनेतःप्राप्तस्तारतम्यवानितियावत् । पुरा
संसारे । नन्वत्रसंसारेवर्तमानंकमपिपक्षीकृत्यायंतारतम्योतइतिसाध्यतेतत्रचमोक्षेपीति । सिद्धसाधनतापरिहारायविशेषणमु
पादीयतइतिवा । मोक्षेपीत्यनेनमुक्तंपक्षीकृत्यतारतम्येतइतिवाऽमुक्तंपक्षीकृत्यतारतम्येतइतिसाध्यते । तत्रप्राचीनेनतारत
म्येनसिद्धसाधनतापरिहारायमोक्षेपीतिविशेषणमुपादीयतइतिवा । नाद्यः । तस्यनित्यसंसारित्वस्यापिसंभवेनबाधापत्तेः । नि
श्चितमोक्षपुरुषविशेषपक्षीकारेपिदृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वात् । नहिसंसारीमुक्तिगततारतम्योपेतः। द्वितीयेपिपदवैयर्थ्यं । प्राक्तन
तारतम्योपेतत्वेनसिद्धसाधनताच । तृतीयेपिदृष्टांतस्यसाध्यविकलतैव । तारतम्योपेतत्वंचहीनाधिकसद्भावोवाअन्यतरसद्भावो
वा । आद्येपरमेश्वरेऽनैकांत्यं । द्वितीयेसिद्धसाधनता । मुक्तानामप्यमुक्तेभ्योधिकत्वस्यपरेणांगीकृतत्वात् । मुक्ताधिकत्वसाधने
देवदत्तेव्यभिचारस्तत्कथमेतत् । उच्यते । मुक्तास्तदानींतनेनपरस्परंतारतम्येनोपेताश्चेतनत्वात्संसारिणोयथेत्ययमर्थोत्रविवक्षि
तः । तारतम्यंचकुतश्चिद्धीनत्वंकुतश्चिदधिकत्वमित्येतयोरन्यतरदितिनोक्तदोषः । सामान्यस्यचविशेषनिरासेनापाकरणेचा ॥५८३॥
तिप्रसंगः । यद्वामुक्त्युत्तरक्षणवर्तीमुक्तःप्राग्यतोधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोभूदिदानीमपिताभ्यामुपेतइतिप्रतिज्ञार्थोवर्ण

नीयः । सामान्यतएवव्याप्तिरभिधातव्येति । आभासानुद्धरति ॥ [५८।३] ईत्युक्तइति । उक्तेप्रयुक्ते । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोःप्रमितत्वा
न्नकिमप्युत्तरमस्तीतिभावः । बाधितविषयमनुमानमित्यतआह ॥ [५८।४] कल्पनेति । कल्पनामात्रेणवदतीतितथोक्तः । पूर्वेणैवसं
बंधः । श्रुतीनामन्यार्थत्वात्प्रमाणांतरस्यचाभावात्स्वोत्प्रेक्षयैवमुक्तानांतारतम्याभावंवदतस्तवोत्तरंकिमिति । यद्येवमनुमीये
ततदामुक्तादुःखाद्युपेताश्चेतनत्वात्संसारिवदित्यप्यनुमीयेतेत्यतिप्रसंगपराहतमनुमानमित्यतआह ॥ [५८।४] नचेति । कल्प्यमनुमे
यंमुक्तस्य । आदिपदेनापरिपूर्णानंदत्वादेःसंग्रहः । कुतइत्यतआह ॥ [५८।४] निर्दुःखत्वेति । अत्राप्यादिपदंग्राह्यं । अयमभिसं
धिः । समानयोगक्षेमत्वाभिप्रायेणखल्वयमतिप्रसंगोवाच्योनान्यथाव्याप्त्यभावात् । नचप्रकृतेतदस्ति । दुःखादिसाधकस्य
निर्दुःखत्वादिकंप्रतिपादयंत्याश्रुत्याबाधितत्वात् । श्रुतेरपौरुषेयत्वेनधर्मिग्राहकत्वेनचानुमानतोबलवत्त्वात् । तारतम्यानुमा
नस्यचाबाधितत्वादिति । एतदेवविवृण्वन्मुक्तस्यनिर्दुःखत्वादिप्रतिपादयंतीःश्रुतीस्तावत्पठित्वातासांतात्पर्यमाह ॥ [५८।४] शोक
मिति । अनेनतरतिशोकमात्मविदितिश्रुतिमुपादत्ते । वेत्तावेदिता । विचारणार्थस्यविंदतेर्वारूपमेतत् । तीर्णःसर्वानित्यनेन
तीर्णोहितदासर्वांच्छोकानिति । अदुःखभागित्यनेननानानंदंकंचिदुपस्पृशतीति । येनेत्यनेनतद्वैजैवंमनोयेनानंद्येवभवती
त्यथोनशोचतीति । एवशब्देनशोकाभावेलब्धेपियत्पुनःनशोचतीत्युक्तंतस्याभिप्रायःकदाचनेति । किल्बिषस्पृदित्यनेनसर्वेनंदं
तियशसागतेनसभासाहेनसख्यासखायः। किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितोभवतिवाजिनायेतिमंत्रं । परस्परंसखायःसर्वेमुक्ताः

आगतेनस्वागतेनयशसाय(यशस्वतास)(शस्विनास)शोवतासभांसहतइतिसभासाहः कर्मण्यण् । तेनसख्यापरमेश्वरेणनिमित्ते
ननंदंति कथंहियस्मादीश्वरएषांमुक्तानांकिल्बिषस्पृत्दुःखंनसहतेस्पर्धतेरर्थेस्पृधेतिधात्वंतरंततःक्विप् । पितुषणिरन्नस्यदाता ।
अन्नंवैपितुरितिश्रुतेः । षणुदाने । अस्मादिकारप्रत्ययः । अर(मलं)मत्यर्थे । वाजिनायेंद्रियायहितोभवति । इंद्रियंवैवाजिन
मितिश्रुतेः । इहमुक्तविषये । यंयमित्यनेनयंयमंतमभिकामोभवतिसोस्यसंकल्पादेवभवतीति । अंतंस्थानं । इहमुक्तौ । निर्दुः
खत्वादिसंपदिमुक्तानां । ततःकिमित्यतआह ॥ [५८६]अंतइति । श्रुतिबाधितत्वादित्यर्थः । अत्रमुक्तेषु । मुक्तादुःखाद्युपेताइतिप्र
तिज्ञायाःस्वव्याहतत्वाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । ततोपिकिमित्यतआह ॥ [५८७]तारतम्येति । तस्माद्बाधाभावेनसमानयोगक्षेमत्वा
भावात् । मुक्ततारतम्यसाधनमुपसंहरति ॥ [५८७]श्रुतीति । विभाव्यतेसम्यगनुभूयते । केवादिनोनकेपि । अत्रमुक्तता
रतम्यविषये ॥ ७ ॥ ३ । ४ । ४ ॥ ७ ॥ ॐसर्वथापि[५८८]तुर्तएवोभयलिंगात्ॐ । ॐनचाधिकारिकमपिपतनानुमा
नात्तदयोगात्ॐ । अत्रप्रथमाधिकरणेअनादिज्ञानयोग्यतावतामेवज्ञानप्राप्तिर्नान्येषामित्युक्तं । द्वितीयेचदेवतादिपदप्रा
प्तिरनादितद्योग्यतोपेतानामेवनेतरेषामित्यभिहितं । सेयंजीवानांनानाविधानादियोग्यताप्रसिद्धैस्तैस्तैःकारणैरुत्कर्षापकर्षप्रा
प्तिर्भवतीतिवदद्भिर्वादिभिर्नाभ्युपगम्यतेऽतस्तांसाधयितुमाह ॥ [५८९]अनादीति । नकेवलंमुक्तानांतारतम्यमितिचार्थः । अने
नमुक्ततारतम्यस्यापीदंसाधकमित्युक्तंभवति । अनादेर्नित्यत्वात् । एवशब्दस्यकएवेतिसंबंधः । कलिवाणीश्वरावधीयस्याः ॥५८४॥
सातथोक्ता । योग्यतापकर्षपरंपरायाःकलिरवधिस्तदुत्कर्षपरंपरायाःवाणीश्वरः । उद्धतांअप्रतिहतां । कथंयुक्त्यागमसिद्धेत्य

तः आगमानांसावकाशत्वाभिमानेनयुक्तावेवबहुमानवंतंप्रत्यादौतामाह ॥ [५८।९] ब्रह्मणइति । वर्तमानकालेब्रह्मासर्वाधिकइतिसंप्रतिपन्नं । अतोविवादवान्विवादविषयः कालइत्युक्तं । वर्तमानमहाकल्पव्यतिरिक्तोऽतीतोनागतश्चकालएतस्यब्रह्मणोयदन्यतः आधिक्यंतेनयुक्तः । कालोहीतिकालत्वादित्यर्थः। अयंवर्तमानः कालोयथा । आदिपदेनायंब्रह्मातीतादिकालेप्यन्यतोधिकोब्रह्मत्वात्तत्कालवर्तिब्रह्मवदित्यादेः संग्रहः। अनुमामानिनोनुमायांबहुमानवतोबोधायप्रयोक्तव्याभवेत्। अनुमामानिनः प्रतीतिवा । ब्रह्मगतेनाधिक्येनकालस्यसंबंधाभावात्कथमनुमानमितिचेन्न । परंपरासंबंधेनानुमानप्रामाण्यवादिभिरयंकालोवेदव्यतिरिक्तेदानींतनत्वरहितपौरुषेयवानित्याद्यनुमानप्रवृत्तेरंगीकृतत्वात् । तदिदमुक्तमनुमामानिनइति । ब्रह्मणः पदाद्यभावकालेपिसर्वोत्कर्षसिद्धौयोग्यतैवसर्वोत्कृष्टानादिनित्यासिद्धाभवति । स्यादेतत् । प्रमाणबाधितेयंप्रतिज्ञा । दृष्टांतश्चसाध्यविकलः । अन्यशब्दोह्ययंप्रकरणाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तंसर्वमाह । तत्रहरेर्महालक्ष्म्याऋजुभ्यश्चाधिक्यंब्रह्मणः कालत्रयेपिनास्ति । हरेः श्रियश्चाधिकत्वेनऋजूनांसमत्वेनप्रमितत्वादित्यतआह ॥ [५८।१०] अन्यशब्दइति । स्वशब्देनब्रह्मोच्यते । सचावर्तनीयः । स्वश्चस्वसमाश्चेति । यदावक्तास्वविवक्षांस्वयमेवव्याख्यातिकात्रप्रकरणाद्यपेक्षा। तदभावेतस्योपयोगात् । कथायांतुव्यक्तमेववक्तव्यं। अन्यथाप्रतिज्ञांतरादीनामप्येवंपरिहारप्रसंगात् । नवैदोषायबाधादिहेतुर्नैवभवति । उक्तन्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ [५८।११] रुद्रादिषुचेति । अनयैवरीत्यारुद्रादिष्वपिसानादियोग्यतायुक्त्यासाधनीयेत्यर्थः । विमतः कालोस्यरुद्रस्येश्वरादिव्यतिरिक्ताद्यदाधिक्यंतेनयुक्तः कालत्वादेतत्कालवदित्यादि। ननुमुक्तास्तावत्सर्वेपिब्रह्मणोधिकास्तेषांमुक्तत्वादस्यसंसारित्वात्। अतोन्यशब्दव्याख्या

नेतेपिकुतोनगृह्यंतइत्यतआह ॥ उत्तमत्वंत्विति । अतस्तदग्रहेनदोषइतिशेषः । तत्कथमित्यतआह ॥ व्यक्तिरिति । आद्य
स्तुशब्दोवधारणार्थः । व्यक्तिरेवेतिसंबध्यते । चशब्दोगुणांतरसमुच्चयार्थउभयत्रान्वेति । प्राग्विद्यमानस्यैवस्वरूपसुखादेर्मुक्ता
वविद्याद्यावरणापायेनव्यक्तिरनुभवलक्षणाभवेन्नतुकिमप्यधिकमुत्पद्यते । तथासतिअनित्यत्वप्रसंगात् । नचब्रह्मणःस्वरूपा
दितरेषांस्वरूपमधिकं । नचनिर्णिक्तंकांस्यमनिर्णिक्तात्सुवर्णादधिकंभवति । एतेनमुक्तत्वहेतुरपिप्रत्युक्तः । नकेवलंमुक्तानांब्र
ह्मणोधिकत्वंनास्ति । किंतर्हीत्यतआह ॥ बलेति । गुणांतरोपलक्षणमेतत् । सदासंसारेमुक्तौच । एतेनसमशब्देनापितत्प
रिग्रहोनिरस्तः । नन्वेवमनुमानेविमतःकालोस्यराज्ञःसंप्रतिपन्नाधिक्येनयुक्तः । कालत्वात्संप्रतिपन्नकालवदित्यप्यनुमानप्र
संगइत्यतआह ॥ आधिक्यस्येति । ब्रह्मणइतिशेषः । अनित्यत्वइतिसादित्वस्याप्युपलक्षणं । तुशब्दोराजाद्याधिक्यस्य
व्यावर्तकः । बाधकभावाभावाभ्यांविशेषान्नातिप्रसंगइतिभावः । एवंब्रह्मादिजीवेष्वनादिनित्यांनानाविधांयोग्यतांप्रसाध्ये
दानीमागमेनापिसाधयन्नादौतावच्छ्रुतीःपठति ॥ शृण्वेवीरइति । वीरोध्यवसितांतगामी । इंद्रःपरमेश्वरः । उग्रमुग्रंसर्वान्दु
ष्टप्रकृतीन्दमयन्नित्यनरकंप्रापयन्अन्यमन्यंसर्वान्सत्स्वभावानतिनेनीयमानःसंसारंभृशमतिक्रामयन् । स्वयोग्यातिक्रमेणैध
मानंद्वेष्टीत्येधमानद्विट् । शृण्वेश्रूयते । कुतःउभयस्यदेवतासुरवर्गस्यराजायतः । किंचमनुष्यान्विशःप्रजाश्चोष्कूयतेनित्यं
परिवर्तयति ॥ पराःपूर्वेषां । अतीतमंत्रेपूर्वेषांपूर्वनिर्दिष्टानामुग्राणांसख्यासख्यानिपरावृणक्तिपरित्यजति । अपरेभिरपरैःसा

धुभिःसहसख्यानिवितर्तुराणोऽतिशयेनत्वरमाणएतिअनानुभूतीःसम्यगनुभवरहितानवधून्वानोवमेसंसारेवर्तयन्निंद्रःपूर्वीःश
रदोतीतान्संवत्सरांस्तीर्णःवर्तमानांश्चतर्तरीति । आगामिनश्चतरिष्यतीति । अत्रमंत्रद्वयेऽसुराणामनादितोभगवद्धजनाभा
वोनित्यनरकावाप्तिश्चश्रूयते । देवानांसदाभगवद्भजनंमोक्षावाप्तिश्च । मनुष्याणांसर्वदासंसारइति ॥ दिवेदिवे । वर्षणादृ
षभःपरमेश्वरोदिवेदिवेसर्वदासदृशीश्चेतनत्वमात्रेणकृष्णास्तमोमयीर्जाःप्रजाःकास्तादेवेभ्योन्यमर्धंस्वीयात्सद्मनोपासेधत् । नि
वर्तयति । किंचदासौदस्यूवस्नयंताजगदाच्छादयंतौ वर्चिनंशंबरंचोदव्रजेजलराशौसमुद्रतीरेअहन्हिंसितवानिति । अत्रदै
त्यानांकदापिनमोक्षइतिप्रतीयते ॥ तंभूतिरिति । तंपरमेश्वरं । भूतिरैश्वर्यरूपः । बभूवुर्मुक्ताइतिशेषः । एतर्हीदानींसुप्तः
सुप्तस्थोवायुः । पराबभूवुर्नित्यनिरयंप्राप्ताः । अत्रदेवासुराणांसम्यग्विपरीतोपासनाभ्यांमोक्षतमसोःप्राप्तिःश्रूयते । तेनदेवत्वमसु
रत्वंचसहजमितिज्ञायते ॥ तद्यथा । तद्वक्ष्यमाणंनिर्देशनंयथा । पेशस्कारीसुवर्णकारःपेशसःसुवर्णस्यमात्रामंशं । अन्यदिवनवत
रंप्रागननुभवात् । कल्याणतरंमलापकर्षात् । रूपंरुचकादिकं । आत्मापरमात्मा । अन्येषांभूतानांमनुष्योत्तमानां । अत्रसुवर्णस्यै
वयथारुचकादिभावः सुवर्णकारेणक्रियतेनयस्यकस्यचिद्द्रव्यस्यतथामुक्तियोग्यानामेवेश्वरेणमुक्तत्वंक्रियतेनान्येषामितिप्रती
यते । अधुनाअत्रैवस्मृतीःपठति ॥ प्रयांतीति । पुरासत्येयुगइतिप्रकृतानांदेवतास्वभावानांप्रयांतीत्यनेनमोक्षादि
फलप्राप्तिमुक्त्वायानप्राप्येत्यसुराणांनतांगतिमितिमनुष्याणांचकदापितत्प्राप्तिर्नास्तीत्युच्यते ॥ अवैजानंतीत्यनेनभगव

दवज्ञादिलक्षणराक्षसादिस्वभाववतांकदापिपुरुषार्थावाप्तिर्नास्तीतिकथ्यते । प्रकृतिःस्वभावः । महात्मानइत्यत्रभगवद्भ
जनादिलक्षणदेवत्वंस्वभावइतिप्रतीयते । अभयमित्यनेनाभयादिलक्षणंदेवत्वंदंभादिलक्षणंचासुरत्वंस्वभावएवेतिज्ञायते ॥
[५९१३] मांमात्मेत्यनेनासुरस्वभावानामंधतमसावाप्तिपर्यवसानमभिधीयते ॥ [५९१५] द्विविधइतिस्पष्टंदेवासुरत्वयोःस्वभावत्वमा
ख्यायते । सर्गशब्दस्यस्वभाववाचित्वात् । द्विविधएवेतिसंबंधः । सर्गाणांसुबहुत्वेपिशुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौद्वा
वेवगंधर्वाद्यास्तदंतराइतिवचनादवधारणोपपत्तिः । स्वभावइत्येतद्देवानांदैत्यानामित्यत्रापिसंबध्यते । परमोधर्मइतियज्ञादि
कानांक्रियाणांविशेषणं । भगवदर्पणादिनापरमधर्मरूपयज्ञादिकाःक्रियाइति । रतिःस्मृतिश्चविष्णोःशिवस्यचेतिशेषः । बा
हुशालित्वमित्यस्थानेबाहुबलप्रयोगोभिप्रेयते । युद्धसत्क्रियायुद्धकौशलं । वर्णाश्रमेतितदनुष्ठानमात्रपर्यवसायित्वमाच
ष्टे । अच्युतादौसाम्येनभक्तिरित्यर्थः । अनादीतिस्पष्टं । अनादित्वादेवस्वभावतः अनादिकालतइत्येतन्मानुषाइत्यनेनसं
बध्यते । मिश्रमतयः । सम्यगसम्यग्ज्ञानाः । विमिश्रगतयःसुखदुःखात्मकसंसारफलाः । देवादीनामप्येवंफलंज्ञातव्यं । श्रुति
स्मृत्युदाहरणफलंदर्शयति ॥ [५९१६] इत्यादीति । संदर्भैरित्यतिबहूनिवाक्यान्यत्रार्थेन्यत्रोदाहृतानिद्रष्टव्यानीतिसूचयति । उक्ताना
मनुमानानांव्याप्त्यवधारणाद्यर्थमागमानांचान्यार्थव्याख्याननिरासार्थमनुग्राहकंतर्कमाह॥ [५९१७] यदीति । विशेषःस्वरूपगतोयो
ग्यतालक्षणोतिशयः । सविशेषःपरिदृश्यमानोतिशयः। एतदुक्तंभवति । यदिहिरण्यगर्भस्यानादिःसर्वोत्कृष्टोयोग्यतालक्षणो ॥५८६॥
विशेषोनस्यात्तदासांप्रतंदृश्यमानंसर्वोत्कृष्टत्वंनस्यात्। तस्यैतद्बीजत्वात्। कारणाभावेचकार्याभावस्यनियतत्वात्। अन्यथसा

वैषामपिसर्वोत्कृष्टत्वापत्तेः। एवमन्यत्रापिवक्तव्यमिति । ननुब्रह्मादीनांयोग्यतालक्षणानादिविशेषाभावेपिसादिनोविशिष्टादृ
ष्टादेवसर्वोत्कृष्टत्वादिकंभविष्यति । तथाचस्मृतिःस्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचितामेतीत्यादिकेतिचेत् । अत्रव
क्तव्यं । किंतद्विरिंचस्यसर्वोत्कर्षबीजंविशिष्टमदृष्टंततःप्राक्तनतथाविधमदृष्टमनपेक्ष्यैवजायते । उतापेक्ष्येति । आद्यंदूषय
ति ॥ अदृष्टादेवचेति । तानितानिद्रव्यादीनिखल्वदृष्टोत्पत्तौनिमित्तानिश्रुतिस्मृतिभ्यामुपलभ्यंते । तत्संपत्तिश्चादृष्ट
निमित्तैव । तस्मान्नकेवलंफलंकिंनामोत्तरोत्तरमदृष्टंचपूर्वपूर्वादृष्टाद्भवतीतिचार्वाकव्यतिरिक्तसर्ववादिभिःस्वीकृतं । अतः
सर्वोत्कर्षहेतोर्विशिष्टादृष्टस्यतथाविधप्राक्तनादृष्टानपेक्षोत्पत्तिकत्वाभ्युपगमेपसिद्धांतःस्यात् । भवत्वन्येषांवादिनामित्थंसि
द्धांतःममतुसर्वोत्कर्षादिफलोत्पत्तावेवविशिष्टादृष्टापेक्षानतुतदुत्पत्तावपीति । यद्वायद्विरिंचस्यसर्वोत्कर्षनिमित्तंविशिष्टम
दृष्टं तस्यतथाविधादृष्टकार्यत्वेपितस्यनादृष्टकार्यत्वमिति । सर्वस्यापिप्रवाहस्यतथात्वेहिभवतामिष्टसिद्धिरितिवदंतंप्रत्य
तिप्रसंगमाह ॥ आकस्मिकइति । क्वचिद्विरिंचोत्कर्षहेतौतद्धेतौवाऽदृष्टेविशेषोतिशयोयद्याकस्मिकोदृष्टनिरपेक्षएवे
ष्यतेयदिकिमपिविशिष्टमदृष्टं तथाविधादृष्टनिरपेक्षमेवोत्पद्यतेइत्यंगीक्रियतइतियावत् । तर्हिसर्वत्रफलादावप्याकस्मि
कत्वमंगीकार्यंस्यादविशेषात् । आपाद्यंविवृणोति ॥ नेति । सर्वत्रेत्यनुवर्तते । यद्येवंनविव्रीयेततर्हिपरेणादृष्टस्यनिष्का
रणतायाअनंगीकृतत्वादसंगतोयंप्रसंगःस्यात् । एवमेवापादकमपिव्याख्येयमितिभावः । अस्तुविरिंचोत्कर्षस्याप्यदृष्टानपे
क्षितेतिचेन्न । प्राग्भवीयस्यदृष्टकारणकलापस्यनष्टत्वेननिष्कारणतापातात् । किंचविशिष्टोदृष्टकारणकलापोपितस्यकुत

इतिवाच्यं । निर्निमित्तश्चेदतिप्रसंगःस्वभावनिमित्तश्चेत्सिद्धंनःसमीहितं । एतेनदृष्टव्यापारपरितुष्टादीश्वराद्विरिंचस्यस
र्वोत्कर्षसंपत्तिरित्यपिनिरस्तं । अनादियोग्यतापरिहारादिति । अस्तुतर्हिद्वितीयःपक्षइतितत्राह ॥ अदृष्टाच्चेदिति ।
भवतीतिशेषः । विशिष्यतइतिविशेषःविशिष्टमदृष्टमित्यर्थः । अयमितिविरिंचस्यसर्वोत्कर्षहेतुः । अनादित्वंतथाविधा
दृष्टपरंपरायाः । अनादियोग्यतावत्त्वमितिच । तर्त्तर्हि । इदमुक्तंभवति । यथाविरिंचस्यसर्वोत्कर्षेकारणंविशिष्टमदृष्टंतथावि
(धादृष्टपूर्वकं ।)धपूर्वादृष्टहेतुकं । तथातदपितदपीतिस्वीकार्यं । समानन्यायत्वात् । तथाचानादिविशिष्टादृष्टप्रवाहाश्रय
त्वंतस्यैवकुतइत्यनुयोगस्यनान्यदुत्तरमनादेर्विशिष्टस्वभावात् । तत्तत्फलप्राप्त्युपाययोःप्रयत्नादृष्टयोरागंतुकयोर्बीजभूतोनागं
तुकस्वभावविशेषएवानादियोग्यतोच्यते । यथोक्तं । स्वभावाख्यायोग्यतायाहठाख्येत्यादि । अतःसिद्धाब्रह्मादिकलिपर्यंते
षुजीवेष्वनादियोग्यतेति ॥ ७ ॥ भगवान्निर्दोषइतियत्प्रागुक्तंतत्समर्थनार्थमुत्तरोग्रंथः । ननुनस्थानतोपीत्यादिनैवसमर्थितमेत
त् । सत्यं । युक्त्यादिनाप्राप्तंसदोषत्वंतत्रापाकृतं । अत्रतुप्रत्यक्षप्राप्तमितिभेदात् । एतदपितत्रैवकुतोनदूषितमितिचेत् ।
विश्वादिषुप्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः । प्रासंगिकंतुनिराकरणंतत्रवात्रवानकश्चिद्विशेषः । प्रागुक्तार्थप्रपंचश्चात्रानुभाष्यकृताक्रिय
ते । मुक्ततारतम्यादेःप्रपंचनात् । अतोत्रैवनिर्दोषताप्रपंचनंयुक्तं । किंचात्रज्ञानस्वरूपनिरूपणंभविष्यतितत्प्रसंगश्च
ज्ञानपादेसमुचितः । अपिचनभगवत्साक्षात्कारमात्रेणाशेषपुरुषार्थप्राप्तिः । किंतुनिर्दोषाद्भगवद्दर्शनादित्युक्तं । तच्चाने
ननिर्दोषंभगवद्दर्शनमुपदर्शितंभवति । तर्हितत्रैवायंग्रंथसंदर्भःकुतोनविशेषितइतिचेत् । देवदानवमानवस्वभावप्रपंच

॥९८७॥

स्यात्रोपयुक्तत्वेनतदानंतर्योपपत्तेः । तथाचवक्ष्यामः । इदमत्रशंक्यते । रामकृष्णादयोभगवदवताराभगवतात्यंताभिन्नाइति
तावत्समर्थितं । तेषांचपरस्परंभेदस्तत्कालवर्तिनांपुरुषाणांप्रत्यक्षेणदृश्यते । नचतेदेहवंतइतिचोक्तं । ततोदेहगतएवभेदइ
त्यनवकाशं । ततश्चसर्वेषांस्वातंत्र्यानुपपत्तेः । केषांचित्पारतंत्र्यं । एवमन्येपिभेदानुषंगिणोदोषाद्रष्टव्याः । समानन्याय
त्वात् । वेधादिदोषाश्चप्रत्यक्षेणेक्ष्यंतइतिनभगवतोनिर्दोषत्वमिति । तत्रतावद्भेदस्यप्रत्यक्षसिद्धतांनिराकर्तुमागमवाक्यं
पठति ॥ [५१।१२]नचेति । चोवधारणे । अन्यभेदवदितिव्यतिरेकदृष्टांतः । अन्येषांघटादीनांयथानेकत्वातिरिक्तोऽन्योन्या
भावलक्षणोभेदोदृश्यतेनतथेति । विष्णौभेदोनदृश्यतइत्येवोक्तेऽनेकत्वस्याप्यदर्शनंप्रतीयेत तदर्थमिदंवचनं । यद्वा
यथाविष्णावन्यप्रतियोगिकोभेदोदृश्यतेनतथास्वप्रतियोगिकइतियोजना । अन्यथाघटादिप्रतियोगिकोपिभेदोनदृश्यतइत्य
पिप्रतीयेत । अथवान्यप्रतियोगिकभेदवतिविष्णावित्यैकपद्येनव्याख्येयं । प्रयोजनंतूक्तमेव । विष्णौरामकृष्णादिरू
पे । अधुनातनैर्भेदोनदृश्यतइतिपरस्यापिसंमतं । अतस्तद्दर्शिनामपीत्युक्तं । तृतीयार्थेषष्ठी । अवतारदर्शिभिरपीत्य
र्थः । तद्दर्शिनांप्रत्यक्षेणापीतिवा । स्वभावतएवजीवास्त्रिविधाः । देवमानवदानवभेदात् । तत्रदैवंप्रत्यक्षंतावदवता
राणांपरस्परंनभेदंगोचरयतीतिभावः । नकेवलमेतावत्किंतर्हीत्यतआह॥ [५१।१२]प्रेक्षाभिज्ञैवेति । उत्तमानांपुरुषाणांभगवतोबहुरू
पेषुतदेवेदमित्यभेदविषयाप्रत्यभिज्ञैवपुराणादौदृश्यते । यथाजांबवतःसरामएवायंकृष्णइतिप्रत्यभिज्ञा । तथाचकुतो
भेदज्ञानस्यावकाशइतिभावः । ननुबहुत्वंभेदेनविनानुपपद्यमानंतमाक्षिपति । तथाचबहुरूपेषुप्रत्यभिज्ञानसंभवत्येव ।

सुधा० संभवंतीवाभ्रांतिःस्यादित्यतआह ॥ [५१।१२] बहुत्वंचेति । भगवद्रूपाणामितिशेषः। अन्यथोपपत्तिकुंठितार्थापत्तिर्नभेदंप्रमापयतीत्य अ.३पा.४
॥१३२॥ र्थः। अन्यथाप्युपपत्तिपक्षेभेदसंदेहःस्यात्सोप्यनिष्टइत्यन्यथैवोपपत्तिंसूचयति॥ [५१।१३] नभेदेनेति। उपपद्यतइत्युभयत्रशेषः। कुतः। अधि.५।६
भगवद्रूपाणांभेदेनिरवकाशप्रमाणाभावात्तद्विरोधाच्च। तदिदमाह ॥ [५१।१३] कथंचनेति । एवमुत्तमानांपुंसांभगवदेकरूपदर्शनस मयेरूपांतरप्रतीतावसत्यांततोभेदज्ञानमसंभावितं। प्रतियोगिज्ञानाभावेभेदज्ञानाभावस्यनियतत्वात् । सत्यामपितथा वि रोधिन्याःप्रत्यभिज्ञायाभावादित्युक्तं । तथापिमध्यमादिजनानांप्रत्यक्षंभगवद्रूपभेदेप्रमाणंभविष्यति । एकरूपदर्शनसमये रूपांतरप्रतीत्यभावेभेददर्शनानुपपत्तावपितद्भावेसंभवत्येव । नचतेषामपिप्रत्यभिज्ञाभवद्भिरभ्युपेतुंशक्यते । उत्तमत्वप्रसं गादित्यतोमध्यमानपेक्ष्यतावदाह ॥ [५१।१३] प्रत्यभिज्ञाचेति । चस्त्वर्थः । येषांतुमध्यमानांजनानांप्रत्यभिज्ञाभगवद्रूपेषुना स्तितेपितत्रभेदंनैवपश्यंतीतियोजना । प्रत्यभिज्ञाभावेकारणंतेनभगवतामुष्टापहतादृष्टिरेषामिति । तेनबहुत्वेनेतिवा । भगवदिच्छयातेषांयोग्यतयाचोपोद्बलितंबहुत्वमुपलभ्यमानंप्रतीयमानेपिवस्तुनिविद्यमानस्याप्यभेदस्यज्ञानंप्रतिबध्नाति । अ त्रतन्मुष्टदृष्टयस्तेपीत्यनुवादात्तन्मुष्टदृष्टित्वात्प्रत्यभिज्ञाएषांनास्तीतिलभ्यते । भगवद्रूपेभेदंनैवपश्यंतीत्युक्तेघटादिभ्योपि भेदंनपश्यंतीतिमंदस्यप्रतीतिःस्यात्तांनिवारयितुमाह ॥ [५१।१३] भेदमिति । अन्येभ्योभेदंपश्यंत्येवचेतियोजना । ननुप्रतीयमा नंवस्तुद्वयंभेदेनवाप्रतीयतेऽभेदेनवा । भेदाभेदोदासीनतयातुप्रतीतिःकथमित्यतआह ॥ [५१।१४] एवमिति । तेषांयोग्यतये ॥५८८॥
तिशेषः। अन्यथागतिबुद्धीत्यादिनाकर्मसंज्ञायांद्वितीयास्यात्। विभक्तिव्यत्ययोवाछांदसः। अन्यथाभेदेनाभेदेनचदर्शयति।

यथाखल्वख्यातिवादिनांसहकारिसामर्थ्याद्भेदाभेदौदासीन्येनवस्तुप्रतीतिः।यथावान्येषांशुक्तिकाशकलदर्शनानंतरंव्यासक्तौ। तथापरमेश्वरशक्त्यात्रापितथाप्रतीतौकोविरोधः। अधमजीवप्रत्यक्षस्यत्वन्यागतिर्भविष्यति। एवमीश्वररूपभेदेप्रत्यक्षंनिराकुर्वतानुमानमपिनिराकृतं। बहुत्वस्यान्यथासिद्धेरुक्तत्वात्। तन्न्यायेनचाकारविशेषादीनामन्यथासिद्धत्वादिति। वचनमस्तीतिशेषः। माभूद्भगवद्रूपभेदःप्रत्यक्षानुमानसिद्धः। आगमसिद्धस्तुभविष्यति। पुराणेषुतत्रतत्रान्यादिशब्दश्रवणादितिचेन्न। नेहनानानास्तिकिंचनेत्यादिवेदवाक्यविरोधात्। पुराणमेववेदस्यकिंनबाधकंभवतीत्यतआह॥ [५।१।१४] नेति। वचनमितिवर्तते। पुराणवचनंखलुलोकानांयद्भगवद्रूपेषुभेददर्शनंतदनुवादपरमेव। नवस्तुनिष्ठं। उपक्रमादिनातथावगमात्। वेदस्तुवस्तुतथात्वेतात्पर्यवान्। लिंगैस्तथाध्यवसायात्। अतोनतत्तद्बाधनायशक्नोति। नन्वेतद्व्याहतं। यत्प्राग्भगवद्रूपभेदविषयंप्रत्यक्षंनास्तीत्युक्तं। इदानींतुतदस्तीति। तस्यैवाभावेपुराणवचनस्यतदनुवादित्वानुपपत्तेः। मैवं। बहुत्वाद्यनुमानाभासजनितभेददर्शनानुवादित्वोपपत्तेः। किंचोत्तममध्यमानांभेदविषयंप्रत्यक्षंनास्तीत्यभिहितं। अधमानांतुतदस्तीत्यधुनांगीक्रियते। तर्हितदेवभगवपद्रूभेदेप्रमाणंभविष्यतीत्यपिनवाच्यं। उत्तमानामभेदविषयेणप्रत्यक्षेणबाधितत्वात्। नचतदेवनास्ति। प्रत्यभिज्ञैवबहुरूपेषुदृश्यतेइत्यागमोक्तत्वात्। तथाचभीष्मवाक्यं। तमिममहमजंशरीरभाजांहृदिहृदिविष्ठितमात्मकल्पितानां। प्रतिदृशमिवनैकधार्कमेकंसमधिगतोस्मिविधूतभेदमोहइति। अथभेददर्शनमेवाभेददर्शनस्यबाधकंकुतोनभवतीत्यतआह॥ [५।१।१५] अपरीक्षितेति। अपरीक्षितापरीक्षयाप्रमाणत्वेनानिश्चिता। नेत्यस्यानुकर्षणार्थश्चशब्दः। परीक्षापूर्वःप्रामाण्यनिश्चयोयस्यदर्शन

स्यतत्परीक्षापूर्वदर्शनं । परीक्षापूर्वंदर्शनंप्रामाण्यनिश्चयोयस्यप्रत्यक्षस्येतिवा । क्वापीत्यनेननियममाह । तदनेनयत्परीक्षयान निश्चितप्रामाण्यंज्ञानंनतन्निश्चितप्रामाण्यंज्ञानांतरंबाधतइतिव्याप्तिरुक्ता । परीक्षाग्रहणंप्रामाण्यनिश्चयोपलक्षणमेव । नतुनि यमार्थमित्युत्तरत्रस्फुटीभविष्यति । अत्रदृष्टांतमाह ॥ देवदत्तेति । यथायज्ञदत्तादावनिश्चितप्रामाण्यादेवदत्तादिदृष्टिर्न निश्चितप्रामाण्यांयज्ञदत्तादिदृष्टिंबाधतेतथेत्यर्थः । ततःकिंयद्येवंव्याप्तिरितिचेत् । भेददर्शनमनिश्चितप्रामाण्यमभेददर्शनंतु निश्चितप्रामाण्यं । अतोनतत्तस्यबाधकंकिंतुवैपरीत्यमेवेतिवदामः । कुतोभेददर्शनमनिश्चितप्रामाण्यमित्यतआह ॥ नचे ति । चोवधारणे । क्वचित्प्रदेशे । हिशब्दोहेतौ । परमेश्वररूपभेदविषयंप्रत्यक्षंतावदस्माकंपुराणवाक्यादेवसिद्धं । पुराणवा क्यंचकेचिद्भेदंपश्यंतीतिवाप्रतिपादयतु । अनुवादकतयालिंगत्वेनवा । अतस्तत्प्रामाण्यनिश्चयस्ततएवान्वेष्टव्यः । नचभेदद र्शनस्यप्रामाण्यंनिश्चाययत्पुराणवाक्यमस्ति । अतःप्रमाणाभावान्नभेददर्शनस्यप्रामाण्यनिश्चयइतिभावः । प्रामाण्यनिश्चयो द्वाभ्यांप्रकाराभ्यांभवति । अर्थतथात्वनिश्चयेनवाज्ञानपरीक्षयावा । आद्याभिप्रायेणोक्तं । सत्यतयानिश्चितभेदस्येति । द्वि तीयाभिप्रायेणतुभेदस्यदर्शनइतिसमासः । षष्ठ्याआक्रोशइत्यलुक् । निश्चितंपरीक्षितंचतद्भेदस्यदर्शनंचेतितथोक्तं । तत्रस्वा भिप्रायेणाक्रोशःपराभिप्रायेणनिश्चितत्वमित्यविरोधः । यदिपुराणवाक्यान्निश्चितप्रामाण्यंभेददर्शनंनप्रतीयेततर्हिकीदृशंत त्प्रतीयतइत्यतआह ॥ संमुग्धमिति । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यांसंदिग्धं । दर्शनंभेदस्य । तत्रपुराणवाक्ये । एतदुक्तंभवति । पुराणवाक्यंभेददर्शनमात्रंगमयति । नतुतस्यप्रामाण्यमप्रामाण्यंवा । ततःप्रागभेददर्शनावगमात्तत्रप्रामाण्याप्रामाण्यसंदेह

एवयुक्तः । अवगतेत्वभेददर्शनेतस्याप्रामाण्यमेवनिश्चीयते । पुराणवाक्यादेवतत्प्रामाण्यस्यनिश्चितत्वात् । समधिगतोस्मीति संशब्दश्रवणात् । हृदिहृदिनैकधास्थितमपीत्यनुमानानामभासत्वस्योक्तत्वात् । विधूतभेदमोहइतिभेदज्ञानस्यमोहत्वाभिधा नाच्चेति । एवंभगवद्रूपेषुभेदाभावःसिद्धः । तथावेधादिदोषाभावश्च । प्रमाणाभावात् । नन्वस्तितद्दर्शिनांप्रत्यक्षमत्रप्रमाणं । मैवं । महतांप्रत्यक्षेणवेधाद्यभावग्राहिणाबाधितत्वात् । इदमेवतस्यबाधकंकिंनस्यादित्यतआह ॥ अपरीक्षितमेवेति । अत्र वेधादि(दोष)तदभावयोर्मध्ये । अधीशितुरत्रावतारेष्वितिवा । दृश्यतइतिसंबंधः । यद्वावेधादिकमितितद्दर्शनमुपलक्ष्यते । परी क्षयायुक्तंदर्शनंपरीक्षादर्शनं । यद्वापरीक्ष्यतइतिपरीक्षा । गुरोश्चहलइत्याकारप्रत्ययः । परीक्षाचतद्दर्शनंचतस्मिन् । दृश्यतेवेधा दिकंक्वचित् । दोषदर्शनमपरीक्षितं निर्दोषत्वदर्शनंतुपरीक्षितमितिभावः । ननुदोषाभावविषयंमहतांप्रत्यक्षंतावत्कुतःसिद्ध मित्यतआह ॥ निर्दोषमेवेति । अद्राागद्राक्षीत् । अनित्यमागमशासनमितिवचनात् । पुरंदरोऽद्राक्षीत् । अन्यैरपिसुरोत्तमैः । सदोषादृष्टाः । तस्मान्निर्दोषोहरिरेकएव । चशब्दःश्रुत्यंतरसमुच्चयार्थः । अस्यपरमेश्वरस्यविषयेमहतांदर्शनंसदोषंदोषग्राहि नैवकिंतुनिर्दोषमेवगृह्णातीति । दोषदर्शनमपरीक्षितंतदभावदर्शनंतुपरीक्षितमित्येतत्कुतइत्यतआह ॥ अविद्धइति । वि द्धमिवविद्धवत् । छांदसोद्वितीयांताद्वतिः । एवशब्दस्याविद्धइत्यादिनासंबंधः । दर्शयत्यात्मानं । पूर्वश्रुत्याप्ययमर्थोऽर्था त्सिध्यतीतिपैंगिश्रुतिश्चेत्युक्तं । निर्दोषतामितिफलोक्त्याविवक्षितमर्थमुपलक्षयति । अत्रैवस्पष्टांश्रुतिमुदाहरति ॥ अपरी क्षितेति । आहदोषदर्शनस्यापरीक्षितत्वंनिर्दोषतादर्शनस्यपरीक्षितत्वंच । ततःकिमित्यतआह ॥ प्रमाणंहीति । यत्परीक्षि

तंपरीक्षयाप्रमाणत्वेनावधृतंतदेवप्रमाणं । अपरीक्षितंत्वापाततःसंदिग्धं । निश्चितविरोध्युपनिपातेत्वप्रमाणमेव । अतःपरीक्षितेननिर्दोषतादर्शनेनापरीक्षितंदोषदर्शनमेवबाध्यते । नतुविपर्ययः । प्रामाण्यनिश्चयेपरीक्षोपयोगःप्रमाणसिद्धइतिहिशब्दः । तथाचवक्ष्यते । अत्रकेचिदाहुः । स्वतएवज्ञानानांप्रामाण्यं(गृह्यते ।) नतुपरीक्षाधीनं । सकलमपिज्ञानंस्वप्रकाशंयथार्थंच । अतः स्वेनैवस्वयंस्वप्रामाण्यंचसिध्यति कातत्रपरीक्षापेक्षेति । अन्येतुब्रुवते । ज्ञानंतत्प्रामाण्यंचानुमानेनैवगृह्यतइति । अपरेतुवदंति । ज्ञानंतत्प्रामाण्यंचसाक्षिणैवज्ञायतइति । यदिचस्वतःप्रामाण्यग्रहोनस्यात्तर्हिनस्यादेव । तस्यपरीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसंगात् । अनुमानविशेषःखलुपरीक्षानाम । साचस्वयंप्रमाणतयानिश्चितान्येषांज्ञानानांप्रामाण्यावधारणायप्रभवतिनान्यथा । तत्प्रामाण्यावधारणंचपरीक्षांतरेणेतिकथंनानवस्थास्यादिति । तत्रप्रामाण्यग्रहस्यपरीक्षाधीनत्वेऽनवस्थाप्रसंगंतावत्परिहरति ॥ [५१।२१] नेति । प्रामाण्यग्रहणस्यपरीक्षाधीनत्वांगीकारेपीतिशेषः । तत्रहेतुमाह ॥ [५१।२१] साक्षीति । द्विविधंखलुज्ञानमंतःकरणपरिणामरूपंसाक्षिरूपंचेति । तत्राद्याद्विशेष्टुंतुशब्दः । एतदुक्तंभवति । स्यादियमनवस्थायदिसर्वत्रपरीक्षापेक्षास्यात् । नचैवं । संदिग्धेखल्वर्थेपरीक्षापेक्षतेनत्वसंदिग्धे । संशयश्चमनोवृत्तिविषयेपानीयादौभवति नपुनःसाक्षिसिद्धेसुखादौ । अतस्तावदेवपरीक्षा यावत्साक्षिगृहीतेषुसुखादिष्ववतारइतिकुतोनवस्थेति । प्रपंचितश्चायमर्थोऽस्माभिःप्रकृत्यधिकरणे । मनोवृत्तिविषयएवसंशयोनसाक्षिसिद्धइत्यत्रकिंकारणमित्यतआह ॥ [५१।२१] मानसइति । मनःपरिणतिरूपे दोषाःकारणतयासंभाविताः स्युः । वैशब्दस्तुशब्दार्थे । अयमर्थः । द्विविधोहिसंशयोभवति । एकस्तावदादितएव । यथास्थाणुर्वायंपुरुषोवेति । अपर

स्तुनिश्चयपृष्ठभावी । यथास्थाणुतया(वदयं)प्रतीयतेस्थाणुर्भवतिनवेति । तत्राद्योविशेषादर्शनादिदोषमूलः । द्वितीयोपि
प्रथमज्ञानस्यदोषजन्यत्वशंकामूलः । दोषाश्चमानसएवदर्शनेसंभवंति । अतस्तत्संशयात्मकंवाजायते निश्चयतयाज्ञा
तस्यविषयेवाहार्यःसंशयोभवति । नतुसाक्षि(सिद्धे)दर्शनेदोषसंभवः । अतोनतत्संशयात्मकंनापि(साक्षिसिद्धे)तत्सिद्धेर्थेसं
शयइति । मानसेदर्शनेदोषाःसंभवंतीतिस्फुटं । साक्षिदर्शनेनसंभवंतीत्येतत्कुतइत्यतआह ॥ [५९।२२] सुदृढइति । सुदृढःकदापिबा
धरहितः । निर्णयोवधारणात्मकःप्रत्ययः । यत्रेतिनिपातोयइत्यर्थे । इदमुक्तंभवति । दोषास्तावज्ज्ञानस्यडोलायमानताद
र्शनेनबलवद्बाधकोपनिपातेनवाकल्प्याः । यथोक्तं । बलवत्प्रमाणतश्चे(श्चैवज्ञेयादोषानचान्यथे)ति । साक्षिदर्शनंचनिर्णया
त्मकमेवभवतिनचबाध्यतइत्युपपादितंपृथगधिकरणे । अतःप्रमाणाभावान्नतत्रदोषःसंभवति । साक्षिसिद्धेर्थेसंशयोनास्ती
त्युक्तं तदनुभवारूढंकर्तुंसाक्षिसिद्धमर्थंतावदाह ॥ [५९।२२] इच्छेति । आदिपदेनप्रयत्नद्वेषावेतदभावाश्चगृह्यंते । ततःकिमित्यत
आह ॥ [६०।१] नेति । तत्रक्वचिदितिसंबंधः । नजातुममसुखमस्तिनवेतिसंशयोनापिप्रतीयमानमिदंसुखंसदसद्वेतिसंशयइतिहिश
ब्देनाह । साक्षिदर्शनमबाधितमेवेतिनयुज्यतेशुक्तिरजतादौबाधदर्शनात् । नहिप्रतीतिसमयमात्रवर्तिनितत्रान्यज्ञानंसंभवती
त्यतआह ॥ [६०।१] यदिति । यद्दर्शनंक्वचिच्छुक्तिरजतादौविषयेव्यभिचारिबाधितंस्यात् तच्चक्षुरादिकरणकंमनःपरिणतिरूपमे
वनसाक्षिरूपं। कुतएतत्। मानसदर्शनस्यबाध्यत्वांगीकारेनिष्टाभावात्। साक्षिणस्तुतथात्वेसर्वव्यवहारविलोपप्रसंगस्योक्तत्वात्।

तदिदमुक्तंहिशब्देन। संभवतिचास्यमानसत्वमन्यथाख्यातिसमर्थनादिति । मानसस्यदर्शनस्यदोषबाधसंभवोभिहितः की
दृशस्यतर्हिप्रामाण्यमित्यतआह ॥ [६०।१] मनइति । मनश्चक्षुरितिशब्दौश्रोत्रादेरुपलक्षकौ। दर्शनंसाक्षात्कारः । आदिपदेनलैंगिकश
ब्दज्ञानसंग्रहः। इंद्रियलिंगशब्दकरणकस्यमनोवृत्तेर्ज्ञानस्येत्यर्थः। निर्धारणेषष्ठी। संभावितदोषबाधस्यापीत्यपेरर्थः। यत्रज्ञाने
सुगृहीतंपरीक्षयानिश्चितं तत्परीक्षितदर्शनंप्रमाणमितिशेषः। प्रत्यक्षागमज्ञानप्रामाण्यग्रहणएवपरीक्षोपयोगः धर्मिज्ञानानुमा
नोपमानानुव्यवसायानांतुप्रामाण्यग्रहणंनपरीक्षापेक्षमितिकेचिन्मन्यंते । तन्निरासायसर्वमानससंग्रहार्थंमनश्चक्षुर्दर्शनादेर्म
ध्यइत्युक्तं। अन्यथायत्रज्ञानइत्यादिकमेवावक्ष्यत्। तदेवप्रमाणमित्येवतापूर्णेपरीक्षितदर्शनमित्यनुवादेनसुगृहीतमित्येतद्वि
वृणोति। एवंप्रत्यक्षादिज्ञानप्रामाण्यग्रहस्यपरीक्षाधीनत्वेपिसाक्षिप्रामाण्यग्रहस्यतदनपेक्षत्वान्नपरीक्षानवस्थेत्युक्तं। तत्रकिम
नयाद्विविधाकल्पनया । साक्षिवत्प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापिप्रामाण्यग्रहःपरीक्षानपेक्षएवोक्तविधयास्वतःकिंनस्यादित्याशंकांपरिह
रति ॥ [६०।२] नेति। ज्ञानस्यदृष्टिर्ज्ञानदृष्टिः। तस्यज्ञानस्य। एतदुक्तंभवति। वृत्तिज्ञानानांस्वप्रकाशत्वमेवतावदसत्। प्रमाणाभावात्।
ज्ञानव्यवहारस्यसाक्षिवेद्यत्वेनैवोपपत्तेः। इदमहंजानामीत्यनुभवस्यसाक्षिरूपत्वात्। विमतंज्ञानंनस्वप्रकाशमनात्मत्वात्कार्यत्वा
दनित्यत्वान्मनोरूपत्वात्सुखादिवदित्यादिप्रमाणविरोधाच्च। भवतुवाज्ञानंस्वप्रकाशंतथापिस्वरूपमात्रएवनतुस्वधर्मेप्रामाण्येपि।
तथाहि। वेदवाक्यश्रवणेसतिबाह्यस्यवाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यतेनवा। नद्वितीयः। सत्यांसामग्र्यांकार्यानुदयानुपपत्तेः । अन्य
थामीमांसकस्यापितदनुदयप्रसंगात्। आद्येपितत्प्रकाशतेनवा। नेतिपक्षेऽपसिद्धांतः। प्रथमेतत्प्रामाण्यंप्रकाशतेनवा। नाद्यः।

तन्निरा(सस्यानु)सानुपपत्तेः। ततोज्ञानदृष्टिमात्रेणनज्ञानप्रामाण्यंदृश्यतइतिद्वितीयएवांगीकार्यः। तथाचस्वप्रकाशज्ञानेनैवप्रा
माण्यग्रहइतिकथंस्यात् । अपौरुषेयत्वादियुक्तिभिःप्रबोधितोबाह्यःप्रतिपद्यतेचतत्प्रामाण्यमितिकथंनपरीक्षापेक्षत्वं । अन्य
थावैदिकज्ञानप्रामाण्येविप्रतिपत्तिरेवनस्यात्। ज्ञानस्वरूपवत्। किंचैवंवादिनोमतेशुक्तिरजतादिविभ्रमोनस्यात्। इदमनुभ
वस्यरजतस्मरणस्यचभेदाग्रहोहिविभ्रमः। तत्रप्रामाण्यवद्भेदस्यानुभवत्वस्मरणत्वयोश्चप्रकाशोवश्यंभावीतिकथंविभ्रमावका
शः। नहिप्रामाण्यस्यभेदादेश्चकश्चिद्विशेषोस्तीति। ज्ञानप्रामाण्येसहैवानुमेयेइत्यप्यसत्। ज्ञानस्या(प्य)नुमेयत्वेप्रमाणाभावात्।
तद्व्यवहारस्यान्यथैवोपपत्तेः। आशुतरविनाशिनोज्ञानस्यजानामीतिवर्तमानतयाप्रतिभा(सा)नुपपत्तेश्च। अपरोक्षावभासविरो
धाच्च। अनुमेयत्वेपिज्ञानस्यनज्ञानानुमितिमात्रेणप्रामाण्यंतस्यदृश्यते । तद्धिज्ञाततयाव्यवहारेणकार्येणवानुमातव्यं। नच
तावताप्रामाण्यमनुमातुंशक्यते। व्यभिचारात्। ततोज्ञाततादिमात्रेणप्रतीतेज्ञानेबाधाभावादिनाप्रामाण्यमनुमेयं। अन्यथाबा
ह्यानामपिवैदिकज्ञानप्रामाण्यानुमानप्रसक्तेः। प्रसक्तमप्यपोद्यतइतिचेत्। तर्ह्यपवादनिरासायपरीक्षापेक्षावश्यंभाविनीत्यागतं।
इदमेवचास्माभिरभिधास्यते सर्वथापरीक्षानपेक्षेतितुनक्षम्यते। एतेनसाक्षिवेद्यतापक्षोपिप्रतिक्षिप्तः। औपनिषदज्ञानदृष्टिमात्रे
णबाह्यैस्तत्प्रामाण्यस्यादर्शनात् । चतुर्थपक्षस्त्वतिमंदः। अनुमानादिज्ञानदृष्टिमात्रेणतत्प्रामाण्यस्यचार्वाकादिभिरदृष्टत्वात्।
विभागेमानाभावाच्च। धर्मिज्ञानादिप्रामाण्येविगानाभावादितिचेत्(न्न) । निरालंबनादिमतदर्शनात्। उपपत्तिबाधितंतदिति
चेत्। तर्हिस्वीकृतायुष्मतैवपरीक्षापेक्षेत्यलंपल्लवेनेति । एवंतर्हिप्रत्यक्षादिवत्साक्षिणोपिप्रामाण्यंपरीक्षापेक्षग्रहणमेवांगीक्रिय

सुधा० तां। द्विधाकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यतआह॥ नियमेनेति। दृश्यतइतिवर्तते। साक्षीगोचरोयस्यतत्तथोक्तं ।गोचरत्वंचाश्रयत अ.३पा.४
॥१३६॥ याविवक्षितं। सुखादिविषयेयत्साक्षिगतंप्रामाण्यंतन्नियमेनदृश्यते। एतदुक्तंभवति। यदिवृत्तिज्ञानानामिवसाक्षिज्ञानस्यापिप्रा अधि.५।६
माण्यंतद्दर्शनमात्रेणनदृश्येततदाऽधिकमपिकारणंकल्पयामः। नचैवं। सुखज्ञानेदृष्टेतत्प्रमाण्याज्ञानसंशयविपर्ययाणांकदाप्यद
र्शनात्। कल्पकसद्भावेद्विधाकल्पनस्यादूषणत्वादिति । किंचसाक्षिप्रामाण्यस्यापिपरीक्षापेक्षग्रहणत्वेऽनवस्थाचस्यात्। ननु
प्रामाण्यग्रहणमभिलषतानानवस्थातोभेतुंयुक्तं। परीक्षानवस्थाभावेपिग्राहकानवस्थायादुष्परिहरत्वात्इत्यतआह॥ स्वप्रामा
ण्यमिति । साक्ष्येवेतिसंबंधः। सदासुनिश्चयादिति। परीक्षानपेक्षमेवेतियावत्। एतच्चानुभवान्यथानुपपत्तिभ्यांकल्प्यते।
नन्वेवंसतिवृत्तिज्ञानानांपरतःप्रामाण्यमुक्तंस्यात् ज्ञानस्वरूपस्यसाक्षिवेद्यत्वात्। प्रामाण्यस्यपरीक्षागम्यत्वात्। तथाचनविलक्ष
णत्वादितियत्स्वतःप्रमाण्यमिष्टंतत्त्यक्तंस्यादित्यतआह॥ ज्ञानस्येति । ज्ञानस्यग्राहकेणसाक्षिणैवज्ञानस्यमानतायाःमि
तेःकारणात्स्वतःप्रामाण्यमिष्यतएवेतिसंबंधः। भवेत्स्वतःप्रामाण्यत्यागोयदिज्ञानमेवसाक्षिवेद्यंनप्रामाण्यमितिब्रूमः।नचैवं।
ज्ञानवत्तत्प्रामाण्यस्यापिसाक्षिवेद्यत्वाभ्युपगमादिति। किमर्थंतर्हिपरीक्षावश्यंभावोभ्युपगतइत्यतआह॥ दोषेति। साक्षिणानि
श्चितत्वमितिवक्ष्यमाणमिहापियोज्यं। इतिप्रामाण्यस्येतिपदद्वयमध्याहार्यं। ज्ञानंगृह्णन्साक्षीकरणदोषाभावेस्यप्रामाण्यमित्ये ॥५९२॥
वप्रामाण्यंनिश्चिनोति। नतुप्रमाणमेवेदमिति। ततःकिमित्यतआह॥ दोषाभावस्येति। परीक्षयेतिशेषः। चोवधारणे। क्वचिदे

वप्रयोजनवशाज्जिज्ञासायांजातायांपरीक्षालाभेचेत्यर्थः।दोषाभावनिश्चयार्थापरीक्षा नतुप्रामाण्यग्रहणार्था। तत्पुनर्ज्ञानमिवसा क्षिवेद्यमेव। अतोनस्वतःप्रामाण्यपरित्यागइतिभावः। स्यादेतत् यदीयंप्रक्रियाप्रमाणवतीस्यान्नचतदस्तीत्यतआह॥ [६०।५] अंतइति। अतएवहिसर्वेषांज्ञानानांप्रामाण्यंप्रथमतोननिश्चितंभवेत् । किंनामयत्रयदापरीक्षासहकृतेनसाक्षिणाप्रामाण्यंनिश्चितंभवति तत्तदैवप्रामाण्यंस्वलक्षणंप्रामाण्यस्वरूपमप्रामाण्यविविक्तंप्रामाण्यंसिध्यति। इदमुक्तंभवति। यदिसाक्षीदोषाभावेप्रमाणमेत दितिप्रथमंसंमुग्धंप्रामाण्यंगृहीत्वापश्चाज्जिज्ञासायांसत्यांपरीक्षयाप्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषाप्रक्रियानांगीक्रियेततदानभ्यस्त विषयाणांशब्दादिनाजातानांसर्वेषामपिज्ञानानांप्रथममेवप्रमामाण्यमवधार्येत । नचैतदस्ति । तेनजानीमोस्तीयंप्रक्रिये ति । उक्तमर्थंबुद्ध्यारोहायसंक्षिप्याह ॥ [६०।६] नहीति । यस्मात्सुखाद्येषुकश्चित्संशयंनकरोति यस्माच्चाखिलानिवृत्तिज्ञा नानिदर्शनएवप्रमाणतयाखिलोजनोननिश्चिनोति तस्मात्साक्षिप्रामाण्यंपरीक्षानपेक्षेणसाक्षिणैवगृह्यते। वृत्तिज्ञानानांतुतत्सा पेक्षणेत्यनुभवारूढंप्रमेयंकिमर्थमपलप्यते । निर्निमित्तंअपलापितुंनशक्यतइति । नपरीक्षानवस्थास्यादित्युक्तमुपसंहर ति ॥ [६०।७] दोषाभावादिकंचेति । साक्ष्येवेतिसंबंधः । स्वस्यपरीक्षायाश्चदोषाभावंप्रामाण्यंचपरीक्षानिरपेक्षःसाक्ष्येवस म्यक्प्रपश्यति । तस्मान्नकाप्यनवस्थेति । अपरीक्षितमेवेत्यादिनोक्तमुपसंहरति॥ [६०।७] तदिति । तत्तस्मात्परीक्षितमेवमा नं। तेनचभगवतिक्वचिदपिदोषोनास्तीतिसिद्धं। तद्विरोधादपरीक्षितंदोषदर्शनमप्रमाणमेवेत्यर्थः । एवमपरीक्षितंदोषदर्श

नंपरीक्षितेननिर्दोषतादर्शनेनबाधितंनभगवतोदोषित्वंसाधयितुंशक्तमित्युक्तं । इदानींतादृशस्यापिसाधकत्वेतिप्रसंगंसूचय
यति ॥ अपरीक्षितेति । शुक्त्यादीनांरजतत्वादावपिविद्यतएव । ततश्चतयातदपिसिध्येदविशेषादितिभावः । तदेवंदोषद
र्शनंपरीक्षितप्रत्यक्षविरोधादप्रमाणमित्यभिहितं । निरनिष्टोनिरवद्यइत्याद्यागमविरोधाच्च । स्यादेतत् । प्राक्तत्त्वमस्याद्याग
मस्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वात् प्रतीतार्थेनप्रामाण्यमित्युक्तं । तत्कथंतद्विपरीतंप्रत्यक्षस्यागमविरोधेनाप्रामाण्यमिदानीमुच्यतइत्या
शंकांपरिहर्तुमाह ॥ तदिति । यत्रयदाअक्षजंआगमस्योपजीव्यं तत्तदाप्रत्यक्षविरुद्धार्थेजात्याप्रबलस्याप्यागमस्यमानता
नास्ति। तस्मादुक्तादुपजीव्योपजीवभावादन्यत्रविपरीतोपजीव्योपजीवकभावेबाध्यबाधकभावस्यापिविपर्ययः। यदागमःप्रत्य
क्षस्योपजीव्यः तदागमविरुद्धार्थेप्रत्यक्षस्यनमानतेत्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ लौकिकंइति । लौकिकेप्रत्यक्षसिद्धजीवा
दिविषयेब्रह्मात्मकत्वादिबोधनरूपेव्यवहारेतत्वमस्याद्यागमेनक्रियमाणेअत्रागमेआगमंप्रतिपक्षस्योपजीव्यता । अवताराणांवि
श्वादीनांचदोषदृष्टौप्रत्यक्षादिकंप्रत्यागमस्योपजीव्यतास्यात् । एतदुक्तंभवति । प्राक्प्रत्यक्षविरोधेनागमस्याप्रामाण्यमभिधा
येदानीमागमविरोधेनप्रत्यक्षस्याप्रामाण्याभिधानंनविरुद्धं । नहिनिर्विशेषणयोःप्रत्यक्षागमयोःपरस्परंबाध्यबाधकभावोभि
हितः । किंतूपजीवकत्वेनबाध्यत्वंउपजीव्यत्वेनबाधकत्वं । तच्चतत्रान्यथात्रान्यथेतिकथंविरोधइति । अनेनदोषविषयप्रत्यक्ष
विरोधादागमस्यैवाप्रामाण्यंकिंनस्यादितिचोद्यंगर्भस्त्रावेणैवगतं । आगमस्योपजीव्यतयाप्रत्यक्षतःप्राबल्यस्योक्तत्वात् । कथं
प्रत्यक्षंप्रत्यागमस्योपजीव्यत्वमित्यतआह ॥ आगमेनेति । अत्रविष्णौ । वस्तुतःकल्पनैवैषानप्रमितिरितिभावेनकल्प्यतइ

त्युक्तं । भवेदागमस्योपजीव्यत्वंयदिविष्णुत्वंज्ञातव्यंभवेत् । तदेवनज्ञातव्यमित्यतआह ॥ नचेदिति । यदि
विष्णुत्वंरामकृष्णादौनज्ञातंतदादोषग्राहिणाप्रत्यक्षेणविष्णोरन्योदोषवानितिगृहीतंस्यात् । नतुविष्णुर्दोषवानिति । न
हिदेवदत्तेदेवदत्तत्वाज्ञानेदेवदत्तोयमागतःइत्याकारंज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीति । तथापिनागमस्योपजीव्यत्वं । यतःश्रीवत्सकौ
स्तुभादिलक्षणेनविष्णुत्वमनुमायविष्णुर्दोषवानितिप्रत्यक्षेणज्ञास्यतइत्यतआह ॥ शास्त्रेति । श्रीवत्सादिकंलक्षणंविष्णुत्वे
नव्याप्तमित्येतच्छास्त्रेणैवसिद्धं । शद्यप्यस्मिन्पक्षेसाक्षादागमोनोपजीव्यः । तथाप्यनुमानमूलव्याप्तिग्रहणायतदुपजीवन
मपरिहार्यमेवेतिभावः । ननुविष्णुत्वाज्ञानेविष्णोरन्योदोषवान्इतिज्ञानेनकुतोभाव्यं । विष्णुत्ववत्तदन्यत्वस्याप्यज्ञातत्वा
दितिचेत् । एवंतर्हिअज्ञानंप्रसज्यतइत्याह ॥ कस्यचिदिति । इतिमात्रेएतावत्येवविषये । विष्णुर्दोषवानितिज्ञानस्यानुत्पा
दप्रसंगएवतात्पर्यमितिभावः । ननुयथापटोयंछिन्नोदग्धोमलिनइतिपरानुपजीविनाप्रत्यक्षेणैवगृह्यते । तथागमादिकमनु
पजीव्यप्रत्यक्षेणैवविष्णुर्दोषवानितिज्ञास्यतइत्यतआह ॥ नेति । स्वतःपरानुपजीवनेन । अयमभिसंधिः । पटत्वमवयवस
न्निवेशव्यंग्यंप्रत्यक्षमेवेतियुज्यतेतथाज्ञानं । विष्णुत्वंतुसमस्तगुणपरिपूर्णत्वनिर्दोषत्वजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणंनप्रत्यक्षं ।
अतोनतथाविधंज्ञानमुपपद्यते । यथापंचपलपरिमितोयंपटोमलिनइतिज्ञानमिति । अयंसमुदायार्थः । रामकृष्णादिदोषग्रा
हिणाप्रत्यक्षेणत्रेधोत्पत्तव्यं । विष्णुरयंदोषवानितिवाविष्णोरन्योयंदोषवानितिवाकश्चिदयंदोषवानितिवा । प्रकारांतरसभावा
त् ।तत्रद्वितीयतृतीययोर्नविष्णोर्दोषवत्त्वेतदुद्भावयितुंशक्यते । विष्णुर्दोषवानितितेनानवगाहनात् ।वस्तुवृत्त्याऽसौविष्णुरेवेति

चेत्। किंततः । नहिवस्तुवृत्तिसहितंयत्किंचिज्ज्ञानंविवक्षितविशे(षणंसा)षंसाधयति । अतिप्रसंगात्। आद्येविष्णुत्वंसर्वथाज्ञा
तव्यं।नचैतत्प्रत्यक्षवेद्यंनाप्यनुमेयमित्युक्तंशास्त्रयोनिसूत्रे। तस्माद्देवक्यांदेवरूपिण्यांविष्णुःसर्वगुहाशयः । आविरासीदित्या
गमेनवाआगमावगतव्याप्तिकानुमानेनवावगंतव्यं । ततःसर्वथाप्रत्यक्षस्यागमोपजीव्यत्वमंगीकार्यं । सर्वोप्यागमस्तावदेक
मेववाक्यं । सचसर्वरूपोपेतस्यविष्णोर्निर्दोषत्वंप्रतिपादयतीतितद्विरोधादप्रमाणमेवदोषविषयंप्रत्यक्षमिति । इतश्चत
दप्रमाणमितिदर्शयितुमाह ॥ [६०।११] केचिदिति । नकेवलंदोषेष्वित्यपिशब्दः । चशब्दोनुमानादिसमुच्चयार्थः । प्रत्यक्षंभगवद्रूपा
णांदोषित्वेप्रमाणमितिवदन्प्रष्टव्यः । केचित्तत्कालवर्तिनःपुरुषाभगवद्रूपेषुदोषान्पश्यंतीत्यत्रार्थेऽस्माकंकिंप्रमाणं । प्रत्यक्ष
मनुमानमागमोवेति । नतावत्प्रत्यक्षं । परपुरुषवर्तिनिप्रत्यक्षेपरेषांप्रत्यक्षायोगात्। दूरेकालभेदे । नाप्यनुमानंलिंगाभावात् ।
आगमोपिवेदःपुराणादिर्वानाद्यः। तस्यादर्शनात्। तस्माद्द्वितीयएवांगीकार्यइत्याह ॥ [६०।१२] पौराणमिति । अत्रभगवद्रूपदोषग्राहि
प्रत्यक्षसद्भावे। वक्तव्यमितिशेषः ।ततःकिमितिचेत्। तत्पुराणवाक्यंतद्दोषदर्शनंकिंप्रत्यक्षलक्षणंप्रमाणतयामन्यतेऽउतापरीक्षि
तप्रमाणाप्रमाणभावप्रतीतिमात्रतया । अथाप्रमाणतया । आद्येदोषमाह ॥ [६०।१२] तदिति । भगवद्रूपेषुदोषग्राहिणींप्रतीतिंप्र
माणतयाप्रतिपादयत्पुराणवाक्यंदोषसद्भावंमन्यतएव । नहिसंभवतितद्ग्राहिणःप्रामाण्यमंगीकरोतिनांगीकरोतिचतदिति।
दोषसद्भावंमन्यमानंचतत्प्रागुदाहृतयाश्रुत्यैवविरुध्यतइति । पुराणवाक्यस्यश्रुतिविरुद्धत्वेकोदोषइत्यतआह ॥ [६०।१३] पुराणे

स्येति । पौरुषेयेणखलुवाक्येनसमूलेनभाव्यं । यतःकेनचित्करणेनकंचिदर्थंबुद्धिस्थीकृत्यवाक्यंप्रयुंज्महे । अन्यथोत्पत्तेरेवा
संभवः । पुराणवाक्यस्यचवेदएवमूलंकुतइत्यतआह ॥ [६०।१२] नचेति । अपरःपौरुषेयोग्रंथः ।चशब्दःप्रत्यक्षा(गमा)दिसमुच्चयार्थः।
पौरुषेयस्तावदागमोनपुराणस्यमूलं । तस्यापिमूलापेक्षायामंधपरंपरापातात् । नचप्रत्यक्षानुमाने । तदर्थस्यतदगोचरत्वा
त् । नाप्युत्प्रेक्षा । प्रतारकवाक्यवदप्रामाण्यप्रसंगात् । अतःपरिशेषाद्वेदएवपुराणस्योपजीव्यइतिसिद्धं । ततःकिमित्यतआ
ह ॥ [६०।१२] तद्विरोधइति । उपजीव्यवेदविरोधे । तत्पुराणवाक्यं । तत्रभगवतःसदोषत्वे । उपजीव्यविरुद्धस्योपजीवकस्याप्रामा
ण्यावश्यंभावादितिचार्थः । नन्वीश्वरप्रणीतानांपुराणानांतदीयंनिजंज्ञानमेवमूलंनवेदः । अनीश्वरप्रणीतानामपियोगिप्रत्य
क्षमेव । अतोवेदविरोधेपिकोदोषः । उच्यते । वेदस्तावत्प्रमाणमेवेतिनिष्टंकितं । नचप्रमाणयोर्विरोधोस्ति । वस्तुविकल्पप्रसं
गात् । ततोवेदविरोधेनिजज्ञानादिमूलत्वमेवापनीयते । तथापिवेदएवपुराणस्योपजीव्यइतिकथं । अनीश्वरप्रणीतपुराणा
भिप्रायेणेतिनदोषः । अनीश्वराहिस्वयंप्रतिभातेप्यर्थे(समाश्वा)आश्वासार्थंवेदमुपजीवंति । यथोक्तं । यत्स्वयंप्रतिभातस्यसं
शयार्थंगुरोर्वचइति । यद्वेश्वरप्रणीतपुराणानामपिप्रामाण्यावधारणायवेदसंवादोऽपेक्षितः । अन्यथोत्प्रेक्षामूलत्वशंकनात् ।
तदभिप्रायेणपुराणस्योपजीव्यश्चवेदएवेत्युक्तं । द्वितीयंदूषयति ॥ [६०।१३] अपरीक्षितेति । अक्षजंकथमेवभवेदिति प्रत्यक्षप्रमाण
तयाभिलषितार्थेनोद्भावयितुंशक्यते । नहिप्रमाणत्वेनानवधारितंप्रमाणत्वेनोद्भावयन्परीक्षकःस्यादितिभावः । विपक्षेबाधक

माह ॥ [६०।१३] यद्येवमिति । प्रमाणत्वेनापरीक्षितमपियदिप्रत्यक्षतयोद्भाव्यतइत्यर्थः ॥ देवदत्तादिभ्रमइति। यज्ञदत्तशुक्त्या
दौदेवदत्तरजतादिभ्रमइत्यर्थः । बाधितत्वात्तन्नाक्षजंप्रमाणमितिचेत् । तत्किंबाधाभावमात्रंवस्तुव्यवस्थाहेतुः । तथात्वे
निश्चायकप्रमाणवैयर्थ्यापत्तेः । अस्तिचप्रकृतेवेदबाधइति । तथाचतृतीयपक्षएवांगीकार्यः । नचाप्रमाणतयानिश्चितेन
दोषसिद्धिरितिभावः । उपजीव्यवेदविरोधादुपजीवकयोःप्रत्यक्षपुराणवाक्ययोरप्रामाण्यमित्युक्तं । तदसत् । उपजीव
कमुपजीव्यविरोधेनबाध्यतइतिनियमाभावात् । दृश्यतेह्युपजीव्यस्यापीदंरजतमितिज्ञानस्योपजीवकेननेदंरजतमितिज्ञाने
नबाधइतिचेत् । कथमत्रोपजीव्योपजीवकभावइतिवक्तव्यं । अप्राप्तस्यप्रतिषेधायोगात् प्राप्तिरूपमिदंरजतमितिज्ञा
नमाद्यमुपजीव्यं प्रतिषेधात्मकंतुनेदंरजतमितिज्ञानमुपजीवकमितिवा । असिद्धेर्धर्मिणिप्रतिषेधासंभवाद्धर्मिज्ञानमाद्यमुप
जीव्यं द्वितीयंतूपजीवकमितिवा । आद्येसमाधिमाह ॥ [६०।१३] यावच्छक्तीति । परीक्षायांसत्यांप्रमाणतयाप्रतीतस्येति
शेषः । बाधने उपजीवकेनकृतइतइतिशेषः । दोषोऽस्मदभिमतनियमभंगःस्यात् । उपजीव्येऽशोधितेपरीक्षयाऽप्र
माणादविविक्तेउपजीवकेनबाधितेनदोषः । उपजीव्यत्वमस्त्वलमिति । प्रकृतोदाहरणेप्रथममुपजीव्योपजीवकभावमभ्यु
पैति । उपजीव्यत्वमित्युपलक्षणं उपजीवकत्वंचेत्यपिद्रष्टव्यं । पूर्वोत्तरज्ञानयोरितिशेषः । अलंशब्दोवधारणे । इद
मुक्तंभवति । (अस्त्वे)अस्त्येवेदंरजतंनेदंरजतमितिज्ञानयोरुपजीव्योपजीवकभावः उपजीव्यस्योपजीवकेनबाधश्च । त ॥५९५॥
थाप्युपजीव्यविरोधेनोपजीवकंबाध्यतइतिनियमभंगोनास्ति । अयंखल्वस्यनियमस्यार्थः । परीक्षयाशोधितमुपजीव्यंविरो
ध्युपजीवकंबाधतेस्वयंतेननबाध्यतइति । नतुयथाश्रुतः । अस्यतुतदाभंगःस्यात् । यदिपरीक्षितमुपजीव्यंविरोधिनोपजी
वकेनबाधितं क्वचिदुपलभेमहि । नचैवं । इदंरजतमितिज्ञानंतुनशोधितं । ततस्तस्मिन्नुपजीवकेनबाधितेननियमभंगः । नहि
निर्विशेषणस्यव्यभिचारेविशिष्टंव्यभिचरतिअतिप्रसंगात् । नचवाच्यंविशिष्टस्यप्रयोजकताकल्पनंनिर्मूलमिति । उभयथाबा
ध्यबाधकभावदर्शनात् । विशेषणानपेक्षायामव्यवस्थापातात् । ननुपरीक्षायामंगीकृतायांतयैवालं । परीक्षितेनापरीक्षितंबा
ध्यतइत्येतावतःक्वचिद्व्यभिचाराभावात् किमुपजीव्योपजीवकभावेन ।उच्यते । भवेदेवं यद्यात्यंतिकींपरीक्षामत्रांगीकुर्मः ।
नचैवं । किंतुयावच्छक्तिपरीक्षामेव । नचतावन्मात्रस्यबाधकत्वनियमोस्ति। यावच्छक्तिपरीक्षितस्यापिबाधदर्शनात्। अतोयु
क्तंविशिष्टस्योपादानं । आत्यंतिकपरीक्षैवबाधकत्वोपयोगिनीभवतु किमुपजीव्यत्वेनेत्यपिनवाच्यं । तस्यापिसांव्यावहारि
कत्वात् । यथोक्तं । सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति । प्रकृतेतुवेदःपरीक्षितउतजीव्यश्चेति । द्वितीयेपरिहार
माह ॥ [६०।१४] भ्रमेपीति । हीतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । यद्यप्येकमेवेदंरजतमितिज्ञानं । तथापिविषयोपाधिवशात्द्विभागं ।
तत्रप्रकारेभ्रमत्वेपिस्वरूपेऽभ्रमत्वमेव । तत्रकदापिबाधाभावात् । तथान्येप्याहुः । सर्वंज्ञानंधर्मिणिप्रमाणंप्रकारेतुविपर्ययइ
ति । भागाभ्युपगमादेवनविरोधचोदनावकाशः । ततःकिमित्यतआह ॥ [६०।१४] तन्मात्रमिति । अभ्रमभागमात्रं । तेनैवधर्मिणः
सिद्धेः । रजताकारस्यनिषेध्यत्वेनधर्मित्वाभावादितिहिशब्दार्थः । एतदुक्तंभवति । अस्मिन्पक्षेयदुपजीव्यंनतदुपजीवकेनबा
ध्यतेयच्चबाध्यतेनतदुपजीव्यमित्यतोनेदमस्मदीयनियमभंगस्योदाहरणमिति । अत्रांतरेमायावादिनश्चोदयंति । यदुक्तमुप

जीव्यविरोधादद्वैतश्रुतीनामप्रामाण्यमिति । तदसत् । तत्राप्यस्यसमाधानस्यसुवचत्वात् । तथाहि । यःसर्वज्ञइत्यादीनांतत्त्वमस्यादीनांचकथमुपजीव्योपजीवकभावइतिवक्तव्यं । सिद्धंतुनिवर्तकत्वादित्यादिवचनात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यविरोधिनांसार्वज्ञ्यादीनांदुःखादीनांचप्रतिषेधकमंगीकृतं । नचप्राप्तिंविनाप्रतिषेधोस्तीतिप्राप्तिरूपंयःसर्वज्ञइत्यादिकमुपजीव्यं । तत्त्वमस्यादिकंतूपजीवकमितिवा । असिद्धेधर्मिणिप्रतिषेधानुपपत्तेर्धर्मिप्रतिपादकमाद्यमुपजीव्यंउपजीवकंचोत्तरमितिवा । आद्येरजतज्ञानस्येवापरीक्षितत्वादुपजीव्यस्यापिप्रथमस्योत्तरेणबाधे नकाप्यनुपपत्तिः । द्वितीयेशुक्तिस्वरूपमात्रमिवब्रह्मस्वरूपमात्रमुपजीव्यंनसार्वज्ञ्यादिविशिष्टं । तथाचयदुपजीव्यंनतदुत्तरेणबाध्यते । यद्बाध्यतेसार्वज्ञ्यादिकं नतदुपजीव्यमितिनकश्चिद्विरोधइति । अत्रपरिहारद्वयमपिप्रतिषेधति ॥ **नचैवमिति** । प्रसिद्धयोर्भ्रांतिबाधयोरिवात्रसमाधानंनवक्तुंशक्यते । वैषम्यादितिभावः । तत्कथमित्यतःप्रथमपक्षेतावद्वैषम्यंदर्शयति ॥ **सुपरीक्षितइति** । प्रथमप्रमाणेसुपरीक्षितेसति नचैवमितिसंबंधः । एतदुक्तंभवति । इदंरजतमितिज्ञानमुपजीव्यमप्यपरीक्षितत्वात् उपजीवकेननेदंरजतमितिज्ञानेनबाध्यते । उपजीव्योपजीवकन्यायस्ययावच्छक्तिपरीक्षाविषयत्वादितिह्यस्माभिरभिहितं । अस्मन्न्यायेनचपरेणप्रत्यवस्थीयते । नचतद्युक्तं । यःसर्वज्ञइत्यादीनामहंदुःखीत्यादीनांचसुपरीक्षितत्वात् । उपपादितंखलुयःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतीनांतत्वावेदकत्वंसाक्षिणश्चनियमेनाव्यभिचारित्वमिति । द्वितीयपक्षेवैषम्यंदर्शयति ॥ **सर्वमिति** । यतःकारणात्तत्सर्वंसार्वज्ञ्यादिकमुपजीव्यैवतत्वमसीत्यादिकंप्रमाणंप्रवर्तते अतोनचैवमितिसंबंधः । इदमुक्तंभवति । यथानेदंरजतमितिज्ञानंपुरोवर्तिनःस्वरूपमात्रंधर्मीकृ

त्यप्रवर्तते नतुरजतत्वविशिष्टंनतथातत्वमस्यादिवाक्यंप्रवर्तितुमर्हति । किंतुसर्वज्ञत्वादिविशिष्टंब्रह्मस्वरूपंदुःखादिविशिष्टं जी
वस्वरूपंचधर्मीकृत्यैव । तथाचधर्मिग्राहकविरोधोऽपरिहार्यइति । अत्रसर्वमितिसर्वज्ञत्वाद्यन्यतमस्योपलक्षणं । ननुतत्वम
स्यादिवाक्यमपियदिस्वरूपमात्रमुपजीव्यप्रवर्तेततदाकीदृशोदोषइत्यतआह ॥ [६०।१५] कथमिति । वाक्यद्वयमेतत् । तत्रैकस्यार्थः ।
धर्मान्विहायस्वरूपस्यैवोपजीव्यत्वंचेत्तर्हितत्कथंज्ञेयंयत्तत्वमसीतिबोध्यते । एतदुक्तंभवति । शब्देनानूद्यहिस्वरूपंतत्वमसी
तिवक्तव्यं । नचनिर्धर्मकस्यप्रतिपादकःशब्दोस्ति । अतःस्वरूपमात्रस्यबुद्धावनारोहात्बोधनमेवानुपपन्नमिति । नब्रूमःस्व
रूपमात्रस्योपजीव्यत्वं । किंतुभेदकान्सर्वज्ञत्वादिधर्मान्विहायतत्वादिनाविशिष्टस्य । तथाचनकश्चिद्दोषइत्यतःशिष्टंवाक्यं ।
यदितत्वादिधर्मोपेतस्योपजीव्यत्वंतर्हिसर्वज्ञत्वादिकंविहाययस्मात्कस्माच्चित्तत्वादेःतद्ब्रह्मेतिकथंज्ञेयं । यद्यप्यस्मिन्पक्षेनोक्त
दोषस्तथापिबोध्यस्यब्रह्मास्मीतिज्ञानमनुपपन्नमेव । सर्वज्ञत्वादेर्ब्रह्मलक्षणत्वेनतदनुपादानेब्रह्मणोबुद्धावनारोहात् । तत्वादे
र्घटादिसाधारणत्वादितिभावः । सर्वज्ञत्वादिपरित्यागेनोपजीवनेबाधकमभिधायविपर्ययेपर्यवसानमाह ॥ [६०।१६] एतस्मादि
ति । अपरथाज्ञानासंभवात् । यावता धर्मेण । तावतोपेतस्यैव । ननुनेदंरजतमितिज्ञानंयथास्वरूपमात्रमुपजीव्यप्रवृत्तं ।
तथेदमपिप्रवर्त्स्यतिकोदोषइत्यतआह ॥ [६०।१७] स्वरूपस्यैवेति । उपजीव्यत्वमितिवर्तते । उक्तानुपपत्तेरेवदृष्टांतोपिनसंमत
इत्यर्थः । ननुयत्सर्वज्ञंतत्त्वमसीतिनबोधनीयं । किंतुतत्वमसीत्येव । नचोक्तदोषः । तच्छब्दोब्रह्मवदति । योग्यान्वि
ताभिधायिनश्चशब्दाः । लक्षणंचब्रह्मणान्वेतुंयोग्यं । तत्तश्चतच्छब्देनैवव्यावृत्तस्यप्रतीतेःइत्याशयवानाशंकते ॥ [६०।१७] सर्वे

ति । चशब्दोवधारणे । भण्यते तच्छब्देनइति यदिभण्यतेइत्यावृत्त्यायोज्यं । संप्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ अस्त्विति । यत्परेणोक्तंतदस्त्वित्यर्थः । प्रतिवाद्युक्तार्थांगीकारेप्रतिज्ञाहानिःकथंनभवेदित्यतआह ॥ नइति । अनभिमतप्रमेयांगीकारे हिप्रतिज्ञाहानिःस्यात् । अनेनचांगीकृतेननोस्माकं(नप्रतिज्ञाहा)नैवहानिःस्यात् । परस्यधर्मिग्राहिविरोधोह्यस्माभिरुच्यते । तत्परिहारायपरेणचेदमुदितं । नचानेनतत्परिहृतं । प्रत्युतदृढीकृतमितिभावः । किंप्रकृतप्रमेयाविरोधित्वमात्रेणेदमंगीक्रियते उततथाभूतत्वेनेतिजिज्ञासायामाह ॥ स्वपक्षश्चेति । अंजसेतिनाभ्युपगममात्रेणेत्यर्थः। तदुपपादयति ॥ यस्मादिति । सर्वशोपीतिसंबंधः । इत्येतत्सूत्रसामर्थ्येनप्रागुपपादितमितिशेषः । किंचास्मिन्नपिपक्षेब्रह्मणोबुद्धावनारोहस्तदवस्थएव । यतस्तदादिशब्दाःसामान्यतएवयोग्यान्वितंब्रुवते । सर्वज्ञादिशब्दाएवविशेषतः । तथानुभवात् । नचसामान्यतोन्विताभिधायिनाव्यावृत्तप्रतीतिरित्याशयवानाह॥विशेषेति। अखिलंयोग्यान्वितंस्वरूपंविशेषसामान्यतयाशब्दबोध्यंभवेत् । अन्विताभिधानमात्रमंगीक्रियतएव । तच्चैकस्यपदस्यसामान्यतएवनविशेषतइतिनबुद्धौब्रह्मारोहः यदिचविशेषतस्तदाधर्मिग्राहिविरोधस्तदवस्थएवेतिसमुदायार्थः । केचिन्मायावादिनोऽन्विताभिधानमंगीकुर्वतेविज्ञानघनादयइतिनाप्राप्तशंकेयं । व्यावर्तकधर्मैर्व्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वमितियदुक्तंतन्नास्ति । बाधकज्ञानेषुतदभावात् । नचतत्रापिव्यावृत्तस्यैवोपजीव्यत्वंनस्वरूपमात्रस्येत्युक्तमितिवाच्यं । पूर्वस्मिन्भ्रमज्ञानेव्यावृत्तत्वस्यासिद्धत्वात् । सिद्धौ(चभ्र)वाभ्रमानुपपत्तेः । तन्मात्रमुपजीव्यहीत्युक्त ॥५९७॥
विरोधाच्चेत्यतआह ॥ पुरोवर्तित्वेति । देवदत्तादौयश्चैत्रादिभ्रमस्तत्रपुरोवर्तित्वपूर्वाणिविशेषणानिदेवदत्तादिस्वरूपं देवद

त्तत्वादेरविदितत्वाच्चैत्रमात्राद्भिन्नैवापुरोवर्त्यादिभ्योव्यावर्तयंति यस्मात्तस्माद्बाधकज्ञानंव्यावृत्तमेवोपजीवतीतिनियमोनानुपपन्नः । नापिभ्रमानुपपत्तिः । आरोप्यव्यावृत्तेरनंगीकरणात् । तन्मात्रशब्देनचारोप्यमात्रव्यार्तनान्नोक्तविरोधोपीतिभावः । नन्वनेननात्यंतव्यावृत्तिरुपजीव्यत्वोपयोगिनी । किंतुव्यावृत्तिमात्रमित्युक्तंभवति । तत्प्रकृतेप्यस्ति । तत्वादिनाब्रह्मणोपिव्यावृत्तत्वेनोपजीव्यत्वसंभवादितिचेन्न । तावन्मात्रेणबोध्यस्यब्रह्मास्मीतिज्ञानानुपपत्तेरुक्तत्वात् । दोषांतरंचाह ॥ ब्रह्मणइति । ब्रह्मणःपुनरितिसंबंधः । किंकर्तृब्रह्मव्यावर्तयतिनकिमपि । तत्वादीनामंगीकारेपिदोषमाह ॥ यस्मादिति । तत्त्वादिनाविशेषणेनयस्मात्कस्माच्चिदप्यर्थात्तत्वादिरहितात् तावत्व्यावृत्तंचेदुपजीव्यत्वमसीतिबोध्यते । तदेदंवाक्यंसिद्धसाधनं ज्ञातस्यैवज्ञापकंस्यात् । बोध्येनास्यार्थस्यप्रागेवविदितत्वात् । तथाचाशास्त्रंस्यात् । माभूत्तत्वादिनाव्यावृत्तंब्रह्मोपजीव्यं विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिश्रुत्याब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तेनचिन्मात्रत्वादिनातुभविष्यतीत्यतआह ॥ चिन्मात्रत्वंचेति । मात्रशब्देनचितःसर्वविषयत्वादिकंव्यावर्तयति । आनंदत्वादेरप्युपलक्षणमेतत् । ब्रह्मणइतिशेषः । चिन्मात्रत्वादिकंनब्रह्मणोभिन्नं । अतोनिर्विशेषत्वाविरोधात्तदंगीक्रियतइत्यतआह ॥ तावन्मात्रमिति । तत्तर्हितस्यापिश्रुतत्वादभिन्नत्वाच्चेतिभावः । अभेदेकथंलक्षणत्वमितिचेत्समंविज्ञानादावपि । उक्तश्चलक्ष्यलक्षणप्रकारोलक्षणसूत्रइति । श्रुतत्वसाम्येपिचिन्मात्रत्वादिकमेवधर्मिणिनिवेश्यते । अविरुद्धत्वात् । नसर्वज्ञत्वादिकं विरुद्धत्वात् । यथानेदंरजतमितिज्ञानेअविरुद्धपुरोवर्तित्वाद्युपेतस्यधर्मित्वंनविरुद्धरजतत्वाद्युपेतस्येत्यतआह ॥ चिन्मात्रेति । चिन्मात्रेणाभेद

श्चिन्मात्राभेदः सःसाध्यःप्रतिपाद्योयस्यतत्तथोक्तं । तत्वमस्यादिवाक्येचिन्मात्राभेदसाध्येंगीकृतेपितद्वाक्यंसिद्धसाधनंभवेदि
त्यन्वयः । तत्कथमित्यतआह ॥ [६०।२१] सिद्धमिति । तच्चिदैक्यं प्रतिवादिनोबोध्यस्य यतइतिशेषः । कथंसिद्धमित्यतआह ॥ [६०।२१] स्वेति ।
स्वस्यस्वेनाभेदांगीकृतेः । एवशब्दस्यसिद्धमितिपूर्वेणसंबंधः । स्वाभेदांगीकृतौचिदभेदःकथंसिद्धइत्यतआह ॥ [६०।२१] चित्त्वमिति ।
स्वस्यबोध्यस्ययद्यस्मात्मतंसंमतं । एतदुक्तंभवति । विरोधभयात्सर्वज्ञत्वादिविशिष्टंनधर्मीक्रियतेइतिवदताचिदानंदरूपमपि
नधर्मीकर्तव्यं । ज्ञातज्ञापनप्रसंगात् । विरोधइवज्ञातज्ञापनस्याप्यशास्त्रताहेतुत्वेविशेषाभावात् । चिन्मात्रंत्वदतिरिक्तंनास्ती
तिवाक्यार्थइतिचेन्न । अप्रतिभासनात् । गत्यंतराभावादित्थंकल्प्यतइतिचेत्(न्न) । सूत्रकृतैवार्थांतरस्योक्तत्वात् । नविरोधभ
याद्वयंसार्वज्ञादिकंधर्मिणिननिवेशयामः । किंतुसर्वज्ञत्वादिकंहिनब्रह्मणोभिन्नं । नेहनानेत्यादिश्रुतिविरोधात् । नापिस्वरूपं ।
तस्यवियदादिसर्वसापेक्षत्वात् । सर्वस्यचमिथ्यात्वात् । नहितथाभूतस्यसत्यस्वरूपतासंभवति । चिदानंदादेस्तुब्रह्मस्वरूपत्वेन
काप्यनुपपत्तिरित्याशयवानाशंकते ॥ [६०।२१] सर्वेति । सर्वज्ञत्वंवर्ततइतिशेषः । इतिशब्दोहेतौ । एवशब्दस्यतदेवेत्यनेनसंबंधः । नहि
मिथ्येत्यर्थः । परिहरति ॥ [६०।२२] चेतनत्वंचेति । यत्परसापेक्षंतन्नसदित्यंगीकारेब्रह्मणश्चेतनत्वंचनस्यादित्यर्थः।कुतइत्यतो(ल्युट्प्रत्य)
युप्रत्ययस्यानेकार्थत्वात्कर्तृवाचितांतावदुपादायव्याचष्टे॥ [६०।२२] ज्ञत्वमिति । चेतनत्वंतावत्ज्ञत्वमित्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥
[६०।२२] नेति । ज्ञत्वमितिवर्तते । किंतुज्ञेयसापेक्षमेव । ज्ञानक्रियांप्रतिकर्तृत्वंखलुज्ञत्वं । सकर्मकक्रियावचनश्चजानातिः । अतःकर्मापेक्ष

क्रियाकर्तृत्वमपिसापेक्षमेव। तथापिकुतश्चेतनत्वंनस्यादितिचेत्। ज्ञस्यब्रह्मणोज्ञेयंस्वयमेववास्यात्परंवा। नाद्यइत्याह॥ [६०।२२] स्वेति। चस्त्वर्थः। असौमायावादी। कुतोनमन्यतइत्यतआह॥ सविशेषं [६०।२३] तइति। सविशेषत्वप्रसंगात्। प्रत्यक्पराग्भावलक्षणोहिक र्तृकर्मभावोनैकत्रैकस्ययुज्यते। यदिचस्यात्तदाभेदप्रतिनिधिनाविशेषेणघटनीयः। अतोब्रह्मणोज्ञत्वज्ञेयत्वयोरंगीकारेविशेषोंगी कर्तव्यःस्यात्। निर्विशेषंचब्रह्मांगीकृतमितिस्वज्ञेयत्वंनमन्यते। ततश्चपरमेवज्ञेयंवक्तव्यं। तच्चमिथ्याभूतमिति कथंतदपेक्षंचेत नत्वंसत्स्यादिति। एवंज्ञत्वस्यज्ञानसापेक्षत्वमपिवक्तव्यं। किंचैवंवदतास्वरूपमात्रमुपजीव्यमित्यपिवक्तुंनशक्यते। तस्यापिस्व शब्देनपरापेक्षताप्रतीतेरित्याह॥ [६०।२३] स्वशब्दोपीति। परापेक्षः परापेक्षस्यार्थस्यप्रतिपादकः। कथमित्यतआह॥ [६१।१] तस्मादि ति। परस्मात्। हिशब्दोहेतौ। अर्थःप्रवृत्तिनिमित्तं। इतिप्रोक्तः शब्दशक्तिज्ञैः। स्वंचतद्रूपंचेतिहिस्वरूपं। रूपशब्दश्च स्वपरसाधारणः। तेनस्वस्मिन्प्राप्तेप्युच्यमानःस्वशब्दःपरिसंख्यान्यायेनपरव्यावृत्तिमेवप्रतिपादयतीतिज्ञायते। सत्यमेतदे वंव्याख्याने। नचैवमित्यतआह॥ [६१।१] स्वरूपमिति। अस्मदभिप्रेतंव्याख्यानंनचेदंगीक्रियतेतदास्वरूपंनामकिंनाकिमपि स्व रूपशब्दोनिरर्थकःस्यादित्यर्थः। रूपशब्दसमानार्थःस्वरूपशब्दइत्यतःकथमेतदितिचेदत्रवक्तव्यं। स्वंचतद्रूपंचेतिव्युत्पत्ति मंगीकृत्यैवमुच्यते। उताखंडएवायंशब्दइत्युपेत्य। आद्येदोषमाह॥ [६१।१] वैयर्थ्यमिति। यस्मादस्मिन्पक्षेस्वशब्दस्यवैयर्थ्यंत स्मात्स्वरूपंनामकिमितिसंबंधः। कुतोवैयर्थ्यमित्यतआह॥ [६१।१] रूपेति। स्वरूपशब्देयोरूपशब्दस्तेनैवरूपशब्दार्थाभिधान स्यपूर्णत्वात्। नहिरूपशब्दोरूपशब्दार्थंनाभिधत्तइतिसंभवति। अन्यथोत्पलनीलोत्पलशब्दावप्येकार्थौस्यातां। द्वितीयं

निराकरोति ॥ [६।१।१] तंचेति । तद्रूपपदं । चोयस्मादित्यर्थे । सामान्यतावचः । सामान्याकारस्यवाचकं । चातुर्वर्ण्यादित्वा त्स्वार्थेष्यञ्प्रत्ययः । एतदुक्तंभवति । प्रतीतिप्रमाणकएवशब्दार्थनिश्चयइतिहिशाब्दाः । तत्ररूपशब्दःसामान्याकारस्याभि धायकः । सर्वेषांततस्तत्प्रत्ययात् । स्वरूपशब्दश्चासाधारणाकारस्य । तस्मात्तत्प्रतीतेः । तस्मान्नतयोरेकार्थत्वमिति । यदुक्तंचेतनत्वंब्रह्मणोनस्यादितितदिष्टापादनं । नहिवयंब्रह्मणश्चेतनत्वमंगीकुर्मः । क्रियावेशलक्षणस्यकर्तृत्वस्यनिर्विकल्प केऽभावात् । किंतुचैतन्यमेवब्रह्म । तदर्थाएवचेतनत्ववादाव्याख्यातव्याइत्यतश्चैतन्यमपिनपरेणशक्यांगीकारमितिभावेन तद्व्याख्याति ॥ [६।१।२] चेतनस्येति । भावःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं । तस्यात्रानागंतुकत्वंज्ञापयितुंस्वशब्दः । इतिहिगीयतइ त्यनेनगुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणिचेतिस्मृतिंसूचयति । चेतनशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंचज्ञानं । चितीसंज्ञानइतिपाठा त् । ततश्चज्ञानंब्रह्मेत्युक्तंभवति । ततःकिमित्यतआह ॥ [६।१।२] तस्मादिति । यस्माच्चैतन्यंनामज्ञानंतस्मात्चैतन्यस्य ब्रह्मणोविशेषतोतिशयेनविशेषबाहुल्यंप्रसज्यते । ज्ञानंहिज्ञेयज्ञातृकरणसापेक्षंभवति । ज्ञानत्वादिधर्माश्चानिवार्याः । नचसविशेषंब्रह्मपरेणांगीक्रियते । ज्ञेयादिकंचनस्वयं । विरोधात् । परंतुमिथ्येतितत्सापेक्षंज्ञानंकथंसत्स्यात् । ब्रह्म णोज्ञानत्वेज्ञेयाद्युपेतताकुतइतिचेत् । ज्ञानत्वात् । प्रसिद्धज्ञानवत् । नचज्ञानत्वमसिद्धमितियुक्तं । अंगीकारवि रोधात् । व्याप्तिमुपपादयति ॥ [६।१।३] नेति । यदुक्तंप्राक्ब्रह्मणश्चेतनत्वेज्ञेयज्ञानोपेतत्वेनभाव्यमिति तत्रापिज्ञत्वात्संमत वत्इतिनियामकमभिप्रेतं प्रसंगात्तस्यापिव्याप्तिमुपपादयति ॥ [६।१।३] ज्ञेयेति । आद्यश्चशब्दोज्ञेयादिराहित्यज्ञत्वयोःसमु

च्चये । द्वितीयस्तुव्यभिचारद्वयसमुच्चये । ननुप्रसिद्धस्यज्ञानस्यज्ञेयाद्युपेतत्वेपीदंब्रह्मस्वरूपंज्ञानंतद्रहितंभवतुकिंबाधक मित्यतआह ॥ [६।१।३] ज्ञातृज्ञेयेति । हीनमेवेतिसंबंधः । कर्तृताड्यतइतिताडयितृताड्याभ्यांहीनंस्यादित्यर्थः । धात्व र्थोपिज्ञानंयदिकर्तृरहितंस्यात् । आकाक्षावशात्सकर्मकतयाप्रतीयमानमपिचयदिनिष्कर्मकंस्यात्तदोक्तोबहुतरोतिप्रसंगः विशेषाभावादिति । ज्ञविषयेप्येवंभोजनभोज्यविहीनोपिभोक्तास्यादित्यादिरतिप्रसंगोवाच्यः । नहिसकर्मकक्रियायाः कर्ताक्रियादिरहितोयुक्तइति । ज्ञाताज्ञेयमितिचकारकाभिधानमेतत् । कारकमुत्पादकमितिचपर्यायावेतौ । कार्यमे वचोत्पादकमपेक्षते । अकार्यंचब्रह्माख्यंज्ञानमितिनतस्यकर्त्राद्यपेक्षेत्याशयवान्शंकते ॥ [६।१।४] नित्यत्वादिति । नित्यत्वमका र्यत्वस्योपलक्षणं । अनित्यस्यभोजनादेर्भोक्त्राद्यपेक्षायामपीदंनित्यत्वात्तादृशं ज्ञात्रादिरहितंचस्यादित्यनेनव्यापकविरुद्धो पलब्ध्याव्याप्यविपर्ययःशंकितः । नोत्पादकमेवकारकं । तथासत्यस्तिगगनमित्यादौगगनादीनामकारकत्वप्रसंगात् । किंतुधात्वर्थाश्रयःकर्तातद्विषयःकर्मेत्यादि । आकांक्षानाकांक्षेएवचतदन्वितत्वानन्वितत्वयोःप्रयोजके । नतुकार्यत्वाका र्यत्वे । अतएवकश्चिद्धात्वर्थःकर्माद्यन्वितःकश्चिन्नेतियुज्यतइत्याशयवानाकांक्षामप्रयोजकीकृत्यकार्यत्वाद्येवप्रयोजकीकुर्वाण स्यातिप्रसंगमाह ॥ [६।१।४] नित्येति । अकार्यस्यकारकानन्वितत्वेऽकार्यावेदवाक्वाच्यवक्तृविहीनास्यात् । कार्यस्यचकारकान्वित त्वेकर्माद्यन्वितत्तानियमोपिस्यादित्यपेरर्थः । विपर्ययेपर्यवसानमाह ॥ [६।१।५] नहीति । साताद‍ृशीनैवहीतिसंबंधः । द्वितीयप्रसंग स्यविपर्ययपर्यवसानंचशब्देनाह । कथंनसाताद‍ृशीत्यतआह ॥ [६।१।५] द्रष्टारइति । वक्तारइतिवक्तव्येद्रष्टारइत्युक्तमपौरुषेय

त्वाविघातार्थं । अंजसेतिवाच्यसद्भावेनकाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं । ननुसंतिस्थितिसमयेवेदवाचोवसिष्ठादयोद्रष्टारइं
द्रादयश्चवाच्याः । नतुमहाप्रलयइत्यतआह ॥ [६१५] नित्यंइति । द्वौचशब्दावन्योन्यसमुच्चये । तृतीयोयस्मादित्यर्थेवेदवा
चइतिवर्तते । हिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । वाक्वेदवाक् । क्वचित्प्रलयेपि । यथावेदवाक्वाच्याद्युपेतापिक्वचित्तद्रहिता तथा
ब्रह्म(स्व)रूपंज्ञानंव्यवहारेज्ञेयाद्यन्वितमपिपरमार्थतस्तद्रहितंभविष्यतीतिप्रत्याशांवारयितुंइदंवचनं । यस्मादेवंकार्यत्वादि
कमप्रयोजकंकिंत्वाकांक्षानिमित्तोनियतसंबधएव । तस्मान्नित्यवागिवनित्यमपिज्ञानंज्ञेयाद्युपेतमेवांगीकार्यमित्युपसंहरति ॥
[६१६] ज्ञातृज्ञेयेति । ननुवाक्नधात्वर्थः । अपितुधात्वर्थप्रतिकर्म । तत्कथमत्रोदाहरणं । उच्यते । आकांक्षानिमित्तंप्रतिसं
बंध्यन्वितत्वंनित्यत्वेननहीयतइत्येतावन्मात्रे(ण)वागुदाहरणस्यगृहीतत्वान्नदोषः । वागित्युक्तेहिकिंवक्तृकाकिंवाच्येत्याकांक्षा
भवत्येव । वर्णानामप्यर्थवत्त्वस्यस्थितत्वान्ननित्यत्ववाच्यवत्त्वयोर्व्यधिकरणत्वं । ज्ञस्यापिनित्यत्वेनज्ञेयादिरहितत्वशंकैव
मेवपरिहार्येत्याह ॥ [६१७] नहीति । नित्योपिवक्तापरमेश्वरोवाक्यवाच्यविवर्जितोनास्ति । यस्मात्तस्मादेवंनित्योपिज्ञोज्ञा
नज्ञेयविहीनोनैवविद्यते । शक्तिःकारकमितिपक्षस्यस्थितत्वान्नित्योवक्तेतियुज्यते । अनेनोभयत्रव्याप्त्यभावेनव्यापकविरु
द्धोपलब्धिरसिद्धेत्युक्तंभवति । मिथ्याभूतपरसापेक्षस्यसार्वज्ञस्यापिमिथ्यात्वमंगीकुर्वाणस्यचेतनत्वाद्यभावप्रसंगोभिहितः ।
इदानींप्रपंचमिथ्यात्वंचाप्रामाणिकमित्याह ॥ [६१७] किंचेति । सर्वविलोपःसर्वस्यमिथ्यात्वं । नतावत्प्रत्यक्षेण । तस्यसत्यताग्रा
हित्वात् । नाप्यनुमानेन । प्रत्यक्षबाधितस्यतस्यप्रामाण्याभावात् । नचागमेन । प्रपंचमिथ्यात्वंप्रतिपादयतस्तस्याभावादि

त्याक्षेपार्थः । ननुनेहनानास्तिकिंचनेत्यागमस्यसद्भावात्कथंविश्वमिथ्यात्वेमानाभावइतिचेदत्रपृच्छामः । अत्रसर्वस्यमिथ्यात्वंप्रतिपादयति वाक्येसर्वांतर्गतत्वेनेदंवाक्यमेतद्वाक्यार्थश्चगृह्यते नवेति । आद्यमनूद्यदूषयति ॥ [६१।८]सर्वेणेति । तदभावेन वाक्यवाक्यार्थयोर्मिथ्यात्वेनकारणेन । वाक्याभावेप्रतिपादकाभावाद्वाक्यार्थस्यसर्वमिथ्यात्वस्याभावेचव्याघातात् । द्वितीयमनूद्यदूषयति ॥ [६१।८]नगृह्यतेचेदिति । क्वचिद्वियदादिविषयेप्यपलापोनिषेधोनयुज्यते । तन्न्यायात्वाक्यादिन्यायात् । अयमर्थः । वाक्यवाक्यार्थौकुतःसर्वस्मात्बहिष्क्रियेतेइतिवाच्यं । अनुपपत्तेरितिचेत् । किमनुपपन्नंनप्रतिपादनीयं । अद्धेतिचेत् । एवंतर्हिवियदादिमिथ्यात्वमप्यनुपपन्नत्वान्नप्रतिपादनीयमिति । ननुवाक्योदाहरणेकृतेनैवंविधंवाक्यमस्तीतिवाएषांपदानामत्रशक्तिर्नास्तीतिवा नास्यवाक्यस्यात्रतात्पर्यमस्तीतिवावक्तव्यं । अनेनविकल्पनिराकरणेनतुकिंकृतंस्यादित्यतआह । [६१।९]उपपत्तीति । विहीनस्यविरुद्धस्य । अर्थस्तात्पर्यं । एतदुक्तंभवति । नब्रूमोवयंनास्तीदंवाक्यमिति । नाप्येषांपदानामत्रशक्तिर्नास्तीति । किंत्वस्यवाक्यस्यप्रपंचमिथ्यात्वेतात्पर्यंनास्तीति । उपपत्तिविरोधाभावोहिप्रतीतार्थेतात्पर्यस्यज्ञापकः । अत्रचास्त्युपपत्तिविरोधइतिज्ञापनायविकल्प्यदूषणाभिधानंकृतमिति । स्यादेतत् । उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तयःश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याश्चतात्पर्यलिंगानि । तत्रोपपत्तिविरोधेप्यन्यैर्लिंगैरस्यवाक्यस्यप्रपंचमिथ्यात्वेतात्पर्यमवगम्यतामित्यतआह ॥ [६१।९]उपक्रमादिति । उपक्रमादिलिंगानांमध्येयद्यदुत्तरंतत्तद्बलीयइतिउपपत्तिरेवबलीयसी । श्रुत्यादौलिंगसमूहेचयद्यत्पूर्वंतत्तद्बलीयइति । तत्रापिलिंगशब्दोऽदितोपपत्तिरेवबलवती । ततो

बलवद्विरोधेसतामन्येषांलिंगानांनतात्पर्यनिश्चायकत्वंयुक्तं । कुतएतदित्यतआह ॥ [६।१।१०]ब्रह्मंतर्केति । ब्रह्मतर्काख्ये तर्कशास्त्रेतथानिर्णीतत्वात् । एतेनोपक्रमस्योपसंहारात्प्राबल्यंवदंतोनिरस्ताः । यथाचैतत्तथोक्तंन्यायविवरणे । इतश्चनास्य वाक्यस्यप्रपंचमिथ्यात्वेतात्पर्यमित्याह ॥ [६।१।११]प्रत्यक्षमिति । सद्गगनमित्यादिप्रत्यक्षं । तच्चसाक्षिरूपत्वाद्बलवत् । उपपत्तिश्चार्थ क्रियाकारित्वादिका । साचव्याप्त्यादिमत्त्वाद्बलवती । आगमाश्चविश्वंसत्यमित्याद्याः । तेषांप्राबल्यव्युत्पादनायबहवइत्यु क्तं । निरवकाशत्वाद्युपलक्षणमेतत् । यदायस्मिन्नर्थेंगीकृते । यत्रयदर्थप्रतिपादनेऽर्थःप्रयोजनंचनास्ति । ब्रह्मणोऽद्वितीयता सिद्धिःप्रयोजनमितिचेन्न । तस्याएवाप्रामाणिकत्वात् । आत्मनोमुक्तिसिद्धिरितिचेन्न । विनाशेनापितत्सिद्धेः । बहुजीववा दिनामिवादर्शनेनाप्युपपत्तेः । वैराग्यार्थमितिचेन्न । दुःखसाधनताज्ञापनेनतत्सिद्धेः । अर्थग्रहणमुपलक्षणं । उपक्रमादीना मपिआनुकूल्यंनास्तीतिचद्रष्टव्यं । नकेवलंलिंगानुकूल्याभावः । किंनामयत्रलिंगविरोधिताच । एतद्द्वयंग्रंथांतरेतत्रत त्रोक्तंज्ञातव्यं । तर्हिनिरवकाशंवाक्यमप्रमाणंप्रसज्यतइत्यतआह ॥ [६।१।११]उपपन्नइति । प्रत्यक्षादिप्रमाणोपक्रमादिलिंगा विरोधिनितदानुकूल्योपपन्नेचभगवतिस्वगतभेदाभावेर्थेवाक्यस्यसतिसएवार्थःकथंग्राह्यः । नेहनानेतिवाक्यस्यापव्याख्याने निराकृतेलब्धमाह ॥ [६।१।११]मुख्यार्थइति । प्रतिषेधस्यसंकोचेकारणाभावेनप्रपंचमिथ्यात्वंमुख्योर्थः । तस्मिन्नविद्यमानेतुसार्वज्ञं नप्रतिषेद्धुंशक्यते । मिथ्यार्थसापेक्षतयाहितन्निषेध्यं । यद्वोपपन्नइत्यादिकमेकंवाक्यं । उपपन्नेऽविरोधिनिच । अतएवमुख्या र्थेवाक्यस्यविद्यमानेसति । अनेनप्रपंचमिथ्यात्वासिद्धेःक्वसार्वज्ञंनिषिध्यतइतियोजना । संगतिस्तूक्तसंगतिसमाहारेणद्रष्ट

व्या । सर्वंतदुपजीव्यैवेत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ [६।१।१२]अंतइति । अंगीकार्यं । धर्मितयेतिशेषः । तथाचोपजीव्यविरोधस्तत्व मस्यादिवाक्यस्यदुर्वारइतिहेरर्थः । स्यादेतत् । सार्वज्ञादिगुणोपेतमेवब्रह्मधर्मीकुर्मः । किंतुतेषांमिथ्यात्वान्नोपजीव्याविरोधोऽ द्वैतागमस्य । यथायःपुरुषःसस्थाणुरित्यत्रारोपितेनपुरुषत्वेनव्यावृत्तंवस्तुधर्मीकृत्यप्रवृत्तावपिनोपजीव्यविरोधइत्यतआह ॥ [६।१।१२]अपलापोपीति । मिथ्यात्वाभिधानं । अपिशब्दःपूर्ववाक्यार्थसमुच्चये । सर्वशब्देनप्रकृतंगुणजातमुच्यते । कथंचनेतिप्रमा णाभावात् श्रुत्यादिप्रमाणविरुद्धत्वाच्च । अप्राप्तत्वेनानुवादत्वाभावस्यचोक्तत्वादित्यर्थः । ननुचतत्वमस्यादिवाक्यमेवजीवब्रह्म णोरेकतांप्रतिपादयत्सार्वज्ञादिगुणजातस्यमिथ्यात्वंगमयति । नहितस्यसत्यत्वेजीवब्रह्मैकत्वमुपपद्यते । तत्कथंगुणानांमिथ्या त्वेप्रमाणाभावइतिचेत् । न । सिद्धेतत्वमस्यादिवाक्यस्यजीवब्रह्मैकत्वनिष्ठत्वेगुणानांमिथ्यात्वसिद्धिः । तत्सिद्धौचतत्सिद्धिरि तिपरस्पराश्रयतादोषात् । दोषांतरंचाह ॥ [६।१।१२]अनादीति । यस्माज्जीवानामनादियोग्यतोक्ताप्रमाणैरुपपादिता । तेनकारणेनसा ग्राह्यैवसर्वथा । एतदुक्तंभवति । यदादेवमानवदानवरूपातदवांतरभेदरूपाचजीवानांयोग्यताअनादिनित्याप्रमिता तदाकावा ताजीवब्रह्मणोरेकत्वस्य । तथाचकथंतत्सिद्ध्ययेगुणानांमिथ्यात्वकल्पनमिति । अत्रैवहेत्वंतरमाह ॥ [६।१।१३]मुक्तानामिति । मानै रुक्तैरिति मानानामुक्तत्वादित्यर्थः । नचाल्यते । नान्यथयितुंशक्यते । यदामुक्तावपितारतम्यंप्रमितं । तदाकाजीवब्रह्मैक्यप्र त्याशा । कथंचतत्वमस्यादिवाक्यस्यतत्परत्वं । यतोगुणानांमिथ्यात्वकल्पनंयुक्तंस्यादिति । मुक्तानांतारतम्येप्रमाणांतरमाह ॥ [६।१।१३]ज्ञानिनोपीति । एवशब्देनपापंपरिहरंतिचेतिसूचयति । तुशब्देनशुभाशुभकरणपरित्यागयोस्तारतम्यंद्योतयति । हिश

ब्देनतत्रप्रमाणप्रसिद्धिं । प्रमाणानितुदशकल्पमित्यादीनिप्रागुदाहृतान्येव । तेनैवेत्यस्यप्रमाणस्यनिरवकाशतामाह । प्राङ्मोक्षसाधनानांतारतम्यान्मोक्षतारतम्यमुक्तं । इदानींतुज्ञानेननिश्चितमोक्षाणामपिशुभाशुभकरणपरित्यागतारतम्यादुच्यत इतिभेदः । विपक्षेबाधकमाह ॥ [६१।१३]तारतम्यमिति । पुनरितिज्ञानोत्तरं । यदिब्रह्माद्यामुक्तौतारतम्यवंतोनस्युस्तदाज्ञानमात्रेणमोक्षस्यप्राप्तप्रायत्वात्ज्ञानोत्तरकालंशुभंनकुर्युः । अशुभंचनपरित्यजेयुरित्यर्थः । विपर्ययपर्यवसानमाह ॥ [६१।१४]कृच्छ्रेणेति । तपोज्ञानंकर्मापीत्यनेनशुभमित्युक्तंभवति । ज्ञानमितिश्रवणादिकमुच्यते । कर्मेतियज्ञादि । एतेज्ञानिनः । कृच्छ्रेणापीत्यादिविशेषणानांफलमनुपदमेवज्ञास्यते । सकामाश्चशुभेसदेत्येकस्यतपआदेश्चरणकालेतपआद्यंतरंकामयंतइत्यर्थः। तस्माज्ज्ञानोत्तरकालानुष्ठितेनविचित्रेणशुभेनविचित्रामानंदवृद्धिप्राप्नुवंतीतिशेषः । भवेदेतद्यदिज्ञानोत्तरकालकृतानांशुभानां फलवत्त्वंस्यात् । नचैवं । तेषांकर्मस्वनधिकारात् । अनधिकारिणाचकृतंविफलमितिप्रसिद्धमेव । अनुष्ठानंत्वन्यथाप्युपपद्यते। तेहिप्राक्ज्ञानोदयादादरनैरंतर्याभ्यांशुभान्यनुष्ठितवंतस्तत्स्वाभाव्यमापन्नाज्ञानोदयानंतरमप्यनुतिष्ठंतीत्याशंक्यपरिहरति ॥ [६१।१५]नचेति । अयंज्ञानिनांशुभाचरणरूपः । अकरणेप्रत्यवायोभविष्यतीत्येवंभयपूर्वप्रवृत्तितःकृच्छ्रेणैवाचरणाच्चशुभस्यैवेतिप्रेक्षापूर्वमशुभपरित्यागेनेत्यर्थः । एतेनकृच्छ्रेणापीत्यादिविशेषणफलमुक्तंभवति । नहिस्वभावकृताप्रवृत्तिरेवंभवितुमर्हति । नन्वेतेप्रागनुष्ठानकालेभयपूर्वंकृच्छ्रेणाशुभपरित्यागेनैवानुष्ठितवंतः। अतःतत्स्वभावाएवसंवृत्ताःइदानीमपितत्स्वाभाव्येनतथैवकुर्वंतीत्यंगीकारेकोदोषइत्याशंक्याह ॥ [६१।१६]तादृशोपीति । भयपूर्वप्रवृत्त्यादिरूपोपि । ज्ञानिनस्तावदनुष्ठानेऽज्ञेभ्योनविशिष्यंते । तत्रज्ञा

निनांशुभप्रवृत्तिःपूर्वतरपूर्वतमस्वभावबलायातैवनतुफलवतीत्यंगीकुर्वाणंप्रतियदिकश्चिद्ब्रूयात् । अज्ञानिनामपिशुभाप्रवृत्तिः पूर्वतरपूर्वतमस्वभावागतैव नतुफलवतीविशेषाभावादिति तदाकिंवाच्यमिति । प्रतिबंदींमोचयितुमाशंकते ॥ [६१।१६] फलवत्त्वइति। अज्ञानिनांकर्मणोस्तीतिशेषः। साम्येहिप्रतिबंदीग्रहः। नचतदत्रास्ति। यतोऽज्ञानिकृतकर्मणांसफलत्वेकर्मजंबुद्धियुक्ताहीत्यादि कंप्रमाणमस्ति। उपलक्षणंचैतत्। अधिकारिणश्चैतेविधिगोचराश्चेत्यपिद्रष्टव्यं। नह्येवंसतिस्वभावकल्पनावकाशोस्तीति। एवंत हिज्ञानिष्वपिनस्वभावकल्पनायुक्तेत्याशयवानाह ॥ [६१।१६] तत्रेति । तत्रकर्मणःफलवत्त्वे। तत्प्रमाणं। अत्राप्यधिकारादिकमुप लक्षणीयं । किंतत्प्रमाणमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ [६१।१६] निष्काममिति । इहप्रवृत्तनिवृत्तयोर्मध्येऽभ्येत्यतिशयेनैति । आनंदोद्रेक साहित्येनमुक्तोभवतीत्यर्थः। एतत्स्मृतिवाक्यार्थविवरणायवाक्यांतरंपठति ॥ [६१।१७] शुभेनेति । ह्रासश्चानंदस्य । शुभमेवकर्त व्यमशुभंत्याज्यंच । अनेनविधिसद्भावोपिसिद्धः। ततोधिकारश्च । अत्रश्रुतिमप्याह ॥ [६१।१८] उपास्तइति । अनेनसयआत्मान मेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेअस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजतइतिश्रुतिमुपादत्ते। आत्मानंपरमात्मानं । लोकंस र्वाश्रयं। उपास्ते। कारणेनकार्योपलक्षणं पश्यतीत्यर्थः । सविद्वान्मुक्तोभूत्वायद्यत्कामयतेतत्तत्कर्मास्माद्ध्येवात्मनोस्यात्म नःप्रसादेनसृजते। अविद्वानित्यनेनयद्यप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतिमुपादत्ते । अनयाचा र्थाद्ज्ञानिकर्मणःसाफल्यंसिध्यति। उपरिचोपयोगोभविष्यति । यदेवेत्यनेनयदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यव त्तरंभवतीतिश्रुतिमुपादत्ते । विद्ययाब्रह्मसाक्षात्कारपूर्वकंउपनिषदा(स्व)योग्ययावीर्यवत्तरंअधिकफलंइत्यादिवाक्यसामर्थ्या

ज्ज्ञानिकृतकर्मणांफलवत्त्वंतावत्प्रतीयते । ततस्तेषांवैचित्र्याद्विमुक्तिगंतारतम्यंचसिद्धमित्यर्थः । स्यादेतत् । नैतानिवाक्या
निज्ञानिकर्मणांसाफल्यंप्रतिपादयंति । सयआत्मानमित्यत्रतावदुपासककर्मणामक्षयफलत्वश्रवणात् । इतरत्रचज्ञानविद्या
शब्दयोःपरोक्षज्ञानार्थत्वस्याप्युपपत्तेरित्याशंकांपरिहरति ॥ [६१।२०] नचेति । अत्रवाक्येषु । फलंकर्मणां । तथाज्ञानादिपदंपरो
क्षज्ञानार्थतयानव्याख्येयमित्यपिग्राह्यं । कुतोनेत्यतआह ॥ [६१।२०] नहीति । ज्ञानंब्रह्मसाक्षात्कारं । क्वापिमोक्षेन्यत्रच । फल
स्यकर्मणां । इदमुक्तंभवति । ब्रह्मसाक्षात्काररहितेनोपासकेनकृतानिकर्माणिअक्षयफलानिकेनप्रकारेणेतिचिंत्यं । किमक्षयं
मोक्षंकुर्वंतीति । उतस्वर्गादिकं । नाद्यः । नान्यःपंथाइतिश्रुतिविरोधात् । नद्वितीयः । पुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिस्वर्गादि
फलानांक्षयित्वश्रवणात् । अनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरोतितदेववीर्यवत्तरंभवतीत्युदाहृतश्रुतिविरोधश्चपक्षद्वयेपि । तदेवंअज्ञप
क्षेवाक्यार्थानुपपत्तेरुपासकपदस्यज्ञान्युपलक्षकत्वमेवयुक्तं । तथाब्रह्माभ्येतीतिश्रवणाज्ज्ञानपदस्यसाक्षात्कारवाचित्वमेवयुक्त
मिति । अतएववाक्यसामर्थ्यादित्युक्तं । यद्यपिपश्यन्नपीममात्मानमित्याद्याःस्पष्टार्थाःश्रुतयोत्रसंति । तथापिमीमां
सार्थमेतासामुदाहरणं । नन्वज्ञपक्षेपिनानुपपत्तिः । उपासकेनकृतानिखल्वसंकल्पितफलानिकर्माणिज्ञानमुपजनयंति ।
कर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेः । ज्ञानेनमोक्षोभवतीत्यज्ञकृतकर्मणामपिज्ञानद्वारेणाक्षयफलत्वोपपत्तेरित्याशंक्याह ॥
[६१।२१] ज्ञानेति । कर्मफलस्याक्षयतेतिवर्तते । तस्यपरकृतव्याख्यानस्य । अस्मत्पक्षप्रतीपता । मुक्ततारतम्यविरोधिता । प्रत्युत ॥६०३॥
तदनुकूलतैव । मुक्तौतारतम्यमसहमानेनखल्वेवमन्यथाव्याख्यानंक्रियते तन्मुक्ततारतम्यमेवसाधयति । कर्माणिहिजिज्ञास

वोविचित्राणिकुर्वंति । तैश्चजायमानेनज्ञानेनविचित्रेणैवभाव्यं । अन्यथाकृतविप्रणाशाकृताभ्यागमापत्तेः । विचित्रेणज्ञा
नेनविचित्रएवमोक्षोभावनीयः। पूर्वोक्तादेवहेतोरिति ।तदेवंस्वमतविरोधिपरानुकूलमन्यथाव्याख्यानंनकार्यमेव ।तथाचास्म
द्व्याख्यानेस्थितेप्रकृतंयुक्तमिति । अस्तुवान्यथाव्याख्यानंयुक्तं । ततश्चैतेषांवाक्यानांप्रकृतासाधकत्वं । एवमपिज्ञानोत्तरकर्म
णोमोक्षांतर्गतफलहेतुतायाःप्रमाणांतरेणसिद्धेर्मुक्ततारतम्यंनहातुंशक्यमित्यभ्युपगमवादेनाह ॥ [६१।२१] ज्ञानोत्तरस्येति । कर्मणः ।
अक्षयत्वं अक्षयमोक्षानुप्रवेशिफलत्वंसिध्यति । कथमित्यतआह ॥ [६१।२१] नचेति । प्रकारांतराभावात् । परिशेषप्रमाणादितियाव
त् । एतेनज्ञानोत्तरस्यकर्मणःसाफल्येपितस्यफलस्यमोक्षानुप्रवेशितायांप्रमाणाभावान्नमोक्षतारतम्यसिद्धिरित्यपिप्रत्युक्तं ।
परिशेषमेवदर्शयति ॥ [६१।२१] पूर्वेति । ज्ञानिकृतेषुकर्मस्वेताविधास्तावत्संभवंति । ज्ञानार्थत्वंवाभोगार्थत्वंवाव्यर्थत्वंवेति । तत्र
ज्ञानिकर्मणांज्ञानार्थत्वंतावन्नोपपद्यते। पूर्वभाविशुभैरेवज्ञानस्यकृतत्वात् । तत्रहेतुःपूर्वभावीति । ज्ञानात्पूर्वभाविनांशुभानांय
स्माज्ज्ञानेनैवकार्येणकृतार्थतानान्येन। तेषांकार्यांतराभावात् । ज्ञानार्थत्वाभावेवैयर्थ्यंस्यादित्यर्थः। पूर्वजातंप्रतिपश्चाद्भाविनः
कारणत्वायोगाच्च । नापिभोगार्थत्वं । प्राचीनप्रारब्धकर्मभिरेवभोगस्यजायमानत्वात् । तत्रहेतुःप्रारब्धानांचकर्मणांभोगेनैव
कृतार्थतेति । पूर्ववत्तात्पर्यं । वैयर्थ्यनिरासहेतुःअन्यथेति। ज्ञानिकर्मणांव्यर्थत्वेतदनुष्ठानंनस्यात्।नहिप्रेक्षावंतोव्यर्थंकुर्वंति।
करणस्वाभाव्यादितिचेत् । अबुद्धिपूर्वताप्रसंगात् । लोकसंग्रहार्थमितिचेन्न । तत्प्रयोजनस्यापिवाच्यत्वात् । ईश्वरवदिति

चेन्न । मुक्तावपिप्रसंगात् । परिशेषफलकथनं तत्तस्माज्ज्ञानोत्तरकर्मणांमुक्तावनुप्रवेशोमुक्तिगतानंदवृद्ध्यर्थत्वंस्यादिति । पूर्व
भाविशुभानिज्ञानार्थानीत्युक्तं । तत्रसर्वेषांज्ञानार्थतायांप्रसक्तायांविशेषमाह ॥ [६३।१] ज्ञानादिति । ज्ञानात्पूर्वाण्यकाम्यान्येवशु
भानिकर्माणिपुण्यकर्माणिज्ञानसिद्धयेभवंति। नतुकाम्यानि ।शुभानीतिविशेषणस्यकृत्यमाह॥ [६३।१] निषिद्धानीति । ज्ञानानुत्पा
दउत्पन्नस्याप्यभिभवोवाज्ञानरोधः। भक्तयेदुःखस्य । एवंकाम्यस्यापिविनियोगोज्ञातव्यः ।एतच्चतुर्थेव्युत्पादनीयं। ननुयथाका
म्यानिशुभानीतिचविशेषणमुपादीयतेतथानित्यनैमित्तिकव्यतिरिक्तानीत्यपिविशेषणमुपादेयं।नित्यादेरपिप्रत्यवायपरिहारार्थ
त्वेनज्ञानकारणत्वाभावादित्यतआह॥ [६३।१] योग्यतायाइति । योग्यताब्राह्मणत्वादिरूपापितृमरणादिरूपाच।आदितोज्ञानात्पूर्वंकृ
तं । अन्यस्यप्रत्यवायमात्रपरिहारस्य । आध्यानायप्रयोजनाभावादित्यत्रास्यार्थस्यसमर्थितत्वान्नेहहेतुरुक्तः । अत्रयोग्यतायाः
बलाच्छुभंआदितःकृतमेतच्चज्ञानमेवकुर्यादितिचवक्तव्येयदुभयत्रबाहुल्यग्रहणंकृतंतत्तस्यनास्मत्पक्षप्रतीपतेत्युक्तप्रपंचनार्थमि
ति । अत्रपुरुषार्थोतःशब्दादित्यादिनाज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वमुक्तं । अत्रचकर्मतारतम्याज्ज्ञानतारतम्यंज्ञानतारतम्यात्मोक्ष
तारतम्यमितिवदताचसूचितं । ज्ञानपदंचावबोधमात्रस्यप्रतिपादकमितिप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ [६३।२] ज्ञानस्येति । अस्मिन्छा
स्त्रेयत्रयत्रज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वमुच्यतेतत्रतत्रज्ञानमितिपदेनभक्तिरीर्यतेलक्ष्यते । कुतःसंबंधात् । ज्ञानस्यभक्तिभागत्वात् ।
माहात्म्यज्ञानस्नेहसमुदायोहिभक्तिरित्युक्तं । ततोज्ञानंभक्तेर्भागएकदेशः । तथाचैकदेशैकदेशित्वलक्षणात्संबंधादित्युक्तंभव ॥६०४॥
ति । एकदेशेनैकदेशित्वलक्षणाचद(शमा)शामात्रंदत्तमित्यादौप्रसिद्धैव । प्रकारांतरमाह ॥ [६३।३] ज्ञानस्यैवेति । यद्यदाज्ञानस्यैव

विशेषःस्नेहादिसाहित्यलक्षणोधर्मोभवतितदासर्पिंडोभक्तिरित्यभिधीयते । एतदुक्तंभवति । ज्ञानंस्नेहश्चभक्तेरंशौतत्रैकेनांशेनां
शांतरस्योपलक्षणं । तथाचाजहल्लक्षणयाभक्तिरेवसिद्ध्यतीति । एकदेशांतरेणैकदेशांतरस्योपलक्षणेदृष्टांतमाह ॥ [६२।३]परोक्षत्वेति ।
यथाज्ञानस्यपरोक्षत्वापरोक्षत्वलक्षणौद्वौधर्मौ । तत्रतमेवंविद्वानितिपरोक्षज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वेभिहितेपरोक्षत्वेनापरोक्षत्वंल
क्ष्यतइत्यर्थः ॥ दार्ष्टांतिकंदर्शयति ॥ [६२।३]स्नेहयोगोपीति । स्नेहश्चासौयोगउपायश्चेतिस्नेहयोगः । स्नेहेनयोगःसंबंधइतिवा । त
तए(केनै)कदेशेनैकदेशांतरलक्षणाचस्यादितिशेषः । लाक्षणिकप्रयोगेसूत्रकारस्यकिंप्रयोजनमित्यतआह ॥ [६२।४]ईर्त्यभिप्रायतइ
ति । द्विविधलक्षणाभिप्रायेणश्रुतयस्तरतिशोकमात्मविदित्याद्याः । इदमुक्तंभवति । द्विविधालक्षणाभवतिरूढारूढभेदात् । तत्र
द्वितीयायांप्रयोक्तुःप्रयोजनानुसंधानेनभाव्यं । नत्वाद्यायामभिधातुल्यायां । इयंचरूढलक्षणा । श्रुतिषुप्रायिकव्यवहारदर्शना
त् । अतःकिंप्रयोजनान्वेषणेनेति । भक्तिशब्दोमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्यस्नेहस्यवाचकइत्युक्तंतथाज्ञानशब्दोभक्त्यर्थइति । तदु
भयमप्यनुपपन्नं । भक्तिज्ञानाभ्यांमोक्षोभवतीत्यपिदर्शनात् । तत्रभक्तिशब्दस्योक्तार्थत्वेज्ञानग्रहणवैयर्थ्यात् । (तस्यतत्रअंत
र्भूतत्वात्) । ज्ञानपदस्यचोभयार्थत्वेभक्तिग्रहणवैयर्थ्यादित्यतआह ॥ [६२।४]सोयमिति । क्वापिभक्तिर्ज्ञानमितिपदाभ्यांसो
यंस्नेहलक्षणोबोधलक्षणश्चविशेषोप्युदीर्यते । नतूक्तएवार्थइतिनियस्तमस्मान्नानुपपत्तिः । यत्रभक्तिज्ञानेसहोच्येतेतदापुनरुक्ति
प्रसंगात्भक्तिपदंस्वार्थैकदेशत्यागेनस्नेहांशस्यलक्षकं । नतुमुख्यार्थनिष्ठं । ज्ञानपदंचानुपपत्त्यभावात्मुख्यार्थमेवनतुलक्षकमि
तिभावः । ननुविनास्नेहाद्ज्ञानमात्रेणयदिमुक्तिरनुपपन्नास्यात् । तदाज्ञानपदस्यलक्षकत्वमाश्रयणीयं । नचैवं । पुरुषार्थस्य

भक्त्येकसाध्यत्वेप्रमाणाभावात् । द्वेषिणामपिशिशुपालादीनांमोक्षदर्शनाच्च । द्वेषिणःस्निग्धाइत्यस्यचविप्रतिषिद्धत्वात् । अतोनुपपन्नंलक्षणाश्रयणमित्यतोद्वेषस्यमोक्षसाधनत्वंतावन्निराकरोति ॥ [६३।५] नहीति । अत्रद्वेषस्यपुरुषार्थसाधनत्वंनिषिद्ध्यते । दृशिरितितुप्रसंगादुक्तं ॥ ज्ञानस्यावश्यकतामुपादायस्नेहनिरासायहिपरःप्रत्यवस्थितः । कैमुत्यार्थंवा । माहात्म्यज्ञानमपिनद्वेषयुक्तंमोक्षहेतुः । किमुतकेवलोद्वेषइति । यथोक्तं नैष्कर्म्यमप्युच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनमिति । द्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वांगीकारेकथंसर्वश्रुतिविरोधइत्यतस्तावदेकांश्रुतिंपठति ॥ [६३।५] चेतनस्येति।जीवजातस्य। द्वयमेव। तत्रमुक्तिसंसारयोर्मध्ये। मध्यंमानुषत्वं। अधोनरकादि। नित्यंसुखमेकंमुक्तित्वेनज्ञेयं । तथानित्यदुःखमपरमितिज्ञेयं। संसृतौसंसृतिविषये । साधनमपिद्वेषोभक्तिश्चेतियोग्यतयासंबंधः। विधायकंकारकं । नित्यसुखरूपासन्मुक्तिः । इतिज्ञायतइतिशेषः । सन्मुक्तिकारणत्वस्याप्रतिषेधात्कथमेवमुच्यतइत्यतआह ॥ [६३।८] असदिति । नित्यदुःखस्वरूपायामुक्तेःकारणत्वेनतावद्द्वेषउक्तः । तेनसन्मुक्तिकारणंनभवतीतिज्ञायतेविरोधादिति । नन्वस्यांश्रुतौमुक्तिविषयौभक्तिद्वेषौसदसन्मुक्तिकारणत्वेनोच्येते । विष्णुविषयौतुप्रकृतौ । अतःकिंकेनसंगतमित्यतआह ॥ [६३।८] मुक्ताविति । मुक्तावित्यत्रसप्तम्यंतेपदेमुक्तीतिप्रातिपदिकेनोदितः । केवलंमुक्तिशब्दोदितइत्युक्तेमुक्तिद्वयेत्यत्रापिप्राप्तिः । अतोमुक्तावित्यत्रेत्युक्तं । केननिमित्तेनेत्यतआह ॥ [६३।८] मोक्षमिति । मुच्लृमोक्षणइत्यस्मात्स्त्रियांक्तिनितिक्तिन्प्रत्ययः। सचबहुलग्रहणात्कर्तर्यपिभवति। यद्वाकरोतीतिकरणेकर्तृत्वोपचारः। मुच्यतेनेनेतिमुक्तिरितिकरणेक्तिन्प्रत्ययः । द्वेषस्यमोक्षसाधनत्वांगीकारेयुक्तिविरोधंचाह ॥ [६३।९] द्वेषतोपीति । नकेवलंभक्त्याकिंतुद्वेषतोपिविशिष्टामुक्ति

श्चेदंगीक्रियतेतदायत्सर्वश्रुत्यादीनांभगवद्गुणोत्कर्षएवमहातात्पर्यंतद्विरुद्धमापद्येत । कथमित्यतआह ॥ [६३।९] भक्त्येति । अन्येप्यागमाः । श्रुत्यादयोमुक्तिप्रयोजनाःपरमेश्वरगुणविषयाश्चेतितावत्प्रसिद्धं । तत्रसंबंधोऽयमेव। यद्भगवतएवजीवानांमुक्तिः। साचप्रसन्नादेव । प्रसादश्चभक्त्यैव । भक्तिश्चगुणज्ञा(नादेवे)नएवेत्येवंश्रुत्याद्यास्तद्गुणान्वदंतीति । तथाचकथंद्वेषतोमुक्त्यंगीकारेनमहात्तात्पर्यविरोधः । भक्तेर्मोक्षसाधनत्वमनेनगम्यते । नचतदस्माभिरपाक्रियते । किंतुभक्तिवद्द्वेषस्यापीत्यतआह ॥ [६३।१०] यदीति । तदाद्वेषोत्पादनार्थमितिशेषः । नचैवं । गुणमात्रप्रतिपादनस्यप्रतिपादितत्वात् । ततोमोक्षार्थप्रवृत्तोवेदादिःगुणानेवप्रतिपादयन्मोक्षस्यभक्तिमात्रसाध्यत्वंअभिप्रैतीतिगम्यतइतिभावः । ननुद्वेषाच्चैद्यादयोनृपाइत्यादीनिद्वेषस्यापिमोक्षसाधनतांप्रतिपादयंतिवाक्यानिसंति । तत्कथंद्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वाभावइत्यतआह ॥ [६३।१०] स्मर्तव्यइति । पुराणेक्वचित्प्रदेशे । भगवान्नित्यंस्मर्तव्यइत्यभिप्रायेणैवद्वेषान्मुक्तिमाहेवपुराणकृदितिसंबंधः । तस्मान्नोक्तविरोधइतिहेरर्थः । इदमुक्तंभवति । पुराणवाक्यंद्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वंप्रतिपादयदिवापाततोयद्यपिप्रतीयते । तथापितन्नतदभिप्रायं । किंतुमुमुक्षुणाभगवान्सर्वदास्मर्तव्यइतितस्याभिप्रायः । यथावृद्धौचमातापितरौसाध्वीभार्यासुतःशिशुः । अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीदित्यत्रनाकार्यकरणेतात्पर्यं किंतुसर्वथाभर्तव्यत्वे तथेहापीति । गुणानाहेतितात्पर्यांतरं । चैद्यादीनांद्वेषतोमुक्तिंप्रतिपादयद्वाक्यंभगवतःकृपालुत्वादीन्गुणानाहेति । शापादिनाद्वेषिणोपिचैद्याद्यास्तात्कालिकद्वेषमनिरूप्यपूर्वतनींभक्तिमेवापेक्ष्यभगवतामोचिताः । अहोकृपालुत्वंनिर्विकारत्वंसत्यसंकल्पत्वंचतस्येत्यत्रतात्पर्यंतेषांवाक्यानामित्यर्थः । द्विविधानिवाक्यानि

वैरेणयन्नृपतयइत्यादीनिस्मरणप्रधानानितेषांप्रथमागतिः । द्वेषाच्चैद्यादयइत्यादीनिद्वेषप्रधानानितेषांद्वितीयेतिहृदयं ।
प्रथमव्याख्यानेलौकिकदृष्टांतमाह ॥ [६२।११]क्रुद्धवाक्यवदिति । क्रुद्धवाक्यस्ययथानप्रतीतएवार्थप्रामाण्यं । किंत्वन्यत्रत
थैवेत्यर्थः ॥ एतद्विवृणोति ॥ [६२।११]यथेति । मरेतिप्रकृत्यंतरस्यैतद्रूपं । जीववामरवासाधोव्याधमाजीवमामरेतिप्रयोगदर्शनात्।
आक्षेपोनिंदा । स्वेनप्रोक्तस्यान्यस्यकार्यस्य । पिताकिंचित्पुत्रंप्रतिविधत्तेइदंकुर्विति । सतुश्रमादिभीरुरकुर्वाणएवावतिष्ठते । त
दाक्रुद्धःपिताब्रवीति । अरेजाल्मवैधवेयम्रियस्वेति । तस्यवाक्यस्ययथानपुत्रमरणविधानेतात्पर्यंकिंतुस्वविहितकरणे । तथाद्वेषे
णस्मरणेमुक्तिर्भवतीतिपुराणवाक्यस्यापिनद्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वेतात्पर्यं । किंतुस्मरणस्यकर्तव्यतायामिति । इयंचव्यंजनावृ
त्तिरितिकेचित् । तात्पर्यवृत्तिरित्यपरे । वाक्यलक्षणा(अ)नुमा(नमित्या)नंचेत्याचार्याः । प्रतीतएवार्थःकिंनस्यादित्यतआह ॥
[६२।१२]श्रुतीति । पुराणगंवाक्यमितिवर्तते । श्रुतयोतीतपादेत्रचोदाहृताः । यत्रद्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वमुच्यतेतत्रैवतद्विरुद्धमुच्यतइति
स्वविरोधः । सोपिहिरण्यकशिपुश्चेत्यादिभागवतवाक्यानांपठितत्वात्प्रदर्शितएव । अंजसामुख्ययावृत्त्याद्वेषान्मुक्तिप्रतिपाद
यन्नभवति । आगमविरोधंदर्शयति ॥ [६२।१३]तमइति । विष्णौभक्त्याजातेनविष्णुप्रसादेनैवमुक्तिंसंयांति । तथाविष्णौद्वेषेणजातेन
विलोमत्वेनविष्णुकोपेनांजसातमःसंयांतीतियोजना । चशब्दौसमुच्चयार्थौ । उक्तार्थनियामकंविष्णुभक्तिरेवमोक्षसाधनं
नद्वेषइत्यस्यार्थस्यनियामकं । एतद्वाक्यसमाख्ययाचेतनस्येतिश्रुतौमुक्तावितिशब्दोविष्णोर्वाचकइतिसिद्ध्यति । तथाचद्वेषो
भक्तिश्चेत्येतद्द्वयंसन्मुक्तेःकेवलोद्वेषस्त्वसन्मुक्तेःकारणमित्यन्यथाप्रतीतिरपास्ताभवति । इतश्चनैतद्वाक्यंप्रतीतार्थपरमित्या

ह ॥ [६२।१४] महातात्पर्येति । मोक्षप्रयोजनानांसर्वागमानांभगवद्गुणेष्वेवयन्महातात्पर्यंतदन्यथानुपपत्त्याभक्तिरेवमुक्तिसाधनंन
द्वेषइत्यवगम्यते । अतोमहातात्पर्यविरोधेनचद्वेषवाक्यंप्रतीतार्थंकथंप्रमाणतांयाति । ननुश्रुत्यादीनांकथंप्राबल्यं । येनतद्वि
रोधादिदंवचनंस्वार्थात्प्रच्याव्यते । उच्यते । श्रुतेःश्रुतित्वादेवप्राबल्यं । स्ववाक्यस्यनिरवकाशत्वात् । अतएवतत्रोक्तमंजसे
ति । इतरागमानांचबहुत्वेन । अतएवबह्वागमेत्यभिहितं । महातात्पर्ययुक्तेर्वाक्यतःप्राबल्यमुपपादयितुमाह ॥ [६२।१४] सर्वेति ।
सर्वेषांशास्त्राणामनन्यार्थतयायदेकार्थप्रतिपादकत्वंतद्रूपमित्यर्थः । कथमिदंलभ्यते । अर्थशब्दोमुख्यंप्रतिपाद्यमाह । सतए
वपदार्थस्येतियथा । सचैकवचनांतः । तेनतत्प्रतिपादकत्वंलक्ष्यतइतिकथमयंमहातात्पर्यशब्दार्थइत्यतआह ॥ [६२।१४] वाचैकत्वं
हीति । तत्परंप्रतिपाद्यंयस्यतत्तत्परं । तस्यभावस्तात्पर्यमित्ये(वमर्थवा)वंवाचकत्वंप्रतिपादकत्वंहितात्पर्यमुच्यते । तस्यचमह
च्छब्देनविशेषणेयोग्यतयैषोर्थोमहातात्पर्यशब्दस्यभवतीतिभावः। ततःकिमित्यतआह॥ [६२।१४] यदर्थाइति। योर्थोयेषांतेयदर्थाःखाः
आगमाः। एकशब्दस्यसंशयेएकवाक्यसंबंधिनिसंशयेसति एकंसंदिग्धंविरुद्धार्थंवाक्यमादायेत्यर्थः। एतदुक्तंभवति। सर्वाणिवा
क्यानिसंभूयानन्यार्थतयायमेकमर्थंप्रतिपादयंतितद्विरुद्धार्थंप्रतिपादयत्तदवांतरवाक्यंयदुपलभ्यतेसावकाशंच तन्महावाक्या
र्थविरोधादन्यथाक्रियते नतुतद्विरुद्धोमहावाक्यार्थस्त्यज्यतइतितावत्प्रसिद्धं। महावाक्यस्यप्रधानत्वादुपक्रमादिभिर्निश्चितार्थ
त्वाच्च। अवांतरवाक्यस्याप्रधानत्वात्संदिग्धार्थत्वाच्च। प्रकृतेतुभक्तिरेवमुक्तिसाधनंनद्वेषइतिसर्वैर्वाक्यैःसंभूयप्रतिपादितोर्थः ।
अर्थाक्षि(आक्षि)प्तस्यापिप्रतिपाद्यस्यैवतदर्थत्वात्। द्वेषान्मुक्तिंप्रतिपादयदेकंतदवांतरवाक्यंसावकाशंचोक्तप्रकारेण। तस्मादि

दमेवबाध्यतइति । द्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वनिराकरणमुपसंहरति ॥ [६३।१५] अंतइति । माहात्म्यज्ञानस्नेहाभ्यामेवनतुद्वेषेणेत्यर्थः । मोक्ष इतिवक्तव्येपरःपुरुषार्थइतिवदताज्ञानादिकमपिद्वेषिणांनभवतीतिसूचितं । ज्ञानादेरपिधर्माद्यपेक्षयापरपुरुषार्थत्वात् । एवंद्वेषस्यमुक्तिसाधनत्वंनिराकृत्येदानींभक्तेःपरमपुरुषार्थसाधकत्वेप्रमाणंनास्तीतियदुक्तंतन्निरासायप्रमाणान्याह ॥ [६२।१५] यस्येति । यथादेवेतथागुराविति यथादेवेदेवयोग्यातथागुरौगुरुयोग्येत्यर्थः । अनेनज्ञानस्यभक्तिसाध्यत्वमुच्यते । भक्त्याज्ञानमित्यनेनज्ञानादेः । ज्ञानंपरोक्षनिश्चयोजायते । ततोज्ञानात्पक्काभक्तिर्भवति । ततोदृष्टिःततश्चसापरिपक्काभक्तिः । ततोमोक्षानंतरंभक्तिरवतिष्ठते । सासुखरूपिण्येवस्यान्नफलवती । भक्त्याप्रसन्नइत्यनेनापीदमेवोच्यते । ज्ञानाभावेभक्त्यभावादनाकुलमित्युक्तं । तयैवपक्कयाएतयापरिपक्कया ॥ वेदैरितिभक्तिरहितश्रवणादिभिरित्यर्थः । नविद्यतेन्योविषयोयस्याःसाअनन्या । यादृशीतत्रभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिःसाज्ञेयाविष्णावेवचसाभवेदितिचस्मृतिः । विवक्षितस्तुसंधिर्भवतीतिवचनाच्छक्य अहमितियुज्यते । तत्वेनयाथार्थ्येनज्ञातुं॥ इत्यादिवाक्यतश्चेतिचशब्देनचेतनस्यद्वयमित्यादीनि पूर्वोदाहृतवाक्यानिसमुच्चिनोति । वाक्यतएवनत्वर्थात् । अनुमानेनाप्युक्तमर्थंसाधयति ॥ [६२।१९] नचेति । भगवद्द्वेषाद्भगवत्प्रसादंनैवाप्नोति । भगवद्भक्त्यातंभगवत्प्रसादंप्राप्नुयादित्यस्मिन्नर्थेदृष्टानुसारित्वंप्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकानुमानानुसारित्वमपिईयते ज्ञायते । एतदुक्तंभवति । भगवत्प्रसादादेवमोक्षइतितावन्निष्टंकितं । भगवत्प्रसादोभगवद्द्वेषसाध्योनभवति । भगवत्प्रसादत्वात् । योयत्प्रसादोनासौतद्द्वेषसाध्यःयथागुरुप्रसादः । यद्वाभगवद्द्वेषोभगवत्प्रसादसाधनंनभवति । भगवद्द्वेषत्वात् । योयद्द्वे

षःसतत्प्रसादसाधनंनभवति। यथागुरुद्वेषः। अथवाभगवान्स्वद्वेषिणिनप्रसीदतिप्रेक्षावत्पुरुषत्वात्। देवदत्तवत्। यद्वाभगवद्द्वेषी भगवत्प्रीतिविषयोनभवतिभगवद्द्वेषित्वात् योयद्द्वेषीनासौतत्प्रीतिविषयः । यथासंप्रतिपन्नइतिद्वेषस्यप्रसादसाधनत्वेपास्तेमुक्तिसाधनत्वमेवापास्तंभवति। तथाभगवत्प्रसादोभगवद्भक्तिसाध्यःभगवत्प्रसादत्वात्। योयत्प्रसादःसतद्भक्तिसाध्योयथागुरुप्रसादः। यद्वाभगवद्भक्तिःभगवत्प्रसादसाधनंभगवद्भक्तित्वात्।यायद्भक्तिःसातत्प्रसादसाधनंयथागुरुभक्तिः। अथवाभगवान्स्वभक्ते प्रसीदतिप्रेक्षावत्पुरुषत्वात् । संमतवत् । यद्वाभगवद्भक्तोभगवत्प्रीतिविषयःभगवद्भक्तत्वात्। योयद्भक्तोऽसौतत्प्रीतिविषयः । यथागुरुभक्तइति । भक्तेःप्रसादसाधनत्वेसिद्धेमुक्तिसाधनत्वमेवसिद्धंभवतीति । नन्वलौकिकेभगवतिलोकदृष्टांतेनैवमनुमानंनयुज्यते । अन्यथाअणुत्वादिनियमस्याप्यनुमानापत्तेः । अतोलोकविलक्षणोद्विष्टोपिप्रसीदतीत्यंगीकारेनबाधकमित्याशंकामागमवाक्येनपरिहरति ॥ [६२।२०] यइति । पृथग्लोकवैलक्षण्येन सादरंतात्पर्येण दृष्टवैलोम्यात् दृष्टवैलोम्यमनादृत्य । अपरंवेदानुक्तंलोकविलक्षणंगुणजातंनैवांगीकार्यंकिंतुवेदोक्तादणुत्वमहत्त्वयौगपद्यादेरन्यद्गुणजातं । गुणाइत्यस्यप्रयोजनमुच्यतेदोषा [६२।२१] भावाइति । चस्त्वर्थः । लोकविलक्षणाअविलक्षणाश्चेतिशेषः । महातात्पर्यशक्तितइति सर्वथापिदोषोभगवतिनास्तीत्यत्रसामान्यतःसर्वशास्त्राणांतात्पर्यस्यनिर्णीतत्वादित्यर्थः । वेदानुक्तस्याप्रामाणिकार्थस्यग्रहणमयुक्तमित्याशंकामनेनानिराचष्टे । विशेषतोनुक्तावपिसामान्यतःसिद्धेरितिभावः । तत्तस्मादीरितोर्थःसिद्धांतःप्रामाणिकः । यद्वाबृहत्संहितेरितोर्थोहिसिद्धांतइतितत्र बहुमानमुत्पादयति । एवंभक्तेरेवमोक्षसाधनत्वमुपपादितं । भक्तिश्चकेवलंभगवद्विषयैवेतिप्रतीतिमपाकर्तुमाह ॥ [६२।२२] तारतम्येने

ति । नकेवलंविष्णौकिंतुतद्भक्तेषुरमादिष्वपि विनिश्चयात् सर्वथा साचक्रियमाणातारतम्येनैव । कुतइत्यतआह ॥
[६३१९] एषापीति । यतस्तद्भक्तेषुक्रियमाणैषापिभगवद्भक्तिरेवातस्तद्विषयेपिभक्तिःकर्तव्या । एतदुक्तंभवति । विष्णुभक्तिस्तावत्क
र्तव्येत्युपपादितं । साचतद्भक्तभक्त्यैवसांगानान्यथेति । एतदपिकुतइत्यतआह ॥ [६३१९] लोकेति । लोकशब्देनलोकसिद्धव्याप्तिम
दनुमानमुच्यते । वेदशब्देनागममात्रं । लोकानुसारितांदर्शयति ॥ [६३१९] योहीति । प्रधानेराजादौ विपर्यये तदीयभक्तिराहि
त्ये । विपरीतः प्रधानभक्तिरहितः । नियमेनदृश्यते । अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । तथाचायंप्रयोगः। विमतोभगवद्भक्तभक्ति
मान्भवेद्भगवद्भक्त्यापुरुषार्थभाक्त्वात् । योयद्भक्त्यापुरुषार्थभागसौतद्भक्तभक्तोदृष्टो यथासंमतः । यश्चयद्भक्तभक्तोनभवति
नासौतद्भक्त्यापुरुषार्थभाक्यथासंमतइति । ननुदैत्यादयोब्रह्मादिषुभक्तिमंतोपितद्भक्तेष्विंद्रादिषुभक्तिरहितादृश्यंते । ततो
व्यभिचारइत्यतआह ॥ [६३१२] व्यभिचारइति । यदिक्वापिपरेणव्यभिचारश्चोद्यतेतदास्माभिरत्रपुरुषेभक्तिह्रासःकल्प्यते विफल
भक्तित्वमुच्यते । तथाचविपक्षेविशिष्टस्यहेतोरभावान्नव्यभिचारइत्यर्थः । कुतएवंकल्पतइत्यतआह ॥ [६३१२] भक्तीति । तद्भक्ते
ष्वपिभक्तिमान्नेतियदसौप्रधानभक्तेरेवदोषोहि । तेनप्रधानभक्तिरेवदुष्टानफलायालमितिप्रसिद्धं । हिरण्यगर्भादिभिर्दैत्यादि
भ्योऽमरत्वादिकंसच्छलमेवदीयतेमृषाचभवतीतिपुराणेषुसुप्रसिद्धमेवेति । वेदानुसारित्वंतूत्तरत्रप्रदर्शयिष्यते । तद्भक्तभक्तिः
कर्तव्येत्येतदनुमानेनोपपाद्यसाचतारतम्येनकार्येत्येतदनुमानेनसाधयति ॥ [६३१३] तारतम्येनेति । तेषुतद्भक्तेषुक्रियामणाभक्ति
रद्धासर्वथातारतम्येनकार्या । कुतःदृष्टानुसारतः । तारतम्येनेत्यस्यैवविवरणंविष्णुप्रसादानुसारादिति । यस्मिन्नधिकोवि

ष्णुप्रसादःतस्मिन्नधिकेत्यादि । तदन्यथासाम्येनवैपरीत्येनचकरणेअनर्थोभवति । दृष्टानुसारतइत्युक्तंदर्शयति ॥ [६३।४] स्वेति ।
अत्रस्वशब्देनराजादिःकथ्यते तत्प्रीत्यनुसरणे तस्ययस्मिन्यथाप्रीतिःतदनुसारेणभक्तिकरणेसतितस्मिन्भक्तेतस्यराजादेःप्री
तिरद्धानियमेनैवदृश्यते । अयमत्रप्रयोगः । ईश्वरःस्वप्रीत्यनुसारेणस्वभक्तेषुभक्तेप्रसीदिति । प्रेक्षावत्पुरुषत्वाद्राजवदिति ।
अनेनप्रमेयांतरमपिसिद्धमित्याह ॥ [६३।४] तारतम्येति । एतेनैवभगवद्भक्तेषुरमाब्रह्मादिषुतारतम्येनैवभक्तिःकरणीयेतिसमर्थिते
नैवदेवतातारतम्यपरिज्ञानंयत्प्रागुक्तंतदपिमोक्षस्यसाधनमितिसिद्धं । नह्यविदितेतारतम्येतारतम्यानुरोधेनभक्तिकरणंसंभ
वति । अनेनैवप्रकारेणानुमानसंभवादितिवाऽतिदेशार्थः । भगवत्प्रसादतारतम्यानुसारेणतदीयेषुभक्तिःकार्येत्यत्रागमम
प्याह ॥ [६३।४] लक्ष्मीति । तेनभगवत्प्रीतिक्रमेणैव । तिष्ठतुक्रमःतेषुभक्तिकरणमेवकुतः । भगवत्प्रीतिगोचरत्वादेव । कार
णांतरंचोच्यते ॥ [६३।६] सर्वेपीति । गुरुत्वंविद्याप्रवर्तकत्वेनप्रसिद्धमेव । पूज्याश्चेत्यादिनाभक्तेरेवप्रपंचनंहरिंपरितःनतुपृ
थक् । वेदानुसारतइतियदुक्तंतदप्यनेनदर्शितंभवति । क्रमेणैवतदीयेषुभक्तिः तत्स्मृतिरित्यादौतच्छब्देनतदीयाउच्यंते । क्र
मेणैवेतिसर्वत्रसंबध्यते । क्रमेणेतिहरिविषयाणिभक्त्यादीनिमुख्यसाधनानि तदीयविषयाणित्वमुख्यसाधनानीत्यर्थः । मुक्ति
साधनत्वादखिलैर्मुमुक्षुभिर्नित्यसाध्यानि । साधनस्यविनिर्णयइतिसाधनविनिर्णयाख्येवांतरप्रकरणेस्तीत्यर्थः । एतदेववि
वृणोति ॥ [६३।९] प्रवृत्तइति । पंचरात्रेप्रवृत्तंनामावांतरोग्रंथः । तत्रापिसाधनस्यविनिर्णयोनामप्रकरणमस्तीत्यर्थः । उक्तार्थेष्व
नुमानांतराण्याह ॥ [६३।९] हरीति । सद्द्वेषत्वात् । उत्तमपुरुषद्वेषत्वात् । वैष्णवैर्दैत्यादिषुक्रियमाणेद्वेषेव्यभिचारंवारयितुंसदित्युक्तं ।

गुरोःद्वेषःप्राक्द्वेषस्यभगवत्प्रसादसाधनत्वाभावेसामान्यव्याप्तिमाश्रित्यभगवद्द्वेषत्वंहेतुरुक्तः । अत्रतुशुभमात्रसाधनत्वाभावेविशेषव्याप्तिमेवाश्रित्यसद्द्वेषत्वमितिमहान्भेदः ॥ क्रमाद्भक्तिरिति । क्रममनुसृत्यरमादिषुभक्तिर्धर्मिणीत्यर्थः ॥ तत्प्रियोपगाभक्तिर्यतइति । हरिप्रियविषयभक्तित्वादित्यर्थः । तत्प्रियानुपगच्छतिविषयीकरोतीतितत्प्रियोपगा । यायत्प्रियविषयाभक्तिःसातत्प्रीतिकारणं । यथास्वस्मिन्भक्तिः । अत्रस्वशब्देनदेवदत्तउच्यते । यथाराजप्रियेदेवदत्तेभक्तिः राजप्रीतिकारणमित्यर्थः । इहक्रमादितिप्रतिज्ञायांविशेषणप्रक्षेपेणभगवद्भक्तभक्तेःकर्तव्यत्वंतत्तारतम्यस्यचावश्यकत्वंसिध्यति । यद्वानेनप्रयोगद्वयंसूचयति । भागवतभक्तिर्भगवत्प्रीतिकारणंभगवत्प्रियभक्तित्वादिति । भगवान्क्रमादिषुतारतम्योपेतभक्त्यैवप्रसीदति । तारतम्येनैवतद्विषयप्रीतिमत्त्वादितिच । युक्तिश्चेतिसंबंधः । अत्रप्रागुक्तेर्थे । किंसामान्यव्याप्त्याविशेषव्याप्तिरप्यस्तीत्याशयेनप्रयोगांतरमुच्यते ॥ [६३।१०] प्राधान्येति । उत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीरमादिषुभक्तिर्हरेःप्रीतिदैव । यस्मात्सा उत्तमाभक्तिः । शास्त्रविहितभक्तित्वादित्यर्थः । स्वोपगासाविष्णुविषयाभक्तिर्यथेत्यर्थः । इतिवानुमातव्यमितिशेषः । अत्रापि पूर्ववद्विशिष्टसाधनात्पृथक्प्रयोगद्वयेनवासाध्यद्वयसिद्धिः ॥ ७ ॥ ३ । ४ । ५-६ ॥ ७ ॥ ॐस्वामिनः[६३।११]फलश्रुतेरित्यात्रेयःॐ । ज्ञानंमहाफलकारणमितिपुरुषार्थाधिकरणेप्रतिपादितं । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितंवर्णाश्रमकर्मशमदमादिकंचानंदातिशयकारणमितिस्तुत्यधिकरणे । तदेतज्ज्ञानकर्मादिफलंकिंप्रेरकत्वाद्देवानांभवतिउतकर्तृत्वाद्देवदत्तस्येतिसंशयेप्रथमसूत्रेणदेवानामेवेति पूर्वपक्षयित्वा । आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मैहिपरिक्रियतइत्येकदेशिमतेनसिद्धांतमभिधायसहकार्यंतरविधिःपक्षेणतृतीयं ॥६०९॥

तद्वतोविध्यादिवदितिपरमसिद्धांतोभिहितः । तत्रदेवानांज्ञानादिफलमितिपूर्वपक्षांशोग्राह्यएव । अवधारणमात्रमेवत्याज्यं । अतःपूर्वपक्षसूत्रार्थंविवृणोति ॥ [६३।११] ज्ञानेति । फलंचदेवानांभवतीतिशेषः । भवच्चैषुदेवेषुक्रमोपगंक्रमेणैवोपगच्छति । देवदत्तेनानुष्ठितस्यज्ञानादेःफलंदेवानांभवतीत्येकाप्रतिज्ञा । भवच्चतत्क्रमेणैवनतुसाम्येनवैपरीत्येनवेतिद्वितीया । तत्राद्यायांहेतुंसूचयन्द्वितीयमुपपादयति ॥ [६३।१२] स्वातंत्र्येति । फलिनांफलभाजांस्वातंत्र्यतारतम्येन । स्वाम्यतारतम्यानुसारेणैवहिफलेनभाव्यं । नतुसाम्येनवैपरीत्येनवेत्यर्थः । ब्रह्मादयस्तारतम्येनैवफलवंतस्तत्रतारतम्येनैवस्वातंत्र्यादित्युक्तंभवति । अनेनप्रथमप्रतिज्ञायांस्वातंत्र्यहेतुःसूचितोभवतियःसूत्रेस्वामिपदेनोक्तः । यद्यपिफलप्राप्तौतारतम्यंनसूत्रितं । तथापि फलप्राप्तावुक्तस्यस्वामित्वहेतोःसामर्थ्येनप्राप्तमितितदप्युपपादितं । यदिस्वातंत्र्याद्देवदत्तानुष्ठितज्ञानादिफलंदेवानांस्यात्तर्हि तदनुष्ठितमिथ्याज्ञानादिफलमपिप्रसज्येताविशेषादित्यतआह ॥ [६३।१३] अशुभंत्विति । अन्यगमशुभंत्वेषांदेवानांक्वचिदपिभोगायनभवति । कुतःहरेःप्रतीतोऽशुभेप्येषांस्वातंत्र्याद्भगवत्प्रसादेनमैतदस्मान्प्रापदितिनिवारणेतेषांसामर्थ्यसद्भावात् । मैतदेतान्प्रापदितिहरेरेवाज्ञयाच । अन्यगमितिवदतास्वगतंतुभवतीतिसूचितं । अनेनासतिनिवारणकारणइतिस्वामित्वहेतुर्विशेषितोभवति । यदुक्तमविशेषादितितदसिद्धं । व्यवस्थापकश्रुतिसद्भावादित्याह ॥ [६३।१३] पुण्यमेवेति । अनेनपुण्यमेवामुंगच्छति नहवैदेवान्पापंगच्छतीतिश्रुतिमुपादत्ते । अमुंसप्तान्नविद्योपासनेनप्रेरकतयापरपुरप्रवेशनं परकृतंपुण्यमेवाप्नोतिनपापं । कुतः । देवोह्यसौजातःनहिदेवान्पापंप्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तेर्थेशुभमेवभवतिनाशुभमित्यर्थे । व्यवस्थापकांतरमाह ॥ [६३।१४] युक्तेयइति ।

अपराःपूर्वोक्ताभ्यां । उक्तेर्थेमानमितिसंबंधः । कास्तायुक्तयइत्यतस्तादर्शयितुमागमवाक्यंपठति ॥ [६३।१४] उपासनेति । यतःका रणाद्देहांतरेस्थितिः । परपुरंप्रविश्यतत्रपुण्यपापप्रेरणंदेवानांभगवदुपासनाजनितधर्मफलं । अतःकथंपापादिकंप्रेरयंतो पिदोषानवाप्नुयुः । नहिसात्विकोधर्मोदुःखपर्यवसायी । तत्वव्याघातादित्यर्थः । परपुरेदेवानांपापादिप्रेरणंनदुःखहेतुः । सात्विकधर्मफलत्वात्तत्वज्ञानवदित्युक्तंभवति । किंचतेदेवावासुदेवाज्ञयैवनतुस्वेच्छया तत्तत्कृतपूर्वकर्मानुसारतएव । अ तएवारागद्वेषतोरागद्वेषौविनैवनित्यशोजीवान्पुण्यपापेषुप्रेरयंतिहियस्मात्तस्मात्कथंदोषानवाप्नुयुः । प्रभोराज्ञयापराधानु सारेणचोरशासकराजपुरुषवदितिभावः । पापादिप्रेरणेनदेवानामशुभंनभवतीत्येवकेवलंन किंतुहर्याज्ञानुष्ठानाज्ज्योति ष्टोमाद्यनुष्ठातृभिरिवैभिर्देवैःपुण्यमेवाप्यते । किंचस्वविहितपरप्रेरणेहरिपूजेयमितिचोद्देशात्कथंदेवानशुभमाप्नुयुः । अ तइत्युपसंहारः । धर्मज्ञानयोरेवेतियोज्यं । प्राप्नुवंतोप्याविरिंचतोयथाक्रमंप्राप्नुवंतीत्यपूर्वोक्तिर्नोपसंहारः । अन्य गतंज्ञानादिफलंदेवाःप्राप्नुवंति । देवगतंतुकथमित्यपेक्षायामुक्तंदेवाइति । देवानामपकृष्टानां । अतस्तदीयज्ञानादि फलंतेषांभवतीतिशेषः । ब्रह्मात्वित्याविरिंचतइत्युक्तस्यविवरणं । देवादिग्रहणमुपलक्षणं । अधिकमितिक्रियाविशे षणं । भवत्वन्यगतज्ञानादिफलप्राप्तिर्देवानां । तत्रापितारतम्येकोहेतुरित्यतउक्तं । द्रव्येति । द्रव्याणिइंद्रियादीनिते षुस्वातंत्र्यंद्रव्यस्वातंत्र्यंविज्ञानप्रयत्नौधर्माद्युत्पादनिमित्ते । अधिकैरितिशेषः । चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः । मध्यमैर्द्रव्यस्वातंत्र्या दिभिर्मध्यमं । अल्पैरल्पमिति । तेष्वपिदेवेषुनिरवधिकद्रव्यस्वातंत्र्यादिमत्त्वादितिहिशब्दार्थः । फलनिर्णयइतितत्रापिप्रकर

णविशेषोक्तिः। द्रव्यस्वातंत्र्याद्यतिशयात्फलातिशयइत्युक्तस्यव्याप्तिंदर्शयति॥[६३।१९]लोकेपीति। एतादृशगुणैरित्यधिकैर्द्रव्यस्वा
तंत्र्यादिभिःसमुदितायांकृषौयस्याधिकंक्षेत्रादिद्रव्यस्वातंत्र्यंयस्यचवापादौज्ञानप्रयत्नाधिक्यंतस्यफलाधिक्यंदृश्यतइत्यर्थः ।
एवंमध्यमाल्पयोरप्युदाहर्तव्यं । अनेनस्वातंत्र्यतारतम्येनेत्युक्तमुपपादितंभवति । प्रसंगात्पापादिफलंप्रेरकाणांअसुराणां
तारतम्येनभवतीत्याह ॥ [६३।१९]एवंचेति । महाप्रेरकाणांमहदित्यादीत्यर्थः । अशुभेषुअशुभनिमित्तं । हिशब्देनस्वातं
त्र्यंहेतुमाह एवमितिदेवदृष्टांतं । असुराणांचेतिसंबंधः । प्रागुक्तेर्थेत्रचप्रमाणांतरमाह ॥ [६३।२०]शुभेति । यथासंख्येनशु
भाशुभफलं । यथाशक्तीतिक्रमेणैवेत्यत्रयुक्तिः। तस्यविवरणंयेयेयथायथाप्रयोजकास्तथातथेति । प्रेरकाइत्यस्यपूर्ववच्छं
कापरिहारश्च । एवंप्रपंचेनपूर्वपक्षमुक्त्वासिद्धांतसूत्रतात्पर्यमागमवाक्येनाह ॥ [६४।१]यद्यपीति । एवमुक्तप्रकारेणयद्यपिशुभाशु
भेभ्योज्ञानादिभ्योभवत्फलंसुराणांचदैत्यानांचभवतीत्युपपादितं । एवंचतथापिकर्तुर्देवदत्तादेरपिफलंस्यादेव । आगमे
प्यस्यार्थस्यप्रकृतत्वाद्यद्यपीत्यादियुज्यते । एतदुक्तंभवति । देवासुराणांशुभाशुभफलमित्येतावदभ्युपगम्यतेप्रमितत्वात् ।
तेषामेवैतितुनक्षम्यते । किंतुकर्तुरपिभवतीति । कर्तुःफलांगीकारेयदुकिंचेमाःप्रजाइतिसावधारणश्रुतिविरोधआत्रेयवचन
विरोधश्चस्यादित्यतउक्तं। महदिति। देवादीनांमहत्फलंकर्तुस्त्वल्पं । अल्पस्यचासत्त्वविवक्षाबहुलमुपलब्धेतिभावः। कुतः
कर्तुःफलांगीकारइत्यतआह ॥ [६४।१]यथोदितमिति । श्रुतिस्मृतिसद्भावादित्यर्थः । ताश्चभाष्यादावुदाहृताद्रष्टव्याः। युक्ति
मप्याह ॥ [६४।१]तस्मादिति । कर्तुःशुभाशुभफलसद्भावादेवमानुषोत्तममारभ्यदेवपर्यंतादैत्यपर्यंताश्चनिरयाद्युपभोगिनइतियुज्य

तेनान्यथेत्यर्थः। उक्तस्यापवादमाह ॥ [६४।२]देवास्त्विति। अन्यफलोपभोगिनः। नकेवलमसुराणांमुक्त्यभावः। किंत्वंधंतमोपिचा
प्नुयुः।एतदुक्तंभवति। मनुष्योत्तमास्तावन्निरयमानुष्यस्वर्गमुक्तीःप्राप्नुवंति। देवाश्चमानुष्यस्वर्गमुक्तीः। असुराश्चस्वर्गमा
नुष्यनिरयांधतमसानि। नचनिरयादीनिनिर्निमित्तानि। नचस्वकृतपापादीनिविनानिमित्तमस्ति। तस्मात्कर्तुरपिअस्तिशुभाशु
भफलप्राप्तिरितिज्ञायते। अन्यथानिरयाद्यभावप्रसंगात्। नचवाच्यं। सुरासुराणांकर्तृत्वप्रयुक्तफलाभावेपिप्रेरणनिमित्तफल
सद्भावात्मुक्त्याद्युपपत्तिरिति। देवानांमानुष्यप्राप्तेरयोगात्। दैत्यानांस्वर्गादिप्राप्तेरनुपपत्तेः। सर्वथामनुष्याणांनिरयादि
प्राप्तेरसंभवादिति। तदिदमुक्तंमानुषोत्तममारभ्येतिमनुष्योत्तमानामादित्वोक्त्यानिरयाद्यनेकफलोक्त्याच। वचोऽस्तीतिशे
षः ॥७॥ ३।४।७ ॥ ७ ॥ ॐआविष्कुर्वन्ननन्वयात्ॐ। ज्ञानदानंकिमाविष्कारेणकार्यमुतानाविष्कारेणेतिसंशयेपूर्ववदत्रा
पिपूर्वपक्षंअत्यंतहेयत्वाभावात्प्रपंचेनाह ॥ [६४।३]ज्ञानदाअपीति। नकेवलंशिष्याःकिंतुज्ञानदाआचार्याअपिज्ञानफलमाप्नुयुः।
तच्चविशेषाच्छिष्यादप्यतिशयेन। आचार्याइत्यनेनैवसिद्धेज्ञानदाइतिवचनंज्ञानदानेनेतिज्ञापनार्थं। चशब्दःपरमाचार्यादि
संग्रहः। कुतएतदित्यतआह॥ [६४।४]मुक्तौविति। शिष्याच्छिष्यस्यस्वयच्छ्रवणफलंततोष्टगुणंगुरुर्ज्ञानदानेनाप्नोति। तद्गुरुर्गुरोर्गु
रुस्तस्माद्गुरुफलाद्द्विगुणंफलमाप्नोति। संतानकारणत्वात्। ततःपरमगुरोरपरेगुरवःस्वशिष्यफलापेक्षयासार्धंतावदध्यर्धफल
माप्नुवंति। यथोत्तरंतस्मात्क्रमादित्यध्यर्धप्राप्तिक्रमाद्देवाःज्ञानप्रवर्तकत्वात्सहस्रगुणितं। यथोत्तरंतस्मात्क्रमादितिब्रह्मामहौघ
गुणितमित्यनेनापिसंबध्यते। सहस्रमहौघशब्दौउपलक्षणार्थौ। परंपरायानियतत्वात्। आगमसिद्धेत्रार्थेयुक्तिरप्यस्तीत्याह ॥

[६४।६]युक्तंचैतदिति। प्रतिगृहीतुःशिष्यस्यज्ञानफलादप्याचार्यस्यज्ञानदानफलमधिकमित्येतद्युक्तिसिद्धंच। तांयुक्तिंसूचयति ॥
[६४।६]नेति। प्रतिगृहीतुर्हिगोमात्रंफलं। गोदातानगोमात्रफलवान्भवति। किंतुमहाफलंस्वर्गादिकंचप्राप्नोति। यथैतत्तथाप्रकृतेपीत्य
र्थः। अयमत्रप्रयोगः। ज्ञानदाताद्दत्तवस्तुफलादप्यधिकदानफलवान्पुरुषार्थहेतुवस्तुदातृत्वाद्गोदातृवदिति। ज्ञानफलादप्याचा
र्यस्यज्ञानदानफलमधिकमित्यत्रभगवद्गीतासंवादमाह॥ [६४।६]यईममिति। अध्येष्यतइत्युत्तरवाक्यमत्रपठनीयं। यतएवंज्ञानदानंत
त्संप्रदायप्रवर्तनंचमहाफलं। अतोबहूनांग्रहणायाविष्कारेणज्ञानदानंकार्यमितिप्राप्तेसिद्धांतमाह॥ [६४।८]एवमपीति। सत्यंज्ञानदान
मुक्तप्रकारेणमहाफलं। तथापिनाविष्कारेणकार्यंकुतइत्यतआह॥ [६४।८]पात्रमिति। दानफलेनेतिशेषः। पात्रेक्रियमाणंखलुदानंफ
लायालं। नापात्रे। प्रत्युतप्रत्यवायस्यैवहेतुः। आविष्कारेणज्ञानदानेचायोग्यानामपितत्प्राप्तिर्भवति। साचप्रतिषिद्धेतिभावः
॥७॥ ३।४।९ ॥ ७ ॥ ॐऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबंधेतद्दर्शनात् ॥ ॐएवंमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृ
तेःॐ ॥ अधिकरणद्वयस्यतात्पर्यंसंक्षेपेणाह ॥ एवमेवेति। प्रारब्धस्यकर्मणोऽविरोधेनैवज्ञानंदृष्टफलंप्रोक्तमितिप्रथमा
धिकरणतात्पर्यं। दृष्टंचतत्फलंचेतिदृष्टफलं। श्रवणादिसंपूर्त्यनंतरमेवज्ञानमुत्पद्यते। यदिप्रारब्धकर्मप्रतिबंधकंनास्ति।
तस्मिंस्तुसतितदवसानइति। एवमेवमुक्तिश्चेहैवलभ्यतइतिद्वितीयस्य। यस्मिन्देहेज्ञानमुत्पन्नंतत्पातानंतरमेवमुक्तिर्लभ्यते
प्रारब्धकर्मप्रतिबं(धाभावे)धकाभावे। तद्भावेतुतदवसानइति॥७॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुण
जयतीर्थाख्ययतिना। कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौतृतीयेध्यायेस्मिंश्चरमचरणःपर्यवसितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ७ ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांतृतीयाध्यायःसंपूर्णः ॥